MAGYARORSZÁG 2030

Jövőkép a magyaroknak

Szerkesztette

Boros Tamás • Filippov Gábor

OSIRIS • EGYENSÚLY INTÉZET

MAGYARORSZÁG 2030

Jövőkép a magyaroknak

Szerkesztette

Boros Tamás ▪ *Filippov Gábor*

OSIRIS KIADÓ ▪ EGYENSÚLY INTÉZET
BUDAPEST ▪ 2020

Szerzők

Bartha Dániel • Boros Tamás • Farkas Zsombor •
Filippov Gábor • Kozák Ákos • Szilágyi Katalin

© Osiris Kiadó, 2020
© Egyensúly Intézet, 2020
© Szerzők, 2020
© Szerkesztők, 2020

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Tördelő, műszaki szerkesztő Lipót Éva
Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 416 0

TARTALOM

BEVEZETÉS 7
Új jövőt Magyarországnak 7
A jövőkép módszertana és forrásai 12

I. UTUNK A JÖVŐBE 15
1. A jövőbe tekintő, pozitív nemzettudat 18
2. Tisztaság és rendezettség 21
3. Befektetés a magyar emberekbe 23

II. HONNAN INDULUNK? • Magyarország 2020-ban 29
1. A magyarok értékrendje – attitűdjeink, reményeink és félelmeink 30
Mi a tanulság? 38
2. Túl sok szegény, túl ragadós padló – helyzetjelentés a magyar társadalomról 39
Mi a tanulság? 52
3. Szereptévesztés és megrekedés – gazdasági szerkezet és versenyképesség 53
Mi a tanulság? 76

III. MERRE TARTUNK? • Magyarország 2030-ban 79
1. Őszülő társadalom – demográfiai trendek 80
Mi a tanulság? 91
2. „Jó, hát akkor itt fogunk élni" – urbanizáció és településszerkezet 92
Mi a tanulság? 112
3. Én, a robot – a technológiai fejlődés hatása az életünkre 113
Mi a tanulság? 129
4. Elveszik-e a robotok a munkánkat? – A digitalizáció közép- és hosszú távú társadalmi hatásai 130
Mi a tanulság? 138
5. Helyünk a világban – külpolitika és globális trendek 139
Mi a tanulság? 154

6. Magyarok a Föld nevű bolygón – a klímaválság és természetes környezetünk átalakulása 156
Mi a tanulság? 170
7. Remény a kitörésre – van mozgásterünk 172
Mi a tanulság? 177

IV. A MAGYAROK KÖZÖSSÉGE(I) 179
1. Erőforrás és megtartóerő – a közösség kis és közepes szintjei 180
Mi a tanulság? 189
2. „Hozz rá víg esztendőt" – Nemzet és nemzettudat 190
Mi a tanulság? 197
3. Jövőjében élő nemzet 198
Mi a tanulság? 207

V. TISZTA MAGYARORSZÁG 209
1. Otthon a világban – biztonság, rendezettség, tisztaság 210
Mi a tanulság? 229
2. Rendezett szabadságunk – demokrácia és jogállam 230
Mi a tanulság? 249
3. Fenntartható Magyarország – épített és természetes környezetünk tisztasága 250
Mi a tanulság? 276

VI. SIKERES ORSZÁG • Fő erőforrásunk az ember 277
1. Helyzetkedésünk a világban – új irányok a 21. században 278
Mi a tanulság? 287
2. Miben vagyunk jók? – Kitörésünk alapjai 288
Mi a tanulság? 292
3. Legfontosabb erőforrásunk: az emberi tőke 293
Mi a tanulság? 307
4. Mitől leszünk jobbak? 308
Mi a tanulság? 314

ZÁRSZÓ 315
JEGYZETEK 319
FELHASZNÁLT IRODALOM 351

BEVEZETÉS

Új jövőt Magyarországnak!

Egyetlen ország sorsa sincs előre megírva. Egy nemzet sem kijelölt vágányon halad a megváltoztathatatlan jövő felé. Minden generáció számára adott a lehetőség, hogy új célokat keressen és új lehetőségek után kutasson. Hogy új utakra leljen, amelyek túlmutatnak az ismert horizonton. Minden nemzedék előtt ott az esély, hogy jobb kilátásokat biztosító, élhetőbb és szerethetőbb országot adjon tovább az utána következőnek. Ennek érdekében időről időre újra kell gondolnunk három kérdést:

1. Hol állunk ma?
2. Hová szeretnénk eljutni?
3. Hogyan szeretnénk eljutni oda?

Ez a kötet ezekre a kérdésekre keresi a választ.
A 21. század a bizonytalanság és a minden korábbinál sebesebb változás évszázada. Európa és a világ egésze évről évre új kihívásokkal és új lehetőségekkel szembesül, amelyek új típusú válaszokat igényelnek. A klímaváltozás és a nemzetközi rend átalakulása, a demográfiai robbanás és az elöregedés, a rohamos urbanizáció és a városi életmód megváltozása, a mesterséges intelligencia és „a dolgok internete", a munka világának átalakulása és a tudás szerepének felértékelődése – csupa olyan tendencia, amelyek kezelésére egyelőre nincsenek kész receptjeink, amelyekre a 20. századból örökölt bizonyosságaink nem kínálnak elégséges válaszokat.

Magyarország mindeközben egyhelyben toporog. Évtizedek óta megoldatlan problémákat görgetünk magunk előtt, így a napi hírek is mintha ugyanazokról az ügyekről szólnának, mint tíz vagy akár húsz éve. „Valahol utat vesztettünk" – visszhangozza 1945-ös számvetésében Szekfű Gyula, a nagy magyar konzervatív történész Ady 1913-ban papírra vetett panaszát – és 2020-ban is magunkra ismerhetünk a zaklatott, nehéz verssorokban: „Babonáink megfakultak, / Csodáink elesteledtek, / Jövőink eleve multak..."

A rendszerváltás ritka történelmi lehetőséget kínált a magyarságnak, olyat, amilyenhez hasonlóban évszázadok óta nem volt részünk. Közel fél évezrednyi alávetettség és kényszerpálya után végre ismét kezünkbe vehet-

tük a sorsunkat. Senki és semmi nem gátolt bennünket többé abban, hogy szabadon megválasszuk, kikhez szeretnénk tartozni, milyen rendszerben szeretnénk élni, milyen célokat akarunk elérni. A közös nekibuzdulás után azonban a lendület hamar elapadt, és a magyar fejlődés – immár ellenséges megszálló hatalom felmentő körülménye híján is – zátonyra futott. NATO-s és uniós csatlakozásunk óta nincs közös álmunk, nincs közös célunk, amely, ha eltérő utakon is, de ugyanarra hajtana bennünket. Közéleti vitáink kiüresedtek. Az eltérő politikai víziók versenye gyakorlatilag elhalt. A jövőre vonatkozó gondolkodást, a stratégiai tervezést megfojtották a pártok közötti öldöklő verseny rövidlátó, választási ciklusokhoz igazított szempontjai.

A pártoktól független szellemi munka, a közös ügyeinkről folytatott autonóm állampolgári vita a politika oldalvizére sodródott, és alig képes egy-egy pillanatra kiszabadulni a politikusok valóságértelmezésére való folyamatos reakciókényszer csapdájából. Megszűnt a párbeszéd – nemcsak a totális háborúban megfáradt politikai oldalak, de vezetők és vezetettek, a társadalom és a politika között is. Nem létezik „megrendelő" polgár és „szolgáló" politika, csak permanens mozgósítás és mesterséges polarizáció. Csak arról beszélhetünk, csak arról vagyunk hajlandók beszélni, amit a politika alaposan előszűrve témaként elénk vet. Ezek a témák pedig tartósan a 20. századba száműztek bennünket: szüleink konfliktusait vívjuk, és nagyszüleink traumáit próbáljuk kihordani, miközben olyan feladatokat hagyunk megoldatlanul, amelyek terhét az unokáink is nyögni fogják. A napi pártérdekekre szabott politikai kommunikáció hamis dilemmái és konfliktusai takarják el a magyarok közössége előtt álló, valóban sürgető feladatokat. De hazánk felemelkedésének reális esélyeit is.

Hiszen Magyarország – és a világ – számára a bizonytalanság és a folyamatos változás kora nemcsak fenyegetés, de esély is. Minden egyes nemzet számára lehetőség arra, hogy strukturális hátrányai mellett erősségeivel, eddig ki nem használt versenyelőnyeivel is szembesüljön. Kitörési pontokkal, amelyekre építve leszámolhatunk rossz történelmi mintáinkkal, és új pályára állíthatjuk az ország fejlődését.

Nem mentegethetjük magunkat azzal, hogy Magyarországon valamiféle különös történelmi átok ül. Nem létezik megtörhetetlen útfüggőség. Számos ország 20. századi példája igazolja, hogy a jövő újratervezésének lehetősége nem a mesék vagy a tudományos fantasztikum világába tartozó képzelgés. Az ír gazdasági csoda, a szingapúri sikertörténet, a skandináv államok 20. századi diadalmenete és még számos hasonló, régebbi és közelmúltbeli sikertörténet bizonyítja ezt. Ezek persze mind adott történelmi helyzetek és különböző nemzeti sajátosságok termékei, így egyiket sem lehet afféle kész receptként alkalmazni vagy bárhol, bármikor megismételni. Arra azonban bizonyságul szolgálnak, hogy átgondolt, hosszú távú tervezés, új lehetőségek felfedezése és kiaknázása révén egy ország a félperifériáról akár egy-két évtized alatt a világ leggazdagabb, legversenyképesebb államainak sorába juthat. Ebben a kötetben ezeket a lehetőségeket és kitörési pontokat fogjuk bemutatni.

A *Magyarország 2030* jövőorientált, alternatív politikai-gazdasági-társadalmi vízió. A benne foglaltakat nem befolyásolják a rövid és középtávú pártverseny szempontjai, ahogy a politikai vagy a gazdasági elit szereplőinek érdekei sem. A szerzők tökéletes szabadságban, a létező pártnarratíváktól és politikai napirendtől függetlenül, pénzügyi és hatalmi befolyástól mentesen, legjobb szakmai tudásuk szerint alkották meg saját képüket a közeljövő Magyarországáról. Elméletileg és módszertanilag megalapozott, tényekre épülő, ugyanakkor a gyakorlatban hasznosítható jövőképet kívántak letenni az asztalra. Hosszú távra előretekintő, de hazánk gazdasági, földrajzi, társadalmi és politikai adottságaiból kiinduló, vagyis realista cselekvési tervet, amely kijelöli az utat egy sikeresebb jövő felé.

A *Magyarország 2030* három fő célt kíván betölteni:

1. A múlt és a jelen tényei, tendenciái alapján felvázolni, hol áll ma, illetve merre tart Magyarország és a minket körülvevő világ. Vagyis választ adni arra a kérdésre, *hogyan fogunk élni a közeljövőben*.
2. Tömör, közérthető és pontos leírást adni arról, milyen gazdasági, társadalmi, politikai körülményeket tartunk kívánatosnak kialakítani Magyarország számára az elkövetkező évtizedben. Vagyis választ adni arra a kérdésre, hogy *milyen Magyarországon szeretnénk élni tíz év múlva*.
3. Körvonalazni azokat a normatív és szemléleti kereteket, amelyek megszabják az utat egy sikeres Magyarország felé. Vagyis választ adni arra a kérdésre, hogy *milyen úton szeretnénk eljutni ebbe a Magyarországba*.

E kötet szerzői a legkevésbé sem értenek egyet azokkal, akik szerint Magyarországon minden jóvátehetetlenül rossz és egyre gyorsuló tempóban, megállíthatatlanul menetelünk a nemzethalál felé. Ahogy azokkal sem, akik szerint minden tökéletes és jobb nem is lehetne, ezért nincs szükség alternatívára. Meggyőződésünk, hogy Magyarország ma nem sok tekintetben lóg ki látványosan a hasonló demográfiai, földrajzi, makrogazdasági adottságú és történelmi háttérrel bíró országok ligájából – sem hátrányára, sem pedig előnyére.

De azt is gondoljuk, hogy az elmúlt évtizedekben több szempontból lemaradtunk hagyományos referenciaországainktól, vagyis azoktól a nemzetektől, amelyekhez hasonló történelmi hagyományaik és társadalmi adottságaik vagy modellértékű eredményeik miatt hasonlítani szoktuk magunkat. Tény, hogy az elmúlt évtizedekben számos fontos lehetőséget ki-

hagytunk. Sokkal messzebbre eljuthattunk volna 2020-ra, mint ahol most tartunk. A jelenben pedig annak veszélye fenyeget, hogy elmulasztjuk a felkészülést a jövő által elénk állított, új típusú kihívásokra.

A *Magyarország 2030* olyan célrendszert és értékkeretet kíván biztosítani, amelyhez a hagyományos ideológiai választóvonalakon átívelően, párthovatartozástól függetlenül bárki kapcsolódni tud, aki Magyarország jövőjéről gondolkodik és tenni szeretne ezért az országért. Közös célokban, kollektív nemzeti vállalkozásban gondolkodunk, amelyhez többféle ideológiai háttérből is lehet kapcsolódni. A szerzők megközelítése nem technokrata, amennyiben vitatják, hogy a politika depolitizálható lenne. Vagyis nem hisszük, hogy a versengő politikai eszmerendszereket zárójelbe téve kijelölhető lenne egyetlen, alternatíva nélküli, megfellebbezhetetlenül „szakmai" cselekvési terv. Erre tekintettel is fontosnak tartjuk azonban a józan ész közös alapját és a politikai cselekvés pragmatikus horizontját: konkrét kihívások konkrét gyakorlati megoldásokat kívánnak.

Ezért ez a kötet nem konzervatív, liberális, szocialista vagy zöld víziót kínál – hanem olyan diskurzust igyekszik megalapozni, amelyhez bárki, bármely ponton, a saját ideológiai hátteréből kiindulva csatlakozhat. Vízión megalkotásakor azonban négy alaptételt így is megkérdőjelezhetetlen sarokpontnak tekintettünk.

A demokrácia és a jogállamiság a magyar politikai közösség számára a lehetséges legjobb keretet adó, védendő és fejlesztendő alkotmányos-politikai rendszer. Ebből következik részünkről mindenfajta autoriter törekvés ellenzése, az alapvető emberi szabadságjogok és a pluralizmus elleni, bármely oldalról érkező és bármilyen típusú támadás határozott elutasítása. Védendő és érvényesítendő értéknek tartjuk a joguralom és a hatalomkorlátozás elvét, valamint az elesettek, az eszköztelenek, a hátrányból indulók méltóságának és érdekeinek védelmét.

A magántulajdonon és versenyen alapuló, de szabályozott keretek között működő piacgazdaság a magyar munkavállalók és munkáltatók számára a lehetséges legjobb keretet adó, védendő és fejlesztendő gazdasági keret. E kereten belül viták tárgyát képezheti az állami szerepvállalás szükségesnek, illetve elfogadhatónak tartott mértéke vagy éppen a munkavállalói és munkaadói jogok helyes viszonyának kérdése – ez kibékíthetetlen politikai értékek konfliktusának terepe. Valós kihívás a gazdasági növekedés és a fenntarthatóság közötti feszültség, az emberiség életfeltételeinek akár középtávú megőrzése is. A közhatalom által szabott keretek között működő piacgazdaságnál azonban ma nem ismerünk hatékonyabb és megújulásra nagyobb mértékben képes rendszert – ezért az ilyennel való kísérletezést meghagyjuk másoknak.

A közösségi elv különösen fontos, sikerünk és jóllétünk szempontjából nélkülözhetetlen érték. Egy falu, egy város, egy nemzet több az azt alkotó egyének összességénél. Mindenki embertársai körében, interakciók megszámlálhatatlan sorában éli meg saját, egyéni szabadságát és személyes sorsát. A velünk közös múlton osztozók, közös sorsot élők, közös nyelvet beszélők sokasága elsőrendűen hat személyiségünkre, identitásunkra, életlehetőségeinkre – éljenek bár hazánk mai határain belül vagy kívül. Ez az adottság pedig legalább annyi lehetőséget rejt magában, mint amennyi korlátot. Egy nemzet kohéziója, a közösség tagjai között fennálló kölcsönös felelősségérzet és bizalom, a természetes versengés mellett a közösségi együttműködésre való készség ezért döntő fontosságú egy ország sikeressége szempontjából.

Magyarország euroatlanti orientációja a globális politikai-gazdasági-katonai versengésben szükségszerű adottság és kiaknázandó erőforrás. Ez magától értetődően nem zárja ki a nemzetállami szuverenitás helyes mértékéről szóló ideológiai vitákat vagy az euroatlanti szövetségen kívüli, akár nem demokratikus államokkal fenntartott gazdasági-kulturális kapcsolatok létjogosultságát. Ugyanígy azt sem jelenti, hogy jogunk lenne lenézni az egykori gyarmati vagy függő sorból a világ vezető gazdaságaivá előretörő nagy, Európán kívüli nemzeteket, társadalmi berendezkedésüket vagy fejlődési pályájukat. Azt azonban igen, hogy Magyarország történelmi hagyományaiból, földrajzi elhelyezkedéséből és lakosainak identitásából adódóan is bármilyen felmerülő érdekütközés esetén elsősorban az euroatlanti szövetségi rendszer jelenti a magyarok számára meghatározó vonatkoztatási pontot, külpolitikai érdekérvényesítésük természetes „hazai" terepét.

Nem hiszünk a konfliktusmentes politikában és a politikamentes demokráciában. A politikai megosztottság nem eredendően rossz: az akár éles politikai nézetkülönbségek felszámolása, a tökéletes politikai harmónia utópiája egy demokráciában nem elérhető, de nem is kívánatos. Épp ellenkezőleg: a konfliktusok megfelelően becsatornázott megvívása, az alternatívák szenvedélyes ütköztetése éppenséggel a demokrácia lényege. A demokratikus vita a békés egymás mellett élés garanciája, a gondolatok, eszmék csiszolódásának kulcsa.

Abban azonban hiszünk, hogy léteznek olyan célok és kihívások, amelyek minden nézőpontból ugyanolyannak látszanak. A globális klímaváltozás pártállástól függetlenül emészti fel a termőföldeket, fenyegeti az ivóvízellátást, tesz tönkre komplett mezőgazdasági ágazatokat és támaszt fel rég leküzdöttnek hitt betegségeket. Az alacsony hatásfokon működő állam vagy a korrupció egyetlen hagyományos ideológia szerint sem szolgálja egy ország felemelkedését. Ahogy politikai táborokon átívelő érdek az is, hogy különbözőségeink és szembenállásaink mellett is közösségként, egymásban bízva és egymást segítve élhessünk közös hazánkban.

A *Magyarország 2030* tehát nem tagadja a versengő ideológiai nézőpontok létjogosultságát, de nem is kíván csatlakozni ezek szemben álló csapataihoz. A *Magyarország 2030* mint alternatív politikai vízió legfontosabb

ambíciója, hogy hatással legyen a közélettel foglalkozók és az azt alakítók gondolkodására, és hogy a gyakorlatban hasznosítható szellemi tőkét halmozzon fel. Új lendületet kívánunk adni a hazai közéleti vitáknak, a jövőről alkotott eszmék ütköztetésének. Célunk, hogy a közéleti viták súlypontját az előttünk álló kihívások, a tartalmi nézetütköztetés, a konstruktív együtt gondolkodás, mindenekelőtt pedig eddig nem észlelt, új lehetőségek felfedezése irányába mozdítsuk el.

A jövőkép módszertana és forrásai

A *Magyarország 2030* normatív és jövőorientált jövőkép, vagyis értékek mellett áll ki, és a jövő Magyarországáról gondolkodik. Ezt azonban konkrét tényekre, a releváns társadalomtudományi szakirodalomra, valamint saját kutatásokra alapozva, tehát a közelmúlt és a jelen Magyarországának mérhető, leírható adottságaiból kiindulva teszi. Munkánk során az alapoktól indultunk el: az eltérő ideológiai alapállású és szakmai hátterű szerzők semmit sem vettek adottnak, és semmit sem tekintettek tabunak. A magyar társadalom nagy rendszereit a legfontosabb adatok és tendenciák felől közelítettük meg, helyzetleírásunk során igyekeztünk zárójelbe tenni egyéni értékválasztásainkat és előítéleteinket. A *Magyarország 2030* tartalmának körvonalazódását így több mint egyéves intenzív alapozó kutatás és adatgyűjtés előzte meg.

A *leíró*, hazánk jelenlegi helyzetét felvázoló, diagnózisszerű fejezetek írása során az volt az elsődleges célunk, hogy szigorúan tényszerűek legyünk. Így ezek a részek rengeteg adatra épülnek, az adatok értelmezésében pedig nagyban támaszkodnak a hazai alkalmazott kutatásokra (elsősorban tekintélyes hazai társadalomtudományi kutatóműhelyek kiadványaira). A hazai társadalmi és gazdasági folyamatok vizsgálatakor természetesen nagy segítségünkre voltak a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai. Ezek közül elsősorban a népességre, a népmozgalomra, a munkaerőpiacra, a jövedelmi viszonyokra, az életkörülményekre vagy éppen az oktatásra vonatkozó idősoros statisztikákra támaszkodtunk. Az elsődleges adatsorok mellett a KSH és a TÁRKI számos elemző, összegző kiadványát is felhasználtuk.

Az adatok értékelésénél arra is ügyeltünk, hogy a helyzetünket, teljesítményünket mindig viszonyítsuk valamihez. Nemzetközi összehasonlítás nélkül, önmagában vajmi keveset mond, hogy mekkora a magyar GDP, hogy hány pontot értek el a magyar tinédzserek a nemzetközi kompetenciateszten, vagy hogyan alakult a magyar nagyvárosokban a szállópor-koncentrátum. A nemzetközi kontextus megadásakor három, különböző szempontokból fontos országcsoportot tekintettünk relevánsnak.

1. Olyan országokat, amelyek történelmi adottságaikat tekintve közel állnak hozzánk. A hasonló múlt és a rendszerváltás utáni hasonló kiindulóhelyzet, az ugyancsak hasonló geopolitikai meghatározottságok és a világgazdaságban betöltött pozíció, illetve kitettség indokolta, hogy az elsődleges referenciacsoportot a visegrádi együttműködés országai (V3) alkossák: Csehország, Lengyelország és Szlovákia.
2. Másrészt olyan nemzeteket, amelyek valamilyen szempontból (általában jobb nemzetközi mutatóik, gazdasági sikerességük, jóllétük magas szintje miatt) mintaként, jó példaként szolgálhatnak, miközben történelmi-társadalmi-politikai adottságaik sem állnak tőlünk túlzottan távol. Ezért a második referenciacsoportot az Európai Unió alapító tagjai vagy magországai (EU6: Németország, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia, Luxemburg) alkotják. Ezekre az államokra a továbbiakban az uniós mintákat erősen befolyásoló, számunkra közvetlenül példaként szolgáló „kontinentális" vagy „mag-Európa" megtestesítőiként fogunk tekinteni.
3. A harmadik referenciacsoport az EU-tag skandináv országokból (S3: Dánia, Finnország, Svédország) áll. Ezek azért különösen érdekesek számunkra, mert induló adottságaikat tekintve (kicsi, Európa és az Unió magjától távoli, természeti erőforrásokban nem különösebben gazdag országok) némileg hasonlítanak hozzánk; ugyanakkor a kontinentális hagyományoktól erősen különböző államfelfogást és társadalmi értékválasztásokat képviselnek. Ami pedig mintaadó szerepüket illeti: a nemzetközi összehasonlításokban számos mutató alapján rendre az élbolyban helyezkednek el.

Minden adatot a nemzetközi intézmények (mindenekelőtt az Eurostat, az IMF, az OECD és a Világbank) nyilvános adatbázisaiból gyűjtöttünk össze. Ezek többnyire a nemzeti statisztikai hivatalok primer adatgyűjtéseire épülnek, és általában megbízható, mindenekelőtt pedig összehasonlítható képet adnak egy-egy ország helyzetéről.

A kötet *jövőbe tekintő*, víziót alkotó részei természetükből adódóan legfeljebb kiindulópontként támaszkodhatnak a közelmúlt és a jelen tényeire – a jövőkép megalkotásában már sokkal nagyobb szerep jut a trendelemzésnek, az előrejelzéseknek, sőt akár a spekulációnak. Gondolatainkat és ötleteinket azáltal igyekeztünk mégis kordában tartani, hogy építettünk a nemzetközi tudományos irodalomra és igyekeztünk átvenni annak gondolati fegyelmét. Amikor ezeket a szemléletformáló szakcikkeket és könyveket a hazai viszonyokra adaptáltuk, természetesen számos hazai, zömmel nem akadémiai forrást is átnéztünk. Így aztán vezető nemzetközi szaklapok cikkei éppúgy megtalálhatók a hivatkozott források között, mint a hazai sajtóban megjelent és a legkevésbé sem tudományos írások.

Magyarország mai állapotának feltérképezése során emellett hasznosítani kívántuk az egyes szakterületeken otthonosan mozgó, széles rálátással és/vagy kiterjedt gyakorlati tapasztalatokkal bíró szakemberek, meghatározó szereplők felhalmozott tudását. Ezért a primer adatgyűjtés mellett összesen több mint ötven félig strukturált, anonim mélyinterjút készítettünk a magyar társadalomtudományi-akadémiai világ, a vállalati-pénzügyi szféra, illetve a közéleti nyilvánosság kiemelkedő szereplőivel. Ezeket az interjúkat egyszerre használtuk inspirációként, kontrollként és adatforrásként.

Az interjúk mellett egyes témákhoz az adott szakterület nemzetközileg is jegyzett, kiemelkedő elméleti és alkalmazott teljesítménnyel rendelkező szakértőitől kértünk háttértanulmányokat. A különböző európai és Európán kívüli nemzeti narratívák összehasonlításához végzett alapkutatásokban Balogh Péter (ELTE TTK) nyújtott segítséget. A klímaválság magyarországi hatásairól szóló szakmai anyag szerzői Bart István, Csernus Dóra és Kelemen Ágnes voltak. Magyarország vízhelyzetének feltérképezésére Csernus Dóra vállalkozott. A technológiaindukált társadalmi változások áttekintésében Haidegger Tamás, Galambos Péter, Takács Árpád és Takács Bence (Óbudai Egyetem) volt segítségünkre. Ongjerth Richárd (Magyar Urbanisztikai Tudásközpont, BME) a hazai településszerkezet középtávú alakulásáról és annak társadalmi hatásairól írt tanulmányával segítette a munkánkat. A szakértői interjúk egy részét Pataki Csilla, Szegő Hanna és Schiller Patrik készítette, Bartha Diána és Szajbély Zsigmond pedig az adatgyűjtésben volt nagy segítségünkre. Mindannyiuk munkájáért hálásak vagyunk.

Felsorolni is nehéz lenne azokat a kutatókat, szakértőket, piaci szereplőket és véleményformálókat, akik személyes vagy online konzultációk során járultak hozzá szempontjaink bővítéséhez. Külön köszönet illeti az Egyensúly Intézet alapítóit és tanácsadó testületének korábbi, illetve jelenlegi tagjait, akik kezdettől fogva felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak a munkánkhoz: Balázs Zoltánt, Boros Tamást, Gilly Gyulát, Havas Ágnest, Heal Edinát, Kovách Imrét, Kozák Ákost, Pistyur Veronikát, Síklaki Istvánt, Törőcsik Máriát, Urbán Lászlót, Závecz Tibort és Zlinszky Jánost.

Segítségükért, építő bírálataikért, hasznos tanácsaikért, kiváltképp pedig a biztatásért külön köszönettel tartozunk a következő személyeknek: Békés Gábor, Futaki Károly, Gyurgyák János, Inotai András, Kapitány István, Köllő János, Reizer Balázs, Szöllősi-Nagy András, Tálas Péter, Tóth Klára, Valuch Tibor.

A rengeteg segítség és támogatás mellett természetesen a kötet minden esetleges tévedéséért és hibájáért a szerzőket terheli felelősség.

I. UTUNK A JÖVŐBE

Egyedül a változás állandó. A változás pedig mindig kockázatos. Ez persze sosem volt másképp az emberiség történetében, a 21. században azonban a változás kiterjedtsége és sebessége teremtett minőségileg új helyzetet. Napjainkban olyan mélyreható átalakulások kezdetén vagy kellős közepén vagyunk, amelyek nyomán a ma született magyarok olyan országban fognak megöregedni, amelyre mi már rá sem ismernénk.

Az 1990-es években hazánk nemzeti összterméke és a magyarok életszínvonala a rendszerváltás sokkját követően emelkedő pályára állt, és a következő évtizedben is tovább fog növekedni. Ha az eddigi kedvező folyamatok nem fordulnak meg, lassan, de biztosan tovább fog csökkenni a mélyszegénységben élők száma, és új, keresőképes fogyasztók fognak megjelenni az ország belső piacán. Többen és többet fogunk utazni, és egyre nagyobb lesz az igényünk arra, hogy a gazdagabb országokban látott, de már itthon is elérhető termékekből és szolgáltatásokból mi is részesülhessünk. A fogyasztás bizonyos mértékig demokratizálódni fog: az újszerű, egyedi élmények, a digitális javak vagy akár a magas szintű gasztronómia termékei, amelyek korábban elérhetetlenek voltak a tömegek számára, egyre inkább a többség számára is elérhető közelségbe kerülnek.

A fejlett világ népesedési folyamatai ugyanakkor Magyarországra is érvényesek: egyre kevesebben leszünk, és egyre inkább elöregedő társadalomban fogunk élni. Egyre nagyobb számú idős magyart egyre kevesebb aktív korúnak kell majd eltartania. Egyre nagyobb lesz a szakadék az idősebbek és a fiatalok értékrendje és életmódja között. Eközben életünk színtere egyre inkább a város lesz, miközben az ország komplett vidéki régiói fognak fokozatosan elnéptelenedni. A leszakadó kistelepüléseket nem fogjuk tudni megmenteni, és az intenzív városiasodásból végső soron az ország egésze profitálni fog. De azokat, akik nem tudják vagy nem akarják elhagyni életük megszokott környezetét, közös feladatunk lesz megsegíteni.

Át fog alakulni saját teremtményeinkkel, a gépekkel való viszonyunk. Egyre több időt fogunk online tölteni, és egyre többet fogunk emberek helyett algoritmusokkal vagy robotokkal kommunikálni. A gépek egyre több munkakört fognak emberi közreműködés nélkül elvégezni, miközben az emberek egyre gyakrabban lesznek kénytelenek munkahelyet váltani – már

ha képesek lesznek olyan munkát végezni vagy megtanulni, amelyre valóban szükség lesz. Az egészségügyben, az idősellátásban, a művészetben vagy a jogszolgáltatásban a gépek jelenléte egyre magától értetődőbbé fog válni, és egyre nehezebben fogjuk tudni nélkülözni őket.

Előbb-utóbb komplett munkafeladatok és szakmák fognak eltűnni – elsősorban olyanok, amelyek kevéssé épülnek az ember kreativitására, problémamegoldó készségére, finommotoros ügyességére vagy emocionális képességeire. Azok megélhetése, akik ma könnyebben automatizálható feladatokat látnak el, akár rövid távon is komoly veszélybe kerülhet. Ez sajátos módon elsősorban nem a legszegényebbeket vagy a leggazdagabbakat fogja érinteni, hanem a középosztályhoz tartozókat. Sok fog múlni az államokon, amelyeknek megvan az eszközük arra, hogy ösztönözzék a vállalatok átállását, a munkaadók és munkavállalók közös felzárkózását, és felkészítsék a legkitettebb csoportokat. Ebben a folyamatban azok a cégek és országok fognak előnyt élvezni, amelyek időben felveszik a robotizáció ritmusát. A gépek és algoritmusok szerepének növekedése a világon mindenhol munkahelyeket fog megszüntetni – ám ott fog új munkahelyeket is teremteni, ahol időben sikerül felkészülni a gazdaság gyökeres átalakulására.

A világban új nagyhatalmak felemelkedésének leszünk tanúi. Régi bizonyosságok fognak megszűnni, és új szabályokba kell majd beletanulnunk. Az új világban nem lesz többé egyetlen szuperhatalom, amelynek érdekei és mozgása mindent meghatároznának. Az Egyesült Államok befolyása visszaszorul, de megmarad; és szorosan ott lesz a nyomában Kína, amely a nemzetközi intézményekben és a világgazdaságban is mindent meg fog tenni, hogy átvegye a vezető szerepet. Ezért a nemzetközi viszonyokban a verseny élesedésével egyre inkább vissza fog szorulni a „hintapolitika" mozgástere: minden országnak egyértelmű döntést kell majd hoznia arról, hogy melyik tábort választja.

Az Európai Unió szerepe tovább fog csökkenni a nemzetközi térben, miközben a kontinensen a kisebb országok szempontjából felértékelődik majd a regionalizmus, az erős helyi szövetségek kiépítése. Vetélkedő nagyhatalmak, folyamatos hatalmi átrendeződések, egyre inkább bezárkózó szövetségi rendszerek és nem szokványos államközi konfliktusok fogják jellemezni a következő évtizedeket. És mindeközben időről időre kiújuló problémaforrás lesz a nemzetközi migráció, amelynek kiváltó okait várhatóan a következő évtizedben sem sikerül majd megszüntetni.

A klímaváltozás hatásai is folyamatosan jelen lesznek az életünkben: tömegesen kipusztuló fajok, heves viharok, pusztító áradások és kemény aszályok fogják tetézni életünk változékonyságát. Az egész világnak át kell gondolnia a termelés és a megtermelt javak elfogyasztásának bevett módját. A következő évtizedek a versenyfutásról fognak szólni: ki fog az elsők között eljutni a fenntartható jövőbe, mely országok tesznek szert vezető-

szerepre az új, szénmentes, megújuló energiaforrásokra épülő világgazdaságban. Ez Európa belső gazdasági és politikai viszonyaira is hatni fog: a várhatóan egyre aktívabb zöld politikát folytató németek mellett azok az országok fogják a legtöbbet profitálni az átalakulásból, amelyeknek sikerül még a többiek előtt megtalálniuk a helyüket az új gazdasági rendben. Egyúttal ezek az országok lehetnek képesek arra is, hogy polgáraik számára nemcsak nagyobb anyagi jólétet, de rendezettebb, tisztább, a természeti környezettel harmonikusabb jóllétet is teremtsenek.

Magyarországnak is időben újra kell gondolnia a szerepét az új világban. A változás ugyanis nemcsak kockázat, hanem mindig új esély is egyben. A vesztesek mellett minden átalakulásnak vannak nyertesei is. Akik időben ismerik fel az új kihívásokat és az elsők között tudnak megfelelő válaszokat adni, behozhatatlan előnnyel indulnak az új jövőben.

Nem szeretnénk végre mi is az elsők közé tartozni? Nem szeretnénk kitörni az örök középmezőnyből? Nem szeretnénk végre élni a számunkra megadatott esélyekkel?

Magyarország ma egyértelműen a megkésettek közé tartozik. Nem vontuk le a megfelelő következtetéseket a népességfogyásból és a társadalom elöregedéséből. Nem készültünk fel a gazdaság és a munka világának alapvető átrendeződésére. Külpolitikai gondolkodásunk elavult, és alig kezdtünk el gondolkodni a klímaválság hatásaihoz való alkalmazkodásunk lehetőségein. Mindez nem jelenti azt, hogy minden elveszett volna számunkra – de nem is maradt sok időnk, hogy még legyen esélyünk behozni a lemaradást.

Ma már nem elegendő a toldozgatás-foldozgatás; átfogó stratégiára, alapvető irányváltásra lesz szükségünk. Ebben a kötetben arról szeretnénk majd meggyőzni az olvasót, hogy ennek a stratégiának három alapvető pillérre kell épülnie. Mindenekelőtt újra kell gondolnunk, miképp lehetünk képesek magunk mögött hagyni az erőinket béklyóba verő megosztottságot és bizalmatlanságot, hogy egységes nemzetként, a jövő felé forduló közösségként tudjunk helytállni a 21. században. Első feladatunk a tudására büszke közösség megteremtése, a jövőbe tekintő, pozitív nemzettudat megerősítése. Második lépésként ki kell alakítanunk a magyarok rendezett, fenntartható életének kereteit, hogy Magyarország tíz év múlva is élhető hely legyen, és polgárai szabad, biztonságos és tiszta környezetben élhessék az életüket. A szó szerint és átvitt értelemben is tiszta, rendezett Magyarország megteremtése ezért a második feladatunk. Végezetül el kell szánnunk magunkat arra, hogy pénzt és energiát nem kímélve felkészítsük a jövő kihívásaira azt a generációt, amely megalapozhatja hazánk felemelkedését a 21. század nyertesei közé. Nincsenek ritka kincseink, kiapadhatatlan természeti erőforrásaink. Egyedül az emberekre építhetünk; mi, magyarok vagyunk az ország sikerének kulcsa. Ezért a harmadik feladtunk az, hogy a fizikai

SOMOGYI KÖNYVTÁR
9h2251
1881
SZEGED

infrastruktúra helyett elkezdjünk végre az emberi erőforrásainkba fektetni: oktatásba, képzésbe, a szegénység csökkentésébe, egészségi állapotunk és általában életkörülményeink javításába.

1. A JÖVŐBE TEKINTŐ, POZITÍV NEMZETTUDAT

A társadalmi tőke, vagyis az emberek közötti kapcsolatok sűrű hálózata és az együttműködés képessége történelmi előny. Az egymás iránti bizalom nélkülözhetetlen erőforrás. A belső torzsalkodás értékes energiákat veszteget el, míg a közös eszmék, közös célok, közös vállalkozások tapasztalatai felbecsülhetetlen előnyt jelentenek egy nemzet számára.

A magyarok ma közösséghiányos, atomizált társadalomban élnek. Hagyományos kisközösségeink felbomlottak az államszocializmus évtizedei alatt, de a diktatúra közegében nem volt esély arra, hogy új típusú, modern polgári közösségek jöjjenek létre. Ennek hatásait ma is nyögjük. Kötődünk a magyarság absztrakt értékeihez, de a hétköznapokban már a szomszédainkban sem bízunk. Mindennél előbbre való értéknek tartjuk a családot, de nem tudunk támaszkodni a közepes méretű önkéntes társulások, az autonóm és cselekvő civil közösségek erejére.

Sorsdöntő, hogy egy ország polgárai miképp tekintenek egymásra: idegenekként-e vagy társakként, akikkel a közös múlt, a közös sors és a közös célok kötik össze őket. Egy közösség mindig több az azt alkotó egyéneknél. A 21. század kihívásai és lehetőségei közepette a magyaroknak is meg kell tanulniuk, hogyan tekinthetnek közösségként önmagukra.

Ezért a jövőben különös gondot kell fordítanunk arra, hogy a magyarok tudjanak és merjenek honfitársaikkal együtt cselekedni. Minden magyar legyen tudatában annak, hogy a társadalmi tőke olyan erőforrás, amelyből csak több lesz, ha másokkal is megosztjuk! Együttműködő lakóközösségekre, környezetükre, iskoláikra, parkjaikra közösen gondot viselő civilekre, öntudatos, aktív, cselekvőképes polgárokra van szükségünk. Magyarországnak bizalomhiányos, elszigetelt, befelé forduló egyének sokaságából autonóm, tevékeny önkéntes társulások hálózataitól nyüzsgő közösséggé kell válnia.

Nemzeti öntudatunk ma sokak félelmével szemben nem túl erős, hanem túl gyenge. A magyaroknak nem szabad félniük saját nemzeti büszkeségüktől. Európa népeinek természetes együttélési kerete ma a nemzet: ez otthonosságunk, legsajátabb kultúránk, honfitársaink iránt érzett felelősségtudatunk alapja. Erről az alapról tudjuk átlátni tágabb környezetünket, ettől érezzük otthon magunkat Európában és a világban. Nem igaz, hogy a nemzeti érzés kizárólag a múltba forduló, acsarkodó és ellenségkereső lehet. A sikeres nemzetek abban különböznek a sikertelenektől,

hogy a tagjaik képesek bízni egymásban. Hogy közös gyökereikből táplálkozva képesek közös célokért együtt dolgozni. És tudnak hinni a közös jövőben.

A világ sikeres nemzetei a múltjukra építik a jövőjüket. Mi, magyarok ehelyett a múltunkban élünk, és mintha lemondtunk volna a saját jövőnkről. A múlt traumáit nem lehet félresöpörni, de azt sem engedhetjük meg magunknak, hogy örök időkre a 20. századba ragadjunk. Senki sem tart bennünket erőszakkal a múltban. Újra meg kell tanulnunk jövő időben gondolkodni. Olyan értékekre és célokra van szükségünk, amelyek közössé tétele nemzeti öntudatunkat is új alapokra helyezheti.

Nemzeti érzésünket ma az elfogyástól és az eltűnéstől való félelem táplálja. Pedig nincs mitől félnünk. Senki nem tör az elpusztításunkra, nem létezik titkos összeesküvés, amely a magyar nemzet eltörléséért munkálkodna. A mai demográfiai folyamatok alapján tíz, húsz, de száz év múlva is itt leszünk. És kevesebben leszünk. Hogy örülünk-e ennek? Természetesen nem. De hazudik, aki azt állítja, hogy ez bármilyen szociálpolitikai eszközzel elkerülhető lenne. A világban mindenütt azt látjuk, hogy a fejlettség meghatározott fokán előbb-utóbb minden nemzet fogyni kezd. Amit csak lehet, meg kell tennünk ennek a trendnek a lassítására, de be kell látnunk, hogy eddig a világon sehol sem sikerült megállítani, pláne megfordítani a rossz demográfiai trendeket – hacsak nem a külső népességpótlás, vagyis a bevándorlás tudatos ösztönzésével.

Nem az a kérdés tehát, hogy sikerül-e olyan termékenységi mutatókat produkálnunk, amelyek a miénknél szegényebb, fejletlenebb országokra jellemzők. Sokkal fontosabb az, hogy mihez kezdünk az itt élő emberekkel. Hogy milyen életet tudunk biztosítani az épp megszületett és a közeljövőben megszülető magyaroknak. Ennek a kérdésnek kell a magyar nemzetről, önmagunkról szóló gondolkodásunk középpontjában állnia.

Ehhez képest ma alig gondolunk valamit a nemzetről. A magyarok nemzettudata a pártok fogságában vergődik. Nem merünk önállóan gondolkodni közös identitásunkról. Beletörődtünk abba, hogy nemzeti öntudatunk kampányszlogenek gyűjteményévé, politikai mozgósító eszközzé silányuljon. Vagy azzal vagyunk elfoglalva, hogy újabb külső és belső ellenségeket találjunk, akik ellen megvédhetnénk magunkat, vagy csak félősen hallgatunk, ha valaki kiejti a száján a nemzet szót. Pedig a magyar nemzet lehetne közös vállalkozásunk is. Lehetne olyan hívószó, amely nem kizárja, hanem közösségtudatuk büszke vállalására és a közös célokért való erőfeszítésre ösztönzi az embereket.

Nem kell hagynunk, hogy sérelmeink és szorongásaink határozzanak meg bennünket. Nem vagyunk hozzá elegen, hogy legyen erőnk továbbra is egymással viszálykodni, a múlt sérelmein rágódni. Nincs és egyre kevésbé lesz elegendő magyar ahhoz, hogy önkényesen zárhassunk ki újabb és

újabb csoportokat a nemzet nagy családjából. Mindenkire szükségünk van. És főként: soha nem volt ekkora szükségünk közös álmokra.

Hazánkban ma a politika folyamatosan arra próbál rábírni bennünket, hogy kizárólag azzal foglalkozzunk, ami elválaszt bennünket. Ideje, hogy végre elkezdjünk arra építkezni, ami összeköt. Ne hagyjuk, hogy megoszszanak bennünket, főként pedig ne csonkítsuk meg önmagunkat! Nem szabad félnünk a sokféleségtől. Magyarságunkat nem fenyegeti, hanem erősíti a többszintű identitás: lehetünk egyszerre magyarok, svábok, szerbek, zsidók, cigányok és európaiak. A közösség erejét nem az ellenségkeresés, hanem a közös célok és az egymás iránt érzett felelősségtudat adja. Egy erős nemzet öntudatát semmitől sem kell félteni, hacsak a közös álmok hiányától nem.

És hogy mi lehetne ez a közös álom?

Egy dolog bizonyos: nem lehet egyik vagy másik társadalmi csoport, politikai oldal saját, partikuláris érdeke. Csakis olyan cél lehet, amely valóban a közös nemzeti érdek előmozdítója. Amellyel mindnyájan képesek vagyunk azonosulni. Márpedig igenis vannak olyan értékeink, teljesítményeink és hőseink, amelyekre és akikre mind büszkék lehetünk. Ma közös büszkeségünk tárgya mindenekelőtt a magyarok tudása. Együtt vagyunk büszkék a magyarok eszére, leleményességére, furfangosságára. Nobel-díjasaink, Oscar-díjasaink, sportolóink, feltalálóink, tudósaink, világszerte népszerű íróink, pedagógusaink mind azt igazolják, hogy ez a büszkeség nem alaptalan. Nem valamiféle mítosz, hanem valóban bennünk rejtőző lehetőség. Ez a közös büszkeség ma is összeköt minket – de lehetne egyúttal közös álmunk is, amely végre sikerre vihetné ezt az országot.

Fűzzön össze bennünket egy közös vállalkozás: hogy eszünk és tudásunk révén századunk nagy átalakulásainak nyertesei közé tartozzunk! Mozdítsuk ki Magyarországot rossz útfüggőségeiből, és a középmezőnyből törjünk az élbolyba! Legyünk magabiztos, a jövőjét tudatosan építő, okos nemzet! Olyan nemzet, amely mer büszke lenni közös nyelvére, közös múltjára és hagyományaira, ám amely attól sem fél, hogy szembenézzen saját gyengeségeivel és megpróbáljon új lehetőségek után kutatni. Olyan nemzet, amely legfontosabb erőforrására: polgárai tehetségére és szorgalmára építi a sikerét.

A mintát saját legjobb hagyományaink kínálják: hazánk történelmének leglátványosabb fejlődési szakasza, a 19. század utolsó harmada a reformkor eszméiben gyökerezik. Egy olyan korszakban, amely a magyarokból, erőforrásaink és javaink közössé tételéből próbált új erőt meríteni. Merjünk ismét tudásunkra, talpraesettségünkre és rugalmasságunkra építkezni! Miért ne használnánk ki, hogy mi, magyarok épp az eszünkre vagyunk büszkék – olyan értékre, amely a 21. században a siker kulcsa? Nemzeti büszkeségünk legfontosabb közös forrása egyúttal a felemelkedésünk záloga is – mi ez, ha nem lehetőség? Miért ne akarnánk élni vele?

A „magyar géniusz" nem puszta illúzió. Honfitársaink tucatjainak és százainak eredményei igazolják, hogy a magyar nem kudarcra ítélt nemzet. Erőforrásaink nagy részét azonban ma hagyjuk parlagon heverni. Hagyjuk, hogy a tudás és a siker kevesek kiváltsága legyen, és a többség legfeljebb csak ezek fényében sütkérezhessen. A következő évtized legfontosabb feladata ezért az lesz, hogy közössé tegyük a sikereinket. A kiemelkedő egyéni eredmények persze önmagukban is fontosak – még fontosabbak azonban azok a vívmányok, amelyekből a többség profitálhat.

Ne legyünk többé a kiváló elit és a középszerű átlag országa, ha egyszer az összes magyar egyetlen talpraesett, okos nemzet tagja lehetne! Teremtsünk olyan oktatási rendszert, amely nem konzerválja, hanem kiegyenlíti a születési különbségeket! Amely nem visszafogja a gyermekeket, hanem új lendületet ad nekik. Amely minden tehetséges magyar előtt megnyitja az előrelépés, a társadalmi felemelkedés kapuját. Elitképzésünk kiváló eredményei két dolgot bizonyítanak: hogy mind a magyar gyermekekben, mind a hazai oktatásban megvan a lehetőség. Nyissuk hát meg ezt a lehetőséget minden magyar fiatal számára! Ne fosszuk meg magunkat a lehetőségtől, hogy tízmillió „okos magyar" országa lehessünk!

Ehhez nem csupán kiemelkedő digitális tudásra, idegennyelv-ismeretre, általános készségekre és az új tudásra való nyitottságra lesz szükségünk. Legalább ennyire fontos, hogy tájékozott, öntudatos és aktív állampolgárok legyünk. Ne várjunk arra, hogy mások hozzák haza helyettünk a díjakat, hogy mások legyenek elsők helyettünk a versenyeken, hogy mások alapozzák meg a jólétünket – teremtsünk olyan oktatási rendszert, amely mindenkinek megadja az esélyt és a képességet arra, hogy a saját kezébe vegye a sorsát! Legyen ismét közös álmunk a képzett, talpraesett, versenyképes és büszke magyar nemzet!

Két évszázaddal a reformkor után ma ismét pártok és érdekcsoportok feletti konszenzusra van szükség abban, hogy Magyarország jövője a magyarok tehetségében rejlik. Szabaduljunk meg a négyéves parlamenti ciklusokra korlátozódó, rövid távú szemlélettől! Merjünk hosszú távra tervezni, merjünk befektetni a következő generációkba! 2030-ra legyünk ismét büszke, a jövőbe tekintő, okos nemzet!

2. TISZTASÁG ÉS RENDEZETTSÉG

Az emberek jólléte, lelki egyensúlya és mentális egészsége nem csak anyagiakban határozható meg. Mind rendezettségre, tisztaságra, a világ átlátható működésére vágyunk. Különösen a 21. században, amikor életünket a folyamatos változás és újrarendeződés jellemzi. Közvetlen életvilágunk otthonossága és kiszámítható működése mindannyiunk elemi szükséglete.

Nem igaz, hogy a rend a szabadság ellentéte. A rend, a biztonságos élet az egyén kibontakozásának feltétele. Nem nevezhető valóban szabadnak az, aki nem lehet nyugodt élete, vagyona és környezete biztonsága felől. A rendezettség átfogó szemléletére van szükségünk. Hétköznapi érintkezéseinktől az állam működésén át a természeti környezet iránti felelősségtudatig életvilágunk teljességét a rendnek, az átláthatóságnak, a tisztaságnak kell szerveznie.

Magyarország legyen olyan hely, ahol az emberek számára magától értetődő, hogy betartják az együttélés szabályait! Amelynek polgárai biztonságban tudhatják életüket és vagyonukat. De ahol nem kell mindent törvényekkel szabályozni, és nem kell minden sarokra rendőrt állítani annak érdekében, hogy ne szemeteljük tele saját lakókörnyezetünket – mert a közös normák betartása belső parancs és késztetés. Hazánk legyen olyan hely, ahol már az iskolában megtanuljuk, hogy egy közösség tagjaiként felelősséggel tartozunk egymásért és közös életvilágunkért. Ahol az emberek tisztában vannak azzal, hogy az egyén nemcsak a másik ember kárára, de a másikért dolgozva is érvényesülhet.

A 21. század élvonalába törő Magyarországon nemcsak a hétköznapi ember, de a hatalom is betartja közös szabályainkat. A közpénz nem az állam pénze, hanem a magyar emberek vagyona, amellyel átlátható módon, felelősen és hatékonyan kell gazdálkodni. Nincs belőle annyi, hogy pazarlón bánhassuk vele. Ezért olyan államra van szükségünk, amely nem terjeszkedik túl a feladatain: nem enged teret a járadékvadászatnak, és nem kiváltani igyekszik a piac szerepét a kiváltságok önkényes osztogatásával, hanem átlátható és kiszámítható környezetet biztosítva megfelelő lehetőségeket teremt a gazdaság szereplőinek az értékteremtésre. Olyan intézményrendszert kell teremtenünk, amely a közbeszerzéseken a legnagyobb átláthatóság mellett valódi versenyt biztosít és valóban érdem alapján, a közösségi érdekek leghatékonyabb érvényesülését szem előtt tartva ítéli oda a forrásokat. Számos nemzetközi példa bizonyítja, hogy ez nem ködös utópia, hanem kizárólag közös elszánás és politikai akarat kérdése. Kemény munkába fog kerülni, de hazánkban is megteremthető a tiszta közélet. Uniós csatlakozásunk óta folyamatosan egyre lejjebb szorulunk a nemzetközi korrupciós rangsorokban – a következő tizenöt év szóljon az ellentétes irányú mozgásunkról! Tisztítsuk meg az ország működését! Nem „értelmiségi finnyásságból" vagy politikai idealizmusból van szükségünk tiszta államra. Tanulmányok százai igazolják, hogy az emberek jóléte és boldogsága szorosan összefügg a szabadság mértékével és a rendezett, jól működő jogállammal. Legyen hát a magyarok közös célja és identitásunk szerves része a tiszta, magas színvonalon szolgáltató, rendezett jogállam felett érzett büszkeség!

De nemcsak a pénzzel nem bánhatunk pazarlón – természetes környezetünkkel is felelősséggel kell gazdálkodnunk. Joggal kötődünk szép tájainkhoz és a Kárpát-medence színes, gazdag élővilágához. Ne törődjünk bele, hogy valamiféle történelmi elrendelésből fakadóan nem adhatjuk tovább a következő generációnak legalább olyan állapotban, ahogy mi örököltük meg a szüleinktől. Századunkban a gazdasági siker elválaszthatatlan lesz a fenntarthatóságtól. Akinek sikerül másokat megelőzve megérkezni a tiszta, fenntartható jövőbe, lehetőséget kap arra, hogy ne mintakövető, hanem mintaadó lehessen az új világban. Magyarország számára nem külső megfelelési kényszer, hanem a legelemibb önérdek a biológiai sokféleség megőrzése, vízkészletünk mennyiségének és minőségének fenntartása, levegőnk tisztaságának javítása. Jogunk van a tiszta környezethez, és kötelességünk ugyanezt biztosítani az utánunk jövőknek.

Nem Magyarország fogja megmenteni a Földet a globális klímaváltozás és a környezetszennyezés káros hatásaitól. Ez azonban nem ment fel bennünket természeti környezetünk megőrzésének felelőssége alól. Az emberiség részeként és hazánk méretéhez képest átlagon felüli kibocsátóként nekünk is van felelősségünk a fenntartható jövő megalapozásában – és ez kis, nyitott gazdaságként saját kitörésünk kulcsa lesz a fenntarthatóságban élenjáró Európai Unióban.

Gyorsítsuk fel átállásunkat a szénmentes jövőbe! Épületeink korszerűsítésével, termelésünk és közlekedésünk szénmentesítésével, a légszennyezés visszafogásával, zöld felületeink növelésével, vízkészleteink tisztán tartásával és megőrzésével készüljünk fel a klímaválság egyre súlyosbodó hatásaira, amíg ezt még viszonylag kevés áldozat árán megtehetjük! És eközben mindvégig tartsuk szem előtt, hogy a változás társadalmi költségeit ne a legelesettebbek, a legszegényebbek viseljék! Növeljük a megújulók arányát energiaforrásaink között! Az atomenergia néhány évtizednyi haladékot adhat – hosszú távon azonban az egyre olcsóbbá váló megújuló energiaforrásoké – mindenekelőtt a nap- és a szélenergiáé – a jövő.

A fenntartható, tiszta Magyarország megteremtése legfőbb esélyünk a kitörésre. Előzzük meg régiós versenytársainkat, jussunk el mindnyájuk előtt a fenntartható jövőbe, hogy jobb pozíciókat szerezhessünk az új globális versenyben!

3. BEFEKTETÉS A MAGYAR EMBEREKBE

Magyarország ma sokkal jobban áll annál, mint sokszor hajlandók lennénk elismerni. A rendszerváltást és uniós csatlakozásunkat követően kétségkívül hatékonyabban is felhasználhattuk volna a beözönlő forrásokat, de az eredmény így is látványos. Fizikai infrastruktúránk kifejezetten fejlett. Szállítási, utazási és digitális infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban

is kiemelkedő. Ezek a tényezők eddig is fontos szerepet játszottak a magyar gazdaság motorjainak számító multinacionális vállalatok idetelepülésében és a magyar tulajdonú vállalatok teljesítményében. Olyan előnyről van szó, amelyre a jövőben is építhetünk.

Hogy miben állunk mégis rosszul? Emberi erőforrásaink kihasználásában. Az eddigiekben rengeteget fektettünk hazánk fizikai tőkéjébe; most itt az idő, hogy sort kerítsünk legnagyobb erőforrásunk kiaknázására, legértékesebb tartalékunk kamatoztatására: a humán tőke fejlesztésére.

Nem igaz a közkeletű vélekedés, hogy hazánk legnagyobb baja a szegények és a gazdagok közötti ordító egyenlőtlenség. A számadatok szerint jövedelmi és vagyoni különbségeink nemzetközi összevetésben egyáltalán nem kiugróak – még úgy sem, hogy az elmúlt években számottevő mértékben növekedtek. Valójában jobb a helyzet nálunk, mint az európai átlag esetében, de még a közhiedelem szerint egalitárius skandináv országok mögött sem maradunk el sokkal. A valódi gondot az jelenti, hogy az egyenlőtlenségek alacsony szintje szélsőségesen alacsony bérszínvonalat takar. Vagyis Magyarországon ma valójában nem egyenlőtlenségi probléma van, hanem szegénységi probléma. Az emberek általában túl kevés pénzből élnek nyugat-európai társaikhoz képest, miközben rengeteg közöttük a szegény, a máról holnapra élő.

És ami ennél is rosszabb: csak keveseknek adatik meg a lehetőség, hogy kitörjenek a szegénységből. Hazánkban ma szélsőségesen „ragadós a padló": a szegény szülők gyermekei szegények maradnak, mert életük kezdetétől fogva minden csak a hátrányuk újratermelését szolgálja. A jóléti juttatások nem a leginkább rászorulóknak jutnak, a szegregált oktatás pedig az esélyét is korán elveszi annak, hogy a jobb háttérből érkező gyerekek maguk után húzhassák a többieket. És e tekintetben valóban érdemes egyenlőtlenségi problémáról beszélni: a lehetőségekhez, az önmegvalósításhoz, a jobb életre való esélyhez való hozzáférés egyenlőtlenségéről. Magyarország legnagyobb problémáját ma polgárai tehetségének és lehetőségeinek kihasználatlansága jelenti.

A szegénység bizonyos szintje természetes jelenség; az egyenlőtlenségnek nincs objektíve meghatározható optimális szintje. Jórészt épp erről szól a versengő ideológiák fő vitája: hogy mekkora különbségek szükségszerűek, elviselhetők vagy tűrhetetlenek egy társadalmon belül. Az emberi erőforrások elvesztegetése azonban már nem ideológiai kérdés. Az emberek tehetségének, munkájának, kreativitásának kihasználatlansága biztosan mindenkinek rossz, és így az ország egészét visszahúzza a nemzetközi versenyben. Nem kell a következő Puskásra vagy Szent-Györgyire gondolni: elég, ha azért lesz eggyel kevesebb tehetséges sebész, jó pedagógus vagy talpraesett vállalkozó az országban, mert már gyermekkorában megfosztjuk tehetsége kibontatkoztatásának lehetőségétől. A szélsőséges mobilitáshiány nemcsak igazságtalan, de az ország egésze csak veszíteni tud vele. Ha csak az elitnek jó, az végső soron senkinek sem jó.

A világ legsikeresebb és legboldogabb országait nem természeti kincseik vagy jó földrajzi adottságaik különböztetik meg a középmezőnytől. Venezuelának van olaja – Finnországnak nincs. Angolának van gyémántja – Szingapúrnak nincs. Dánia, Izland vagy Svédország nem azért végez rendre a legboldogabb országok rangsorának élén, mert kellemes a klímájuk vagy kivételesen barátságos a tengerpartjuk. Hanem azért, mert időben felismerték: egy ország elsősorban a polgáraira építhet. Egészségükre, tehetségükre, tudásukra és szorgalmukra.

A magyar pedig, ami azt illeti, ugyancsak tehetséges nemzet. Eredményeink a művészetben, a nemzetközi tanulmányi és sportversenyekben felülmúlják azt a teljesítményt, amelyre lélekszámunk és nemzeti jövedelmünk alapján számítani lehetne. Ma azonban hagyjuk, hogy tehetségeink parlagon heverjenek. Hazánk meglehetősen elitista ország képét mutatja. Jók a közlekedési lehetőségeink, de csak ha Budapestről indulunk. Európai viszonylatban is hasít az internet, miközben messze az uniós átlag alatt vagyunk a digitális készségek tekintetében. Közoktatásunk tucatnyi elitintézménye nagyszerű tehetségeket nevel ki, miközben diákjaink összességében messze az európai átlag alatt teljesítenek. Feldolgozóiparunk exportképes része pedig világviszonylatban is igen komplex, széles tudásbázisra épül, de nincsenek erős hazai tulajdonú vállalataink, amelyek külföldön is megállnák a helyüket a versenyben. Vannak tagadhatatlan, látványos sikereink, és jelentős egyéni teljesítmény van minden egyes olimpiai aranyérem, Nobel-díj vagy innovatív szabadalom mögött. A probléma csak az, hogy a többség ma kimarad a nagy sikertörténetekből.

Fiataljaink tehetségesek, és ha megfelelő képzésben részesülnek, valóban elképesztő teljesítményre képesek. A probléma tehát nem a gyerekekkel, hanem a felnőttekkel; nem az „alapanyaggal", hanem annak „megmunkálásával" van. Márpedig a 21. században minden ezen dől el: hogy a polgárok képesek-e folyamatosan megújulni, tanulni és új ösvényekre lépni. Vagyis a legnagyobb bajunk valójában az, hogy nem mindenki részesül olyan oktatásban, amely lehetőséget adna tehetsége lehető legjobb kibontakoztatására.

Ismételjük meg tehát: a következő évtizedek legnagyobb kihívása az lesz, hogy miképp tudjuk közössé tenni a sikereinket. Megaprojektek helyett mostantól koncentráljunk kisebb léptékű, főleg a hozzáférést és a mobilitást ösztönző infrastrukturális fejlesztésekre! Fejlesztési forrásainkat a fizikai helyett emberi erőforrásaink kibontakoztatására fordítsuk! Közoktatásunkat tegyük befogadóbbá és valóban készségalapúvá! Gyermekeinket sarkalljuk önálló gondolkodásra, együttműködésre és rugalmasságra! Adjunk nekik átváltható, új és új kihívások közepette kamatoztatható alap-

készségeket! És eközben tegyünk meg mindent azért, hogy inkább tompítsuk, mintsem tovább erősítsük a családi háttér esetleges visszahúzó hatását! És mindenekelőtt ne hallgassunk egyes munkaadók rövidlátó, olcsó munkaerőt követelő szólamaira: számoljunk le a „diplomás túlképzés" öngyilkos mítoszával! A 21. században nem lehet elég diplomásunk. A „túlképzett magyar" rémképe a legveszélyesebb hazugság.

De hiába lesznek „okos magyarjaink", ha nem adjuk meg nekik a lehetőséget, hogy értelmes munkát végezhessenek. Magyarországon ma egészen abszurd módon egyszerre van munkaerőhiány és munkanélküliség. Szomszédos vagy akár még távolabbi országokból importálunk dolgos kezeket, miközben komplett települések nyögik a munkalehetőségek hiányát. Ez fenntarthatatlan, romboló pazarlás. Tegyük rugalmasabbá a munkaerőpiacunkat! Magyarországon ma nem a kivándorlás jelenti a valódi problémát, hanem a munka világának illeszkedési problémái: vagyis az, hogy a kereslet nem tud találkozni a kínálattal. Rengeteg tartalékunk van a hagyományosan nehezen foglalkoztatható társadalmi csoportok, mindenekelőtt a kisgyermekes anyák, az alacsony képzettségűek és a fiatalok körében. Ne a saját ligánkban még mindig mérsékelt kivándorlás miatt aggódjunk addig, amíg a rendelkezésre álló hazai munkaerő tetemes részét hagyjuk elkallódni! Segítsük a munkát keresők és a munkaadók egymásra találását: az általános készségek fejlesztésétől és a hatékony felnőttképzési rendszertől a földrajzi mobilitás ösztönzésén át a részmunkaidős és távfoglalkoztatásig számtalan kihasználatlan lehetőségünk van.

És végre kezdjük el igazán megbecsülni azokat a munkavállalóinkat, akik körében a kivándorlás valódi problémát jelent – mindenekelőtt az egészségügyi dolgozókat! Sok száz betöltetlen háziorvosi praxis, huszonötezer hiányzó ápoló és harminchétezer megelőzhető haláleset túl nagy luxus a mi demográfiai trendjeink mellett. Ennek megállítása érdekében az agyelszívástól, vagyis a képzett külföldi munkaerő szigorúan ellenőrzött, a hazai igényekhez szabott hazánkba csábításától sem szabad visszariadni. Magyarország legyen olyan hely, ahol megéri gyógyítani az embereket!

A magyar állam ma ott túlmozgásos, ahol csak ártani tud, miközben nem tesz eleget ott, ahol igazán dolga lenne: az emberi tőke felhalmozásában, mindenekelőtt az oktatásban és az egészségügyben. Nem egyedi döntések alapján, kegyként osztogatott támogatásokra és személyre szabott jogszabályokra van szükségünk – hanem kiszámítható jogállamra, jól működő intézményekre, versenyképes, 21. századi oktatásra és a társadalmi mobilitás szélesre tárt kapuira. Nem a kivételezések és a kiskapuk rendszerére, hanem a tehetség megbecsülésére és a teljesítmény visszaigazolására.

Nem engedhetjük meg magunknak, hogy sajnáljuk az erőforrásokat a magyarokra. Aki szerint ma létezik olyan sikeres gazdaságpolitika, amelynek középpontjában nem az emberi erőforrásokba való befektetés áll, nem

mond igazat. Aki szerint van gyorsabb vagy könnyebb útja a kitörésnek, valójában nem lát tovább az orránál. Nem az a kérdés, hogyan pótolhatjuk e téren egy pillanat alatt az elvesztegetett évtizedeket, hanem hogy hajlandók vagyunk-e végre a startvonalra állni. Magunk is meg fogunk lepődni, valójában milyen hamar átugorhatjuk a saját árnyékunkat, ha végre elhatározzuk magunkat.

A tudásalapú társadalom nem hangzatos közhely, hanem korunk realitása. A 21. század a folyamatos megújulásról, a mobilitásról és a kreativitásról szól. „Okos nemzetként", a tárgyak és a cégek helyett végre az emberekbe fektető közösségként mi lehetünk ennek a korszaknak a nyertesei. Ne hagyjuk elveszni ezt a történelmi lehetőséget!

Vajon mennyi idő kell egy ország új pályára állításához? Harminc év? Húsz? Vagy talán elegendő lenne egyetlen évtized is? És vajon mennyi időre lesz szükségünk, ha a következő évtizedben a kivárást és a tétlenséget választjuk?

Egy dolog biztos: már ma is pontosan látszik, hogy mit kellene tennünk. Minél előbb hozzá kellene látnunk, hogy lefektessük az alapokat.

Ez a kötet erről a munkáról szól. A 21. századba vezető útról.

II. HONNAN INDULUNK?

Magyarország 2020-ban

Az előző fejezetben elmondtuk, mire van szükség Magyarország kitöréséhez. A továbbiakban arról lesz szó, miért épp ez a három feladat a legsürgetőbb.

Amellett érvelünk, hogy érdemes új pályára állítanunk hazánkat, hogy már egy évtizeden belül is sokkal többet elérhetnénk és sokkal jobban élhetnénk, mint amire mostani pályánk alapján számíthatunk. Ahhoz azonban, hogy megtervezhessük, hogyan szeretnénk eljutni ebbe a vonzóbb jövőbe, először is azt kell tisztán látnunk, hol is állunk és merre tartunk.

Ez a fejezet tehát arról szól, hogy honnan indulunk és milyen adottságokkal vágunk neki az útnak. Ahhoz, hogy világosan lássuk az előttünk álló út könnyebb és nehezebb szakaszait, tudnunk kell, mi megy jól nekünk és miben kellene változtatnunk. Az alábbiakban ezért ezekre a kérdésekre keressük a választ. Ennek érdekében hazánk életének három, kiemelten fontos dimenzióját fogjuk közelebbről megvizsgálni.

Ha a való életben is hasznosítható javaslatokat szeretnénk megfogalmazni, nem árt először is tudni, milyenek vagyunk mi. A magyar történelemben és más nemzetek múltjában számos jószándékú reformterv futott zátonyra azért, mert bár a tervek szépek és ambiciózusak voltak, megálmodóik csak egyetlen tényezőt hagytak ki a képletből: a gondolkodó, érző és cselekvő embert. Ezért először is szemügyre fogjuk venni, *milyenek a magyarok*. Mit gondolnak a világról? Hogyan látják önmagukat és embertársaikat? Mire vágynak, és mitől félnek? Mit várnak az államtól, és mit tartanak fontosnak az életben?

Ezt követően az elérhető adatok segítségével feltérképezzük *a magyar társadalom jelenlegi állapotát*, hogy azonosítani tudjuk a legfontosabb problémákat, lehetőségeket és beavatkozási pontokat. Ennek során számos olyan kérdést fogunk körüljárni, amelyről mindenkinek, társadalomkutatóknak és a közélettel foglalkozó „laikusoknak" egyaránt határozott véleményük szokott lenni – miközben ezek a közkeletű vélekedések nem mindig állnak szilárd ténybeli alapon. Mekkora Magyarországon a szegénység? Valóban a vagyoni egyenlőtlenségek jelentik-e a legnagyobb problémát hazánkban? Egyáltalán hányféle egyenlőtlenség létezik, és melyik jelenti közülük a legnagyobb problémát? És mi a helyzet a „magyar géniusszal", a

„kiművelt emberfőkkel" – vagyis mi az alapja a „Nobel-díjasok országáról" alkotott elképzeléseinknek?

Végezetül a magyar gazdaság és versenyképesség helyzetét vesszük szemügyre. Mit látunk akkor, ha lecsendesítjük a napi politikai csatározásoknak, a mindenkori kormányok sikerszólamainak és a mindenkori ellenzék gyászindulóinak háttérzaját? Mit mondanak a számok, és mit mutat a nemzetközi összevetés? Milyen szerepet töltünk be az európai gazdaságban és milyet a világban? Miben vagyunk jók, és miben kellene fejlődnünk?

A következő oldalak választ adnak ezekre a kérdésekre.

1. A MAGYAROK ÉRTÉKRENDJE – ATTITŰDJEINK, REMÉNYEINK ÉS FÉLELMEINK

A társadalomtudósokat régóta izgatja, mi az oka annak, hogy egyik ország sikeres, míg a másik nem, és hogy az egyik ki tud törni a sikertelenségből, míg a másik mintha örökké benne ragadna. Az elmúlt évtizedekben számos kísérlet történt a fő okok meghatározására. Persze nem egymást feltétlenül kizáró elméletekről van szó: a legtöbben van valami igazság, sőt két megközelítés nagyon jól ki tudja egészíteni egymást a teljes kép körvonalazásában. Egyesek például a földrajzi különbségeket[1] jelölték meg fő okként, míg mások a kapitalista világrendszerben betöltött szerepek történetileg kialakult megoszlását, az úgynevezett centrum-periféria tengelyen való elhelyezkedést.[2] Az utóbbi néhány évtizedben értékelődtek fel újra az intézményi tényezők[3] mellett a kulturális sajátosságok.[4]

Az országok és nemzetek kultúrájának, vagyis kollektív történelmi beidegződéseinek, értékrendszerének szerepe valóban nehezen megkérdőjelezhető.[5] A kutatók konkrét országok konkrét történelmi pályáját vizsgálva a gazdasági sikerességgel és a társadalmi boldogsággal gyakran hozták összefüggésbe például olyan értékek meglétét (vagy ezek hiányát), mint a bizalom, a kockázatvállalás vagy az új gondolatokkal szembeni nyitottság.[6] Természetesen nem valamiféle genetikailag öröklött tényezőkre, leegyszerűsítő nemzetkarakterológiákra kell gondolni, például olyasmire, hogy az egyik nép lustább, a másik meg szorgalmasabb lenne az átlagnál. Arról van szó, hogy a történelmi fejlődés, a közös múltbéli tapasztalatok, a vallási és kulturális hagyományok, nem utolsósorban pedig a közös nyelvben alakuló közéleti diskurzusok tartós nyomot hagynak az emberek szemléletmódján. Nem mindegy például, hogy valaki olyan közösség tagja-e, amelynek fejlődését sok évszázados jogállami és kapitalista hagyományok, illetve megszakítatlan nemzeti függetlenség határozta meg, vagy olyané, amelynek történelmét cezúrák és visszaesések, idegen elnyomás és a polgárokkal szembeni állami terror borította árnyékba. A pénzügyi tevékenységekhez, a kapitalista versenyhez vagy akár az állammal szembeni elvárásokhoz kapcsolódó attitűdök vonatkozásában például egészen más hagyományok és struktúrák alakították egy brit, mint egy japán vagy egy magyar érzésvilágát. Ettől egyik nemzet sem fog többet vagy kevesebbet érni – egyszerűen más „poggyászt" hordoznak saját történelmi útjukon.

A kollektív értékrendszernek, az állampolgárok igényeinek, élethelyzetének ismerete mindenfajta politikai stratégiaalkotás elengedhetetlen feltétele. Olyan alap, amellyel számolni kell – de semmiképpen nem szabad statikus, megváltoztathatatlan tényezőnek tekinteni. Egy társadalom értékrendszerét állandónak, kőbe vésettnek tartani éppúgy hibás megközelítés, mint teljességgel figyelmen kívül hagyni. Ha abból indulunk ki, hogy érdemi változás csak a történelmi hagyományokra épülve és azokhoz illeszkedve bontakozhat ki, azt sem érdemes szem elől tévesztenünk, hogy ezek a hagyományok sem öröktől fogva, mintegy kész csomagként vettettek a történelembe. Egy nemzet kulturális öröksége, társadalmi értékei és attitűdjei meghatározott körülmények között *jöttek létre*, vagyis a történelmi idő sodrában az állandó változás állapotában voltak – és lesznek is. A múltat végképp eltörölni nem lehet és nem is érdemes. A változás irányát azonban meg lehet próbálni befolyásolni.

Az alábbiakban a mai Magyarország értéktérképének néhány fontosabb pontját mutatjuk be; megvizsgáljuk, hogy mi, magyarok milyen normákat tartunk fontosnak, mitől félünk és milyen álmaink vannak. Szót ejtünk a társadalmi viszonyokról alkotott elképzeléseinkről és elvárásainkról, majd kitérünk arra, hogyan viszonyulunk az államhoz, a piaci szereplőkhöz és a társadalom többi tagjához. Mindez hozzásegíthet ahhoz, hogy jobban megértsük 2020 Magyarországát és hogy reális politikai, gazdasági, társadalmi jövőképet vázolhassunk fel 2030 Magyarországa számára.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy amikor társadalmi értékekről és viszonyulásokról beszélünk, mindig *domináns* értékrendre kell gondolni: vagyis arra, hogy adott esetben mi jellemző *általánosságban* a magyarok *túlnyomó többségére*. Értékrendjét tekintve természetesen minden társadalom tagolt és sokszínű. Minden országban rengeteg ember vall a többségétől gyökeresen eltérő értékeket, és a kutatásokban, főképp pedig a politikai cselekvés során velük is számolni kell. Ez azonban nem változtat azon, hogy léteznek domináns, vagyis a közösség tagjainak többségére inkább jellemző, ezért össztársadalmi szinten meghatározó értékek és viszonyulások. Az alábbiakban tehát, amikor „a magyarokról", „a skandinávokról" vagy „a visegrádiakról" írunk, mindig a többséget értjük a fogalom alatt – tudva, hogy az adott társadalmakon, illetve országcsoportokon belül adott esetben akár jelentős számú kisebbség létezik, amelyre az adott leírás nem érvényes.

A negatív modernizációtól a családközpontúságig

A magyar társadalom értékrendjének tudományos leírásaiban évtizedek óta hasonló kulcsfogalmak szoktak a középpontba kerülni. A magyarok egyik legfontosabb jellemzője eszerint az *individualizmus* magas szintje: vagyis az egyéni érdekek, illetve általában az önérdek előtérbe helyezése a közösségi szempontokkal és érdekkel szemben. Az individualistább társadalmak tagjai elsősorban „én"-ben gondolkodnak, míg a kollektivistább társadalmakéi inkább „mi"-ben. Vagyis utóbbiak sokkal inkább hajlamosak egy közösség tagjaiként gondolni magukra, akik felelősséggel tartoznak mások iránt, és akik a nagyobb egész részeként, másokkal együttműködve többre is képesek, mint egyedül. Magyarországon az individualizmus szintje magasabb, mint Skandináviában vagy akár az Európai Unió alapító országaiban, és megközelíti az angolszász országok, így az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban mért szintet.[7]

Hankiss Elemér ennek a mentalitásnak a forrását a „negatív modernizáció" fogalmával írta le.[8] Szerinte az individualizáció tekintetében meghaladjuk a gazdaságilag fejlettebb, modern kapitalista társadalmakat, ugyanakkor az idők során elhalványult, hagyományos közösségi értékek helyébe nemigen léptek közös, pozitív, például úgynevezett posztmateriális értékek – vagyis az anyagi javakon túlmutató, a belső életre, az önkifejezés szabadságára vagy a környezet épségére és fenntarthatóságára vonatkozó normák.[9] Történelmi fejlődésünk sajátosságai és rossz tapasztalatai tehát arra tanítottak bennünket, hogy elsősorban egyénként gondoljunk magunkra, aki inkább mások javára, semmint másokkal együttműködve képes megtalálni a boldogulását.

A magyarországi individualizmus magas szintje a kutatók magyarázatai szerint jelentős mértékben a 20. századi önkényuralmi rendszerek tapasztalatában gyökerezik.[10] A kommunista diktatúra az erőltetett modernizáció és az államhatalom kiterjesztése során egyszerre két szempontból hagyott mély nyomot a társadalom szövetén. Egyrészt felszámolta a hagyományos közösségeket (például a szakmai, vallási vagy éppen kulturális egyleteket), amelyekben veszélyt látott saját hatalmára nézve; másrészt eközben nagyban erősítette az állammal, illetve a legszűkebb kisközösségen kívül a többi egyénnel szembeni bizalmatlanságot.[11] A hétköznapok szintjén ez azt jelentette, hogy ha az egyén bajba került, esetleg el akart érni valamilyen pozitív változást az életében, nem támaszkodhatott a független kisközösségek, például az Egyesült Államokéhoz hasonló, pezsgő civil szféra erőforrásaira és tudására. Bármiféle változást egyedül a központosított, mindent ellenőrzése alá vonó államtól várhatott, amelyről viszont a 20. század nagyobbik részében finoman szólva nem a legjobb tapasztalatokat szerezhette. Ezért az emberek befelé fordultak, és

megtanulták, hogy egyedül saját magukra, legjobb esetben is esetleg a közvetlen családjukra számíthatnak.

Ez az általános bizalomhiány a felmérések szerint a rendszerváltás utáni években is sokáig jellemző volt a magyar társadalomra. Ám az utóbbi években elkezdett nőni a bizalom az állami és nem állami intézmények iránt – igaz, főként azok körében, akik szimpatizálnak az aktuális kormányzattal.[12] Ez persze továbbra sem jelenti azt, hogy általánosságban elégedettek lehetnénk egymás iránt érzett bizalmunk mértékét illetően. Az azonban megállapítható (és itt máris bizonyítékot kapunk arra, hogy attitűdjeink igenis változhatnak), hogy az intézményekkel kapcsolatos bizalomszint hazánkban is lassan beérte a nyugat-európai országokban tapasztalt mértéket.[13]

A javuló tendencia ellenére is érvényes azonban, hogy az egyének bizalmi köre ma elsősorban a saját családjukig, illetve legszűkebb ismerősi-baráti körükig terjed. A vallási, nemzeti és morális kötelékek nemzetközi összehasonlításban igen gyengének mondhatók, vagyis a társadalomra általánosságban az élet szűkebb köreibe történő bezárkózás jellemző.[14] Ez általában is megnyilvánul a tágabb közösségi formák erejében: nemcsak a civil aktivitás mérsékelt szintjében, de például a magyarok tágabb közösségéhez, a nemzethez való viszonyulásban is. A nemzet absztrakt eszméje, az ahhoz kötődő értékek és közös narratívák tudatformáló ereje persze létezik – ezt azonban nem támogatja meg az ismeretlen, de velünk egy nyelvet beszélő és azonos sorsot élő emberek közössége felé érzett bizalom és összetartozástudat mélyebb érzése.[15] Összességében tehát Magyarországon – a közvélekedéssel ellentétben – nem túlságosan erős, hanem túlságosan gyenge a nemzeti érzés.[16]

Talán nem kell hosszan bizonygatnunk, milyen messzire ható következményekkel jár, hogy egy országban hogyan viszonyulnak az emberek a különféle szabályokhoz: a törvényekhez, a hivatalos ügymenethez vagy éppen a közösségi konvenciókhoz. A felmérések szerint hazánkban a szabálykövetésre való hajlandóság is meglehetősen gyengének mondható. A blicceléstől az adóhatóság elől eltitkolt jövedelmen keresztül a rokkantnyugdíj jogosulatlan igényléséig számos olyan szabálysértés és bűncselekmény tolerálhatónak számít a társadalom jelentős hányada számára, amelyek rontják a társadalmi együttélés minőségét.[17] A gyenge szabálykövetési hajlandóságot persze megint csak a magyarok múltbéli és jelenbéli tapasztalatai erősítik: egy olyan országban, amelynek 20. századi történelmét embertelen ideológiák és elnyomó államok határozták meg, illetve ahol a rendszerváltás után meghatározó tapasztalat maradt, hogy sokszor nem az érdemek, hanem az ügyeskedés és a kiskapuk vezetnek sikerre, érthető, hogy a túlélési ösztön gyakran sokkal inkább hajtotta az embereket a normaszegés, mintsem a normakövetés felé. Egyszerűbben szólva: az igazságtalan, korrupt és észszerűtlen rendszerekben mindenki a boldogulás al-

kalmasabb útjait keresi, amelyek természetszerűen kívül esnek a hivatalos intézmények és viselkedési minták keretein. Ez pedig ismét az individualista attitűdöket erősíti meg: mivel kevéssé bízunk a társadalom igazságos elrendezésében és abban, hogy intézményeink a mi javunkat szolgálják, hajlamosak vagyunk az érvényesülés egyéni útjait, a kiskapukat keresni. Mindez az élet minden területén érzékelhető nyomot hagy: az adómoráltól kezdve az egészségügyi hálapénz kiirthatatlannak tűnő rendszerén át az üzleti életig.

Az eddig elmondottak alapján egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyarok értékvilágában kitüntetett szerep jut az élet legkisebb, az államtól független alapegységének: a családnak. Kevés dologgal kapcsolatban figyelhető meg társadalmunkban olyan mértékű konszenzus, mint amely a család fontosságát övezi. Ha a tágabb környezetünkkel, az intézményekkel, a hatóságokkal vagy éppen idegen honfitársainkkal szemben általában inkább bizalmatlanok vagyunk, az óhatatlanul azok felértékelődéséhez vezet, akiket a legjobban ismerünk.[18] Ez is magyarázhatja, hogy nemzetközi összevetésben is különösképpen szentnek és sérthetetlennek tartjuk a családot, amelynek megtartó erejére mindig számíthatunk.[19]

A magyarok többsége épp ezért ellenzi, ha bárki megpróbál beavatkozni személyes és családi életébe; vagyis a családon *belül* a szabadság és az autonómia, míg a családon *kívül* a biztonság és a kiszámíthatóság számít meghatározó értéknek. A családot a társadalom kifejezetten fontos erőforrásként tartja számon: ez jelenti a társadalmi atomizáltság fő korlátját, amelyet alkalmasnak tartunk arra, hogy olyan védőhálót nyújtson, amilyet más intézmény nem vagy alig képes biztositani. Az önbevalláson alapuló értékrangsorokban Magyarországon a család védelme a leggyakrabban említett érték.[20]

A családot illetően a többség álláspontja kifejezetten konzervatív: a nemi szerepek, a családfő személye és jogai, a gyermeknevelés célja és helyes módja tekintetében a magyarok többsége határozottan tradicionalista elveket vall. Ugyanakkor a rend mellett az egyén magánszférájának szabadsága itt is fontos értéknek számít: az abortusz kérdésében például a magyarok gyakorlatilag minden állami korlátozást elfogadhatatlannak tartanak.[21]

A World Values Survey nemzetközi értékrendkutatásából[22] az is kiderül, hogy a magyar társadalom általában jóval materialistább is, mint az európai országok többsége. Vagyis a boldogságot, a sikert leginkább a fogyasztáson, a vásárláson, a tulajdon felhalmozásán keresztül határozzuk meg, és rengeteget aggódunk a mindennapi létfenntartáshoz kötődő problémák, az anyagi javak biztonsága miatt. Ezzel is összefügg, hogy – a ma is jelentős mértékű szegénységből és a folyamatosan változó munkaerőpiaci helyzetből, illetve a „húzd meg, ereszd meg"-politikák ciklikus váltakozásaiból adódóan – kiemelkedő mértékben jellemző ránk a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság érzete. Ez húzódik meg amögött, hogy a szabadság és a kísérletezés értékeivel szemben inkább jellemző ránk a rövid távú gondolkodás, az alacsony kockázatvállalási hajlandóság és a biztonság előnyben részesítése.

Ha ezeket a sajátosságokat összességében a „bezárkózás" fogalmával próbáljuk megragadni, ezzel megint csak nem értékelő, hanem leíró jelzőt keresünk: a bezárkózás nem azt jelenti, hogy „rosszabbak" vagy „elmaradottabbak" lennénk, mint a dánok vagy az izlandiak, hanem azt, hogy össztársadalmi tapasztalataink gyanakvásra és a változástól való félelemre kondicionáltak bennünket. Ezzel a tényezővel pedig óhatatlanul számolnia kell mindenkinek, aki azon gondolkodik, hogyan válhatna Magyarország az autonóm cselekvésen, a kreativitáson, az együttműködésen, a nyitottságon és az önkifejezésen alapuló, sikeres országgá.

Valószínűleg nem független az eddig elmondottaktól, hogy a magyarok életében a család után a munka számít a legfontosabbnak. Európai viszonylatban is sokat dolgozunk[23] – igaz, ebben nagy szerepet játszik, hogy a magyarok ritkán dolgoznak részmunkaidőben. Mindenesetre általában fontosabbnak tartjuk az akár több munkával elérhető anyagi biztonságot, mint a több pihenést. A munka mint önérték tisztelete társadalomszemléletünket is meghatározza: bár alapvetően együttérzünk a szegényekkel és kifejezetten fontosnak tartjuk a társadalmi egyenlőséget, azt már feltétlenül elvárjuk, hogy mindenki dolgozzon, és aki munkaképes, az munka nélkül ne kaphasson juttatást.[24]

A társadalom materialista értékrendje és individualizmusa akár a siker fontos eleme is lehetne egy piacgazdaságon és versenyen alapuló gazdasági-társadalmi berendezkedésben – ám a teljesítményalapú előrejutás lehetőségével szemben tapasztalható bizalomhiány magas szintje épp a sikeresség ellen hat.[25] A személyes előrejutás, a gyarapodás iránti vágy ugyanakkor mindenfajta nemzeti érzelmet, függetlenségi diskurzust vagy hagyományt felülír.

Érdekes sajátosság, hogy „a forradalmak országára" valójában távolról sem jellemző a forradalmi attitűd. Nem igazán vágyunk változásra, új alapokra, pláne kiszámíthatatlan fordulatokra. Ehelyett kiemelkedően erős bennünk a béke, a belső harmónia, a természet és a környezet tisztelete, valamint az egyszerűség, a rendezettség iránti vágy.[26] Nem kizárt, hogy ennek oka is közelmúltunkban keresendő: bár büszkék vagyunk 1848 és 1956 örökségére, szüleink és nagyszüleink tapasztalatai, de a rendszerváltás óta eltelt évtizedek is arra tanítottak bennünket, hogy a változás mindig veszélyt hordoz. A ma áldozataiért cserébe túl sokszor ígértek nekünk álomszép holnapot, hogy aztán a tegnapnál is sokkal rosszabb legyen. Gyanakvóak lettünk a reformokkal, a társadalmi kísérletezéssel szemben, ezért még mindig jobbnak tartjuk a kiszámíthatóságot, mint hogy szép ígéretek hatására fejest ugorjunk az ismeretlenbe.

A magyarok és az állam – sokat szeretnénk, de keveset várunk

Bármiféle politikai stratégia tervezésekor és végrehajtásakor kulcsfontosságú tudni, hogyan viszonyul az adott ország népe ahhoz, aki ezeket az intézkedéseket keresztül akarja vinni – vagyis az államhoz és intézményeihez. Mit gondolunk mi, magyarok az állam szerepéről? Milyen elvárásokat támasztunk vele szemben, és mi az, amit már elfogadhatatlannak tartunk a részéről? Valóban annyira paternalisták lennénk, ahogy azt a közvélekedés tartja?

A magyarok sajátos kettősséggel viszonyulnak az államhoz. Sokszor a realitásokon túlmenő elvárásokat támasztanak vele szemben, miközben az államba vetett bizalmuk szintje nem kiugróan magas. Ez arra utal, hogy nem az állam valamiféle irracionális szeretete, esetleg egyenesen a paternalizmus jellemző ránk, amint azt oly sok helyütt olvashatjuk a napi politikai publicisztikákban – hanem sokkal inkább a kiszolgáltatottságból, illetve a lakosság rossz vagyoni és jövedelmi helyzetéből adódó, kényszerű függőség. Vagyis sok mindent szeretnénk kapni az államtól, de nemigen hiszünk benne, hogy túl sokra számíthatunk tőle. Jellemző példa erre, hogy bár a magyarok elsöprő többsége az államtól – nem pedig a piactól – várja a munkahelyteremtést, az egészségügyi ellátás vagy az oktatás biztosítását, a többség úgy gondolja, hogy a magáncégek általában többet tesznek a magyarokért, mint az állam.[27]

Az államba vetett bizalmunk ugyanakkor – amint arra korábban már utaltunk – politikai beállítottságunktól is nagyban függ. Ez alapján arra következtethetünk, hogy hazánkban rögzült egyfajta törzsi gondolkodás:[28] ezen olyan igazodási rendszert értünk, amely a hatalom pártszínezete alapján ítéli meg az állam teljesítményét. Ha a „mi politikai törzsünk" van hatalmon, *minden* intézménnyel szemben erősödik a bizalmunk, míg ha a másik „törzs" irányítja az országot, az intézményekkel szemben érzett bizalmunk szintje alacsonyabbra süllyed.

Az állammal szembeninél is kevesebb az állam „alatti" szereplők iránt táplált bizalmunk. Számos nyugat-európai országgal ellentétben mi, magyarok általában nem gondoljuk úgy, hogy az állam helyett vagy mellett inkább civilszervezetekre, szakszervezetekre, egyházakra kellene bíznunk bizonyos közfeladatok elvégzését.[29] Az államnál kisebb szereplőkkel ellentétben azonban az állam feletti szereplőkben már valamivel jobban bízunk: az Európai Unió és más nemzetközi szervezetek iránt hasonló vagy akár nagyobb mértékű bizalmat táplálunk, mint sok más európai ország lakosai.

Ami az állami szerepvállalást illeti, Magyarországon európai összehasonlításban is kiemelkedően erős a társadalmi igény a jövedelmi különbségek célzott mérséklésére. Az újraelosztás magas támogatottságát azonban csak részben magyarázza a szolidaritás. Az eddig tárgyaltak alapján, a nagyobb kép felől nézve ezt az adatot, a jelenség mögött inkább az egyéni jólét növelése és a kiszámítható, stabil pénzügyi helyzet, a biztonság iránti személyes igény állhat. Mindenesetre erre utal, hogy a Magyarország jövőjével kapcsolatos legelterjedtebb félelmeink között előkelő helyet foglal el a társadalom elszegényedése, ahogy az is, hogy a gazdagok és szegények között jelentősen növekedni fognak a társadalmi különbségek.[30]

Az állammal kapcsolatos legfontosabb elvárásunk azonban nem az újraelosztáshoz, hanem az egészségügyhöz kapcsolódik. A mindenki számára elérhető, államilag biztosított egészségügy ma a legmagasabb támogatottságnak örvendő, közös „nemzeti" ügy. Egyúttal erre a területre vonatkozik a legtöbb személyes, illetve az ország jövőjével kapcsolatos félelem is: a személyes egészségügyi állapot megrendülése és az ország egészségügyi rendszerének összeomlása a magyarok legfélelmetesebb rémálmai között szerepelnek.[31]

A magyarok és a piacgazdaság – rossz minták és rossz tapasztalatok

Korábban láttuk, hogy az anyagias szemlélet, a munka fontosságának hangsúlyozása, a fogyasztás szeretete mennyire jellemző a magyar társadalom értékrendjére. Ezek az attitűdök alapvetően segíthetnék a piacgazdaságban való boldogulást, Magyarországon azonban nem ez a helyzet: az európai átlaghoz képest a mi esetünkben jóval alacsonyabb a teljesítménybe és a verseny fontosságába vetett hit. A többség emellett a járatlan utaktól, a kísérletezéstől is inkább tart: általában nem igazán tartjuk fontosnak a kritikai gondolkodást, szemben a biztonság és a kiszámíthatóság kiemelt értékével.[32]

A rendszerváltás utáni időszak rossz mintái (a politikai kapcsolatokon alapuló privatizációtól a finoman szólva nem mindig tiszta versenyben eldőlő uniós pályázatokig) gyengítették a magyarok hitét a piacgazdaságban.[33] Az Európai Unió összes országa közül nálunk a legmagasabb azok aránya, akik szerint az tud igazán sikeres lenni, aki jó családba születik, nem pedig az, aki a tehetségével, a tudásával, a teljesítményével próbál előrébb jutni. Ezzel is magyarázható, hogy a társadalom jelentős része a gazdagokra általában elsősorban nem példaként, hanem normaszegőként tekint. Ez kétségkívül szerepet játszik az egyenlőtlenségek nagyarányú elutasítottságában is, amelyről fentebb már szót ejtettünk – annak ellenére is, hogy a magyarországi egyenlőtlenségek messze nem tekinthetők átlagon felülinek Európán belül.[34]

A magyarok viszonya másokhoz – oldódó bezárkózás

A többség számára fontos a társadalom egyszínűsége, ahogy az is, hogy a rendelkezésre álló forrásokat a Magyarországon élő magyarokra költsük. Ez nemcsak a bevándorlók általános elutasításában és a cigány kisebbség negatív megítélésében mutatkozik meg, hanem a határon túli magyaroknak jutatott forrásokkal kapcsolatos érzületekben is. A magyar emberek többsége úgy gondolja, hogy a bevándorlókat, a cigányokat és a határon túli magyarokat túlságosan nagy mértékben támogatja az állam – szemben a gyermeküket egyedül nevelőkkel, a betegekkel és a szegényekkel, akiket nem eléggé.[35] Érdekes, hogy a bennünket körülvevő világot kifejezetten veszélyes helynek tartjuk, miközben az Európai Unióban nálunk a legalacsonyabb az idegennyelv-tudás szintje,[36] illetve a külföldi utazások számát tekintve is az utolsók között vagyunk; vagyis az esetleges veszélyekről valójában viszonylag kevesen bírnak saját, közvetlen tapasztalattal.

A fejezet elején megállapítottuk, hogy egy-egy társadalom értékrendje nem statikus, hanem már középtávon, akár egy-két évtizedes távlatban is képes jelentősen változni. Ezt látványosan szemlélteti, hogy bizonyos kérdésekben a társadalom álláspontjában lassú, de annál jelentősebb elmozdulás figyelhető meg. Ilyen kérdés például a homoszexualitáshoz való viszony,[37] a halálbüntetés kérdése vagy a börtönök és a büntetés társadalmi szerepének a megítélése.[38] Míg a magyarok többsége a rendszerváltás idején még határozottan tradicionalista, illetve rendpárti álláspontot foglalt el, például a melegházasság és a halálbüntetés ügyében, addig az adatok arra utalnak, hogy az újabb nemzedékek már sokkal megengedőbbek és kevésbé hívei a kemény kéz politikájának.

Összességében a magyarok társadalompolitikai értékrendje jóval nagyobb megosztottságot mutat, mint a gazdasági kérdésekkel kapcsolatos attitűdjeik. A közösség többi tagjához való viszonyulásunkban mintha két Magyarország létezne egymás mellett: az ötven év alatti és a magasabban iskolázott magyarok többsége inkább mutatja a nagyobb nyitottság jeleit, míg az ötven év felettiek és az alacsonyabb iskolázottságúak egyértelműen elutasítóbbak a társadalmi változásokkal szemben. Ezt az összefüggést érdemes lesz felidéznünk a későbbiekben, amikor a magyar társadalom elöregedéséről lesz szó.

MI A TANULSÁG?

- Egy társadalom értékrendszerét állandónak, kőbe vésettnek tartani éppúgy hibás megközelítés, mint teljességgel figyelmen kívül hagyni a nemzeti sajátosságokat.

- A magyarok rendkívül atomizáltak és az egyéni érvényesülés útjait keresik.
- Az angolszász országokéhoz hasonló szintű individualizmusunk és anyagias szemléletünk akár kedvező kombináció is lehetne egy versenyalapú piacgazdaságban. Ugyanakkor ez ellen hat, hogy a kísérletezés és a kockázatvállalás helyett inkább a kiszámíthatóságot és a biztonságot részesítjük előnyben. A tapasztalataink azt mutatják, hogy nem a teljesítmény a siker kulcsa a rendszerváltás utáni magyar piacgazdaságban, ez pedig magához a piacgazdasághoz való viszonyunkon is rajta hagyja a bélyegét.
- A legfontosabb értéknek a családot és a munkát tartjuk. A közvélekedéssel szemben nemhogy nem erős, de kifejezetten gyenge bennünk a nemzeti érzés, valamint a családnál nagyobb közösségekbe vetett bizalom. Bár a tendencia javul, alapvetően nem bízunk az intézményekben, a társadalom igazságos működésében. A világot veszélyes helynek látjuk, és alapvetően bizalmatlanok vagyunk az idegenekkel szemben – bár nincs róluk túl sok személyes tapasztalatunk.
- Az államtól sokat várunk, de kevésre számítunk. A magyarok fontos értéknek tartják a társadalmi egyenlőséget.
- A társadalmi értékek tekintetében a tradicionalizmus és a kemény kéz politikája jellemző ránk, ám az újabb generációk esetében elmozdulás figyelhető meg a nyitottabb és befogadóbb irányban.

2. TÚL SOK SZEGÉNY, TÚL RAGADÓS PADLÓ – HELYZETJELENTÉS A MAGYAR TÁRSADALOMRÓL

A magyarok attitűdjeinek áttekintése után a következőkben megvizsgáljuk, milyen kép tárul elénk a magyar társadalomról a legfontosabb szociológiai jellemzők alapján. Miután láttuk, hogy a magyarok a boldogságot elsősorban az anyagi jóléttel, illetve a létbiztonsággal azonosítják és az államtól is ezeken a területeken várnak el komolyabb eredményeket, indokolt szemügyre venni, hogyan is állunk e téren. A következő oldalakon ezért körüljárjuk, mit mondanak a számok és a kutatások a magyarországi szegénységről, illetve a mögötte álló legfontosabb okokról.

Kiket tekintünk szegénynek?

A hétköznapokban általában azokat tekintjük szegénynek, akiknek nincs munkájuk vagy nagyon keveset keresnek, ezért nincs pénzük; nem tudnak megfelelően öltözködni, táplálkozni, esetleg lepusztult házban élnek vagy

hajléktalanok. Szegények, hiszen nincs elég pénzük arra, hogy úgy éljenek, ahogy a társadalom szemében (és feltehetően saját önképük szerint is) az embernek élnie kellene. Ezt a jelenséget *abszolút* szegénységnek nevezzük, hiszen a szóban forgó emberek jövedelmi-vagyoni szintje alatta marad annak, amit egy tisztességes vagy kielégítő életszínvonalhoz szükségesnek tartunk – például azt, hogy valaki meghatározott nagyságú területen éljen, hozzáférjen áramhoz és vezetékes vízhez vagy ne jelentsen neki problémát az élelmiszer-vásárlás.

A társadalomtudósok azonban némileg összetettebb problémaként tekintenek a szegénységre annál, hogy valaki kevesebb pénzt „visz haza". Ez ugyanis oda-vissza hatva összefügg az egyenlőtlenségek tágabb körével: aki szegény, az nemcsak kevesebbet tud költeni, hanem az egészségügytől az oktatáson és a munkaerőpiaci érvényesülésen át a hétköznapi érintkezésekig bezárólag minden területen hátrányt szenved azzal szemben, aki anyagilag jobb körülmények között él. Ebből kifolyólag a kevesebb pénzéért roszszabb minőségű szolgáltatásokhoz jut, kisebb társadalmi megbecsültségnek örvend, és az ő gyermekei is nagyobb eséllyel fognak rosszabb körülmények között élni, ha felnőnek... és így tovább. Egyes egyének tehát nemcsak valami abszolút mércéhez viszonyítva, de a társadalom nagyobb részéhez képest is lehetnek szegények, a többiekhez képest is kiszorulhatnak bizonyos lehetőségekből. Az ezt a helyzetet leíró fogalmat nevezzük *relatív* szegénységnek.[39]

Természetesen nehezen elképzelhető olyan társadalom, amelyben ne lennének nélkülözők vagy valamilyen szintű vagyoni egyenlőtlenségek. A probléma ott kezdődik, amikor a szegénység olyan súlyos hátrányba hozza a polgárokat, hogy az a kitörés lehetőségét is elveszi tőlük – mindenekelőtt pedig a gyermekeiktől. Sok társadalomban megfigyelhető például, hogy a családjuk szegénysége miatt a gyerekek szorgalmuktól vagy tehetségüktől függetlenül már eleve csak rosszabb iskolába jutnak el, nem részesülnek kielégítő egészségügyi ellátásban, vagy jómódúbb családokból érkező társaikhoz képest hamarabb kikerülnek az oktatásból. Ez pedig már az induláskor olyan hátránnyal sújtja őket, ami nemcsak igazságtalan, de társadalmi szempontból is káros. Hiszen akármilyen tehetségesek és szorgalmasak egyébként, ezek az adottságaik nagy eséllyel nem tudnak kibontakozni, vagy legalábbis közülük csak kevesen lesznek képesek kivételes erőfeszítés révén előrébb jutni.[40]

A szegénységhez és annak kezeléséhez való viszonyunk szorosan összefügg a társadalmak igazságos berendezkedéséről alkotott ideológiai előfeltevéseinkkel, amelyekről egy ponton túl nehéz szigorúan a tényekre szorítkozó vitát folytatni. A baloldaliak általában a minél nagyobb egyenlőség elérését tartják helyesnek, míg a jobboldalra általában inkább jellemző, hogy az egyenlőtlenségek nagyobb mértékét tartják elfogadhatónak. Az azonban bárki számára elfogadható kiindulási alap lehet, hogy a *társadalmi mobilitás*, vagyis annak reális esélye, hogy a tehetségesebbek, a szorgalmasabbak életük során előrébb juthassanak és jobb életkörülményeket vívhassanak ki maguknak, egyrészt igazságosabb, másrészt az egész társadalom érdeke – hiszen csökkenti a közösség egésze számára értékes „elvesztegetett tehetségek" arányát.

Szegénység Magyarországon – mit mondanak a számok?

A gyors fogalmi áttekintést követően nézzük meg, mi is a helyzet Magyarországon! Kezdjük a szegénység köznapi értelemben vett és legkézenfekvőbb koncepciójával, az abszolút szegénységgel! Hányan élnek ma közülünk abszolút értelemben rosszul?

Az európai statisztikai gyakorlatban súlyos anyagi deprivációban élőknek nevezik azokat, akik nem rendelkeznek a társadalmi minimumot jelentő javakkal és lehetőségekkel.[41] 2018-ban az Európai Unió népességének hat százaléka, 30 millió ember tartozott ebbe a kategóriába.[42] A három visegrádi országban és Magyarországon a 2005 és 2018 közötti időszakban – részben bizonyos módszertani változások miatt[43] – ugrásszerűen visszaesett a súlyos anyagi deprivációban élő népesség aránya. Hazánk esetében azonban ez a mutató a jelentős javulás ellenére is még

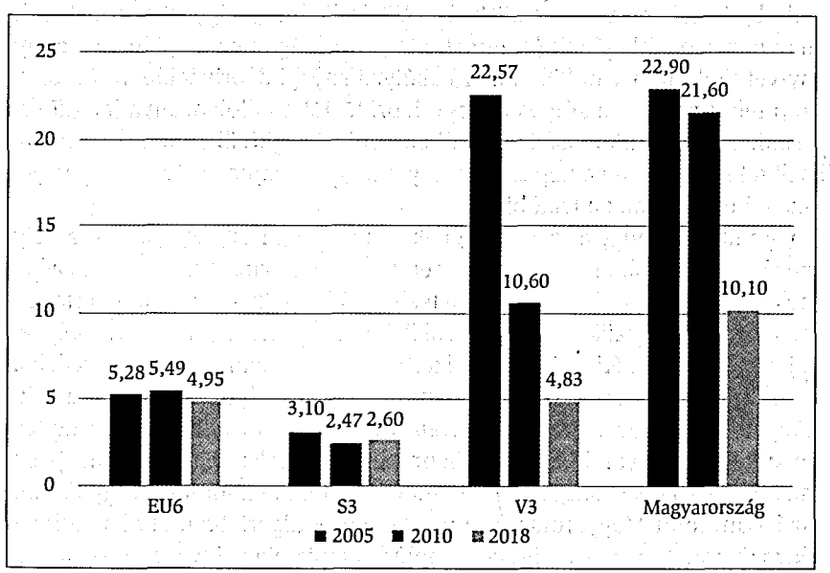

1. ÁBRA • *Súlyos anyagi deprivációban élők aránya (2005, 2010, 2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

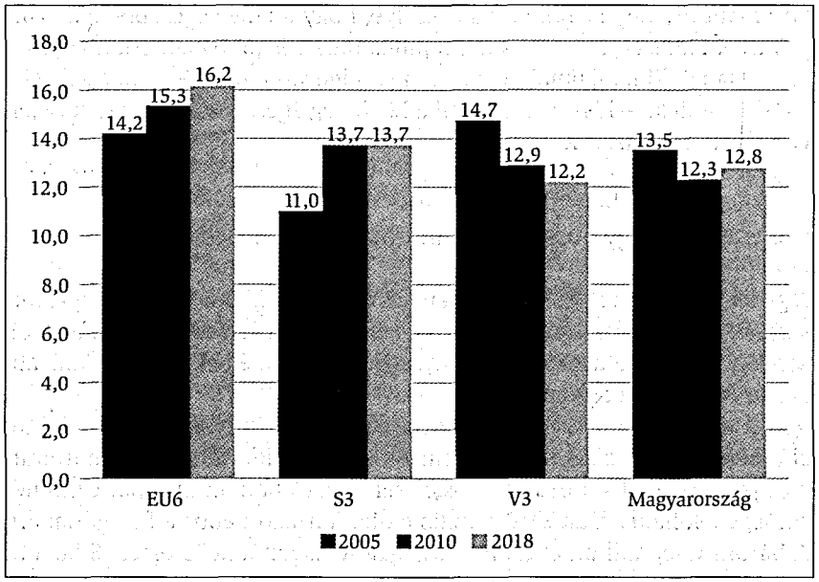

2. ÁBRA • *Relatív jövedelmi szegénységi ráta (2005, 2010, 2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

mindig közel kétszerese az EU6 és a V3 értékeinek, négyszerese a skandináv országok átlagának *(1. ábra)*. Magyarországon ez alapján valamennyivel több mint 1 millió ember él súlyos anyagi depriváció ban. Az összkép tehát vegyes: a súlyos anyagi deprivációban élők aránya jelentősen csökkent az elmúlt másfél évtizedben, ami kétségkívül komoly eredménynek tekinthető – de a népesség arányát tekintve sajnos még mindig messze nálunk vannak a legtöbben.

Említettük, hogy a szegénységnek létezik egy másik felfogása is, amelynek középpontjában az áll, hogy az emberek mennyire tekinthetők szegénynek a társadalom többségének életszínvonalához képest. Relatív értelemben azokat nevezzük szegénynek, akik olyan háztartásban élnek, amelyben a jövedelem nem éri el az adott háztartástípusra jellemző mediánjövedelem 60 százalékát.[44] Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy ez a szint (vagyis az úgynevezett *relatív szegénységi küszöb*) az eltérő fejlettségű tagállamokban nagyon különböző életminőségeket takar. Egészen mást jelent az átlaghoz képest szegénynek lenni például Luxemburgban vagy Finnországban, mint Magyarországon vagy éppen Bulgáriában, ahol az átlagos életszínvonal, vagyis az összehasonlítás alapja eleve jóval alacsonyabb.[45] Ezt is érdemes észben tartani, amikor összehasonlítjuk az adatokat: 2018-ban az Európai Unió népességének 17 százaléka, mintegy 86 millió ember

élt relatív jövedelmi szegénységben. Ezzel szemben Magyarország 13 százalékos relatív jövedelmi szegénységi rátája mind az uniós átlagnál, mind az összes referenciaországunk átlagánál valamivel alacsonyabb[46] *(2. ábra)*. Ez azt jelenti, hogy a magyar jövedelemeloszlás – legalábbis az alsó része – valamivel homogénebb, mint a szokásos referenciaországokban. Egyszerűbben fogalmazva: Magyarországon az átlag alatti jövedelműek között kisebbek a különbségek, mint máshol.

Az eddigiek alapján némiképp elbizonytalanodhatunk a tények értékelésében: most akkor mi is a helyzet? A viszonylag homogén jövedelemeloszlás mellett hogyan lehet ennyivel magasabb nálunk az abszolút értelemben vett szegények aránya? Ha mindannyian viszonylag hasonlóan keresünk, miért vannak mégis olyan sokan annyira reménytelen helyzetben? A látszólagos rejtély kulcsa az, hogy nálunk az átlagos kereset jóval alacsonyabb, mint a referenciaországainkban, vagyis *átlagosan* vagyunk szegényebbek. Mégpedig annyival, hogy mérsékelt jövedelemkülönbségeink sem tudják ellensúlyozni az ország *egészének* szegénységét.

Ezt a különösen szomorú képet erősíti az egy főre jutó tényleges magánfogyasztás mutatója is.[47] Ha egyetértünk a magyarok többségével, és a jólét szintjének meghatározására alkalmas mutatónak tartjuk a fogyasztás mértékét (vagyis hogy mennyit költünk különféle javakra), akkor a helyzet meglehetősen borús: az egy főre jutó fogyasztásban még a régiós országoktól is jelentős a lemaradásunk *(3. ábra)*.

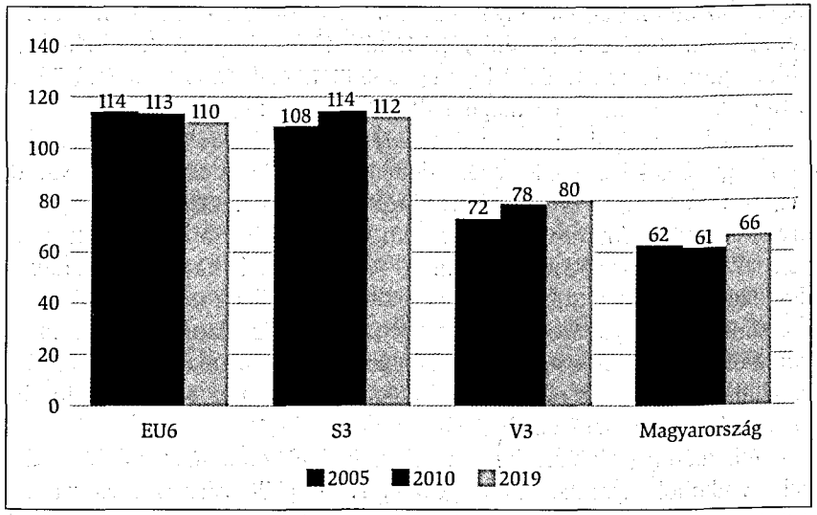

3. ÁBRA • *Egy főre jutó tényleges magánfogyasztás PPS-ben (2005, 2010, 2019, EU28 = 100, százalék)*
Forrás: Eurostat

Az elmúlt évek folyamatosan javuló helyzete ellenére is kijelenthető tehát: Magyarországon még mindig sokan élnek rosszul – jóval többen, mint akár a visegrádi országokban, és messze többen, mint a nálunk fejlettebb régiókban. Ugyanakkor a magyarok között kevesebben vannak, akik relatív értelemben, azaz a társadalomban megszokott szinthez képest lefelé lógnak ki. A jó hír tehát az, hogy a magyarok jövedelmi szempontból összezárnak – a rossz pedig az, hogy ez az összezárás nem gazdagságban, hanem szegénységben történik.

Meddig él a magyar – és hogyan?

Nem nehéz belátni, hogy a hosszú és egészséges élet egyszerre egyéni és társadalmi érdek: az emberek jóléte a gazdasági versenyképesség (a humán tőke) egyik legfontosabb dimenziója, amelyet az állami beavatkozások és a társadalmi-gazdasági körülmények alapjaiban tudnak befolyásolni.[48]

Viszonylag ismert tény, hogy a magyarok egészségi állapota európai összehasonlításban meglehetősen rossznak számít.[49] A releváns területek – vagyis a születéskor várható élettartam, az egészségben töltött életévek, a halálozási okok és arányok, az egészségügyi ellátás színvonala – mindegyikében jelentős a lemaradásunk. Kezdjük mindjárt a születéskor várható átlagos élettartammal, amely lényegében azt mutatja meg, hogy egy nemzet élve született tagjai átlagosan hány évesen hunynak el. Magyarországon ez a szám az ötödik legalacsonyabb az Európai Unióban – 2018-ban 76,2 év volt. E tekintetben csak Litvániát, Romániát, Lettországot és Bulgáriát előzzük meg, miközben az EU átlaga ugyanebben az évben 81 év volt,[50] és a tagállamok többségében is meghaladta a 80 esztendőt.

Létezik egy másik indikátor is, amely a megélt évek számán túl az élet minőségéről is képet ad. Az egészségben eltöltött évek száma azt hivatott megmutatni, hogy a 65 éves korunktól hátralevő életünkben még hány olyan évre számíthatunk, amikor nem kell komolyabb korlátozottságra vagy akadályozottságra számítanunk[51] – vagyis például ha akarunk, tudunk dolgozni vagy éppen utazgatni, képesek vagyunk ellátni magunkat, és nem szorulunk rá, hogy mások ápoljanak bennünket.[52] Ez alapján Magyarországon a 65 éves kor után várható egészséges életévek száma a nőknél 7,4 év, az általában korábban elhalálozó férfiaknál pedig 6,9 év – míg az uniós átlag mindkét nem esetében tíz év.[53]

Vélhetően legalább részben az egészségtelen életmóddal (a dohányzással, az alkoholfogyasztással, az egészségtelen táplálkozással, az elhízással, a rendszeres testmozgás hiányával) magyarázható az, hogy egészségügyi statisztikáinkat jelentősen rontják a halálos megbetegedések, ugyanakkor a problémának van egy jelentős egyenlőtlenségi-igazságtalansági tényezője

is: a hátrányos helyzetű csoportok esetében szinte minden vonatkozásban többszörös kockázatról beszélhetünk.[54] A krónikus betegségekkel összefüggő halálozási ráta az Európai Unió összes régiója közül Észak-Magyarország régióban a legmagasabb, Észak-Alföld régió pedig az ötödik legrosszabb az európai mezőnyben. A daganatos halálozások aránya mind a hét magyarországi régióban jóval magasabb az Európai Unió átlagánál, sőt mindegyikük a tíz legrosszabb értékkel rendelkező uniós régió között foglal helyet.[55]

Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy általában erős kapcsolat figyelhető meg a születéskor várható élettartam és az iskolai végzettség között. Egyszerűbben fogalmazva: az alacsony iskolai végzettség rövidebb életet feltételez. 2017-ben az alapfokú végzettséggel és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között a nők körében 6,4 év, míg a férfiakéban 12,6 év volt a harminc éves korban várható élettartam különbsége. Ez egyébként sokkal magasabb az EU-ban megfigyelhető értékek átlagánál (4,1, illetve 7,6 év).[56]

De vajon miért halunk meg ennyire korán, és miért betegeskedünk ennyit? Milyen sürgős teendőink vannak ezzel kapcsolatban, és hogyan tudnánk több magyart megmenteni a korai elhalálozástól?

Miben hal meg a magyar – és miért ennyire korán?

Ahogy az egész világon, úgy az Európai Unióban és Magyarországon is a daganatos megbetegedésekbe, valamint a szív- és érrendszeri betegségekbe halnak bele a legtöbben.[57] A szív- és érrendszeri betegségeket a magas koleszterinszint, a magas vérnyomás, a cukorbetegség és a dohányzás is előidézheti. Vagyis az életmódunk, az étkezésünk, káros szenvedélyeink nagymértékben hatnak ezeknek a betegségeknek a kialakulására. A magyarok kiemelten veszélyeztetettek e tekintetben: hazánkban több mint kétszer többen halnak bele a szív- és érrendszer betegségeibe az uniós átlagnál. De valójában minden referenciacsoportunknál jelentősen rosszabbul állunk: Romániától Portugáliáig egyetlen olyan ország sincsen, ahol ennyire sújtanák a lakosságot ezek a betegségek.

A rák elleni harcban is igen rosszul állunk. Hazánkban ez a második leggyakoribb halálozási ok: a halálesetek 26 százalékáért felel, közel 33 ezer magyar halálát okozva minden egyes évben. Arányaiban sehol nem halnak meg annyian daganatos betegségben az EU-n belül, mint nálunk. A magyarokat a tüdőrák és a vastagbélrák gyilkolja leginkább – mindkét betegség tekintetében az elkeserítő első helyen állunk *(4. ábra)*.

A daganatos betegségek tekintetében ráadásul Magyarországon mintha megállt volna az idő: hiába egyre fejlettebbek a gyógymódok és a gyógyszerek, a halálozások száma a rendszerváltás óta folyamatosan évi 30 és

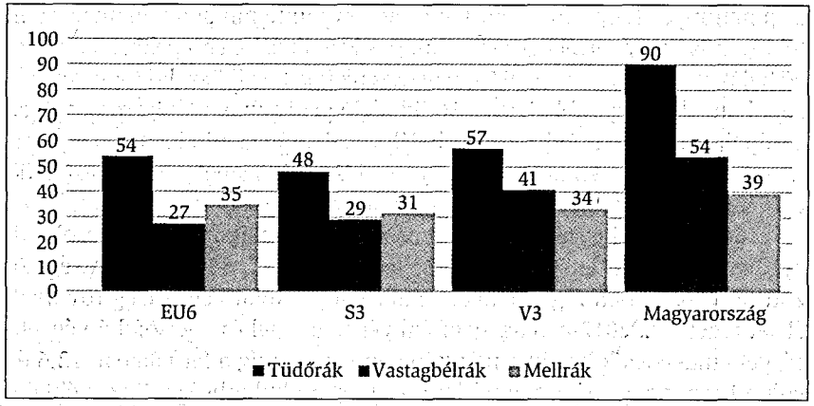

4. ÁBRA • *Az egyes főbb ráktípusok halálozási rátája 100 ezer főre (2016, fő)*
Forrás: Eurostat

33 ezer között mozog. Ráadásul úgy, hogy 1990 óta a halálozások abszolút száma érdemben, mintegy 10 százalékkal csökkent.

Az eddigiekben kizárólag olyan halálozási okokról esett szó, amelyek kapcsán egyértelmű a teendő: az emberek életmódváltása (kevesebb dohányzás és alkoholfogyasztás, illetve egészségesebb táplálkozás és több mozgás) mellett sokkal többet kellene szűrésre költenünk, és ki kellene szélesítenünk a kötelező szűrővizsgálatok körét. Ez mindenekelőtt a korai felismerés esetén ma már egyre jobb arányban gyógyítható tüdő- és vastagbélrák esetében hozhatna látványos javulást.[58] De mi a helyzet azokkal a halálokokkal, amelyek esetében nem létezik ilyen megelőzési mód?

Hazánkban hagyományosan magasnak tartják az öngyilkosságok számát. És valóban: Lettország, Litvánia és Szlovénia után Magyarországon a negyedik legmagasabb a százezer főre jutó öngyilkosságok száma (17,98). Igaz, ez legalább folyamatosan csökken: az elmúlt évtizedek egyik fontos pozitív trendje, hogy a rendszerváltás éveinek évi 3–4 ezer öngyilkossága helyett 2018-ban már „csupán" 1 656 öngyilkosságot regisztráltak.[59] Hasonló javulást mutatnak a halálos gépkocsibalesetek: az így elhalálozottak száma mára kevesebb mint harmadára csökkent – annak ellenére, hogy az autóval rendelkezők aránya eközben sokszorosára nőtt.[60]

Ahová mindig kilyukadunk – az oktatási rendszer

A figyelmes olvasónak már feltűnhetett, hogy az eddigiek során a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek, sőt akár szó szerint élet-halál kérdések kapcsán is nem egyszer ütköztünk már bele az iskolai végzettségbe

mint az élet számos területére ható változóba. Előre eláruljuk, hogy ez a kötet további fejezeteiben sem lesz másképp: az oktatás a magyar társadalom azon területe, amely döntő tényezőként az emberek életének és az ország versenyképességének szinte minden részterületén újra és újra fel fog bukkanni. Olyan társadalompolitikai alrendszerről beszélünk, amely számos problémánknak egyszerre jelenti a fő okát és a következményét – és nincs ez másképp a társadalmi különbségekben megmutatkozó eltérő életesélyek kapcsán sem. Épp ezért érdemes közelebbről is szemügyre vennünk az oktatás leginkább kézenfekvő társadalmi hatásait.

A magyar közoktatás rendszere évtizedek óta súlyosabbnál súlyosabb problémákkal küzd. A csökkenő gyereklétszám, amelynek következtében egymás után zárnak be az iskolák, adottság. A rendszer működése és minősége azonban nem az. Márpedig az egyik leggyakoribb szakmai kritika épp a diszfunkcionális működésre vonatkozik. Eszerint a magyar oktatási rendszer nem csökkenti, hanem éppenséggel általában növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, miközben nem segíti elő a társadalmi mobilitást – vagyis azt, hogy a rosszabb körülmények közé született gyerekek szorgalom és teljesítmény révén kitörhessenek és jobb életlehetőségeket teremthessenek maguknak.

Mindezt a PISA-felmérésekkel szokás alátámasztani: ez a háromévente elvégzett nemzetközi felmérés lényegében azt vizsgálja, hogy az iskolát a közeljövőben elhagyó, tizenöt éves tanulóknak milyen mértékben sikerült elsajátítaniuk azokat az ismereteket, amelyek segíthetik őket az életben való boldogulásban. Ezekből a vizsgálatokból jól látszik, hogy a fejlett OECD-országok átlagához képest Magyarországon jóval szorosabb az iskolai teljesítmény és a tanulók családi háttere közötti összefüggés. A legutóbbi, 2018-as vizsgálat szerint a családi-otthoni hátteret jelző mutató[61] és a tanulói teljesítmény (a szövegértés) közötti összefüggés Magyarországon szignifikánsan erősebb, mint az OECD-átlag. Az összevetés kedvéért: ez az összefüggés csak Peruban és Fehéroroszországban erősebb, mint nálunk; igaz, ezen a téren Románia, Luxemburg, Franciaország, Szlovákia, Belgium, Németország és Csehország oktatási rendszere is hozzánk hasonlóan teljesít.[62] Az oktatási rendszer egyenlőtlenségeit jelzi az is, hogy a hátrányos helyzetű tanulók általában csak elvétve jutnak be gimnáziumba, különösen a magasabb színvonalat képviselő hat- és nyolcosztályos intézményekbe.[63]

De nem állunk sokkal jobban az oktatás közvetlen célja, vagyis a hasznosítható tudás átadásának tekintetében sem. Hazánkban a tizenöt éves tanulók negyede matematika, szövegértés és természettudományok terén is alulteljesített, vagyis az európai átlagnál rosszabb eredményeket ért el *(5. ábra)*.

Abban az időszakban, amikor egyfolytában a tudásalapú társadalomról és az élethosszig tartó tanulás fontosságáról hallunk, az oktatási rendszer

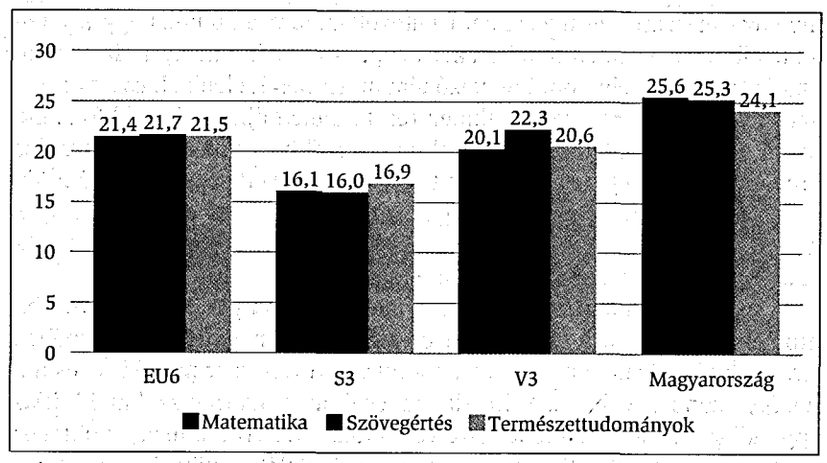

5. ÁBRA • *A PISA-tesztekben alulteljesítő 15 éves tanulók aránya (2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

egyik fontos mutatója a korai iskolaelhagyók aránya; ez az Európai Unió 2020-as stratégiájának is fontos indikátora. A Magyarországra is vonatkozó uniós célkitűzés szerint 2020-ig tíz százalékra kellett volna csökkenteni azoknak a 18 és 24 év közötti fiataloknak az arányát, akik legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek és nem vesznek részt semmilyen további képzésben, oktatásban – ezzel szemben a korai iskolaelhagyók aránya az elmúlt évtizedben kismértékben még emelkedett is. Magyarország ezen a téren minden vizsgált országcsoportnál rosszabbul áll *(6. ábra)*.

Hagyományosan büszkék vagyunk tudósainkra, Nobel-díjasainkra, feltalálóinkra vagy akár a magyar nemzet leleményességére, a magyarok eszére. A tények azonban azt mutatják, hogy valahol utat tévesztettünk: oktatási rendszerünk a többség számára nem teszi lehetővé, hogy a 21. század Szent-Györgyi Albertje vagy Gábor Dénese válhasson belőle – sőt valószínűleg rengeteg tehetséget akadályoz meg a kibontakozásban.

Esélyhátrányok metszéspontján – a cigány magyarok helyzete

Az eddig tárgyalt összes problémának: a szegénységnek és az egyenlőtlenségeknek, az egészségügyi különbségeknek, illetve az oktatási rendszer diszfunkcióinak van egy fontos érintkezési pontjuk – az, hogy egytől egyig különösen súlyosan érintik a legnagyobb magyarországi kisebbséget, a cigányokat.[64]

A cigány népesség, amelynek releváns mutatói összességében javultak az utóbbi években, számos szempontból még mindig tetemes hátrányban

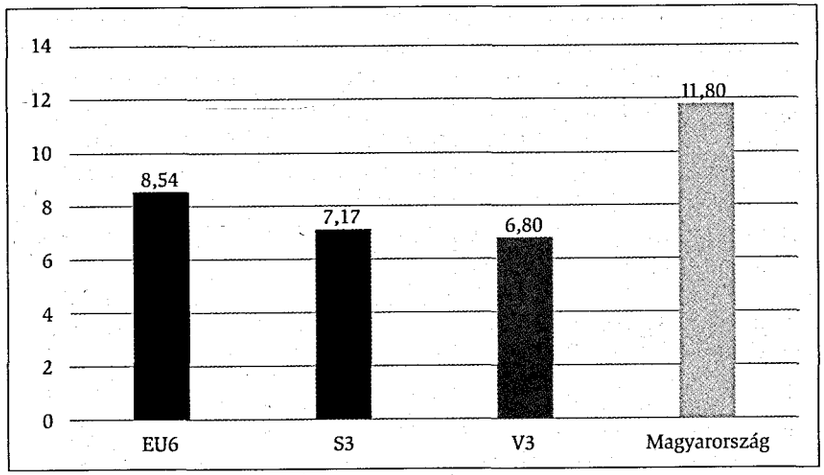

6. ÁBRA • *A korai iskolaelhagyók aránya, 18–24 évesek (2019, százalék)*
Forrás: Eurostat

van a teljes népességhez képest – vagyis sokkal rosszabbul élnek, mint a többség. Legyen szó szegénységről vagy deprivációról, a cigányok mindegyikben sokszorosan inkább érintettek, mint a nem cigány lakosság *(7. ábra)*. Ennek a csoportnak a mintegy 700–900 ezer fő közöttire becsült létszámával[65] számolva ez azt jelenti, hogy közel félmillió cigány honfitársunk él szegénységben vagy deprivációban, közülük ráadásul sokan az ország leghátrányosabb helyzetű, gettósodó térségeiben, súlyos nyomorban és szegregált lakókörnyezetben. Ezt a szociológiai hátteret nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a cigányok oktatási adatait vagy munkaerőpiaci helyzetét próbáljuk megfelelően értelmezni.

A legfejletlenebb járások leszakadása, amely az elmúlt évtizedekben nem csökkent, sőt még erősödött is, leginkább az északi, északkeleti és délnyugati aprófalvakban élőket érinti.[66] Ezekben a térségekben gyakoriak az elöregedő, kihaló kistelepülések, valamint a gettó- vagy erősen gettósodó települések. Utóbbiak lakói nagyrészt súlyos nyomorban élnek, és nem vagy alig férnek hozzá az alapvető szolgáltatásokhoz. A magyarországi cigányok jelentős része ezekben a leszakadó térségekben koncentrálódik: az ország északi, északkeleti és délnyugati járásaiban, különösen a peremvidékeken a cigány kisebbség teljes népességen belüli aránya már legalább 20–25 százalék (és egyes dél-hevesi és jászsági járásokban szintén ehhez hasonlóak az arányok).[67] Az országos átlag ehhez képest 7–8 százalék körüli, vagyis a számokból jól érezhető a perifériára koncentrálódó tendencia. Ezt támasztja alá az is, hogy az elmúlt harminc évben a cigány lakosság aránya a periferikus térségekben nőtt a legnagyobb mértékben.[68]

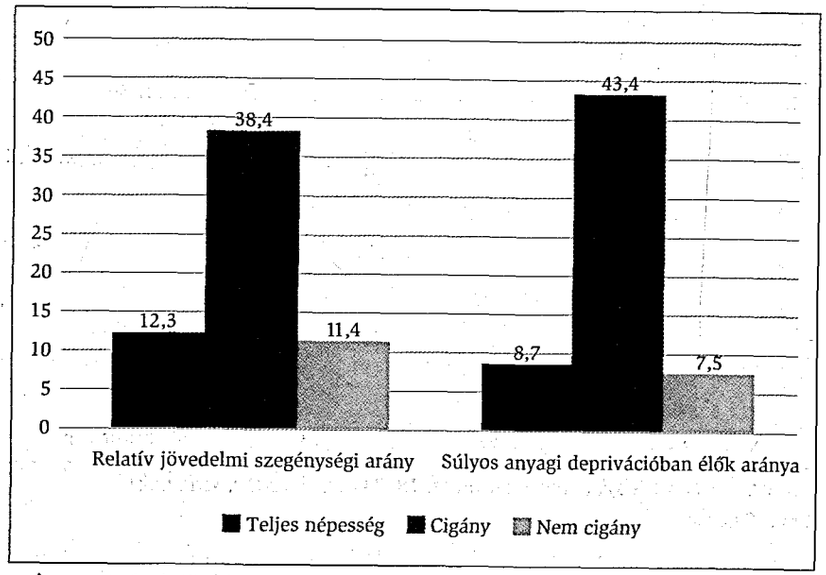

7. ÁBRA • *Relatív jövedelmi szegénység és súlyos anyagi depriváció a cigány, a nem cigány és a teljes népesség körében (2018, százalék)*
Forrás: KSH

A többséghez viszonyítva a cigány gyerekek általában kevesebb időt töltenek az oktatásban, ami tovább rontja az életesélyeiket. Míg a cigány fiatalok több mint kétharmada, a nem cigányoknak kevesebb mint egytizede korai iskolaelhagyó. A nem cigányok körében ennek a mutatónak az értéke kismértékben csökkent az elmúlt öt év alatt, a cigányok körében azonban a korai iskolaelhagyók aránya jelentősen, 57 százalékról 68 százalékra nőtt. A nem dolgozó, nem tanuló cigány fiatalok aránya eközben 40 százalék; a nem cigányok körében – kismértékű javulás után – kevesebb mint tíz százalék az arány.[69]

Oktatási rendszerünk súlyos és a társadalomkutatók által sokat tárgyalt problémája az iskolák közötti és az iskolán belüli szegregáció – egyszerűen szólva az, hogy a rosszabb háttérből érkező gyerekek egyre nagyobb mértékben a jobb módban élőktől elkülönülve, külön osztályokban vagy akár iskolákban tanulnak, ami tovább rontja amúgy is kevésbé kedvező esélyeiket. Ez a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek közül is elsősorban a cigány tanulókat érinti. Mivel Magyarországon a szülőknek jogukban áll szabadon megválasztani, hogy milyen iskolába küldik a gyermeküket, elterjedt jelenség, hogy a szempontok között a választott iskola szociális vagy akár etnikai összetétele is szerepet játszik. Egyszerűen szólva: a családok azt szeretnék, hogy a gyermekük lehetőleg fehér, de legalábbis jobb módú társak között tanuljon. Egyéni szinten nem is feltétlenül kell rasszizmussal vagy szociális érzéketlenséggel vádolni ezeket a szülőket (bár sok esetben persze ilyesmi is szerepet játszhat). Természetes, hogy mindenki a legjobbat szeretné a gyermekének, és olyan iskolába igyekszik bejuttatni, amelyben kevéssé jellemzők a „nehéznek" tartott gyerekekkel való konfliktusok, illetve a szülők általánosan jobb vagyoni háttere az iskola jobb anyagi erőforrásaiban is tükröződik. Vagy egyszerűen csak azt gondolják, hogy a jobb háttérből érkező, kedvezőbb körülmények között nevelkedő kortársak jobb tanulmányi eredményei az ő gyermeküket is „felfelé fogják húzni". Épp ebből adódik azonban, hogy ez az elkülönülés össztársadalmi szinten ahhoz vezet, hogy a magukra hagyott, hátrányos helyzetű gyerekek előtt még inkább bezárul a kitörés útja – minél inkább a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet határozza meg egy tanuló kortársi környezetét, annál kevésbé valószínű, hogy az ő esetében érvényesüljön ez a „felfelé húzó" hatás.

Márpedig a cigány származású gyermekek száma és aránya emelkedik, miközben az őket sújtó szegregáció is egyre erősödik. 2016-ban a „cigány iskolák" száma (ahol a tanulók legalább fele cigány származású) 359 volt, és a cigány diákok 46 százaléka ilyen iskolákba jár.[70] Ezzel szemben a jobb továbbtanulási esélyeket biztosító gimnáziumokban mindössze 3 százalék volt a cigány tanulók aránya.[71]

Említettük már, hogy a cigányok – nem kis részben hátrányosabb oktatási lehetőségeikből és lakóhelyi koncentrációjukból adódóan – a munkaerőpiacon is jelentős hátránnyal indulnak. De ők – többek között a sokukat érintő súlyos és tartós szegénység, a rossz lakásviszonyok, az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés hiánya, vagyis a többdimenziós kirekesztettség miatt – hamarabb is halnak: átlagosan mintegy tíz évvel élnek kevesebbet, mint a nem cigány népesség tagjai.[72]

A fenti jelenségek tárgyalásakor az emberben az az érzés alakulhatott ki, hogy a kérdés folyamatosan „kicsúszik a kezünk közül". Amikor a cigányok problémáival foglalkoztunk, egyfolytában szegénységről, hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekekről, a munkától való megfosztottságtól, az életlehetőségek szociális alapú hiányáról beszéltünk. Ez nem véletlen: a cigány kisebbség rendszerszintű problémáinak többsége egészen egyszerűen szegénységi kérdés, amely a hasonló körülmények között élő nem cigány honfitársainkat nagyjából azonos módon érinti.

Természetesen, ha mindezt lehántjuk, még mindig ott lesz a problémák szűkebb magja: a cigányokkal szembeni előítéletesség. Gyakori tapasztalat például, hogy két, azonos képességű munkavállaló közül egy vállalat szinte automatikusan a fehér bőrszínűt választja egy munka betöltésére (sőt, olykor akár akkor is, ha a cigány jelentkező valamivel képzettebb). Nem szegénységi probléma az sem, ha cigány honfitársainkat rasszista megjegy-

zések, esetleg tettleges támadás éri, vagy ha nem engedik be őket egyes szórakozóhelyekre. A cigányok mint kisebbségi csoport társadalmi szintű gondjainak zöme azonban így is jövedelmi helyzetükből és előnytelen szerkezetű lakóhelyi koncentrációjukból ered. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy színvak társadalompolitikával, a szegénység általános csökkentésével, az oktatási esélyek szociális kiegyenlítésével a gondjaik túlnyomó része orvosolható lenne.

Mindenesetre ezeknek a problémáknak a közös kezelése nem odázható tovább. Elfogadhatatlan, hogy gyerekeket különítsenek el és fosszanak meg a kitörés lehetőségétől, hogy honfitársaink tömegei tengődnek egyre növekvő lélekszámú, halmozottan hátrányos helyzetű gettókban. És az is elfogadhatatlan, ha politikusok és véleményformálók egy része kreativitás híján vagy puszta gonoszságtól hajtva létező vagy gerjesztett etnikai konfliktusok meglovagolásából kovácsol magának politikai tőkét. Mindez közös szégyenünk – a nemzet mindennapos öncsonkítása.

A magyarországi cigányok nem idegenek. Nem jövevények, hanem legkésőbb a 15. század óta[73] az ország területén élő, őshonos népesség. Túlnyomó többségüknek magyar az anyanyelve, és ezer szállal kötődik hazája kultúrájához. Őseik megszámlálhatatlan generációig visszamenőleg élték ugyanazt a történelmet, amelyet a többség felmenői. Ez a hazájuk – és nincs más hazájuk. Nem valamiféle széplelkűségből tartozunk felelősséggel egymásért, hanem azért, mert mind egy országban együtt élünk, egy magyar közösség vagyunk. Nem létezhet sikeres nemzet, amely majdnem minden tizedik polgáráról lemond.

MI A TANULSÁG?

- A szegénység többet jelent a jövedelem szűkösségénél: az élet minden területére hatással van. A társadalmi egyenlőtlenség bizonyos mértékig természetes jelenség, az optimális szintet azonban nehéz lenne objektíven meghatározni. Az azonban megoldásra váró probléma, ha az érintetteket a leszakadás megfosztja még a jobb élet esélyétől is, vagyis ha akadályozza a társadalmi mobilitást.
- A súlyos anyagi depriváció és a relatív szegénység Magyarországon összesen mintegy másfélmillió embert érint tartósan. Ezek a honfitársaink nagyrészt nem rendelkeznek elegendő anyagi erőforrással ahhoz, hogy teljes értékű polgárként tudjanak élni a magyarok közösségében. Ugyanakkor eredménynek tekinthető, hogy az elmúlt másfél évtizedben a szegények aránya összességében csökkenő tendenciát mutat. Ez akkor is igaz, ha a referenciaországokkal való összevetés alapján a csökkenés nagyobb ütemű is lehetne.

- A fogyasztás szintjét tekintve továbbra is látványosan le vagyunk maradva az Európai Unió átlagától, és meg sem közelítjük a referenciaországok életszínvonalát.
- A magyar népesség általános egészségi állapota a legrosszabbak között van az Európai Unióban, ami az egészségtelen életmód és a rosszul működő egészségügyi ellátórendszer következménye is. A krónikus betegségek miatti halálozási ráta az Európai Unió összes régiója közül az Észak-magyarországi régióban a legmagasabb. Mindemellett erős összefüggés figyelhető meg az iskolai végzettség és az élettartam között: az alacsonyabb iskolai végzettségűek átlagosan jóval rövidebb ideig élnek, mint a magasabb társadalmi státusú csoportok.
- Közoktatási rendszerünk egyszerre alapozza meg és termeli újra a társadalmi csoportok közötti különbségeket, a szegénységet és a munkapiaci hátrányokat. Nem csökkenti, hanem többnyire növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, és nem segíti elő a társadalmi mobilitást. A magasabb színvonalat képviselő hat- és nyolcosztályos gimnáziumokba csak elvétve jutnak be hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű tanulók. Mind az EU átlagához, mind a referenciaországokhoz képest viszonylag magas a magyar alulteljesítő diákok és a korai iskolaelhagyók aránya.
- Az összes itt tárgyalt probléma kiemelten sújtja a cigány kisebbséget. Az ő helyzetük valamelyest javult az elmúlt években, de a releváns mutatók szerint nagy hányaduk (közel kétharmaduk) még mindig jövedelmi szegénységben és/vagy súlyos anyagi deprivációban él. Problémáik jelentős része ma is elsősorban szegénységi probléma, ezért színvak társadalompolitikával, a szegénység csökkentésével érdemben lehetne javítani a helyzetükön. A cigányok a magyar nemzet részei: integrációjuk, jobb életesélyeik megteremtése egyrészt igazságossági kérdés, másrészt nélkülük nem képzelhető el sikeres Magyarország.

3. SZEREPTÉVESZTÉS ÉS MEGREKEDÉS – GAZDASÁGI SZERKEZET ÉS VERSENYKÉPESSÉG

A magyarok értékrendje és a magyar társadalom helyzetének legfontosabb jellemzői után ebben a fejezetben azt fogjuk szemügyre venni, mi jellemzi a magyar gazdaság három legfontosabb szereplőjét. Azokat a tényezőket vizsgáljuk meg, amelyek elsőrendűen befolyásolják, hogyan tudjuk felhasználni Magyarország erőforrásait és miképp tudjuk megvalósítani az azokban rejlő lehetőségeket. A három közül a legfontosabb a társadalom: *az ország polgárai*, akik tanulnak, dolgoznak és fogyasztanak, akik döntéseikkel, vélekedéseikkel, készségeikkel és képességeikkel alapvetően meghatározzák kollektív erőfeszítéseinket, egyúttal kijelölik a politikai stratégiaal-

kotás viszonyítási pontjait és határait. Az előző fejezetekhez képest ezúttal kifejezetten gazdasági szempontok alapján fogunk közelíteni ehhez a témához. A második szereplőt a *magyarországi vállalatok* jelentik, amelyek a termelésben, a kereskedelemben, a szolgáltatásokban betöltött szerepük révén elsőrendűen felelősek mindannyiunk anyagi gyarapodásáért, illetve azért, hogy akármilyen irányban próbáljunk is haladni a jövőben, elég muníciónk legyen az úton. A harmadik szereplő *a magyar állam*, amely kijelöli közös vállalásaink kereteit és szabályait, illetve a maga megszabta elvek szerint újraosztja közöttünk a forrásainkat. Ismerjük meg közelebbről ezt a három szereplőt, vizsgáljuk meg, mi jellemzi őket a hétköznapokban!

Elemzésünk során olyan adottságokra fogunk koncentrálni, amelyeket a közgazdászok általában különösen fontosnak tartanak egy ország gazdasági gyarapodásának szempontjából. Olyan hosszú távú tényezőkről lesz szó, amelyekről megalapozottan vélhetjük úgy, hogy tartósan velünk vannak és lesznek, és kimutathatóan hatnak gazdasági pályánkra. Nem lesz szó olyan mutatókról, amelyek erőteljes ciklikus mozgása, eseti hatásai gyakran eltakarják előlünk a mélyebb folyamatokat. Nem fogunk idősoros elemzéseket végezni, hogy aztán jó- és rosszpontokat osztogathassunk a politikusoknak. Nem az érdekel bennünket, hogy politikai értékelést adjunk arról, melyik kormány alatt mentek viszonylag jobban vagy éppen rosszabbul a dolgok.[74] Arra vagyunk kíváncsiak, hogy ha mintegy önmagunk fölé emelkedünk, milyennek látszik a magasból az összkép. Ebben az értékelésben arról fogunk beszélni, hogy milyennek látjuk ma hazánk gazdaságát, és hogy ha a külső körülményeink és a hazai intézményi megoldásaink nagyjából változatlanok maradnak, akkor nagy valószínűséggel milyennek fogjuk látni azt a közeli jövőben.

Magyarország polgárai – türelmetlen kockázatkerülők

Korábban már részletesebben szóltunk arról, hogy általában milyen érzések, vágyak és félelmek jellemzik a magyar embereket. Kiderült, hogy különösen értékesnek tartjuk a családot, a biztonságot, a rendet, a jól végzett munkát. A következőkben két olyan értékről – a türelemről és a kockázatvállalásról – fogunk részletesebben is szót ejteni, amelyek kifejezetten a hosszú távú gazdasági sikeresség szempontjából fontosak.

Két fontos tanulság szűrhető le abból a közgazdasági irodalomból, amely az utóbbi években azt tárgyalta, hogy milyen társadalmi értékek, preferenciák, viselkedési minták segíthetik a tartós jólét megteremtését.[75] Egyrészt: a türelem bizony tényleg rózsát terem. Hosszú távon nagyobb jómódban élnek azok az országok, amelyek polgárai a hosszabb távú előnyök érdekében képesek lemondani a rövid távú hasznokról. A türelmesek

ugyanis többet takarítanak meg és többet halmoznak fel, nemcsak az anyagi javakból, de humán tőkéből, vagyis a gazdaságban hasznosuló fizikai és szellemi erőforrásból (még egyszerűbben: képzett, egészséges munkaerőből) is. A legsikeresebb nemzetekben tehát a legtöbb esetben az tűnik közösnek, hogy iskolázottabbak és vagyonosabbak – a kettő között pedig egyértelmű az összefüggés.

Másrészt: ahol az emberek több kockázatot vállalnak és jobban elviselik jövedelmük ingadozását, ott több a vállalkozás és magasabb az önfoglalkoztatás mértéke. Ha megnézzük, hogy mi, magyarok hogyan teljesítünk ezekben az értékekben, nyilvánvalóvá válik, hogy bőven lenne még hová fejlődnünk. Az összes vizsgált európai ország közül mi vagyunk a legkevésbé türelmesek, és kockázatvállalás tekintetében is messze elmaradunk a referenciaországainktól.[76] Vagyis kifejezetten rosszul állunk azokban az attitűdökben, amelyek a magántulajdonra épülő piacgazdaságban megágyaznak a hosszú távú sikernek: általában sem felhalmozni, sem vállalkozni nem szeretünk.

A közgazdászok másik fontos kérdése az, hogy vajon az individualista beállítottságú társadalmak sikeresebbek-e.[77] Úgy tűnik, hogy általában igen: az egy főre jutó jövedelem jellemzően magasabb azokban az országokban, amelyek értékrendje előtérbe helyezi az egyéni boldogulás fontosságát. Az egyik lehetséges magyarázat szerint a két tényező között az innováció teremt kapcsolatot: az individualista országokban az újítás, a kiválóság nemcsak gazdasági haszonnal jár, hanem magasabb társadalmi presztízzsel is. Vagyis aki ezekben a társadalmakban úttörő gondolatok, találmányok vagy egyszerűen az üzleti sikeresség révén egyéni teljesítményt tud felmutatni, több elismerést és tiszteletet kap – ezért többen és többször fognak próbálkozni azzal, hogy kitűnjenek a többiek közül. A kollektivista társadalmak olykor hatékonyabbak lehetnek ugyan az összehangolt, közös cselekvésben, de a kevesebb innováció miatt hosszú távon jellemzően lassabban fejlődnek.

A magyarok értékeiről szóló fejezetben említettük már, hogy érdekes módon mi, magyarok kilógunk ebből a számos országra jellemző mintázatból: bár individualizmusunk az éllovas angolszász országokhoz fogható,[78] a gazdasági teljesítmény és az innováció tekintetében (pláne az ezekhez társított társadalmi státusében) jócskán lemaradunk. Vagyis: bár fontosnak tartjuk az egyéni boldogulást, nem tartjuk kiemelt értéknek az önmegvalósítást, nem igazán akarunk kilógni, kitűnni, újítani. Ezek a megfigyelések pedig megerősítik azt, amit a türelemről és a kockázatvállalásról tudunk: a magyarok jellemző értékei, attitűdjei a jelek szerint nemigen kedveznek a magyarországi kapitalizmus tartós sikerének.

A felmérések szerint különösen tehetséges nemzetnek hisszük magunkat, és e vélekedésünket jórészt a számok is alátámasztják. Lélekszámunkhoz és hazánk méretéhez képest valóban rengeteg kiemelkedő embert ad-

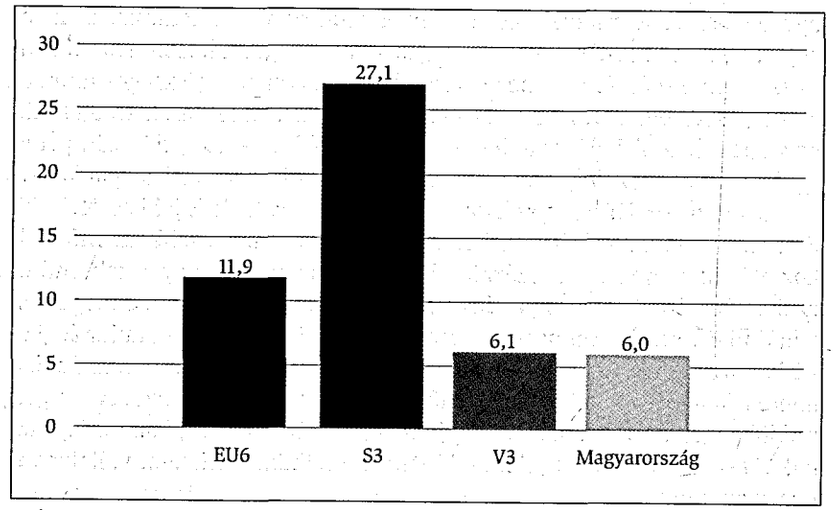

8. ÁBRA • *Az élethosszig való tanulásban részt vevők aránya a népességben (2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

tunk a világnak: Nobel-díjas tudósokat, Oscar-díjas filmrendezőket, Abel- és Wolf-díjas matematikusokat, olimpiai bajnokok tömegeit. Ráadásul tehetségeink sikersorozata töretlennek tűnik: a magyar elitgimnáziumok kiválóságai évről évre sok-sok érmet hoznak el a nemzetközi diákolimpiákról, ami arra utal, hogy az „utánpótlás" terén is elég jól állunk. A tehetséggondozás a középiskolai szintig kifejezetten jól működik nálunk. Ezek szerint pedig nyilvánvalóan nagy önbizalommal vághatunk neki a modern, világszinten is magasan integrált munkapiac kihívásainak. Vagy mégsem?

A helyzet sajnos az, hogy ha a társadalom egészét vizsgáljuk, készségeink és képességeink már meglehetősen gyengének tűnnek azokon a területeken, amelyeket mostanában jól megbecsülnek a munkapiacon.[79] Mindenekelőtt kevesen beszélünk idegen nyelveket: az egész EU-ban nálunk tudnak legkevesebben angolul – mindössze a felnőttek ötöde.[80] Másodszor: felnőttként már ritkán tanulunk bármit is. Az úgynevezett élethosszig tartó tanulásban részesülők aránya az uniós átlag felét is alig éri el *(8. ábra)*.[81] Bár az európai átlagnál nagyobb kedvvel használjuk a közösségi médiát, általános digitális készségeink, kompetenciáink is csupán gyenge közepesek.[82]

Ráadásul mintha csak szándékosan nem élnénk a rendelkezésünkre álló emberi erőforrásokkal. A régióban messze nálunk a legmagasabb a felsőfokú végzettségűek bérelőnye, ami annyit jelent, hogy a diplomások kiugróan többet keresnek, mint a kevésbé képzettek. Ez arra utal, hogy a munkapiac

igencsak díjazza a felsőfokú képzésben megszerezhető készségeket.[83] Ennek ellenére a felsőfokú végzettségűek aránya évek óta csökken – mostanra jócskán elmarad az uniós és a régiós országok átlagától is.

A jövő magyarjainak készségeit leginkább a mai közoktatás formálja, ezért érdemes itt röviden visszatérünk az oktatás kérdésköréhez, ezúttal kifejezetten a gazdasági versenyképesség szempontjából. Sok optimizmusra sajnos ezen a téren sincs okunk. A nemzetközi összehasonlító kompetenciamérések évek óta a magyar tanulók romló teljesítményét mutatják: ez a PISA-tesztek minden részterületére igaz, és mára messze az uniós és a régiós átlag alatt teljesítünk. Némiképp kedvezőbb a kép, ha a komplex problémamegoldás készségei helyett a tananyag visszaadása a cél: az ezt mérő felmérésekben a referenciaországokhoz hasonlóan szerepelünk, vagyis legalább nem vagyunk rosszabbak az átlagnál.[84]

A probléma minden jel szerint nem azzal van, hogy a magyar gyerekek kevésbé lennének eszesek vagy tehetségesek, mint más európai társaik. Az osztálytermi viselkedést vizsgáló nemzetközi felmérések például azt mutatják, hogy a magyar tanulók fegyelmezettebbek az átlagnál, az úgynevezett időmérleg-vizsgálatok pedig azt, hogy az átlagosnál többet tanulnak.[85] A kép tehát mindenképp elgondolkodásra késztet: miközben a magyar tanulók az átlagnál sokkal többet és fegyelmezettebben tanulnak, a kompetenciáik gyengék és romlanak. A probléma eszerint nem a gyerekekkel, hanem a felnőttekkel van: nem arra és nem úgy neveljük a fiatalokat, amire és ahogy a 21. században kellene.

A magyarok esélyei – egyenlőtlenségi probléma helyett szegénységi probléma

Eddig az átlagos magyarról volt szó: arról, hogy hogyan viselkedik és hogyan érez, mit tud és mire képes. Az is érdekes azonban, hogy az átlagértékek milyen különbségeket fednek el: vagyis mekkora a szakadék szerencsésebb és kevésbé szerencsés honfitársaink között.

A magyar társadalom sok szempontból erősen homogén közösségnek tekinthető: hazánkban egyetlen hivatalos nyelv van, és aki itt él, jellemzően itt is született. Társadalompolitikai szempontból talán még fontosabb, hogy jövedelmeink is viszonylag egyenlők. Bár elterjedt nézet, hogy Magyarország egyik legfőbb problémája a gazdagok és a kevésbé jómódúak közötti ordító egyenlőtlenség, valójában a jövedelmi egyenlőtlenségek bármely bevett mutatóját vizsgálva az uniós átlag alatt maradunk. Ez nem azt jelenti, hogy nem léteznek hatalmas vagyonokat felhalmozó kevesek és nagyon szegény emberek, vagy hogy a leggazdagabb és a legszegényebb tízezer között ne lenne csillagászati a különbség. Csupán annyit, hogy ha a közel

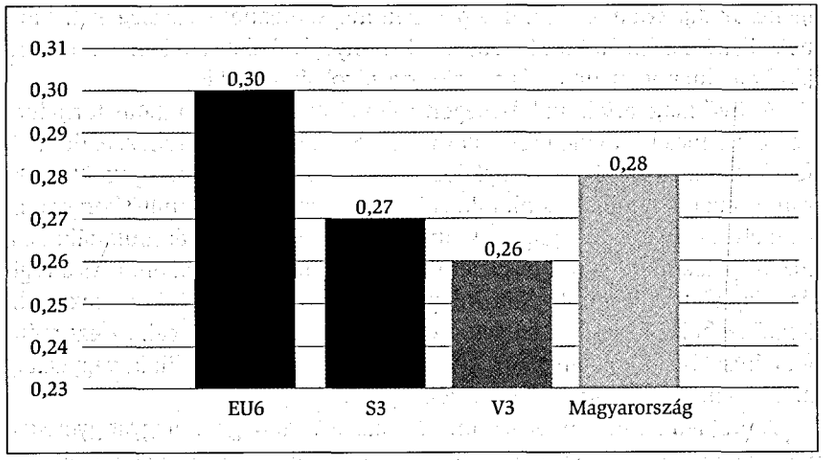

9. ÁBRA • A rendelkezésre álló jövedelem egyenlőtlenségei (Gini-mutató, 2016)
Megjegyzés: A Gini-mutató 0 és 1 közé eső szám; magasabb értéke nagyobb egyenlőtlenséget jelent.
Forrás: OECD

tízmillió magyarra vetítve vizsgáljuk a kérdést, a jövedelmi különbségek összességében egyáltalán nem kiugrók *(9. ábra)*. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az elmúlt években a jövedelmi egyenlőtlenségek emelkedésnek indultak, és mai szintjük már közelebb van az EU magországaihoz, mint a hozzánk hasonló történelmi örökséggel induló visegrádiakéhoz.

A vagyoni egyenlőtlenség mutatóiban azonban (vagyis amikor nem azt nézzük, hogy valaki mennyi pénzt visz haza havonta, hanem azt, hogy milyen házban lakik, milyen autója vagy mennyi megtakarítása van) még inkább összezárunk: Magyarországon mind a régiós, mind a közvélekedés szerint különösen egalitárius skandináv országokhoz képest alacsonyabbak a vagyoni különbségek *(10. ábra)*.

Ha a magyarhoz hasonló jövedelmi különbségek nyugat-európai átlagos bérszinttel párosulnának, akár meg is nyugodhatnánk: abszolút értelemben nem lenne sok a szegény (emlékeztetőül: akiket uniós statisztikai terminológiával súlyos anyagi deprivációban élőnek minősítenek). Ekkor persze még mindig rágódhatnánk a jövedelmi egyenlőtlenségek aggasztó szintjén vagy a relatív szegénység drámai dinamikáján. A helyzet azonban ennél rosszabb: a magyar átlagbérek még akkor is alig haladják meg a nyugat-európai bérszint felét, ha eltekintünk a vásárlóerő különbségeitől, vagyis attól, hogy nem ugyanannyit fizetünk egy kiló krumpliért Bécsben vagy Párizsban, mint Debrecenben *(11. ábra)*. Ez viszont azt is jelenti, hogy mérsékelt jövedelemkülönbségek mellett nálunk egyszerűen többen esnek a szegénységi küszöb alá.

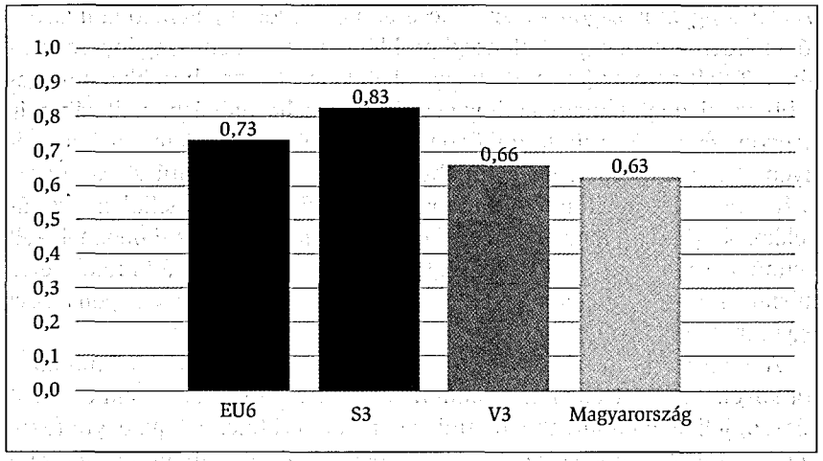

10. ÁBRA • A háztartások vagyonának egyenlőtlenségei (Gini-mutató, 2016)
Forrás: OECD

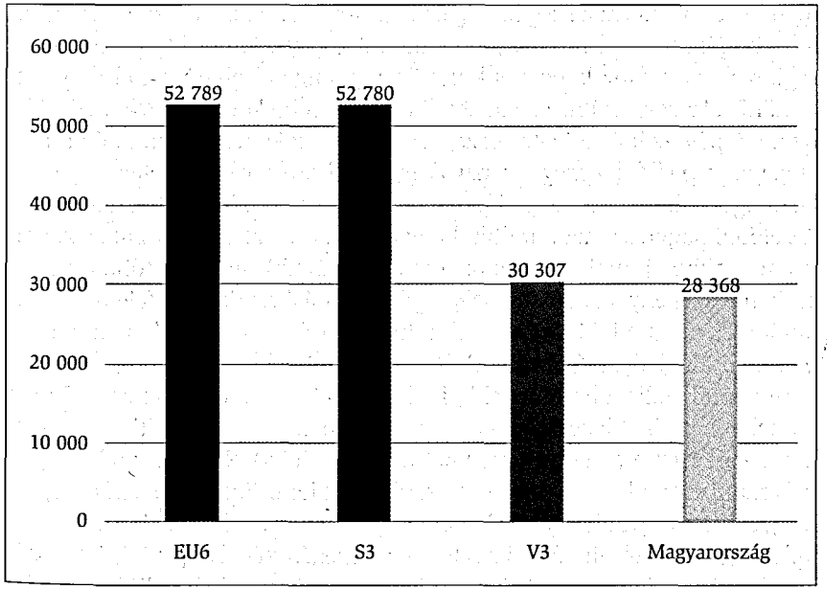

11. ÁBRA • A vásárlóerővel korrigált éves nettó keresetek (2014–2018 átlaga, euró)
Megjegyzés: Az ábrán szereplő nettó keresetek egy kétgyermekes, két egész állásban dolgozó felnőttből álló családra vonatkoznak. Az Eurostatnál a nettó keresetek minden másféle családmodellre is elérhetők, ám az alapvető eredményeket nem befolyásolja a család jellege.
Forrás: Eurostat

Vagyis Magyarországon – a szerencsésebb országokra jellemző kihívásoktól eltérően – nem egyenlőtlenségi probléma van, hanem szegénységprobléma. Tehát nem az jellemző, hogy sokak keresete szembeszökően magasabb az átlagnál, hanem az, hogy európai összehasonlításban általában is nagyon keveset keresünk, miközben az országban túl sokan élnek szegényen. Az ország fejlettségi szintjéhez vagy a hasonló múltú visegrádi országokhoz képest nálunk jóval többeknek van fizetési hátralékuk a közművekkel vagy éppen a nekik hitelező bankokkal szemben, és többeknek kell lemondaniuk az EU-ban létszükségletnek számító dolgokról (a rendszeres húsfogyasztásról, a telefonhasználatról, a fűtött lakásról, vagy éppen az évi egyszeri nyaralásról).

A magyarországi szegénység ráadásul évtizedek óta jól látható mintázatot követ: a szegények aránytalanul nagy része él az ország északi és keleti részén, jellemzően falvakban, ami ezeknek a területeknek az egyre fokozódó leszakadásához vezet. A népességben képviselt arányukhoz képest a szegények körében sokszorosan felülreprezentáltak a cigányok, a sokgyerekesek, illetve – és érdemes megjegyeznünk: ez jelenti a közös halmazt, sőt jelentős részben magát a fő okot – az alacsony iskolai végzettségűek.[86]

A tartós szabályszerűségek arra utalnak, hogy a magyar jóléti rendszer nem képes megtörni a szegénység ördögi köreit. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy nálunk akár az uniós átlaghoz, akár a régiós országokhoz képest is különösen gyenge a felfelé való mobilitás: a szülők alacsony státusa az átlagnál jóval erősebb korlátja a felemelkedésnek.[87] A példaként szolgáló országcsoportokhoz képest nálunk különösen „ragadós a padló": a szegény szülők gyerekei szegények, az alacsony iskolázottságú szülők gyerekei pedig maguk is alacsonyan képzettek maradnak. Az előbbi nagyrészt azon múlik, hogy a jóléti transzferek rosszul célzottak (nem azokhoz jutnak, akik igazán rászorulnának), míg az utóbbiért elsősorban a szegényeket erősen szegregáló oktatási rendszer a felelős (az elkülönülés miatt a jobb esélyekkel induló diákok nem húzzák maguk után hátrányosabb helyzetű társaikat) *(12. ábra)*.

Innentől pedig a hátránnyal induló gyermek sorsa már el is van döntve: hacsak nincs különleges szerencséje vagy valóban messze az átlag feletti tehetsége és szorgalma, olyan esélyhátránnyal indul az életben, amelyet nagy valószínűséggel később sem fog tudni leküzdeni. Ennyiben a viszonylag kiegyenlített vagyoni helyzet ellenére is igazuk van azoknak, akik az egyenlőtlenségek veszélyeire figyelmeztetnek: a szegénység és a kitörés lehetőségének szűkössége már igen korán olyan nehezített pályára állítja a kevéssé szerencsés fiatalokat, amely a rosszabb munkapiaci helyzet, a rosszabb egészségügyi állapot, a rosszabb lakhatás, a saját gyermekeknek biztosítható rosszabb esélyek és számos más hátrány révén korlátozza a közös javakból való részesedés és a közös értékteremtésben való részvétel lehetőségeit.

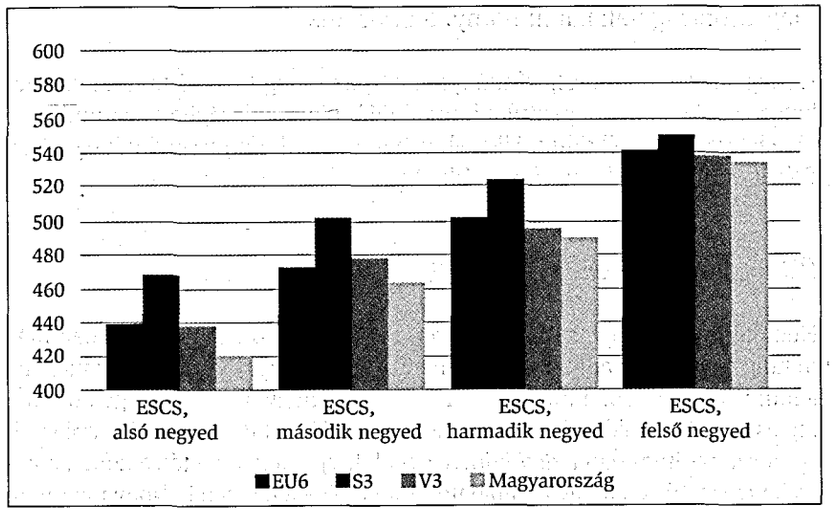

12. ÁBRA • *Az összehasonlító kompetenciamérés (PISA) szövegértésben elért pontszámainak alakulása a szülők jövedelmi, társadalmi és kulturális státusa szerint (2018)*

Megjegyzés: A PISA-felmérésben a diákok hátterére vonatkozó kérdések alapján a résztvevőket a szülők jövedelmi, társadalmi és kulturális státusa (*economic, social and cultural status* – ESCS) szerint négy kvartilisre osztották. Az alsó negyedbe tartozók szüleinek a legalacsonyabb az ESCS-státusa. Az ábrán azt láthatjuk, hogy nálunk a legnagyobb a szakadék a legalacsonyabb és a legmagasabb státusúak között. Vagy másként: míg a viszonylag magas társadalmi státusú gyerekek gyakorlatilag a többi országhoz hasonlóan teljesítenek, a különbségek már a közepes státusúaknál látszódnak, és az alacsony státusúaknál végképp markánssá válnak. A különösen egalizáló skandináv iskolásokhoz képest nálunk csaknem kétszer akkora az alsó kvartilis lemaradása, de az összes többi országcsoporthoz képest is nagyobbak a társadalmi helyzet szerinti teljesítménykülönbségek.

Forrás: OECD

Míg a jövedelmi egyenlőtlenség kérdése hagyományosan ideológiai alapon osztja meg a bal- és a jobboldalt, az esélyek drámai egyenlőtlensége ideológiai elköteleződéstől függetlenül is súlyos probléma. A szegénység kényszerpályája, a nehéz életkörülmények előre elrendelt újratermelődése semmilyen politikai alapállás szerint nem lehet sem igazságos, sem pedig hasznos – hiszen alapvetően gátolja az érdem és erőfeszítés szerinti boldogulást, és tömegével pocsékolja a tehetséges, de „nem jó helyre született" magyarok erejét.

Magyarország vállalatai: hiányzó óriásaink

A magyar vállalatok teljesítménye határozza meg hosszú távú anyagi lehetőségeinket: egy magántulajdonra épülő, piacgazdaságban se munka, se jövedelem nincs nélkülük. Sikerük vagy kudarcuk mindannyiunk elemi érdekeit érinti. Lássuk, hogyan is állnak!

Üzleti környezet – verseny helyett függőség

Nem könnyű a magyar vállalatoknak. Nemzetközi összehasonlításban még mindig nagyon sok adót fizetnek,[88] nemcsak az arányokat tekintve, hanem az adótípusok számában mérve is.[89] Nem csoda, hogy a magyar cégek mind a régiós, mind az uniós átlagot messze meghaladó időt töltenek adóbevallással.

A szakzsargonban *üzleti környezet*nek hívják azokat a tényezőket, amelyek megszabják a magyar vállalatok működésének kereteit: hogy mennyire könnyű céget alapítani, hogyan és mennyi adót kell fizetni, hogy milyen jogaik vannak a munkavállalóknak, vagy hogy mekkora az esély arra, hogy az állam egyszer csak gondol egyet, és kisajátítja az adott szektort.[90] Magyarország az üzleti környezet szinte minden indikátorában messze elmarad a régiós átlagtól, és még inkább az EU vezető országaitól. A téma legtöbbet idézett nemzetközi kiadványa[91] szerint ebben a dimenzióban 2020-ban az 52. helyet értük el a világban (Horvátország és Marokkó között), az uniós országok közül pedig a 20. helyen végeztünk. Az általánosan gyenge üzleti környezet sokféle mutatószámot foglal magában, és az egyes területeken nagy különbségeket figyelhetünk meg. A külkereskedelemben például világszinten alacsonyak nálunk a bürokratikus akadályok, ami egyértelműen versenyelőnyt jelent. Mindeközben azonban kifejezetten gyengék vagyunk a cégalapításhoz és az alapvető infrastrukturális szolgáltatásokhoz (építési engedélyek, villamos energia bekötése) kötődő engedélyeztetésben.

Az üzleti környezet azonban messze nem minden hazai vállalatnak egységesen rossz. A vállalati különadók, a termékpiaci szabályozások sokszor átláthatatlan rendszere aránytalanul sújt bizonyos szektorokat vagy vállalattípusokat, így az érintett vállalatok az átlagosnál is rosszabb üzleti környezettel szembesülnek.

Ugyanakkor az ország lehetőségeihez képest az egész Unióban messze mi költünk a legtöbbet vállalati támogatásra, magyar szakszóval: egyedi kormánydöntéssel adható, vissza nem térítendő támogatásra (EKD-támogatásra). Ezek azok az egyedi vállalatoknak nyújtott közvetlen (az adókedvezményeket és az uniós forrásokat nem tartalmazó) állami források, amelyeket jellemzően „beruházásösztönzésre" és „munkahelyteremtésre" fordítunk, és amelyeket a kormányzat nyújt az általa valamilyen szempontból arra érdemesnek tartott cégeknek *(13. ábra)*. Az EKD-támogatások legfontosabb haszonélvezői a hazánkban befektető (vagy kapacitást bővítő) multik, de komoly pénzek jutnak a kiválasztott hazai nagyvállalatoknak is.

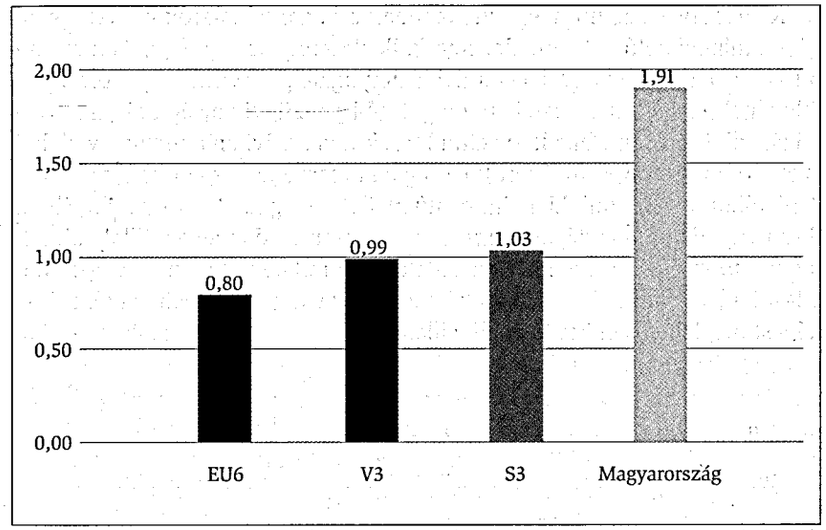

13. ÁBRA • *A vállalati szektornak juttatott állami támogatások a GDP százalékában (2015–2018)*
Forrás: Eurostat

Magyarországon tehát az állam GDP-arányosan közel kétszer annyit költ egyedi döntések alapján magáncégek támogatására, mint a többi visegrádi ország kormánya, az EU6-ok átlaga vagy a skandináv országok. Ezt úgy is lefordíthatjuk, hogy a magyar állam messze az átlagon felett költ arra, hogy a saját szempontjai alapján módosítsa a piaci erőviszonyokat, és egyes szereplőket helyzetbe hozzon.

Vállalati teljesítmény – a méret a lényeg!

Ha elég messziről tekintünk a vállalati szektorra, azt mondhatjuk, hogy a hazai vállalatok alapvetően jó állapotban vannak. Az ország nyitottsága (vagyis a nemzetközi gazdaságba való integráltsága, beágyazottsága) kiugróan nagy és folyamatosan nő, vagyis a hazai vállalatok a világpiac elvárásaihoz mérik magukat. Igen komplex termékeket állítanak elő, az ország exportszerkezete pedig a legfejlettebb országokéhoz áll közel: tipikusan a technológiaintenzív szektorokba sorolt termékeket adjuk el külföldön.[92]

Közelebbről szemügyre véve azonban a hazai vállalatok inkább gyengének minősíthetők. A termelékenységük alacsony: az egy foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték a felét sem éri el a nyugat- és észak-európai országok átlagának *(14. ábra)*. Ráadásul a legutóbbi pénzügyi válság után a felzárkózásunk is erősen elakadt: az elmúlt csaknem tíz évben a magyar vállalati szektornak semmit sem sikerült ledolgoznia termelékenyégi hátrányából.[93] A régióból nem lógunk ki az innovatív vállalatok igen alacsony arányában, de a nyugati mintaországoktól messze elmaradunk: a magyar vállalatok túlnyomó többsége (csaknem 70 százaléka) semmiféle újítást nem végez. Ráadásul a vállalati szektor dinamikája is gyenge: a környékbeli országokhoz képest meglehetősen kevés az új vállalat.[94]

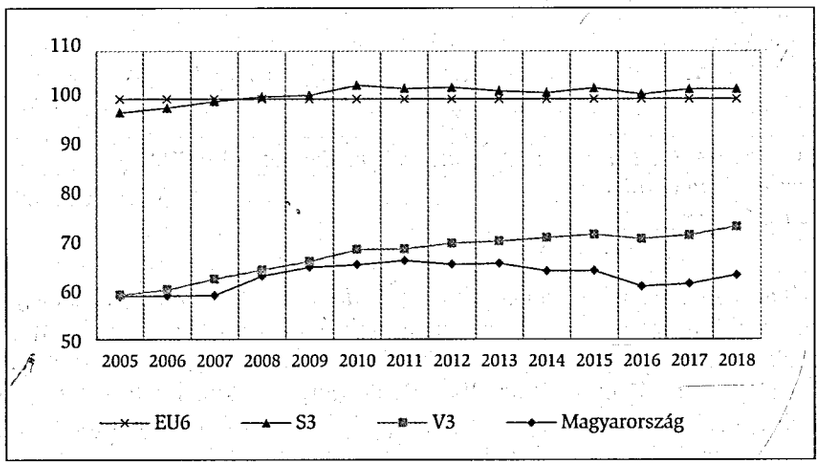

14. ÁBRA • *Magyarország, a visegrádi és a skandináv országok EU-magorszégokhoz (EU6) viszonyított munkatermelékenysége (hozzáadott érték / foglalkoztatás, EU6 = 100)*

Forrás: Eurostat

Míg a magyar emberek – legalábbis nemzetközi összehasonlításban – sokféle szempontból inkább homogén közösségnek tekinthetők, a hazai vállalatok igencsak sokfélék. A vállalati szektoron belüli termelékenységi különbségek mértéke nálunk messze magasabb, mint a nyugati országokban. Ráadásul ezek a vállalatok közötti különbségek jól ismert mintákat követnek: az alacsony termelékenységűek jellemzően a kisméretű és magyar tulajdonú cégek, míg a magas termelékenységűek tipikusan nagyok és külföldi tulajdonossal rendelkeznek. Ez a dualitás persze nem magyar sajátosság, a mérték azonban már kiugró: míg egy német mikro- vagy kisvállalat termelékenysége 40 százalékkal marad el egy német nagyvállalatétól, a hazai

kisebb vállalatok vonatkozásában ez a hátrány a 70–80 százalékot is eléri, vagyis hozzávetőlegesen kétszer akkora, mint Németországban.[95] A magyarországi multinacionális vállalatok termelékenységi előnye a hazai tulajdonúakhoz képest több mint háromszoros – ez az arány még a multikkal amúgy szintén jól ellátott régióban is kiugrónak számít. Érdekes és szomorú ugyanakkor, hogy még ezek a hazai mezőnyben leginkább termelékeny leányvállalatok is messze lemaradnak a globális „sztároktól", sőt termelékenységi hátrányuk a válságot követően még némileg emelkedett is.[96] Ez arra enged következtetni, hogy az amúgy a világelitbe tartozó anyacégek itthoni leányai a munkaigényes, alacsonyabb hozzáadott értékű folyamatokra specializálódnak.

A hazai viszonylatban nagy, termelékeny multinacionális vállalatok jelenléte közvetlenül sok honfitársunk számára jelent rendszeres munkát és a magyar átlagnál jóval magasabb fizetést. Ennél azonban többet, úgynevezett tovagyűrűző hatásokat is szoktunk várni tőlük: azt, hogy a magyar cégeknek fejlett technológiát, korszerű vezetési módszereket mutassanak, vagyis minden olyan fortélyt és praktikát átadjanak, amelyek révén a nálunk finnyásabb fogyasztóknak is megfelelhetnének. Részben erre a reményre épült a rendszerváltás korai éveinek hazai privatizációs gyakorlata (és talán a befolyásos német anyacégeknek sem csupán védelmi pénzként fizetjük olyan bőkezűen a támogatásokat).

A jó gyakorlatok tovagyűrűzésében azonban igencsak vegyesek a tapasztalatok, és ismét nagyfokú a vállalatok közötti heterogenitás: a tapasztalatok szerint csak a megfelelő humán háttérrel rendelkező, legalább közepes méretű és amúgy is magas termelékenységű vállalatoknál látunk pozitív hatásokat. A kisebbekre és gyengébben teljesítőkre a multik jelenléte és versenyelőnye inkább negatív hatással van: nekik esélyük sincs beszállítóvá válni (és ezen keresztül tanulni), így kizárólag a nagyobb verseny kárait érzékelik.[97]

A magyar gazdaság hosszú távú teljesítménye és ellenálló képessége szempontjából kulcskérdés, hogy létrejönnek-e sikeres hazai tulajdonú vállalatok. Azok az országok, amelyeknek sikerült kitörniük a közepes fejlettség csapdájából, fel tudtak építeni egy nemzetközileg is versenyképes és megfelelően sokkálló, hazai tulajdonú vállalati szektort.[98] Nálunk azonban ez a vállalattípus szinte teljesen hiányzik. A tíz legnagyobb magyarországi vállalatból mindössze egy van többségi magyar magántulajdonban. Az ötszáz legnagyobb közép-kelet-európai vállalat között 67 hazai szerepel – köztük mindössze 5 van legalább többségében hazai magántulajdonban. Régiónk ebből a szempontból kettészakadni látszik: míg Lengyelországban és Csehországban (amelyek eleve több vállalatot szerepeltetnek a legnagyobbak között) a hazai magántulajdon aránya 30 százalék körüli, Szlovákiában és nálunk ez az arány jóval 10 százalék alatt marad *(15. ábra)*.[99]

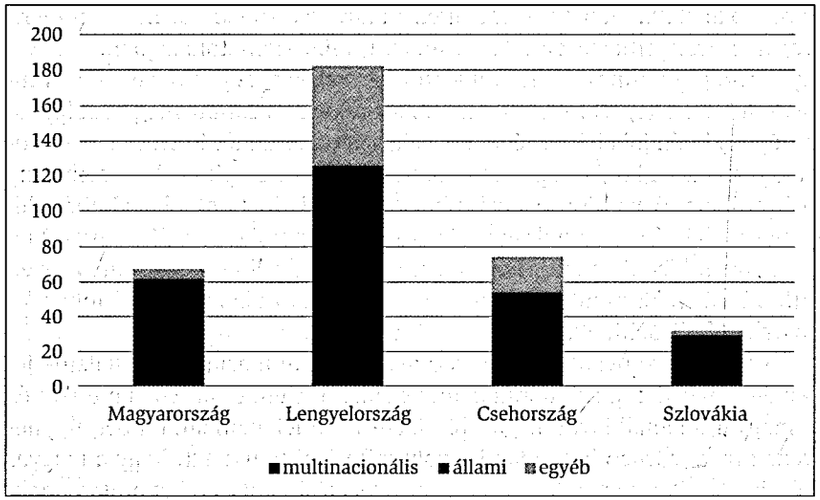

15. ÁBRA • *Az ötszáz legnagyobb régiós vállalat országok és tulajdonostípusok szerinti megoszlása (2016, darab)*
Forrás: Deloitte 2016

A világelithez való felzárkózáshoz tehát nélkülözhetetlen lenne a világpiacon is mérhető súllyal bíró, nemzetközi színtéren is versenyképes, hazai tulajdonú vállalati szektor.[100] Manapság a médiában és a politikusoktól is rengeteget hallunk a startup-iparról, az innovatív mikrovállalatoknak juttatandó újabb és újabb költségvetési forrásokról. Pedig bármilyen jól kommunikálhatók is az egyes kreatív vállalkozások egyedi sikerei, a tapasztalat azt mutatja, hogy ezekből nagyon sok is csak nagyon keveset számít; a magyar gazdaság egésze szempontjából nem ezek, hanem a hazai tulajdonú, nemzetközileg is versenyképes nagyvállalatok hiányoznak. A technológiai tovagyűrűzésről és a vállalati tanulásról szóló empirikus kutatások is azt igazolják, hogy ezek a cégek lehetnének azok, amelyek a legtöbbet nyerhetnék a hazai multik jelenlétén. Annak, hogy nálunk egyáltalán nincsenek ilyen cégek, számos oka lehet: többek között az, hogy régiós összehasonlításban igen kevés nálunk az új vállalat, illetve főként az, hogy a tapasztalatok szerint a magyar tulajdonú cégek egyszerűen nem képesek eléggé nagyra nőni. Sok tényező állhat a magyar vállalatok számára kritikus „üvegplafon" mögött: a gyenge intézményi környezet (a kisajátítástól való félelemtől a szabályozás kiszámíthatatlan fordulataiig), a minőségi munkaerő hiánya (erről bővebben szóltunk az oktatás kapcsán), vagy akár a rossz vezetési gyakorlatok. A jó hír az, hogy ezek a problémák részben kezelhetők – a rossz az, hogy messziről kell nekifutnunk, és ez inkább lesz hosszú távú terepfutás, mint százméteres síkfutás.

A magyar állam: túl kicsi, ahol nagynak kell lenni, és túl nagy, ahol kicsinek

Magyarországon nehéz úgy beszélni bármiről, hogy ne kerüljön szóba az állam. A fentiek során is újra és újra előkerült, amikor a magyarok készségei vagy az alacsony társadalmi mobilitás kapcsán az állami iskolarendszer szerepéről, illetve amikor a hazai vállalatok gazdálkodásának jellemzésekor a szabályozói környezetről szóltunk. Ha a gazdaságban járatos szakembereket és cégvezetőket kérdezünk szűken vett területük legmeghatározóbb szereplőiről, szinte kivétel nélkül azonnal az államról kezdenek beszélni. Az államról mint roppant ambiciózus, gyakran kényszerűen túlmozgásos szereplőről, amelyet nem jó magunkra haragítani, és amelytől mindannyian tartunk egy kicsit. Lássuk, milyen is ez a megkerülhetetlen szereplő!

Nagy, központosított és voluntarista

A magyar állam a nemzeti jövedelem viszonylag jelentős része fölött rendelkezik. Az államháztartási kiadások GDP-hez viszonyított aránya jócskán meghaladja a közvetlen viszonyítási pontnak tekintett visegrádi országokét. Azt távolról sem állíthatjuk, hogy a fejlett országok körében ne volnának nálunk többet költő államok: ilyenek például a skandinávok vagy a franciák és a belgák. Az állami újraelosztás szintjében az Európai Unió alapító országainak átlagán állunk, és ezzel egyébként messze kiemelkedünk a 2004-ben csatlakozott országok mezőnyéből. A magyar állam tehát nemzetközi összehasonlításban fejlettségi szintünknél nagyobb szerepet szán magának, de szerepvállalása bőven belefér az európai hagyományba *(16. ábra)*.

A magyar állam szerepvállalása emellett erősen központosított. A szűken értelmezett központi kormányzat kiadásainak GDP-hez viszonyított arányában az európai élmezőnyben vagyunk, nagyjából a skandináv országokkal egy ligában *(17. ábra)*. Az összes állami költésen belül kiugróan magas a központi kormányzat részesedése – másként fogalmazva: az uniós és régiós átlagnál, de még a skandinávokra jellemző szintnél is jóval magasabb nálunk a kiadások centralizációja. Ez a mutató már inkább visszaigazolja a túlmozgásos állam képét: a magyar állam gazdasági szerepvállalása jóval nagyobb arányban kötődik a hatalmi centrumhoz, a politikai akarat kényéhez-kedvéhez, mint mintaországaink bármelyikében. A kiadási szerkezet a foglalkoztatási adatokban is tükröződik: bár fejlettségünkhöz és a régiós országokhoz képest sokan dolgoznak a tágan értelmezett közszférában, a közalkalmazottak arányában nem lógunk ki, a közvetlenül a kormányzati végrehajtásban közreműködő köztisztviselők aránya viszont kivételesen magas.

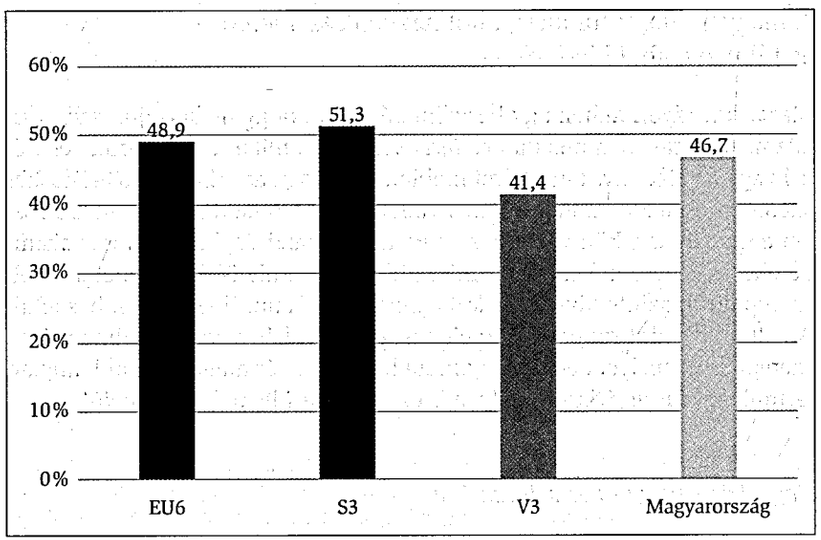

16. ÁBRA • *Az államháztartási kiadások a GDP százalékában (2018, százalék)*

Forrás: Eurostat

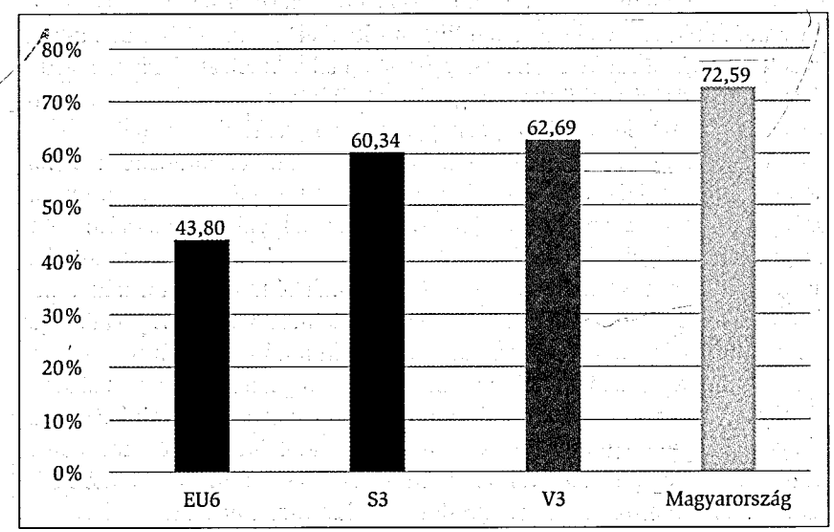

17. ÁBRA • *A központi kormányzathoz kötődő kiadások az összes állami kiadás százalékában (2018, százalék)*

Forrás: Eurostat

Egyik legnagyobb esélyhátrányunk (ha úgy tetszik: önsorsrontásunk), hogy keveset és egyre kevesebbet költünk tágan értelmezett emberi erőforrásokra: például jóléti transzferekre, nyugdíjakra, lakhatásra, egészségügyre és mindenekelőtt a jövő versenyképességét elsőrendűen meghatározó oktatásra. A jóléti transzferek arányát tekintve mára messze elmaradunk a hagyományosan szigorú szociálpolitikával jellemezhető régiótól, de az uniós átlagtól is egyre távolodunk. Ebben a tekintetben nagyon messze állunk az amúgy az összesített kiadási és foglalkoztatási számokban szinte rokonnak tűnő skandinávoktól is *(18. ábra)*. A jóléti kiadások nemzetközi összehasonlításban alacsony szintje és csökkenő trendje arra utal, hogy a magyar állam a szokásos nemzetközi mintáknál kevesebbet áldoz arra, hogy nehezebb helyzetben lévő honfitársaink gazdasági függetlenségét, autonómiáját, felemelkedését segítse.

Kiugróan sokat költünk viszont „gazdasági célokra". Az egész uniót magasan verjük az egyedi kormánydöntéssel adható, vissza nem térítendő vállalati támogatásokban, és mi tartjuk fenn az EU legdrágább közmunkaprogramját is. Az egész EU-ban toronymagasan mi költünk a legtöbbet sportra és rekreációra (és ezen belül is kiemelten sokat az élsportot kiszolgáló létesítményekre). Ezek jellemzően azok a területek, amelyeken az egyedi alkuk,

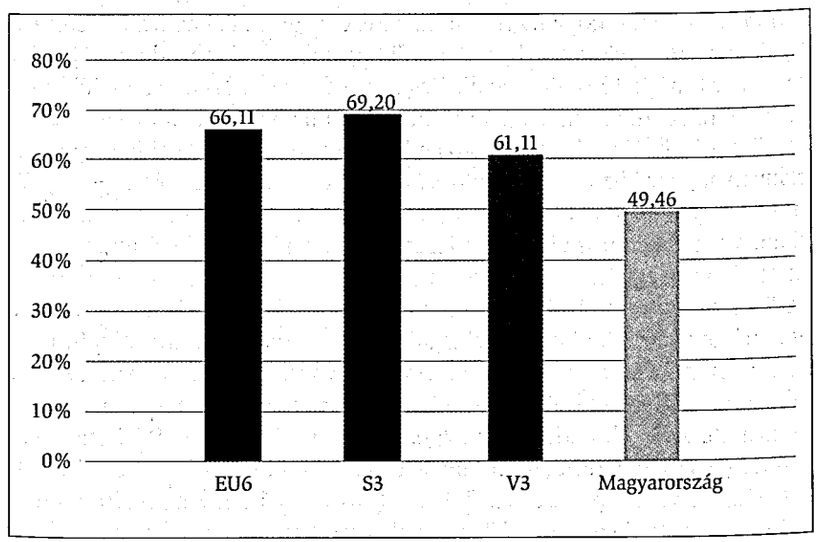

18. ÁBRA • *A tágan értelmezett emberi erőforrásokra fordított kiadások aránya az államháztartási kiadásokban (2018, százalék)*

Megjegyzés: A kormányzati kiadások COFOG (*Classification of Functions of Goverment*) szerinti bontásában ide soroltuk a jóléti, az egészségügyi és az oktatási kiadásokat (vagyis mindazokat a területeket, amelyekért Magyarországon az Emberi Erőforrások Minisztériuma felel).

Forrás: Eurostat

a konkrét helyzethez igazított döntési szabályok a meghatározók, ahol az állami szerepvállalás a leginkább önkényesen kiváltja a piaci logikát és ahol az állam a legnagyobb mértékben szolgál közvetlenül magánérdekeket.

Milyen tehát ez a magyar állam? Az aggregált mutatók alapján kétségkívül: nagy. Ugyanakkor, ha közelebbről vizsgáljuk, a kiterjedtsége szembeszökően különbözik a kontinentális Európa vezető gazdaságaitól vagy a jóléti állam európai mintaországaitól, a skandinávoktól. Míg utóbbiak esetében az államháztartás elsősorban az emberi erőforrásokat célozza (az uniós átlagot messze meghaladó jóléti, egészségügyi és oktatási célú kiadásokkal), nálunk pont ezek számítanak viszonylag mostoha területeknek. Az élmezőnybe tartozunk ugyanakkor az egyedi vállalati támogatásokban, a termékpiaci szubvenciókban – vagyis jellemzően olyan területeken, ahol az egyedi alkuk, a konkrét helyzethez igazított eseti szabályok a meghatározók, és ahol az állam inkább a piaci logika kiváltójaként lép fel.

Az állam mint szolgáltató – sok hűhó, de miért?

A kormányzati kiadások abszolút szintje vagy az egyes célok közötti megoszlása arról tanúskodik, hogy milyen feladatokat szán magának a mindenkori magyar állam, hogy merre hajlik a keze, vagyis közgazdász szlengben fogalmazva: melyek a valódi, adófizetői forintokban (és nem kampányszlogenekben) mérhető preferenciái. Ez persze fontos szempont, de jólétünk szempontjából még ennél is fontosabb, hogy miképp értékeljük a kormányzat törekvéseit. Ha tökéletesen elégedettek vagyunk azzal, ahogy egy kormányablak, egy közműszolgáltató, egy KLIK-fenntartású iskola vagy egy állami kórház működik, akkor ugyan miért kellene zavarnia bennünket, hogy közben annyi közpénzt kap új fejlesztésekre az állam által előnyben részesített cég vagy egy kevéssé sikeres sportcsapat?

Persze soha semmivel nem vagyunk elégedettek – ezért is fontos néhány objektív mutató alapján megvizsgálni, vajon jogosan panaszkodunk-e. A vállalatok üzleti és adókörnyezetéről szólva már utaltunk arra, hogy az állami engedélyeztetések rendszere például nemzetközi összehasonlításban; ha tetszik, objektíve is gyenge. Összesen tizenhét építési engedély szükséges egy üzleti ingatlan létesítéséhez, és a kérelmezéstől számított kétszázötvenhét nap alatt vállalják az elektromos áram bekötését – ezek a számok nem túl kedvezők, főleg annak fényében, hogy a régiós országok egytől egyig jobban teljesítenek e tekintetben. A közigazgatási ügyek internetalapú működtetésében ugyanakkor alig maradunk el az uniós átlagtól, és messze lekörözzük a visegrádi országokat.

Az úgynevezett nagy alrendszerek (az egészségügy, az oktatás) teljesítményében ugyanakkor nem könnyű olyan mutatót találni, amelyben jól

állnánk. Az állam mint szolgáltató mentségére akár felhozhatnánk, hogy ezeken a területeken az oksági viszonyok (és ezzel együtt a felelősségek) is bonyolultabbak, mint az építési engedélyeztetés esetében. Néhány egyszerű adat mindenesetre segíthet érzékeltetni a gondokat. Egy: Magyarországon az orvostudomány mai állása szerint évente mintegy harminchétezer ember hal meg megelőzhető halálok miatt, ami félmillió (hetven év alatti) életév elvesztését jelenti. A százezer főre jutó megelőzhető halálozások száma 32 százalékkal magasabb a régiós országok és 89 százalékkal az Európai Unió átlagánál.[101] Kettő: Magyarországon minden nyolcadik fiatal legfeljebb általános iskolai végzettséggel fejezi be a tanulmányait. A korai iskolaelhagyók aránya közel kétszeresen haladja meg a régiós országok átlagát.[102]

A magyar állampolgárok vélhetően ritkán szembesülnek a kormányzás minőségének bonyolult mutatóival. Véleményük azonban így is van, hiszen nap mint nap a saját életüket érintő benyomások érik őket: próbálnak boldogulni a kormányablaknál, hálapénzt adnak a kórházban, különórákra járatják a gyermeküket – már ha megengedhetik maguknak. Az ő vélekedéseiket, tapasztalatikat és valós élményeiket próbálja letapogatni a kormányzás minőségének indexe (*European Quality of Government Index*, EQI).[103] Az eddigiek fényében talán nem meglepő, hogy a közvélemény meglehetősen rosszra értékeli a magyar kormányzást, és az index mindhárom dimenziójában (a közszolgáltatások minősége, elfogulatlansága és a közélet tisztasága) jócskán elmaradunk a szokásos referenciacsoportjainktól. Érdekes az is, hogy esetünkben a legnagyobb relatív elmaradás nem a korrupció vagy a kormányzati részrehajlás értékelésében figyelhető meg, hanem a közszolgáltatások minőségében *(19. ábra)*.

A magyar államháztartás kiadási szerkezetének vizsgálata tehát arra világít rá, hogy amit a társadalomtudósok elvesző autonómiának látnak, az legalább részben tetten érhető a kormányzati kiadások szerkezetében. Világos tendencia, hogy a magyar állam mind kiadásait, mind pedig erőforrásait erősen központosítja. A jóléti kiadások szintje alacsony és trendjét tekintve csökkenő. A piaci logikát kiváltó egyedi vállalati támogatások súlya nemzetközi összehasonlításban kiugróan magas. Az állam tehát ott túlmozgásos, ahol nem kellene annak lennie, és ott vonul vissza, ahol aktivizálnia kellene magát.

A magánszereplők autonómiájának sajnálatos csökkenésén túl egy további fontos szempontot is érdemes újra hangsúlyozni. Amikor az állam bonyolult különalkuk sorát köti, a piaci logikát kiváltó egyedi szabályokat léptet életbe, akkor óriási és folyamatosan újratermelődő hatékonysági veszteséget is okoz saját magának. Ez a veszteség abból fakad, hogy az állam óhatatlanul félre- vagy alulinformált a magángazdaság szereplőihez képest a nekik igazán fontos kérdésekben: egyszerűen lehetetlen egyetlen

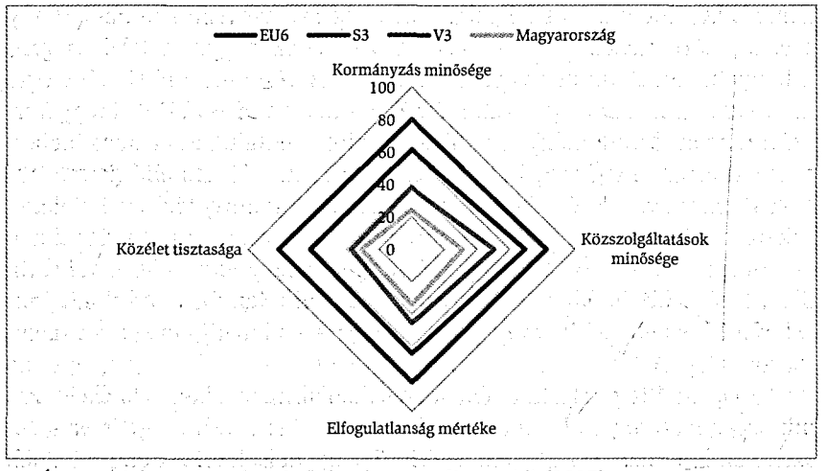

19. ÁBRA • *A kormányzás minősége és egyes dimenziói (2017)*

Megjegyzés: Az ábra az elvileg kapható legmagasabb pontszámhoz (100) viszonyítva mutatja az egyes országcsoportok teljesítményét a kormányzás minőségében, illetve ennek három fő dimenziójában. Ez alapján vizsgált országcsoportjaink mind jobban teljesítenek nálunk, de közöttük is egyértelmű sorrend állítható: a visegrádiak nálunk jobbak ugyan, de messze elmaradnak az uniós magországoktól, miközben a skandinávok felülről lógnak ki a mezőnyből.

Forrás: Eurostat

központban annyi információt összegyűjteni és megfelelően feldolgozni, amennyit a piaci szereplők százezrei és milliói nap mint nap kezelnek.[104] Márpedig a magyar állam elmúlt évekbeli működése épp abba az irányba mozdult el, hogy döntései egyre több és több piaci információ központosítását igénylik. Az ilyesfajta működés pedig óhatatlanul is megnyitja a kaput a rendszer integritását romboló folyamatok, a részrehajlás és a korrupció előtt.

Az állami újraelosztás mértéke általában a választók többségének értékválasztását tükrözi, ilyenként pedig lehet számunkra nagyon vagy kevéssé rokonszenves. Ha gazdaságilag baloldaliak vagyunk, nagy és aktív államot tartunk ideálisnak, míg ha jobboldaliak, az önkorlátozó, kicsi államban hiszünk. Az erről szóló ideológiai választás azonban önmagában nem feltétlenül sorsdöntő: a tapasztalatok azt mutatják, hogy élhetünk jól nagy államban, és lehetünk sikeresek visszafogottabb állam mellett is. Hamis, de legalábbis ideológiavezérelt tehát az a vita, amely a problémákat arra az egyetlen kérdésre szűkíti le, hogy a magyar állam „túl nagy"-e, vagy „túl kicsi". Akármilyen volumenű újraelosztás mellett döntünk is, az a szemlélet, illetve azok a módszerek, amelyek a beavatkozásokat jellemzik, az újraelosztás egyetlen számba sűríthető mértékénél jóval fontosabbak a hosszú távú sikerességünk szempontjából. A skandinávok példájából azt tanulhatjuk, hogy a nagy méretű jóléti állam is lehet információs értelemben hatékony és takarékos. Érdemes lenne jobban értenünk őket.

Hazánk ma nem ott tart, ahol tarthatna. Nem fenyeget nemzethalál, de okosabban is gazdálkodhatnánk a rendelkezésünkre álló erőforrásokkal. Magyarország sokkal jobban is teljesíthetne.

Az efféle borús látleletből két kérdés adódik. Először is: van-e összefüggés a sokféle szereplő és alrendszer kapcsán feltárt sokféle probléma között? Felfedezhető-e mélyebb, strukturális ok a sok válságtünet mögött? Másodszor: mégis miben bízhatunk? Vannak-e előremutató jelek is? Mire lehetne építeni a jövőben? Hogyan lehetne kimozdulni a magyar társadalom és gazdaság felemelkedését visszafogó útfüggőségeinkből?

Kezdjük az első kérdéssel: mi is bajaink valódi, mélyebb oka? Óvatos hipotézisként azt mondhatjuk, hogy a magyarok kapitalizmusellenes attitűdje és a magyar államnak a piacgazdaság logikáját kiváltó-felülíró működése összhangban van egymással, és együtt rendkívül veszélyes kombinációt alkot. Abban az országban, ahol a polgárok türelmetlenek, nem szeretnek előre tervezni, de közben biztonságra vágynak, az államnak minden eszközzel támogatnia kellene a hosszú távú öngondoskodást. A magyar állam hosszú ideje ezzel a szemlélettel szöges ellentétben politizál. Abban az országban, ahol a polgárok nem szívesen vállalnak kockázatot, nem újítanak és nehezen lépnek ki a sorból, mindent meg kellene tenni, hogy a vállalkozások alapítását, induló adminisztratív terheit a lehető legalacsonyabban tartsuk. Mint az üzleti környezetből szóló részben láttuk, ennek is épp az ellenkezője történik.

A helyzet azonban még ennél is rosszabb akkor, amikor az állam rossz működése felerősíti a magyarok amúgy is kevéssé szerencsés attitűdjeit. Abban az országban, ahol alig van a nemzetközi színtéren is versenyképes hazai tulajdonú vállalat, minden eszközzel ösztönözni, segíteni kellene az exportképes középvállalatok megerősödését. Ha az erős, fejlesztő államban hiszünk (márpedig jó okunk van azt hinni, hogy a magyar gazdaságpolitika alakítói az utóbbi évtizedben leginkább ebben a modellben hittek), akkor is fontos, hogy a közpénzek azoknak jussanak, akik a nemzetközi versenyben is megállják majd a helyüket.[105] Ma Magyarországon az állami támogatások elosztásánál ez mintha a legkevésbé sem lenne szempont: a helyzetbe hozott hazai cégektől nem várnak el semmiféle nemzetközi teljesítményt vagy hosszú távú versenyképességet. A nyílt korrupció vagy a burkolt klientúraépítés pedig nemcsak az elszivárgó közpénzek miatt veszélyes, hanem hosszabb távon elsősorban azért, mert felerősíti és tartósítja a normaszegésre, a rövid távú ügyeskedésre épülő üzleti modelleket. Ha az üzleti előrejutás elsősorban az állami kedvezményeken, forrásokon és a felsőbb jóindulaton múlik, akkor a magyar vállalatok – saját szempontjukból teljesen racionálisan – többet fognak a megfelelő politikai kapcsolatok

felkutatásával és ápolásával foglalkozni, mint a hosszú távú tervezéssel, újítással és beruházással. Ez pedig jóvátehetetlenül rombolja a magyar gazdaság hosszú távú esélyeit.[106]

A túlmozgásos, kényszeresen alkudozó, folyamatosan egyedi eseteket mikromenedzselő magyar állam rontja a szabályok átláthatóságát és azokat az intézményeket, amelyeket összefoglaló néven üzleti környezetnek neveznek. A romló üzleti klíma mellett a vállalatok nem szívesen ruháznak be. Hogy mégis megtegyék, ahhoz kárpótolni kell őket: ezt a kockázati prémiumot fizeti meg a magyar állam egyedi döntéssel adható támogatásokkal, adókedvezményekkel, hitelprogramokkal és a vállalati szektor számára átcsatornázott uniós forrásokkal. Felvethető persze, hogy ez is egyfajta egyensúlyi helyzet; de mennyivel egyszerűbb volna, ha tőkevonzó képességünk valami tartósabb előnyre, például a magasan képzett, megújulásra képes munkaerőre vagy a kiszámítható, minőségi állami szolgáltatásokra épülne. Arról nem is beszélve, hogy ezeknek a magánvállalatokra célzott adóforintoknak bőven akadna jobb helyük egy olyan országban, amely saját lehetőségeihez és referenciaországaihoz képest az egészségügy és az oktatás számos mutatójában kifejezetten rosszul teljesít, illetve ahol a közszolgáltatások érzékelt minősége hagyományosan igen gyenge.

De akkor mégis miben bízhatunk, mire építhetünk? A borús látkép ellenére számos, látszólag apró dolog tölthet el minket bizakodással. Bár értékeink tekintetében nem a világ sikeresebb felével osztozunk, attitűdjeink idővel változhatnak. Bár a kérdőíves kutatásokon adott válaszok alapján roppant elutasítók vagyunk a külföldiekkel szemben, mindennapi életünkben, viselkedésünk alapján (legalábbis a munkavállalói engedélyek, a vízumkérelmek vagy az ösztöndíjprogramok alapján) jóval nyitottabbak vagyunk. Az is tény, hogy átlagos tanulóink kompetenciái aggodalomra adnak okot, az elitképzés azonban középiskolai szintig kifejezetten kiválóan működik, és nemzetközi szinten is versenyképes (egyszerűen szólva: vannak még nagyszerű tanárok, és még sokáig lehetnek nemzetközi sztárjaink). Bár hazánkban rendkívül sok a szegény, a tendencia összességében csökkenést mutat, a jövedelmi és vagyoni különbségek pedig az utóbbi évek enyhén emelkedő tendenciája mellett is mérsékeltek maradtak. A magyar társadalom anyagi oldalról még európai értelemben sem számít megosztottnak, a hasonló fejlettségű nem európai országokhoz képest pedig kifejezetten homogének vagyunk. Bár a magyar tulajdonú vállalati szektor termelékenysége alacsony, bőven volna kitől tanulni, ha ebben nem akadályoznának bennünket intézményi korlátok és rossz érvényesülési minták. Számos olyan, világviszonylatban is jegyzett multinacionális vállalatnak van nálunk helyi érdekeltsége, amely tudást és technológiát terjeszthetne, ha egyszer fel tudnánk nőni erre a vállalati szintre. A magyar állam gazdasági szerepvállalása kevéssé hatékony, a fiskális fegyelemben, a beígért hiányszámok tartásában ugyanakkor nagyon is jók vagyunk – márpedig sok évtizednyi fiskális alkoholizmus után ez sem kis eredmény.

Vannak továbbá olyan, óvatos optimizmusra okot adó folyamatok, amelyek versenyelőnyt ugyan nem jelentenek, de legalább sokéves, évtizedes terhektől megszabadítanak bennünket. Úgy tűnik, harminc év után végleg sikerült magunk mögött hagyni a rendszerváltás egyik legsúlyosabb munkapiaci örökségét, a magas inaktivitási és alacsony foglalkoztatási rátát. A rendszerváltás óta arányaiban soha nem dolgoztak ennyien, és az elmúlt évek foglalkoztatásbővülésével meg is érkeztünk az európai középmezőnybe. Bár a régiós országok közül továbbra is a legsérülékenyebbek vagyunk, külső (deviza-) adósságunk évek óta csökken.[107] A költségvetési hiány kordában tartását nagyban segíti az is, hogy az adóbeszedés hatékonysága sokat javult, a gazdaság számos területe pedig érdemben kifehéredett. Ezek mind olyan területek, amelyeken hosszú időn keresztül igen jelentős elmaradásaink voltak, és amelyeken mára sokat javítottunk.

Mindeddig olyan állításokat igyekeztünk megfogalmazni, amelyek jól mérhető és más országokkal összehasonlítható mutatókon alapulnak. Akadnak azonban olyan előnyeink és erényeink is, amelyeket inkább csak érzünk, mégis mindannyian erősen hiszünk bennük. Például abban, hogy Magyarország szép és vonzó hely, természeti kincseiben és épített környezetében egyaránt, és még mindig vannak feltáratlan értékeink, kiaknázatlan lehetőségeink. Magyarországnak kellemes az éghajlata, nemzetközi összevetésben jó a közbiztonság, és egyre több helyen lehet egyre finomabbakat enni, amire egyre kreatívabb, innovatívabb és versenyképesebb iparág épül. És legyünk őszinték: rengeteg magyar ma kifejezetten nyugat-európai színvonalon tud élni és fogyasztani – igaz, egyelőre jobbára csak a fővárosban, és ott is csak a jobb módúak. Számos nemzetközi rangsor készítőivel együtt mi is úgy gondoljuk, hogy Budapest remek, élhető város, pezsgő kulturális élettel és sokszínű hagyományokkal,[108] ráadásul innen tucatnyi régiós nagyváros is alig félnapos autóúttal elérhető. Nem véletlen, hogy az idelátogató turisták szeretnek nálunk pihenni, és általában rácsodálkoznak, mennyivel jobban működik minden, mint ahogy azt az ember a *The New York Times* vagy a *Die Zeit* szerkesztőségi cikkei alapján gondolná. Jó lenne, ha minél többen élhetnének nálunk tartósan úgy, mint amilyennek akkor tűnünk, amikor a legjobb arcunkat mutatjuk külföldi vendégeinknek.

MI A TANULSÁG?

- A magyarok számos általános jellemzője nem kedvez a piacgazdaságban való helytállásnak: bár építhetnénk arra, hogy nemzetközi összevetésben kiemelkedően individualisták vagyunk, nem segít, hogy kevéssé hajlunk a hosszú távú tervezésre, és kifejezetten kockázatkerülők vagyunk. Értékeink azonban idővel alakíthatók, a versenyhátrányt okozó adottságok káros következményei pedig megfelelő ösztönzőkkel, jól tervezett intézményekkel tompíthatók.
- Rengeteg kiemelkedő tehetséget adtunk és adunk a világnak, elitképzésünk pedig ma is nemzetközi színvonalú. Összességében azonban általában alulteljesítünk a nemzetközi kompetenciaméréseken, különösen a 21. században értékesnek számító készségek terén. Bár sokat tanulunk és a lexikális tudás visszaadásában jók vagyunk, nem beszélünk nyelveket, digitális készségeink közepesek, és felnőttként már nem igazán képezzük tovább magunkat.
- A probléma tehát nem a gyerekekkel van, hanem a felnőttekkel: nem arra és nem úgy neveljük a fiatalokat, amire és ahogy a 21. században kellene.
- A közkeletű vélekedéssel ellentétben hazánkban nem egyenlőtlenségi probléma van, hanem szegénységi probléma. Magyarországon általában alacsony a bérszínvonal és túl sokan élnek szegénységben. Ráadásul a hatékonytalan szociális rendszer és a szegényeket már korán szegregáló oktatás miatt nálunk kiugróan „ragadós a padló": alacsony a társadalmi mobilitás, vagyis a szegény családok gyermekeinek nagyon kicsi az esélyük arra, hogy szorgalmas munkával kitörhessenek és jobb életet teremthessenek maguknak. Az pedig pártállástól függetlenül senkinek nem érdeke, hogy a magyarok jó része érdemeitől függetlenül kimaradjon a közös gyarapodásból.
- Az üzleti környezetet döntően meghatározza a kiskapuk, a kivételezések, az egyedi alkuk kiterjedt és átláthatatlan rendszere. A magyar vállalati szektor duális szerkezetű: az alacsony termelékenységű, keveset beruházó és alig újító magyar tulajdonú kis és közepes vállalkozások mellett a gazdaságot a külföldi tulajdonú multinacionális cégek dominanciája jellemzi. Régiós összehasonlításban igen kevés nálunk az új vállalat, a magyar tulajdonú cégek pedig egyszerűen nem képesek eléggé nagyra nőni.
- A saját ligájukban a nálunk működő multik sem „sztárok", miközben a leginkább termelékeny hazai vállalatok is jócskán elmaradnak a globális legjobbaktól. A világviszonylatban jól teljesítő anyacégek inkább az olcsó munkaerőre építő, de a cégcsoport egészével összevetve kisebb hatékonyságú gyártási folyamatokat telepítik ide. Ez a fajta szakosodás a munkát kiváltó technológiák terjedésével különösen sérülékennyé teszi a hazai vállalati szektort.

- A magyar gazdaság jövője szempontjából kulcskérdés, hogy a jövőben sikerül-e létrejönniük és megerősödniük a nemzetközi piacon is versenyképes, hazai tulajdonú vállalatoknak.
- A magyar állam nem túl kicsi vagy túl nagy, hanem túlmozgásos, és szereptévesztésben van: ott aktív, ahol nem kellene, és ott tesz túl keveset, ahol nagyon sok dolga lenne. Tevékenysége nem támogatja vagy kiigazítja, hanem inkább kiváltja a magángazdaságra épülő piacgazdasági logikát, ezzel pedig sokkal több kárt okoz a közjó szempontjából, mint amennyi hasznot hoz. Ugyanakkor keveset költ humánerőforrásra, azaz oktatásra, egészségügyre vagy szociális kiadásokra.
- A magyarok domináns attitűdjei és az állam túlmozgásos szereptévesztése a magyar piacgazdaságra nézve veszélyes elegyet alkotnak: a türelmetlenség és a kockázatkerülés párosul egy mindent központilag irányítani akaró, a piaci logikát nagy hatékonyságvesztéssel helyettesítő kormányzattal. Ráadásul a „fejlesztő állam" hazai gyakorlata is erősíti a normaszegést, a korrupciót, míg a politikai kapcsolatok építésének és ápolásának kényszere fontos erőforrásokat von el a hasznos beruházásoktól.
- Tőkevonzó képességünket nem a kivételezésekre és az egyedi kormánydöntések által megtámogatott különalkukra, hanem tartósabb előnyökre kellene építenünk: mindenekelőtt a magasan képzett munkaerőre és a kiszámítható, minőségi állami szolgáltatásokra. A ma magánvállalatokra célzott adóforintokat hasznosabban és hosszú távon sokszoros megtérüléssel lehetne elkölteni ezekre a befektetésekre.
- A borús helyzetkép ellenére még mindig számos olyan előnyünk van, amelyekre lehetne építeni: ilyen többek között a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban alacsony szintje, az elitképzés nemzetközileg is kimagasló színvonala, a fiskális fegyelem vagy akár Magyarország ma is tapasztalható nemzetközi turisztikai és befektetési vonzereje.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
942251
1881
SZEGED

III. MERRE TARTUNK?

Magyarország 2030-ban

Az előző fejezetben a legfontosabb adatok alapján bemutattuk a magyar társadalom és gazdaság mai állapotát. Azonosítottuk az ország előtt álló legfontosabb kihívásokat, miközben azokra a helyzeti előnyökre és lehetőségekre is rámutattunk, amelyekre építkezve sikeresebb, versenyképesebb és a mindenekelőtt a polgárai számára jobb életet biztosító hellyé lehetne tenni Magyarországot.

Az alábbiakban az anamnézist a diagnózis követi: arra vagyunk kíváncsiak, hogy belátható időn belül mire lehet számítani, ha Magyarország a jelenleg kijelölt pályán halad tovább. Hogy fog kinézni hazánk tíz év múlva? Mennyiben lesz más, mint amilyennek ma ismerjük? Hogyan fognak alakulni az előző fejezetben taglalt problémák? Milyen új jelenségek fogják befolyásolni hétköznapi életünket, és milyen új kihívásokhoz kell alkalmazkodnia az ország gazdaságának?

Ennek során tartjuk magunkat az eddigi „menetrendhez": először azt fogjuk körüljárni, hogy a mai trendek alapján mi fog történni az ország népességével: egyáltalán hányan leszünk, hol és hogyan fogunk élni, menynyiben fog megváltozni hétköznapi életünk környezete? És milyen erőforrásokból építkezhet majd a magyarok következő generációja?

Ezt követően megvizsgáljuk, hogyan fogják érinteni a hazai gazdaságot, mindenekelőtt a munkaerőpiacot olyan globális trendek, mint az automatizáció, a Magyarország gazdasági szerkezetéből adódóan kulcsfontosságú iparágak átalakulása vagy új munkavállalói készségek felértékelődése a globális versenyben. Valóban elveszik a robotok a munkánkat? A közeljövőben tényleg ki fognak vonulni Magyarországról a német autógyárak? Lehet, hogy a munkaerőhiány egyik napról a másikra fog munkaerő-felesleggé alakulni?

És milyen mozgástere lesz egyáltalán a 2030-as Magyarországnak a nemzetközi környezetben? Miképp fog kinézni ez a világ? Kisméretű, nyitott gazdaságú országként, az euroatlanti szövetségi rendszer tagjaként Magyarország lehetőségeit és korlátait elsőrendűen fogja meghatározni, hogy mi lesz a következő évtizedben az EU, Amerika vagy éppen Kína szerepe a globális politikában, hogy mi várható a nemzetközi migráció terén, ahogy az is, hogy mire számíthatunk a határon túli magyarok sorsának alakulásá-

ban. Ezért kitágítjuk elemzésünk perspektíváját, és felvázoljuk, mi várható középtávon a világpolitikában.

Előre szólunk: az itt tárgyalt változások közül nem mindegyik fogja előnyösen érinteni Magyarországot. Az is bizonyos, hogy ha minden a régiben marad, ha nem lépünk, hosszú távon pangásra, egyik napról a másikra tengődésre ítéljük magunkat – pedig sokkal sikeresebb ország is lehetne belőlünk. E fejezet végén reményeink szerint arról fogjuk meggyőzni olvasóinkat, hogy nem létezik történelmi determinizmus. Nem szabad azokra hallgatnunk, akik szerint nem gyakorolhatunk érdemi hatást a saját sorsunkra és utódainkéra; azokra, akik azt mondják, bele kellene nyugodnunk, hogy egy kicsi, erőforrásokban szegény ország csak tehetetlenül sodródhat a történelem árjával. Való igaz, hogy létezik történelmi tehetetlenségi erő, és az sem kétséges, hogy választási lehetőségeink korlátozottabbak, mint számos szerencsésebb országéi. De a tapasztalat azt mutatja, hogy a strukturális korlátok ellenére is van lehetőség megtörni a rossz útfüggőségeket, és következetes kollektív erőfeszítéssel új pályára lehet állítani az országot. Több múlik rajtunk, mint gondolnánk.

1. ŐSZÜLŐ TÁRSADALOM – DEMOGRÁFIAI TRENDEK

A Föld egyre zsugorodik – a gyakorta hallott közhely generációk közös tapasztalatát fejezi ki. És nem csupán arról van szó, hogy a globalizáció és a technológiai fejlődés száz év alatt hihetetlenül közel hozta egymáshoz a világ más-más pontjain élő embereket. Jelenünket és jövőnket legalább ennyire meghatározza, hogy egyre többen és többen leszünk ugyanazon a korlátos méretű Földön. Ehhez képest legalább ennyit hallunk népességfogyásról és a társadalmak elöregedéséről vagy a nyugati jóléti államok fenntarthatóságának bizonytalanságairól is.

Melyik jelenti hát a valódi problémát? És mit fog mindez jelenteni a magyarok számára a következő évtizedben?

Táguló világ – zsugorodó Európa

Az ENSZ előrejelzése szerint a világ népessége az évszázad közepére elérheti a 9,7 milliárd főt, de már 2030-ban is 8,5 milliárdan leszünk.[109] Ez a dinamika azonban korántsem lesz mindenhol jellemző. A népességnövekedés szinte egészét a fejlődő országok adják majd, miközben Európa 743 milliós népessége 2030-ra közel négymillió fővel fog csökkenni.[110] Mindez együtt jár majd a polgárok átlagéletkorának növekedésével, vagyis az elöregedéssel: jelenleg az EU népességének ötöde 65 éves vagy idősebb.

Arányuk 2030-ban 24 százalékra, 2050-re pedig majdnem 30 százalékra fog nőni.[111]

Ez persze önmagában jó hír: azt jelenti, hogy a jólét növekedésének és az orvostudomány fejlődésének köszönhetően egyre tovább élünk. Az egyenleg másik oldala azonban az, hogy ennek következtében egyre nagyobb ütemben fog csökkenni az aktív korúak népességen belüli aránya – vagyis azoké, akik munkájukkal megteremtik az európai jólét alapjait és az idősek létbiztonságát. A második világháború utáni *„baby boom"* generáció tagjai lassan mind nyugdíjba vonulnak, miközben egyre kevesebb fiatal fog belépni az átalakuló és egyre több bizonytalansággal terhelt munkaerőpiacra.

Mindez komoly kihívások elé fogja állítani az európai társadalmakat és kormányokat. Ha egyre kevesebben fognak dolgozni és egyre többen fognak rászorulni az állami ellátórendszerre (például öregségi nyugdíjra és gyakoribb egészségügyi ellátásra), a kérdés magától adódik: ki fogja fizetni a számlát? Az aránylag kevesebb aktív korú többet fog dolgozni? Számottevő mértékben fog javulni az egyre idősebb munkavállalók hatékonysága? Vagy egyszerűen több adót fognak fizetni?[112] Esetleg az állam szerepe fog visszaszorulni, és az egészségügy, illetve a nyugdíjrendszer területén a jelenleg tapasztaltaknál is inkább teret fognak nyerni a piacon vásárolt, privát szolgáltatások? De akkor mi lesz azokkal, akik ezt nem engedhetik meg maguknak? Persze sokak szerint addigra a gépek és algoritmusok már annyira fejlettek lesznek, hogy a legtöbb, ma emberek által ellátott munkakört betölthetik majd, vagyis afféle posztmodern „rabszolgaság" keretében lényegében el fogják tartani a munka kényszere alól felszabaduló embereket. De mi lesz, ha ez mégsem történik meg, vagy ha a robotok bizonyos munkákat kiváltanak, máshol azonban továbbra is emberekre lesz szükség, csak jóval kevesebbre? És mi lesz azokkal, akik egyszerűen nem képesek élni a legújabb technológia előnyeivel?

E kérdések mögött legrosszabb lehetőségként baljóslatúan sejlik fel egy szélsőségesen kettészakadó társadalom réme, amelyben a munkajövedelem kiváltságnak fog számítani, míg a munkaerőpiacról való kiszorulás a szegénység és a kiszolgáltatottság rég nem látott mélységeivel fenyeget. Ezért akkor is érdemes foglalkoznunk ezekkel forgatókönyvekkel, ha innentől már jóval kevésbé támaszkodhatunk kemény adatokra és nagyban kell hagyatkoznunk a képzeletünkre. Rugaszkodjunk hát el a jelenből, és tegyük fel a kérdést: mi vár Magyarországra a közeli jövőben?

Így fogy a magyar

Hazánk lélekszáma immár negyven éve csökkenő pályán van: az 1980-as csúcsponthoz képest ma már közel egymillióval kevesebben élünk Magyarországon.[113] A 2001-es magyarországi népszámlálás volt az utolsó, amely még tízmilliónál több magyart tudott regisztrálni, 2019-ben azonban már csupán 9,8 millióan voltunk.[114] De mi várható a következő évtizedekben?

Érdemes leszögezni: a népességcsökkenés általánosságban jellemző a fejlett országokra. A főszabály az, hogy minél magasabban képzett, minél nagyobb jólétben él és minél inkább városiasodott egy társadalom, a potenciális szülők annál később döntenek a gyermekvállalás mellett; ráadásul eleve kevesebb utóddal terveznek, mint egy kevésbé jómódú ország polgárai. Ezt a képletet eddig még a világ egyetlen fejlett országában sem sikerült a születésszám növelésével, anyagi vagy más ösztönzőkkel érdemben módosítani. Vagyis a fő demográfiai trendeken leginkább az tud észrevehetően változtatni, ha egy országból sokan vándorolnak ki tartósan, illetve ha épp ellenkezőleg, jelentős számú bevándorló érkezik. A ki- és bevándorlás értelemszerűen fel tudja erősíteni, illetve ki tudja egyenlíteni vagy meg tudja fordítani a természetes fogyás hatásait. Nem foglalkozunk itt azzal az alapvetően politikai-ideológiai jellegű kérdéssel, hogy mit „kellene" gondolni a nemzetközi migrációról, vagy hogy ezen országok közvéleménye egyébként helyesnek tartja-e ezt a jelenséget. A következő évtizedek várható trendjeinek elemzésekor itt csupán leíró értelemben fontos számunkra, hogy a ki- és bevándorlás hogyan hat egy-egy ország demográfiai dinamikájára.

A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézete legutóbb 2019-ben tett kísérletet arra, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján megjósolja, milyen demográfiai forgatókönyvek képzelhetők el Magyarországon a következő évtizedekben.[115] Egy optimistább és két kevésbé optimista pályát vázoltak fel, amelyek között az a fő különbség, hogy némileg eltérő termékenységi rátával és születéskor várható élettartammal számoltak.[116] A három előrejelzés alapján tíz év múlva Magyarországon 9,5 millió (plusz-mínusz egy-két százezer) ember fog élni, míg 2051-re a hazai népesség létszáma valahol 8,3 és 9,1 millió fő között lesz.[117] Az utóbbi szám lényegében egybevág az Eurostat saját prognózisával, amely 2030-ra 9,6 milliós, míg 2050-re 9,27 milliós hazai lélekszámot vetít előre.[118] Azért is érdemes elidőzni kissé ennél a kutatásnál, mert ez nem csupán Magyarországot, hanem Európa egészét vizsgálta, ami lehetőséget biztosít arra, hogy tágabb európai kontextusban is megvizsgáljuk, mennyire tekinthető súlyosnak a magyar helyzet.

A prognózis szerint Magyarországon 2050-ig mintegy félmilliós népességcsökkenés várható *(20. ábra)*. A három legközelebbi „mintaországban",

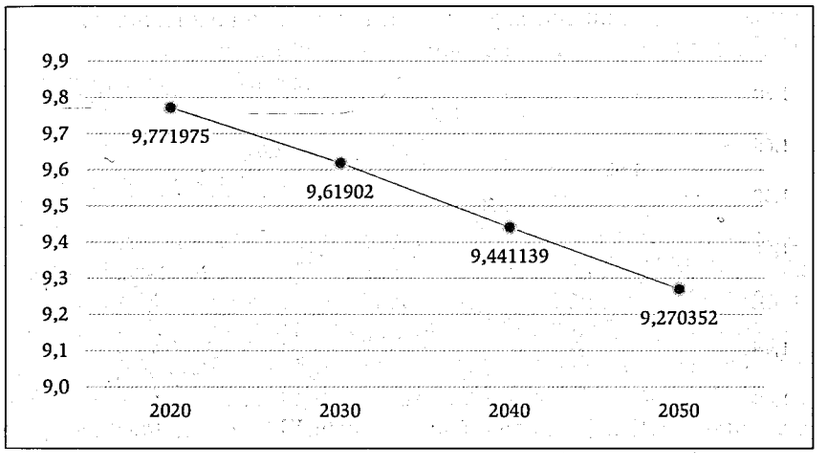

20. ÁBRA • *Magyarország népességszámának alakulása 2020 és 2050 között (millió fő)*
Forrás: Eurostat

a visegrádi országokban a népességfogyás mértéke hasonló nagyságrendű lesz, míg az EU hat magországának és a skandináv államoknak a népessége valamivel még növekedni is fog.

A Magyarországon élők fogyásának több alapvető oka is van. Ezek közül a legfontosabbak: a magyarok gyengébb egészségügyi állapota miatti korai halálozások,[119] az országból történő kivándorlás, az Európából vagy Európán kívülről érkező bevándorlók viszonylag csekély létszáma, mindenekelőtt pedig az élveszületések alacsony száma. Ez utóbbi a rendszerváltás óta közel egynegyeddel csökkent: 1990-ben még 125 700, 2019-ben már csak 99 300 gyermek jött világra hazánkban,[120] és ez a tendencia várhatóan a következő évtizedekben sem fog megfordulni.[121]

A demográfiai folyamatok fontos mutatója a termékenységi ráta, amely leegyszerűsítve azt mutatja meg, hogy egy nő élete során várhatóan hány gyereket fog szülni – mint ismeretes, ennek a számnak kell 2,1-nek lennie ahhoz, hogy a népesség ne csökkenjen.[122] Ez a szám Magyarországon 1990 után jelentősen visszaesett, majd 2011-től némileg emelkedni kezdett: 2020-ban várhatóan 1,5 lesz, 2030-ig azonban egyetlen előrejelzés szerint sem fog érdemben növekedni.[123] Ehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy a következő harminc év alatt minden vizsgált országcsoportban kismértékű növekedés várható, de a termékenységi ráta sehol sem fog kettő fölé emelkedni *(21. ábra)*.

Ezek a tendenciák, amelyeket a jelek szerint semmiféle célzott családpolitikával nem lehet érdemben befolyásolni, nem adnak okot sok optimizmusra. Látható, hogy az EU-ban (de az Európán kívüli fejlett világban úgy-

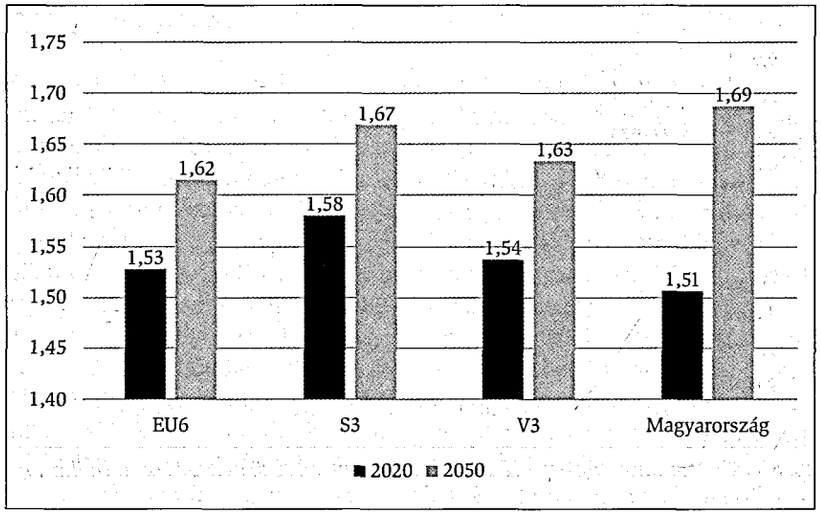

21. ÁBRA • *A termékenységi ráta az előrejelzés alapváltozata szerint (fő)*
Forrás: Eurostat

szintén) egyetlen olyan fejlett ország sincs, ahol a termékenységet a bűvös 2,1 fölé sikerült volna tornászni. Márpedig, ha a termékenység tartósan a reprodukciós szint alatt marad, az annyit jelent, hogy a népesség továbbra is csökkenni fog.

Hogy ez miért baj? A népesség zsugorodása, a magyarok fogyása nemcsak azért rossz, mert a nemzethalál drámai képét vetíti előre, és érthető szorongásokat ébreszt bennünk. Az innovációval és a hosszú távú gazdasági fejlődéssel foglalkozó közgazdászok[124] szerint az ok ennél sokkal egyszerűbb és prózaibb. Azért jó, ha egy országban sok ember él, mert a köztük létesülő sok-sok kapcsolat és érintkezés rengeteg új ötletet, innovációt, tudást teremt, ez pedig az egész közösség szempontjából jobb életminőséghez vezet.[125] Végső soron erről szól az emberi civilizáció története: a humán tőke egyre gyorsuló ütemű felhalmozásáról és minél hatékonyabb kihasználásáról.

Persze amikor egyénként a saját családunkat tervezzük (vagyis azt, hogy egyénileg hány gyereket fogunk vállalni), ritkán gondolunk arra, hogy döntésünk milyen többlethaszonnal járhat a közösség egészére nézve. Így azonban végső soron kevesebb gyermeket nevelünk fel, mint amennyi a közösség egésze szempontjából optimális lenne. Ebből az következik, hogy amikor arról gondolkodunk, hogyan lehetne több gyermek vállalására ösztönözni az embereket, erre nem feltétlenül csak a „nemzet fogyásától" való félelem vagy a nyugdíjrendszer fenntarthatósága lehet az indokunk. Úgy is

gondolhatunk erre, mint az emberi erőforrásokba való tudatos befektetésre: a tehetséges emberek kritikus tömege mindenekelőtt egy nemzet hosszú távú gyarapodásának kulcsa.

Így öregszik a magyar

Magyarországon – a fejlettebb országok többségéhez hasonlóan – a születéskor várható átlagos élettartam szerencsére folyamatosan növekszik: 1990 és 2018 között például közel hét évet (69,4-ről 76,2 évre) emelkedett. A nők esetében, akik általában valamivel tovább élnek, mint a férfiak, ez 79,6 évet, míg a férfiakéban 72,7 évet jelent.[126] A tendencia tehát kedvező, még akkor is, ha az Európai Unió huszonhét tagállama közül mindössze négyet előzünk meg.[127] A rendelkezésünkre álló előrejelzések szerint ez a javuló trend a közeljövőben nem fog megváltozni. A nők születéskor várható átlagos élettartama 2030-ra 81,8 évre, a férfiaké pedig 75,4 évre fog nőni.[128]

A várható élettartam emelkedése Magyarországon is a 21. századi fejlett társadalmak egyik fő kihívását vetíti előre: az általános elöregedését. A 65 éves és idősebb korcsoport súlya Európa-szerte növekedni fog a következő évtizedekben. Tíz éven belül az Európai Unióban minden negyedik lakos ebbe a korcsoportba fog tartozni. A skandináv és a visegrádi országokban, illetve hazánkban ez az arány néhány százalékponttal alacsonyabb lesz, 2050-re azonban már Magyarországon is jelentős átalakulás várható: 8 százalékponttal lesz magasabb az idősek aránya, mint napjainkban *(22. ábra)*. Arról is érdemes említést tenni, hogy az idősek csoportján belül különösen meg fog ugrani a 85 év felettiek aránya, akik koruknál fogva jóval több gondozást, ellátást fognak igényelni. Magyarországon például 2050-ig várhatóan több mint kétszeresére fog nőni a nagyon idősek aránya – igaz, még így is jóval alacsonyabb lesz, mint a referenciaországokban *(23. ábra)*.

Természetesen alapvetően csak örülhetünk annak, hogy egyre tovább élünk és egyre jobban tudjuk kezelni az időskorral járó megnövekedő egészségügyi problémákat. Ám amikor egy társadalom korszerkezete felborul, vagyis ha a kevesebb gyermeknek felnőve jóval több idős eltartásáért kell dolgoznia, az hosszú távon alapjaiban átformálhatja mindannyiunk életét – épp ezért állapítottuk meg korábban, hogy az elöregedés a fejlett társadalmak egyik fő kihívása.

Az öregedéssel kapcsolatban Magyarországon általában az úgynevezett nagy ellátórendszerek fenntarthatóságáról hallunk a legtöbbet – vagyis arról, hogy a folyamatosan növekvő egészségügyi és nyugdíjkiadások egyre nagyobb terhet helyeznek a mindenkori aktív népesség, vagyis a dolgozó felnőttek vállára. Hosszan sorolhatnánk a drámai jóslatokat:

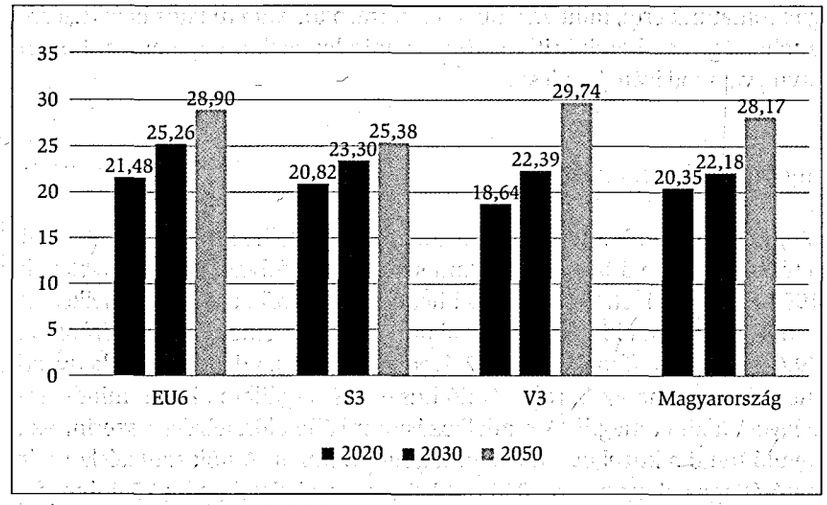

22. ÁBRA • *A 65 éves és idősebb korcsoport teljes népességen belüli aránya (százalék)*
Forrás: OECD

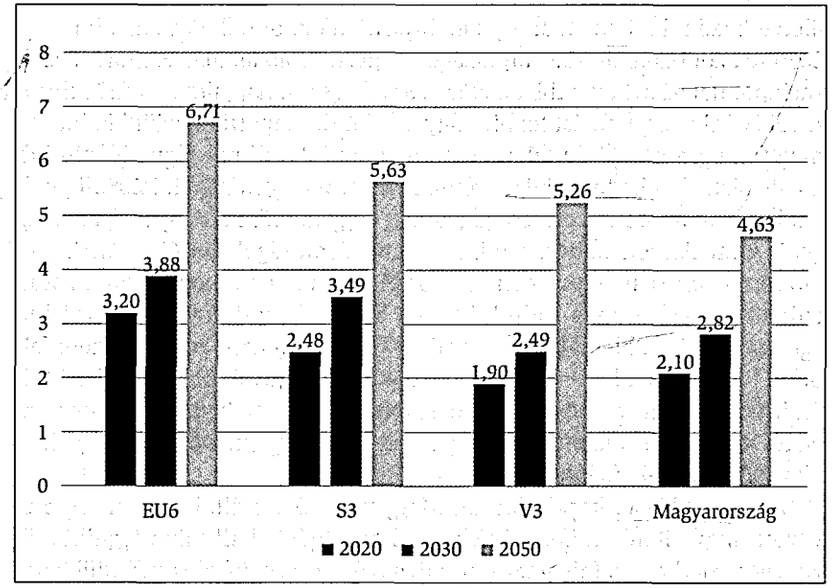

23. ÁBRA • *A 85 éves és idősebb korcsoport teljes népességen belüli aránya (százalék)*
Forrás: OECD

míg tíz évvel ezelőtt egy magyar nyugdíjas szükségleteit négy dolgozó munkájából fedezték, tíz év múlva ugyanezeket a szükségleteket már három dolgozónak kellene kitermelnie. Innen aztán egymást követik a vészterhes forgatókönyvek: ha az idősek ellátását a jövőben sem szeretnénk csökkenteni (vagy magánszolgáltatókra bízni), akkor az aktívaknak bizony többet és tovább kell dolgozniuk, esetleg jóval többet kell majd adózniuk. Hetven felett is napi nyolc vagy több órát fogunk robotolni? Ötvenórás lesz a munkahét? Vagy radikálisan csökken majd a hazavihető nettó bérünk, mert minden második adóforintunk a nyugdíjakra megy? Nem éppen vonzó kilátások. Látni fogjuk azonban, hogy ezek a rémképek valószínűleg irreálisak, és ha alaposabban átgondoljuk, a helyzet messze nem tűnik ennyire drámainak.

A Magyarországon létező, kötelező állami nyugdíjrendszer az úgynevezett felosztó-kirovó elv szerint működik. Ez azt jelenti, hogy az állam a mindenkori foglalkoztatottak és munkáltatók kötelező járulékfizetéséből fedezi a nyugdíjakat (ahelyett, hogy, mondjuk, a saját, korábban felhalmozott befizetéseinkből folyósítaná). Vagyis a mai nyugdíjasokat a mai munkavállalók látják el, abban a reményben, hogy amikor ők lesznek öregek, hasonló gondoskodásra számíthatnak majd a saját gyermekeik és unokáik generációja részéről. De mi következik abból, ha arányaiban egyre több a nyugdíjas, miközben egyre kevesebb a gyermek és az unoka? Igazuk lesz a mai komor jóslatoknak? Pilótajátékként fog összeomlani a rendszer? Vagy elviselhetetlen terheket ró majd a következő generációkra?

Számoljunk egy kicsit! A nyugdíjkiadások a magyar GDP mintegy 9 százalékát teszik ki. Ez nem kis pénz: arányait tekintve jóval több, mint amennyit például oktatásra vagy egészségügyre költünk. Ugyanakkor épp megfelel a fejlett OECD-országok átlagának (amelyet jócskán lehúznak az öngondoskodásra jobban építő angolszászok és a jóval fiatalabb népességű Mexikó vagy Törökország),[129] és ezzel az aránnyal valójában az európai vagy a régiós mezőnyből sem lógunk ki. Sőt, például a szomszédos Ausztriában, a humán tőkével kapcsolatos mutatókban példaértékű Finnországban vagy éppen Franciaországban a nyugdíjkiadások aránya több mint másfélszerese a miénknek. Ehhez érdemes hozzátenni azt is, hogy a magyar nyugdíjkiadások GDP-hez viszonyított aránya az utóbbi években csökkenő pályára állt: 2013 és 2015 között még 11.5 százalék volt, míg a kormány legfrissebb konvergenciaprogramja 2030-ra már a jelenleginél is kevesebbel, 8,4 százalékkal számol.[130] Ez a csökkenő trend épp arra világít rá, hogy az elöregedés nem elszigetelt jelenség, hanem rengeteg egyéb, akár az ellentétes irányban ható folyamattal párhuzamosan történik. A vészharangot kongatók ott tévednek, hogy nem veszik figyelembe: a nyugdíjrendszer fenntarthatósága nem egytényezős történet, vagyis nem kizárólag a demográfiai folyamatoktól függ.

Egy felosztó-kirovó rendszerben mindenekelőtt nemcsak az aktív korúak száma a fontos, hanem például az is, hogy ennek a csoportnak mekkora hányada dolgozik. Szélsőséges példával élve: hiába 70 százalék azok aránya, akik a koruk alapján dolgozhatnának, ha csak a kétharmaduk vagy a felük dolgozik a valóságban. A gyakorlatban a demográfiai és a foglalkoztatási tényezők szorzata adja ki a járulékfizetők számát: vagyis leegyszerűsítve az aktív korúak létszáma és az, hogy ez a munkaerő mennyire hatékonyan van kihasználva. Márpedig a mindenkori nyugdíjkifizetéseket a járulékfizetők állják, vagyis a nyugdíjrendszer fenntarthatósága rajtuk: a demográfiai és a foglalkoztatási tényezők szorzatán múlik.

Éppen a közelmúlt Magyarországa szolgáltatta a legékesebb bizonyítékát annak, hogy a járulékfizetők száma a kedvezőtlen demográfiai folyamatok ellenére is emelkedhet. Az utóbbi közel húsz évben az aktív korúak létszáma összesen félmillió fővel csökkent.[131] Mivel azonban az ő foglalkoztatási rátájuk közben 15 százalékponttal nőtt, a járulékfizető foglalkoztatottak száma a kedvezőtlen demográfiai folyamatok ellenére is több mint 600 ezer fővel, 4,4 millióra *emelkedett*.[132] Hogy mit jelent ez? Azt, hogy hiába fogyunk és öregszünk, Magyarországon az utóbbi években sokkal fenntarthatóbbá vált a nyugdíjrendszer. Ez azért különösen fontos tanulság, mert, amint erről később még részletesebben is szót ejtünk majd, a foglalkoztatás bővítésében még mindig vannak tartalékaink. Ezért sem meglepő, hogy a közvélekedéssel ellentétben a szakértők többsége közel sem látja fenyegetőnek a nyugdíjrendszer állapotát. Ami azt illeti, a többségük egyetért abban, hogy a jelenlegi nyugdíjrendszer középtávon, tíz-tizenöt éven át még biztonságosan finanszírozható.[133]

De vannak más tényezők is, amelyeket érdemes figyelembe vennünk. Mit is jelent voltaképpen a népességfogyás és a társadalom elöregedése? Önmagában csupán annyit, hogy arányaiban többet fogunk költeni az idősekre (a nyugdíj mellett az egészségügyre és az idősellátásra is). Ebből azonban egészen addig senkinek nem fog hátránya származni, amíg a gazdaság hosszú távú növekedési potenciálja kellően magas, vagyis amíg egyre többet és többet termelünk. Ebben az esetben ugyanis eloszthatók forrásaink is folyamatosan bővülnek: a nagyobb tortából értelemszerűen nyugodtan oszthatunk nagyobb szeleteket, vagyis a magasabb nyugdíjkiadások költségeit nem feltétlenül más, ugyancsak fontos területektől való elvonásokkal kell előteremteni. Ebben a megvilágításban a nyugdíjrendszer fenntarthatósága szempontjából a fő kérdés ez: miképp tudjuk biztosítani, hogy az egyre kisebb létszámú és egyre idősebb átlagéletkorú foglalkoztatottak egyre hatékonyabbak és termelékenyebbek legyenek?

A jó hír az, hogy mai ismereteink szerint a magasabb átlagéletkor már önmagában is nagyobb termelékenységet jelent. A kutatások azt mutatják, hogy a munkavállalók jelentős része (és a magasan képzettek szinte kivétel nélkül) az idő előrehaladtával egyre hasznosabbá válik, sőt nyugdíj előtt jellemzően sokkal többet is keres, mint pályakezdőként.[134] Nem kell tehát megijedni attól, hogy az átlagos munkavállaló valamivel idősebb lesz: a kulcskérdés az, hogy a munkapiacon töltött éveiben mennyi tapasztalatot, szaktudást, szakértelmet halmozott fel, vagyis mennyivel tudta bővíteni a humán tőkéjét. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a közhiedelemmel ellentétben a jelentős újítók és a sikeres kezdő (!) vállalkozók jellemzően egyre közelebb vannak a tisztes nyugdíjhoz, mint az érettségihez.[135] Ha egy országban viszonylag jól működik a képzések és továbbképzések rendszere, és a munkavállalók igazi esélyt kapnak arra, hogy az életpályájuk során bekövetkező változásokhoz okosan alkalmazkodjanak, akkor az őszülő társadalom nem jelent fenyegetést a fiatalabbakra: a társadalmi béke és a szolidaritás a magasabb összjövedelem mellett minden további nélkül megőrizhető.

De akad egy talán minden eddiginél fontosabb összefüggés is: nevezetesen, hogy a tapasztalatok szerint az intenzívebben öregedő társadalmak általában nagyobb késztetést érezhetnek a munkakiváltó technológiai fejlesztésekre. Kutatók azt találták, hogy a gyorsabban őszülő gazdaságok jóval előrébb járnak az automatizációban, a robotok széles körű alkalmazásában. Vagyis épp napjainkban alapvető hiba lenne a jelen állapotait automatikusan kivetíteni a jövőre: a rohamos technológiai fejlődés nagyban ellensúlyozhatja az emberi munkavállalók csökkenő létszámának és növekvő átlagéletkorának gazdasági hatásait.[136]

Amíg a nyugdíjrendszer állítólagos fenntarthatatlanságáról túlságosan is gyakran hallunk, az elöregedés politikai hatásairól már meglehetősen keveset. Pedig számos kutatás azt támasztja alá, hogy az idősebbek általában más ügyeket tartanak fontosnak és más megoldásokat részesítenek előnyben, mint a fiatalabbak.[137] A választók többsége – nem meglepő módon – általában önérdekkövető, vagyis kevéssé valamiféle elvont politikai ideák hatására szavaz, mint inkább a saját életében leginkább fontosnak tartott ügyek alapján. Ennek megfelelően világszerte tartósan jellemző mintázat, hogy az idősebb szavazók előnyben részesítik a nyugdíjakra fordított költségvetési források növelését, és – legalábbis napjainkban – kevésbé fontosak számukra a hosszabb távú, őket közvetlenül nem érintő kérdések: például az oktatás vagy a fenntarthatóság ügye.[138] Ugyanez a rövid távú önérdekkövetés tükröződik a szociálpolitika területén is: a nyugdíjak mint prioritás mellett az idősebb szavazók Magyarországon és máshol is kevésbé támogatják a szegények, a munkanélküliek, a sokgyermekes családok és általában a társadalom elesettebb csoportjainak megsegítését szolgáló juttatásokat.[139]

Márpedig, ha a társadalom átlagéletkora növekszik, értelemszerűen a választásra jogosultaké is egyre magasabb lesz. Vagyis a pártok versenyét eldöntő szavazók egyre nagyobb hányada lesz idős, és a politikusokat egyre

többen fogják inkább az idősebbek számára fontos ügyek és megoldások felé terelni. Ezért arra számíthatunk, hogy a társadalom elöregedésével párhuzamosan a politika számára kiemelt ügyek hangsúlyai is el fognak tolódni – ha nyersen akarunk fogalmazni, a jövőbe és az ország versenyképességébe való befektetéstől az idősellátás felé.

Ez már csak azért is így van, mert a világ fejlett demokráciáiban, így hazánkban is szoros összefüggés figyelhető meg a választók életkora és politikai aktivitása között. Egyszerűen megfogalmazva: minél fiatalabb egy polgár, annál kevésbé valószínű, hogy rendszeresen elmegy szavazni. Míg a 25 év alattiaknak általában csupán mintegy fele szokott részt venni a választásokon, a legaktívabb korcsoportban, az 55 és 64 év közöttiek esetében ez az arány négyötöd.[140] Vagyis nem csupán arról van szó, hogy aránylag többen lesznek azok, akik az idősekre jellemzőbb preferenciák szerint fognak szavazni, hanem arról is, hogy épp ez a réteg lesz a legaktívabb a közügyek alakításában. Ez az érem persze kétoldalú: az „idősuralom" nemcsak a magasabb életkorúak állampolgári lelkesedésén, de a fiatalok általános politikai passzivitásán is múlik – vagyis ha a nyugdíjak kérdése mellett más közérdekű ügyeket is fontosnak tartunk, a kulcsot elsősorban fiatalabb választók „felrázása" jelentheti.

Érdemes itt említést tenni arról, hogy az életkor mellett egy másik tényező is kulcsfontosságú az állampolgári részvétel szempontjából – nevezetesen az iskolázottság. Nemcsak az idősebbek, de a magasan képzettek, mindenekelőtt a diplomások is az átlagnál nagyobb arányban járulnak a szavazóurnákhoz vagy mennek el tüntetni a számukra fontos ügyekért – ami nem is csoda, hiszen az iskolázottabb polgárok jellemzően több hírt fogyasztanak, erősebb demokratikus készségekkel rendelkeznek és jobban el is tudnak igazodni a politika összetett világában. Magyarországon a csak általános iskolát vagy annyit sem végzettek kisebb hányada, 66–61 százaléka szokott szavazni, míg az érettségizettek körében már közel négyötöd, az egyetemet végzettekében pedig majdnem kilenctized az arány.[141] Ez az összefüggés értelemszerűen az életkori hatást is keresztbe metszi, vagyis a nagyobb iskolázottság a fiatalabb szavazók általában alacsonyabb választási hajlandóságát is növeli.

Demokráciákban persze nemcsak szükségszerű, de helyes is, hogy a létszámban nagyobb csoportok érdekei hangsúlyosabban érvényesüljenek. Ha több 65 év feletti él egy országban, miért ne lenne joguk minden eszközzel a saját javukra befolyásolni a közélet menetét? Nem épp erről szól a demokrácia – a többség akaratáról? Innen nézve a dolgot, a társadalom elöregedésének a politikára gyakorolt hatása nem csupán természetes, de még csak nem is kifogásolható fejlemény. A probléma az, hogy jelen esetben erősen vitatható, hogy az idősekre jellemző politikai preferenciák végső soron valóban az idősek érdekeit szolgálják-e.

Fentebb arra jutottunk, hogy a nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatósága végső soron nem annyira a munkaképes korúak létszámától, mint inkább a gazdaság termelékenységének alakulásától függ – vagyis attól, hogy a kevesebb aktív korú összességében több értéket fog-e tudni előállítani. Ha ez lesz a helyzet, akkor az sem fogja megroppantani az országot, ha a jelenleginél néhány százalékponttal többet kell majd költeni a nyugdíjakra vagy az idősek egészségügyi ellátására. Ha azonban a növekvő átlagéletkor változatlan termelékenységgel párosul, akkor jó eséllyel mégiscsak azoknak lesz igazuk, akik ma teljes erőből kongatják a vészharangot. Márpedig, mint alább látni fogjuk, a termelékenység elsősorban hosszú távú befektetésekkel növelhető: az oktatás, az innováció vagy éppen az üzleti környezet fejlesztése révén. Ez pedig összességében a vélt generációs ellentétet is egészen más megvilágításba helyezi.

MI A TANULSÁG?

- Bármit teszünk, az ország népessége zsugorodni fog: 2030-ra már csaknem félmillióval leszünk kevesebben Magyarországon. A népességfogyás megállítását célzó kormányzati beavatkozások eredményei minimálisak vagy egyáltalán nem látszanak. Ezzel nem vagyunk egyedül: egyetlen fejlett ország sem lesz képes megtartani a népességét pusztán a születésszám növelésével.
- A népesség zsugorodása mindannyiunknak rossz. Nemcsak lelki okokból, hanem mert a tehetséges emberek és interakcióik kritikus tömege kulcsfontosságú az innováció és a termelékenység szempontjából. Ám amikor egyénileg döntünk a saját családunk méretéről, nem számolunk a közös veszteséggel. Így aztán mindannyian kevesebb gyereket vállalunk, mint amennyi a közösség egésze szempontjából optimális lenne.
- Az idősek teljes népességen belüli aránya a következő tíz évben még csak kismértékben, 2050-ig viszont közel egytizedével fog emelkedni. Egyre kevesebb aktív korú munkájából kell eltartani egyre több idős honfitársunkat.
- Nyugdíjrendszerünk azonban a következő tíz-tizenöt évben még biztonsággal fenntartható. A hosszabb távú fenntarthatóság szempontjából a fő kérdés az, hogyan tudjuk biztosítani, hogy az egyre kisebb létszámú és egyre idősebb átlagéletkorú foglalkoztatottak egyre nagyobb arányban vegyenek részt az értékteremtésben, és közben egyre hatékonyabbak és termelékenyebbek legyenek.
- Az öregedést nem tudjuk megállítani – de ez eggyel több indok arra, hogy Magyarország a tudásintenzív gazdaság irányában mozduljon. Minél képzettebb egy munkavállaló, idővel annál nagyobb mértékben fog

nőni a termelékenysége, és a nagyobb tortából többet pénzt lehet költeni idősellátásra, egészségügyre is. Ezért olyan gazdaságszerkezetet kell kialakítanunk, amely a jelenleginél nagyobb mértékben épít a magasan képzett munkaerőre.

- A népességfogyás másik ellensúlya lehet a termelés egyre intenzívebb automatizációja: a robotizáció enyhítheti az aktív korúak létszámának csökkenéséből eredő esetleges munkaerőhiányt, miközben a termelékenység növekedése révén az újraosztható forrásokat is bővítheti.
- Társadalmunk átlagéletkorának növekedése a politikára is hatással lesz. A választásokon amúgy is aktívabb, a népesség egyre nagyobb hányadát kitevő idősebbek a politika kiemelt ügyeire is nagyobb hatással lesznek. A hosszabb távú társadalmi befektetésekkel, így az oktatással vagy a fenntarthatósággal szemben nagyobb hangsúly fog kerülni a nyugdíjak értékére. Ez azonban valójában sem az idősek, sem az ország egészének érdekeit nem szolgálná, hiszen hosszú távon a termelékenység növekedése és a fenntarthatóság az idősek létbiztonságának a kulcsa is. Az „idősuralom" trendjét a fiatalok politikai aktivitásának növelése és az iskolázottság növelése ellensúlyozhatja.

2. „JÓ, HÁT AKKOR ITT FOGUNK ÉLNI" – URBANIZÁCIÓ ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET

Az elöregedés mellett egy további tendencia is meghatározó lesz a világ, Európa és Magyarország jövője szempontjából: a városok lélekszámának ugrásszerű növekedése, vagyis az urbanizáció. „A 19. század a világbirodalmak, a 20. század pedig a nemzetállamok korszaka volt, a 21. század pedig a városok korszaka lesz".[142] Denver korábbi polgármestere Wellington Webb megállapítása arra a mélyreható változásfolyamra mutat rá, amelyet mi is magunk körül látunk, ha körülnézünk – ez pedig hosszú távon nemcsak arra fog hatni, *hol* élünk, hanem arra is, hogy *milyen* természeti és épített környezet fogja befolyásolni a mindennapjainkat.

Fogyókúrából súlynövekedés – urbanizációs trendek

2030-ra a Föld népességének 60 százaléka (5,2 milliárd fő) fog városokban élni. A trend már jó fél évszázada a fejlődő országokban (elsősorban Afrikában és Kelet-Délkelet-Ázsiában) a legintenzívebb. Ezekben az urbanizációs válság már ma súlyos társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket és kezelhetetlennek tűnő infrastrukturális hiányokat okoz – gondoljunk csak a sokmilliós Karacsi, Nairobi vagy Mumbai egyre duzzadó nyomornegyedeire. Európában a városi népesség aránya ennél jóval kisebb mértékben, de szintén folyamatosan növekszik: 2030-ra meg fogja közelíteni, 2050-re pedig már jóval meg fogja haladni a 80 százalékot.[143]

Ezek a folyamatok hazánkban is hasonló mintázatot követnek: a magyarok egyre kisebb hányada él vidéken. Az ENSZ előrejelzése szerint 2030-ban Magyarország népességének háromnegyede, 2050-ben már több mint nyolcvan százaléka fog városokban koncentrálódni. Ez a trend azonban hazánkban alapvetően nem a városi lakosság természetes szaporulatából, de még csak nem is a beköltözők óriási számából táplálkozik. Ami azt illeti, a magyar városok lakosságának száma az össznépességen belüli növekvő aránya ellenére is évtizedek óta stagnál. 1950 és 1980 között a városi népesség abszolút létszáma – jórészt az államszocialista iparosítás és lakótelep-építés következtében – mintegy kétmillió fővel (4,9 millióról 6,9 millió főre) nőtt, azóta azonban nem változott érdemben; sőt, 2030-ban abszolút számokban kifejezve várhatóan még mindig ugyanennyi magyar fog városokban élni.

Az arányok eltolódása tehát nem a városiak lélekszámának növekedéséből, hanem részben a magyarok általános fogyásából adódik: a zsugorodó össznépességen belül a változatlan létszámú városi lakosság egyre nagyobb arányt fog kitenni. A népességcsökkenés következtében azonban hosszú távon még a városi népesség abszolút létszáma is vissza fog esni; 2050-ben az előrejelzések szerint Magyarországon már kevesebb mint 6,8 millióan lesznek városlakók. Mindez arra utal, hogy a Magyarországon is tapasztalható trendek ellenére hazánkban nem várható olyan urbanizációs válság, mint a világ nagy megapoliszaiban: a városi népesség abszolút száma a következő tíz évben minimálisan (mintegy 20 ezer fővel) emelkedni, 2050-re pedig 150 ezer fővel csökkenni fog.[144] Vagyis hiába áramlunk tömegesen a nagyvárosokba, az általános népességfogyás hatására még a városokban sem leszünk többen.

Ezzel párhuzamosan a vidéken élők száma és aránya is folyamatosan és egyre gyorsuló ütemben csökkenni fog. A jelenség nem új: ez a fogyás évtizedek óta tart, sőt már a 19. és a 20. század fordulóján erőteljes volt a népesség kiáramlása.[145] A vidéken élők száma 1950 és 2020 között 1,7 millió fővel csökkent, a következő tíz évben pedig négyszázezer fővel, 2030 és 2050 között pedig további nyolcszázezer fővel lesz kisebb *(24. ábra)*.

Ez a tendencia hosszú távon egyes, leginkább aprófalvas, leszakadó térségek teljes elnéptelenedéséhez fog vezetni. A kiüresedő, elöregedő, előbb-utóbb kihaló községek szintén hozzájárulnak a vidéki népesség csökkenéséhez.[146]

Az urbanizáció természetes folyamat, amelyet nem lehet és valószínűleg nem is érdemes megállítani. Rengeteg pénzt el lehet költeni a vidék megtartására, támogatások garmadájával még akár lassítani is lehet a ten-

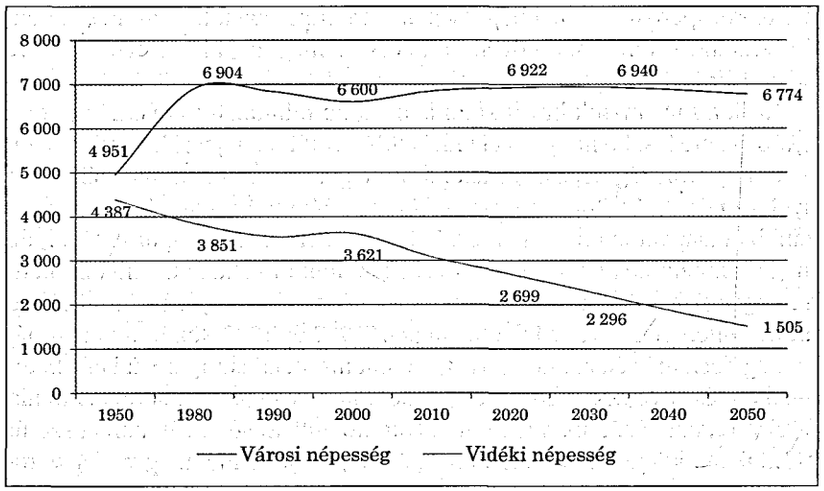

24. ÁBRA • *A városi és vidéki népesség számának alakulása Magyarországon, 1950–2050 (ezer fő)*
Forrás: UN 2018

denciát – mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a jövő magyarjai egyre növekő arányban nagyvárosokban fognak élni. Ez a folyamat ugyanakkor egészen szívszorító hatással lehet a leszakadó térségekben maradó kevesek életszínvonalára nézve. Az elköltözőknek lehetőségük nyílik arra, hogy a jobb iskoláktól és egészségügyi ellátástól a több és jobban fizető munkalehetőségen át a kulturális lehetőségek széles tárházáig élvezzék a városok minden előnyét. Vagyis jobb életük lesz, és az egyre inkább a nagyvárosi infrastruktúrára és humánerőforrás-koncentrációra épülő gazdaság növekedéséhez is hatékonyabban tudnak hozzájárulni. A lehetőség híján vagy saját döntésükből a leszakadó térségekben maradókat viszont bezáró boltok, iskolák és posták, elszigeteltség és egyre romló infrastrukturális környezet fogja sújtani, nem beszélve az ilyen településeken nagyobb eséllyel elburjánzó közbiztonsági problémákról. Róluk a közösség, vagyis az állam a továbbiakban sem feledkezhet meg. Emlékeztetnénk itt a korábban elmondottakra: az aprófalvas vidékeken és gettósodó térségekben a legsúlyosabb a tartós leszakadás, és a nagyon szegény gettótelepülések száma korábbi tendenciák alapján feltehetőleg tovább fog nőni.[147] Ha az urbanizáció természetes civilizációs folyamat is, az abból kimaradók legelesettebb csoportjairól, mindenekelőtt az idősekről és a munkaképtelenekről továbbra is az állam feladata gondoskodni.

De hol fogunk elférni ennyien? – Lakhatási válság a nagyvárosokban

Az, hogy a városi élet sokkal több lehetőséget kínál, nem jelenti azt, hogy a városokba költözőknek automatikusan könnyebb lesz a helyzetük. Mindenekelőtt felmerül a kérdés: hol fognak élni ilyen sokan?

Az intenzív urbanizáció Európa nagy részében, így Magyarországon is együtt jár egy egyre több problémát okozó jelenséggel: a lakhatási szegénységgel. Ez több, sokszor együttesen jelen lévő problémát jelenthet – például azt, hogy valaki rossz minőségű (omladozó vagy rosszul szigetelt), a jövedelméből nehezen megfizethető vagy akár bizonytalan jogi helyzetű ingatlanban él.[148] Vagyis a lakóhelyhez kapcsolódó valamiféle kiszolgáltatottságról, bizonytalanságról beszélünk, amely azzal függ össze, hogy sok polgárnak nincs elég pénze ahhoz, hogy tartós és minőségi lakhatást biztosítson magának. Nem tudja felújítani, korszerűsíteni már meglévő lakását, mindenekelőtt pedig nem képes megfizetni a nagyvárosok egyre növekvő ingatlanárait, legyen szó akár saját tulajdon szerzéséről, akár albérletről. A súlyos lakhatási gondok ma mintegy két-hárommillió embert érintenek Magyarországon.[149]

A jelenség számos, részben egymást erősítő ok eredménye, amelyek mind egyazon irányba mutatnak: a kínálat nem tart lépést a kereslettel. A népesség nagyvárosokba áramlásával egyre több lakóingatlanra lenne igény, az új építkezések üteme azonban jócskán alatta marad az optimálisnak. Ezzel párhuzamosan a turizmus felélénkülése nyomán fellendült a kifejezetten a többet fizető külföldieknek történő, rövid távú lakáskiadás (mindenekelőtt az Airbnb), amely tovább szűkítette az elérhető albérletek számát. Eközben a lakáskiadás magas kockázatai miatt sokan ahelyett, hogy bérbe adnák, inkább üresen tartják nem használt ingatlanaikat.[150]

A lakásszegénységgel és mindenekelőtt a társadalmi mobilitás alacsony szintjével függ össze a hazai lakástulajdonosi szerkezet sok szempontból hátrányos összetétele is. A tanácsi, majd önkormányzati lakások tömeges privatizálása nyomán ma uniós összevetésben Magyarországban kiugróan magas, 85–90 százalékos[151] azok aránya, akik nem albérletben, hanem saját (vagy rokoni tulajdonú) ingatlanban élnek *(25. ábra)*.[152] Ehhez képest rögtön a „szomszédunkban", Bécsben például csak minden ötödik ember él saját ingatlanban, és az arány a régebbi uniós tagállamok többségében is sokkal alacsonyabb.[153]

Elsőre azt gondolhatnánk, hogy ez előnyös dolog: ha valaki saját vagy a szülei lakásában él, azt legalább a hajléktalanság veszélye nem fenyegeti. Ez általában igaz is, ám ebből az is következik, hogy a magyarok sokkal inkább „röghöz kötöttek", mint azok az európai polgárok, akik az elérhető bérlemények magasabb száma miatt könnyebben jutnak megfizethető albérlethez. Magyarországon egy saját vagy családi tulajdonú ingatlanban

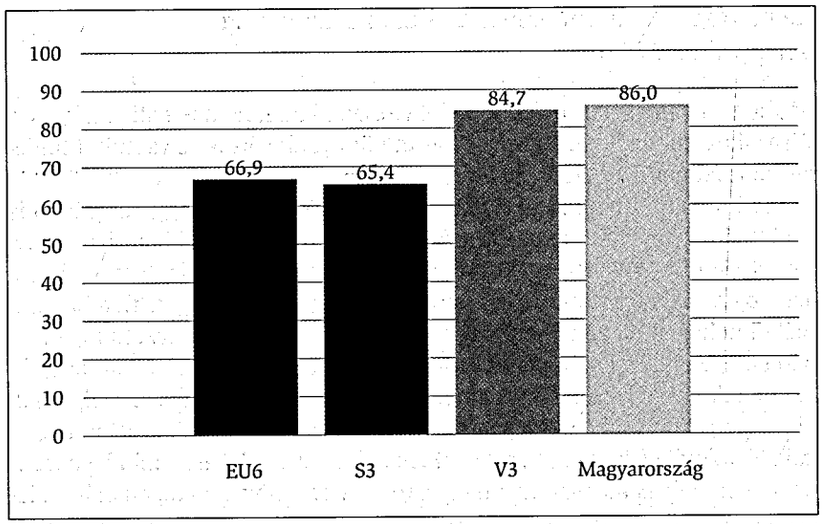

25. ÁBRA • *Saját tulajdonú lakóingatlanok aránya (2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

élő polgár kevesebb mint fele akkora eséllyel költözik el bármilyen okból a lakhelyéről, mint egy albérletben lakó – egyszerűen azért, mert a váltás túl nagy költségekkel fenyeget.[154] Egy Heves vagy Baranya megyei kistelepülésen élő huszonéves pályakezdőnek tehát talán kevéssé kell félnie attól, hogy nem lesz fedél a feje felett; ám a munkaerőpiacra lépve vagy saját családot alapítva sokkal nehezebben is tud elköltözni a szüleitől. Arról nem beszélve, hogy egyáltalán nem vagy csak extrém anyagi ráfordítással lesz képes jobb munkalehetőség reményében valamelyik közeli nagyvárosba vagy esetleg Budapestre költözni, és így lehetőségeihez képest nagyon korán megreked az előrejutásban.

A probléma nem csupán a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekkel függ össze – vagyis nem csak azzal, hogy a növekvő lakhatási költségek értelemszerűen nagyobb mértékben sújtják a szegényebbeket, miközben a leggazdagabbak szűk rétege számára ma sem okoz gondot, hogy akár több ingatlanhoz is hozzájusson, vagy hogy megfizesse a magas albérleti díjakat. Az egyenlőtlen hozzáférésnek van egy talán még aggasztóbb, generációs vetülete is. Ha úgy tetszik, a „korábban érkezők", vagyis az idősebbek behozhatatlan előnnyel rendelkeznek a „később jövőkkel", vagyis a fiatalabbakkal szemben.

Említettük, hogy a saját tulajdonú lakások kiugróan magas aránya a korábbi tanácsi lakások privatizációjával függ össze. A rendszerváltás előtti és azt követő évtizedben az önkormányzati bérlakásokat tömegesen adták át a

bérlőknek, méghozzá igen kedvező fizetési feltételek mellett, az ingatlanok valós piaci értékének 10–15 százalékáért. Vagyis – a legalacsonyabb jövedelműektől eltekintve, akik már akkor is csak nehezebben vagy egyáltalán nem tudtak élni a lehetőséggel – lakhatási szempontból óriási szerencséje volt annak, aki a kilencvenes évek elején vált bérlőből lakástulajdonossá.

Ehhez képest ma még csak nem is kell különösebben szegénynek lenni ahhoz, hogy az önálló lakhatás megteremtése szinte leküzdhetetlen gondot okozzon. Ha valaki ma saját lakástulajdonra szeretne szert tenni Magyarországon, átlagosan több mint hétévnyi teljes jövedelmét kell rááldoznia erre a tranzakcióra.[155] És a helyzet a magánbérleti piacon sem jobb: bár a budapesti, győri vagy éppen debreceni albérleti árak európai összehasonlításban nem tartoznak a legmagasabbak közé, a magyarok és különösen a fiatal pályakezdők jövedelméhez képest így is szélsőségesen magasnak mondhatók. Budapesten például 2018-ban az átlagos havi négyzetméterenkénti bérleti díj megegyezett a münchenivel, és drágább volt például a bécsi vagy berlini albérletáraknál.[156]

A lakáspiacra kilépő fiatalok, vagyis azok, akik tanulmányaikat befejezve vagy családot alapítva szeretnének egzisztenciát teremteni maguknak, nemzetgazdasági szempontból a lakhatási válság legnagyobb veszteségét jelentik. Tévedés ugyanis, ha azt hisszük, hogy a lakhatási szegénységből adódó mobilitáshiány kizárólag a kevésbé szerencsés érintetteknek árt. Számos tanulmány igazolja, hogy a munkaerő mobilitása az egész gazdaság termelékenységét növeli, vagyis végső soron pozitívan hat a gazdasági növekedésre.[157]

Nagyon egyszerű összefüggésről van szó: nem elég, ha egy országban van elég munkahely és megfelelően képzett munkavállaló – legalább ennyire fontos, hogy a kettő földrajzilag is találkozni tudjon. Márpedig Magyarországon a nem kiugróan magas jövedelmű, pályakezdő fiatalok egyszerűen nem engedhetik meg maguknak, hogy a munkanélküliséggel küzdő területekről a munkaerőhiánnyal küzdő településekre költözzenek. Nincs pénzük arra, hogy azokban a városokban éljenek, ahol nemcsak ők kereshetnék többet, de a munkaerejük is a lehető legjobban hasznosulna – méghozzá jórészt azért, mert a lakások nagy része már az idősebbeké és a gazdagabbaké, a fennmaradó ingatlanok pedig a szűkös kínálat miatt túl drágák. Így épp azok rekednek meg ma, akik tudására és munkájára a jövőnk épülhetne.

Bár ez a helyzet súlyos generációközi érdekellentét képét sugallja, nyilvánvaló, hogy a helyzetről nem azok az idősek „tehetnek", akik a megfelelő időben éltek az adódó lehetőséggel. A probléma gyökere egyrészt a lakáskínálati oldalon, másrészt a szabályozási környezetben keresendő: vagyis abban, hogy nincs elegendő új építésű ingatlan, illetve hogy az állam és az önkormányzatok a rendelkezésükre álló eszközökkel nem kezelik

célzottan a lakhatási mobilitás problémáját – például a fiatal pályakezdőkre koncentráló lakbértámogatással, kevesebb gigaberuházással és több bérlakásépítéssel vagy a magánbérleti szektor hatékonyabb szabályozásával.

Érdemes újfent hangsúlyoznunk, hogy nem magyar, hanem európai szintű problémáról van szó. Ráadásul, bár hazánkban az ingatlanpiaci árak szélsőséges elszabadulása nyomán kiugró sebességgel romlik a helyzet, a probléma méretét tekintve valójában még így is inkább az uniós középmezőnyhöz tartozunk.[158] Az azonban, hogy „másoknak rosszabb", nemcsak az érintett magyarokokat nem vigasztalja, de a munkaerőhiánnyal és munkanélküliséggel egyszerre küzdő magyar gazdaság illeszkedési problémáin sem segít: vagyis azon, hogy a munkaerő-kínálat és -kereslet jelentős részben a kevesebb lehetőséget tartogató településeken élő munkavállalók alacsony mobilitása miatt nem tud találkozni.

Háromsebességes Magyarország – az átalakulások területi egyenlőtlenségei

Az eddig elmondottakból is sejthető, hogy sem a természetes népességfogyás, sem a belső migráció hatására történő elnéptelenedés nem azonos mértékben fogja érinteni az ország egyes területeit, még azonos településtípusokon belül sem. Ez pedig tovább fogja mélyíteni a már ma is szembeötlő területi egyenlőtlenségeket. Talán nem kell hosszan taglalni, mennyire más horizont tárul fel egy budapesti, egy zalaegerszegi és egy ózdi honfitársunk előtt. Ez a szakadék pedig a jövőben csak tovább fog mélyülni. Ezért annak érdekében, hogy pontosabban el tudjuk képzelni, hogyan is fog kinézni Magyarország a következő évtizedekben, érdemes közelebbről megvizsgálnunk ennek az átalakulásnak a belső szerkezetét.

Termékeny félhold – a belső fejlettségbeli különbségek földrajzi mintázata

Ha meg akarjuk ragadni egy ország fejlettségének belső különbségeit, jó közelítésnek számít, ha utánanézünk, mekkora eltérés tapasztalható az egyes települések, megyék, illetve régiók között az egy főre jutó éves jövedelem tekintetében. Átlagosan mennyivel keres többet egy munkavállaló például Győr-Moson-Sopron megyében, mint Hevesben? És kirajzolódik-e bármilyen mintázat, ha ezeket az adatokat a térképre vetítjük?

Az utóbbi kérdésre egyértelmű igen a válasz: a magyar gazdasági fejlettség területi szerkezetét egy, az északnyugati megyéktől az ország közepe felé tartó sötétebb, vagyis gazdagabb és fejlettebb sáv határozza meg, míg

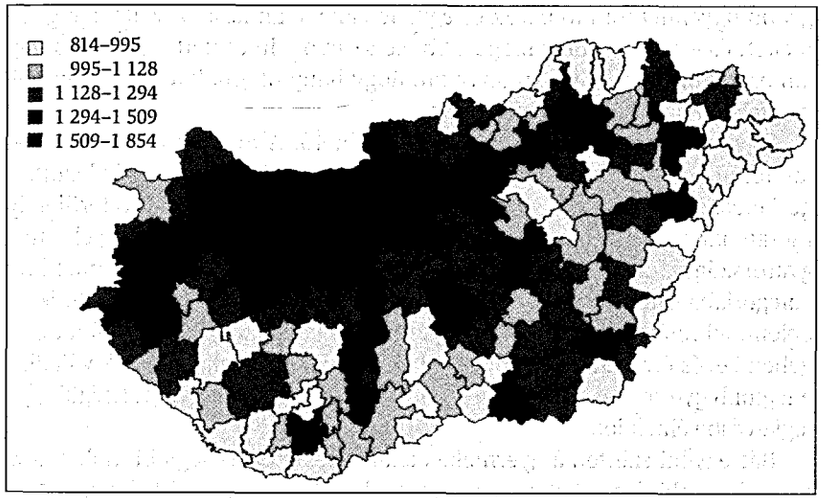

26. ÁBRA • *Egy állandó lakosra jutó, szja-alapot képező jövedelem (2018, ezer forint)*
Forrás: KSH TIMEA

a keleti-északkeleti, illetve a déli határ mentén az ország gazdasági peremterületei is többé-kevésbé összefüggő területet alkotnak *(26. ábra)*. Ezt a mintázatot azért érdemes jól az emlékezetünkbe vésnünk, mert szoros összefüggést mutat az ország térszerkezetének átalakulásával: mind a természetes szaporulat, mind a belső és külső migráció jelentős mértékben ehhez a belső tagoltsághoz igazodik.

Kétsebességes családtervezés – a természetes szaporulat

Egy ország népesedésének területi alakulását a belső és a kívülről jövő migráció mellett a lakosság természetes szaporulata határozza meg – vagyis a halálozások és az élveszületések különbsége. Itt lényegében arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen eltérések figyelhetők meg különböző települések és régiók lakosainak általánosságban jellemző gyermekvállalási hajlandóságában.

A természetes szaporulat mértékének földrajzi különbségei jelentős átfedést mutatnak a fejlettségbeli területi különbségekkel. A gyermekvállalás ugyanis a világon mindenhol kölcsönhatásban, egészen pontosan fordított arányosságban áll az életmóddal, pontosabban az életszínvonal és az urbanizáltság szintjével. A gyermekvállalási hajlandóság általánosságban világszerte magasabb az alacsonyan képzett, szegényebb, vidéken élő lakosok körében. A magasabban képzett, a karrierépítésre, az önmegvalósításra na-

gyobb figyelmet fordító párok és egyének általában később vállalnak gyermeket, és – valószínűleg magasabb életszínvonaluk miatt – abban is hajlamosak konzervatívabban tervezni, hogy hány utódnak lesznek képesek megfelelő körülményeket biztosítani.

Ugyanez Magyarországon is megfigyelhető. A magasabb születési ráták többnyire az ország alacsonyabb fejlettségű, alacsonyabb iskolázottságú lakossággal rendelkező, nehezebb életviszonyokat biztosító területein mutatkoznak. 2018-ban a legtöbb élveszületést produkáló északkelet-magyarországi járások kivétel nélkül a legalacsonyabb[159] jövedelemmel bíró kategóriába estek. Ezzel szemben a magas[160] egy állandó lakosra jutó jövedelemmel rendelkező nyugat-magyarországi járásokban túlnyomó többségében kevés élveszületés jutott 1000 főre.[161] Vagyis általában azok vállalják a legtöbb gyermeket, akiknek a legalacsonyabb az iskolai végzettségük és a legkevésbé élnek jól.

Bár egyéni szinten a gyermekek születése az egyik legjobb dolog, ami megeshet velünk az életben, a nehezebb körülmények között élők nagyobb gyermekvállalási hajlandóságának társadalmi léptékben komoly hátulütői is vannak. Ha a szegényebb potenciális szülők általában több gyermeket vállalnak a tehetősebbeknél, és ehhez hozzávesszük a társadalmi mobilitás Magyarországon szélsőségesen alacsony szintjét, az egyenlet szükségszerűen magában hordozza a szegénység és a társadalmi kirekesztettség folyamatos újratermelődését. Szögezzük le még egyszer: a gyermek akkor is érték, ha a családja csak nagy nehézségek árán tud gondoskodni a jólétéről és a megfelelő nevelkedéséről. Ha azonban a gyermekszegénység rendszerszintű újratermelődését ezzel szemben nem tekintjük abszolút értéknek, akkor egyetlen lehetőségünk van: minden rendelkezésre álló eszközzel, pénzt és energiát nem kímélve szélesíteni kell a társadalmi mobilitást, vagyis a felemelkedés lehetőségeit. Itt persze ördögi körbe kerülünk: amint ezek a csoportok jobb helyzetbe kerülnek, várhatóan a gyermekvállalási hajlandóságuk is csökkenni fog – ezzel azonban ráérünk akkor foglalkozni, ha a mélyszegénységet és az ezzel járó kilátástalanságot a lehető legnagyobb mértékben sikerült visszaszorítanunk.

Sokmillió lépés Magyarországon – belső vándorlás

A belső vándorlás dinamikája nincs teljes átfedésben az ország fejlettségbeli mintázatával, de összességében ebben az esetben is meglehetősen hasonló területi koncentráltságot fedezhetünk fel. Egyszerűbben fogalmazva: arról van szó, hogy nem csupán a városok súlya fog növekedni a kistelepülések rovására, de ezen a dinamikán belül is kitüntetett szerep jut egyes jobb módú régióknak. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy nagy tömegek számára, akik például munkalehetőséget vagy – ha megtehetik – jobb lakáskörülményeket keresnek, oda érdemes költözni, ahol ezek adottak *(27. ábra)*.[162]

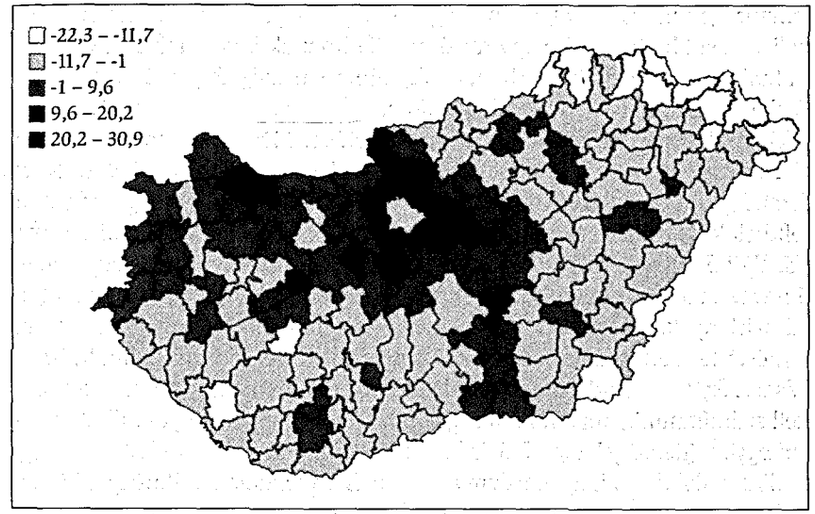

27. ÁBRA • *Belföldi vándorlási különbözet 1000 lakosra (2018, eset/1000 fő)*
Forrás: KSH TIMEA

A következő évtizedben ezért az ország középső tömbje, a Balaton térsége, Észak-Dunántúl és a budapesti agglomeráció népessége fog a leginkább növekedni a belső migráció hatására, miközben Magyarország más részein kisebb-nagyobb veszteség fog keletkezni. A mostani tendenciák alapján a következő tíz évben az északkelet-magyarországi területeken is a lakosság gyorsuló elköltözése prognosztizálható, ami viszont a területek elöregedését és idővel akár az ottani születésszám lényeges csökkenését is magával fogja hozni. A régiók eltérő gazdasági lehetőségeivel és a településszerkezet hosszú távú alakulásával foglalkozó kutatók között lényegében konszenzus van azt illetően, hogy mindezek nyomán a területi egyenlőtlenségek további fognak növekedni.[163]

A belföldi vándorlás folyamatait az elmúlt években elsősorban a jövedelemszerzés motiválta, és semmi okunk azt feltételezni, hogy ez a jövőben megváltozhat:[164] az emberek jobbára azért költöznek más településekre, mert jobb munkalehetőségeket keresnek, több pénzt akarnak hazavinni. A mezőgazdasági birtokszerkezetnek a fejlett technológiával dolgozó nagyüzemek irányába való lassú eltolódása miatt például belátható időn belül nem várható a mezőgazdasági tevékenység munkaerőigényének lényeges növekedése. Ezért ebből az egyre kevesebb szakképzetlen, alacsony iskolázottságú munkaerőt foglalkoztató szektorból egyre többen néznek más

lehetőségek után. Ők vagy a mezőgazdasági idényen kívül kezdenek a közeli városokba ingázni, vagy tartósan elköltöznek olyan helyekre, ahol el tudnak helyezkedni az iparban, az építőiparban vagy éppen a szolgáltatói szektorban.

De akkor mi várható az összkép tekintetében? Hogy fog kinézni hazánk településszerkezete a közeljövőben a jelenlegi trendek alapján? Lennert József geográfus a közelmúltban kísérletet tett arra, hogy meghatározott feltételek teljesülése alapján különféle forgatókönyveket körvonalazzon a közeljövő folyamatairól.[165] Ennek során három lakóhelytípust, vagy ahogy ő nevezi, *tértípust* különböztetett meg Magyarországon: a városi tereket; a városkörnyéki vidéki tereket (ezeket nyugodtan hívhatjuk agglomerációnak is); és a félreeső vidéki tereket.[166] Természetesen ő is azzal számolt, hogy összességében mindhárom tértípusban számottevő népességcsökkenésre kell számítanunk, ám a különbségek rajta fogják hagyni a nyomukat a területi egyenlőtlenségek elmélyülésén.

Az elkövetkező harminc évre a városi tér esetében a tanulmány különféle forgatókönyvekkel kalkuláló előrejelzései 7–17 százalékos népességcsökkenést vetítenek előre. A városkörnyéki vidéki tértípus valamivel kisebb mértékű, 1–11 százalékos veszteséget fog elszenvedni. Vélhetően itt azért nem lesz mérsékeltebb a csökkenés, mert hazánkban már most megfigyelhető az, amit a városszociológusok *szuburbanizáció*nak neveznek: vagyis hogy a városok módosabb lakói közül sokan költöznek ki a külvárosokba, városkörnyéki településekre, hogy a család tisztább levegőjű, csendesebb, kevésbé zsúfolt környéken élhessen, és legfeljebb dolgozni kelljen bejárni a városba. A legnagyobb népességcsökkenés a félreesőbb vidéki tértípusban várható: a 16–31 százalékos zuhanás várhatóan alapvetően át fogja rajzolni a vidéki Magyarországról alkotott képünket és az itt élők életkörülményeit. Mivel az elvándorlás általában elsősorban a mobilabb, aktív korú népességre jellemző, akik már új lakóhelyükön nevelik fel a gyermekeiket, vélhetően már egy-két évtizedes távlatban is erősödni fog az a tendencia, hogy a kistelepüléseken (különösen az ország peremterületein) egyre inkább csak az idősebbek, a szegényebbek és az alacsonyabban képzettek fognak helyben maradni, akiket egyre romló helyi infrastruktúra fog kiszolgálni.

Go West – a nemzetközi vándorlás

A nemzetközi vándorlás trendjeit jóval nehezebb pontosan meghatározni, mint a belső migrációét. A fő probléma az, hogy e kérdés kapcsán túl sok a bizonytalanság, és a definíciók is meglehetősen képlékenyek. Az országból az elmúlt évtizedben eltávozott több százezernyi magyar jelentős része például megtartotta bejelentett hazai lakcímét, így a statisztika nem tud róluk.

Hasonlóképpen a nagyrészt munkavállalási céllal ideiglenesen beköltözött több tízezernyi külföldi munkavállaló sem szerepel a KSH nyilvános adatbázisaiban. De nem jelent kisebb problémát az sem, hogy nehéz meghúzni a határt a „tartós" és „ideiglenes" lakóhelyváltás között: nemhogy a kutató, de gyakran még maga az érintett sem feltétlenül tudja biztosan, hogy lakóhely-változtatása mennyire fog állandósulni vagy bizonyul átmenetinek. Így pedig azt sem tudjuk igazán pontosan, hogy mekkora lesz a következő évtizedben a ki- és bevándorlók számának különbözete.

A KSH szerint mindenesetre 2017 elején az Európai Gazdasági Térség államaiban és Svájcban élő magyar állampolgárok száma meghaladta a 461 ezer főt. Háromnegyedük három fő célországban élt: Németországban (39 százalék), az Egyesült Királyságban (21 százalék) és Ausztriában (15 százalék). Egy felmérés 2017-ben 604 ezer főre tette az EU-tagállamokban élő magyarok számát.[167]

Ami a külföldre költözés társadalmi és földrajzi mintázatait illeti: az ország minden részéből nagyobb arányban költöznek el a szakképzettek és a magasan iskolázottak (akik a kisebb településekre gyakran egyébként sem költöznek vissza iskoláik elvégzését követően).[168] A magyarok a legnagyobb arányban főleg a gazdaságilag fejlettebb déli és délnyugati megyékből indulnak útnak.[169] Ezzel párhuzamosan némileg magasabb a Dunántúlra betelepülők aránya is, ami a prosperálóbb gazdasági élettel és a Nyugat-Európához közelebbi földrajzi fekvéssel egyaránt magyarázható.

A legkevesebbet talán arról tudunk, hogy azok, akik akár tapasztalatszerzés, akár jobb fizetés reményében[170] tartósan elhagyják az országot, mikor és mekkora arányban fognak hazatelepülni. Ez nyilván nagyban függ attól, hogy a leginkább érintett szakmák esetében Magyarország a jövőben mennyire lesz képes tisztességes – ha nem is a nyugat-európaival azonos – megélhetési viszonyokat nyújtani a nyugat-európai munkavállalásra képes fiatal, képzett, mobilis polgárai számára. Ha ebben sikerül előrelépést elérni, a Nyugat-Európában munkatapasztalatokat, kapcsolatokat szerzett, nyelveket beszélő magyarok lényeges mértékű hazaköltözése komoly erőforrást jelenthet a jövőben a tudás- és kapcsolatitőke-többlet, valamint a fejlettebb munkakultúra importálása révén. A jelenlegi bérszínvonal mellett azonban nemcsak a kivándorlás mintázatai nem fognak megváltozni, de az ország középtávon a magasan képzett külföldiek számára sem lesz vonzó célország. Érdemes mindazonáltal megjegyezni, hogy egy esetleges tömeges hazatelepülés sem érintené alapjaiban a magyarországi településszerkezet eddig tárgyalt mintázatait: várhatóan mind a hazaköltözők, mind az esetleges betelepülő külföldiek zöme elsődlegesen a nagyvárosi térségeket választja majd működési és lakóhelyéül, ami tovább erősítheti a kistelepülések egy részének megszűnése felé vezető folyamatot.

Magyarország gazdasági szerkezetének térbeli változása

A gazdaság térbeli változásaiban – a társadalmi folyamatokkal összhangban – három fő tendencia jelentkezett: az ország nagytérségei közötti fejlettség jelentős változása, a nagyvárosok gazdasági kiemelkedése, valamint a periferikus kistelepülések gazdasági leszakadása. Minden jel arra utal, hogy hazánk a következő évtizedben is háromsebességes ország marad: 2030-ig a rendszerváltás után kialakult gazdasági-térbeli tendenciák nem fognak érdemben változni.

A gazdaság átalakulása a rendszerváltás után, a szocialista iparszerkezet totális csődje és a piacgazdaság létrejötte szélsőséges különbségeket eredményezett az ország egyes térségei között. Ezt akkoriban gyakran emlegették „az ország kettészakadásaként": a Dunántúl („Pannónia") gazdasági körülményei lényegesen jobbak voltak, mint a fejletlenebb, a betelepülő nyugati tőke forráshelyeitől távolabbi, nehezebben elérhető „Hunnia", azaz a Dunától keletre eső országrészek. Az azóta eltelt időszakban ez az éles gazdasági megosztottság nem csökkent, de némileg megváltozott: a két „térfélen" belül is differenciáltabb lett a gazdasági helyzet. Ugyanakkor – főként a nagyobb városokban letelepedett, fejlett technológiát alkalmazó nemzetközi gyártó cégeknek köszönhetően – a leggazdagabb „hunniai" régió, Észak-Magyarország megelőzte a legszegényebb „pannóniai" régiót, Dél-Dunántúlt.

Mindezek nyomán a területi fejlettség szempontjából három nagyobb tértípus alakult ki. Az alábbiakban ezek jellemzőit és lehetséges fejlődési irányait fogjuk megvizsgálni.

Gazdasági centrumok

Budapest közismerten kiemelt szerepet játszik az ország kormányzati, közigazgatási, közszolgáltató, kulturális és tudományos, kutatási és felsőoktatási központjaként. A fővárost körülvevő közép-magyarországi, illetve az északnyugat-dunántúli térségekre a fejlett technológiát alkalmazó, rendszerint nyugat-európai tulajdonú, de globális hálózattal, nemzetközi piaccal rendelkező cégek jelenléte a jellemző. Dominánsan autógyárakról van szó, mint amilyen az Audi Győrben, a Suzuki Esztergomban, illetve az Opel Szentgotthárdon. A térség gazdasági erejét növelik ezeknek az autógyáraknak a beszállítói, illetve más kapcsolódó technológiai vállalkozások. E cégek sok esetben befektetést generáló szerepet játszanak a befogadó város szűkebb-tágabb térségében is.

Ennek a tértípusnak a körét elsősorban célzott állami befektetésösztönző munka révén lehet bővíteni. A következő évtizedben főként a korábban jelentős iparral rendelkező, jelenleg felsőfokú oktatási intézménnyel is rendelkező, de az élenjárókhoz képest egyelőre gyengébben teljesítő térségek központját jelentő nagyvárosok – például Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Nyíregyháza, Békéscsaba – esetében elképzelhető fejlett technológiát alkalmazó, de nem autóipari cégek letelepedése.

Mindennek kapcsán az tekinthető pozitív fejleménynek, ha a következő évtizedben az „olcsó munkaerő" helyett már a széles körben gyarapodó szellemi potenciál, az adott szakterületen meglévő magyar tudás jelenti majd Magyarország fő vonzerejét. Bár a hazai nagyvárosok 100–200 ezer fős lakosságukkal elmaradnak a Nyugat-Európában optimálisnak tekintett 300 ezer fő körüli nagyságtól, az esetleges tőkebeáramlás szempontjából így sem esélytelenek a gazdasági központtá válás szempontjából. Ehhez a megfelelően képzett munkaerőn kívül természetesen szükség van az adott városokban a vonzó, karbantartott, széles kiskereskedelmi kínálatot biztosító, színvonalas városközpontra, a sokféle igényt kielégítő rekreációs lehetőségekre, komfortos, elérhető árú lakásokra, lakónegyedekre és jól megközelíthető, megfelelő infrastruktúrával ellátott fejlesztési helyszínek kellően széles választékára is.

Átlagos fejlettségű köztes térségek

Budapesten, Győrön és a Székesfehérvár–Tatabánya tengelyen kívül az országban nincs olyan sikeres gazdasági központ, amely környéke településeit is gazdaságilag sikeressé, illetve demográfiai szempontból növekvővé tudta volna tenni. A köztes típusú térségekben ezért általában a globális cégekénél fejletlenebb technológiát használó, alacsonyabb hozzáadott értéket termelő hazai kis- és középvállalatok – esetenként nagyvállalatok – vezető szerepe jellemző, miközben a nemzetközi nagyvállalatok jelenléte esetleges.

A köztes térségek központjai nagyjából egyenletesen oszlanak el az ország területén. A gazdasági centrumok térségeiben éppúgy megtalálhatók, mint azokon kívül. Általában hiányoznak azonban az észak-magyarországi és a dél-dunántúli aprófalvas térségekből, ahol a központ hiánya tovább nehezíti a leszakadó kistelepülések lakóinak életét. Ezeken a területeken a nagyvárosok viszonylagos gazdagsága egyelőre inkább elszívó hatást jelent a környező települések szempontjából, anélkül, hogy segítené azok fejlődését.[171]

A következő évtizedben a köztes térségek szempontjából az lesz a legfontosabb cél, hogy ezek központjai bekerüljenek a gazdasági centrumok körébe, vagyis minél több váljon képessé térsége gazdasági fejlődésének serkentésére. Erre azoknak a központoknak van a legnagyobb esélyük, amelyek gazdasági vonzereje már ma az átlagnál magasabb, de még nem

elegendő a térség támogatásához. Ide sorolhatjuk például a nagyobb városok közül Debrecent, Kecskemétet, Szegedet, Pécset, Miskolcot vagy Nyíregyházát, Egert, Nagykanizsát, Szolnokot és Szekszárdot.

Aprófalvas leszakadó térségek

Az aprófalvas leszakadó térségek elsődlegesen az észak- és északkelet magyarországi, valamint a dél-dunántúli országrészben találhatók. Ezeken a területeken – Észak-Borsodban, Szabolcs-Szatmárban, Dél-Baranyában – nincs számottevő ipar, és a mezőgazdasági termelés korszerűsítése nyomán bekövetkező munkaerőkereslet-csökkenés is fokozta a lemaradást.[172] Olyan regionális gazdasági központok például, mint amilyen a hatvani, egri és miskolci Bosch-üzemek, nem tudnak érdemi lehetőségeket biztosítani az ugyanebbe a régióba tartozó zempléni leszakadó települések lakóinak, ahonnan az autóbusz-közlekedés hiányosságai miatt jelentős nehézségek árán lehet csak megközelíteni a távolabbi ipari munkahelyeket.

Ez a tendencia különösen érzékenyen érinti az egyprofilú, kisebb települések, elsősorban a tanyák lakóit. A munkalehetőségek szűkössége és a gyenge közlekedési infrastruktúra miatt a munkavállalók igyekeznek közelebb költözni a munkahelyükhöz, így a kistelepülések, tanyák elnéptelenedése és öregedése, gazdasági szerepvesztése megállíthatatlan tendenciának tűnik, amely 2030-ig és azt követően is folytatódni fog.

Összességében tehát a következő évtized vonatkozásában nemcsak a demográfiai trendek, de az ezekkel összefüggő gazdasági folyamatok is a fejlett technológiával rendelkező nagyvárosok szerepének további növekedését vetítik előre. A teljes gazdasági ellehetetlenüléssel párhuzamosan a kizárólag mezőgazdaságra épülő kistelepülések jelentős része ki fog ürülni. A tőke és a munkaerő térbeli koncentrációja ugyanakkor a jelentős saját gazdasággal, foglalkoztatókkal, magasan kvalifikált munkahelyek kínálatával kevéssé rendelkező kisvárosokat is könnyen a vesztesek közé sodorhatja.

Táguló univerzum – új típusú fogyasztói értékek

Belegondoltunk már abba, hogyan hathatott a 18. század végi emberre a gőzgép megjelenése? Hogy a 19. század végén miképp alakította át a pestiek vagy a temesváriak életét a telefonhálózat kiépítése? Milyen érzés lehetett 1957-ben először bekapcsolni a televíziót valakinek, aki a húszas években egy áram és vezetékes víz nélküli tanyán nőtt fel a dél-alföldi tanyavilágban?

Minden generáció életstílusán rajta hagyja a nyomát az a kor, amelyben él. Észre sem vesszük, ahogy megtörténik velünk, de a változás minket is átalakít. Mi, magyarok is egy kicsit mástól félünk, egy kicsit másban reménykedünk, egy kicsit máshoz mérjük magunkat 2020-ban, mint 1980-ban, 1990-ben vagy 2000-ben. És várhatóan a 2030-ig hátralévő évtized sem fog nyomtalanul elmúlni felettünk.

A következőkben azt fogjuk áttekinteni, hogyan hatnak a lelkünkre korunk nagy trendjei. Milyen nyomot hagy a gyorsuló urbanizáció, a növekvő klímatudatosság vagy a világ zajának egyre intenzívebb beszűrődése azon, hogy mit tartunk értéknek? Milyen idegen fogyasztási szokások vagy éppen aggodalmak hatnak ránk azóta, hogy a fapados járatok és *last minute* vakációk széles tömegek számára tette hozzáférhetővé a világot? És hogyan reagálunk az élet egyre gyorsuló pörgésére, a több száz specializált életmódcsatorna zajára és általában a digitális életvilág impulzusaira?

Minőségi élet, fenntarthatóság és élményszerűség – új értékek és fogyasztási mintázatok a következő évtizedben

Nehéz előre jelezni, hogy akár csak középtávon hogyan alakul át egy társadalom domináns értékrendje – maga a változás azonban bizonyos, és érdemes kísérletet tenni rá, hogy a ma is érzékelhető trendek alapján legalább nagy vonalakban következtessünk e változás irányára.

E trendek közül a legfontosabb az, ahogy a magyarok egyre bővülő tömegei a rendszerváltás után fokozatosan, majd uniós csatlakozásunk óta egyre gyorsabban integrálódtak a globális kapitalizmusba. A fogyasztói társadalom hazai kiépülésével és különösen az internet elterjedésével egyre részletesebb és árnyaltabb képet kaphattunk a korábban idealizált, szintetizált „Nyugatról" és annak életmódjáról. Miközben a dominánsan materialista és fogyasztásközpontú magyar társadalomban továbbra is alapvető igazodási pont a „nyugati" anyagi jólét, egyre inkább tudatosultak bennünk e fejlődés árnyoldalai is: a modernizációtól elválaszthatatlan környezetrombolás, az uniformizáció vagy éppen a modern városi lét túlméretezettsége és elidegenedettsége. Ezzel párhuzamosan a „nyugati" jólét mellett olyan posztmateriális értékek is elkezdtek beszivárogni, mint az anyagi bőségen túlmutató jóllét, a hosszú távú fenntarthatóság vagy éppen a lelki egészség, illetve a közösségünkkel és a környezetünkkel való harmónia igénye. Ezek az értékek a következő évtizedben várhatóan további teret fognak nyerni a magyar társadalomban, ami nagyban meg fogja határozni privát és közösségi értékeinket, fogyasztási szokásainkat vagy éppen önkiteljesítési pályánkat. Bár az efféle váltások mindig a magasabb jövedelmi csoportokban, az elitben és a felső középosztályban indulnak meg a legkorábban, a

hatásuk számos vonatkozásban a kevéssé tehetősek körében is megjelennek, ezért nem túlzás eltérő ütemű, de végső soron össztársadalmi méretű átalakulásról beszélni.[173]

A jóllét *(well-being)* egyszerűen fogalmazva a fizikai és mentális harmónia állandó keresését jelenti. Vagyis nemcsak arról van szó, hogy jobban akarunk élni, amennyiben többet és kiszámíthatóban szeretnénk fogyasztani, hanem arról, hogy általában is jól érezzük magunkat a bőrünkben; hogy „a helyünkön" érezzük magunkat és a lehető legtöbbet sikerüljön kihoznunk a szűkre szabott földi létezésből. Ez általában a lelki elégedettség keresését és a stressz kerülését, az önkiteljesítés minőségi lehetőségeinek minél intenzívebb kihasználását, a tartalmas élmények igényét jelenti.

A következő években a jóllét eredeti értelmezése várhatóan Magyarországon is bővülni fog. A még nagyszüleink életén is nyomot hagyó közvetlen egyéni egzisztenciális félelmek (az éhezés, a nélkülözés vagy éppen a háború veszélye) visszaszorulásával az élettartam meghosszabbítása, illetve annak minőségi megélése fog a jóllét egyik legfontosabb elemévé válni. Egyre nagyobb figyelmet fogunk fordítani étkezési szokásainkra, a magunkhoz vett alapanyagok minőségére vagy élelmiszereink termelésének fenntarthatóságára.

Ma úgy tűnik, hogy fogyasztási javainkkal szemben a minőség mellett egyre inkább elvárás lesz a *fenntarthatóság*, a tartósság, a hosszabb „élettartam". Az ezredforduló környékén születettek értékrendjében már ma erősebben van jelen a fogyasztói tudatosság, részben akár a társadalmi státus jelzéseként vagy a polgári öntudat részeként is. Bár a koronavírus-járvány kivételes állapota átmenetileg mintha zárójelbe tette volna ezt az új igényt, főszabály szerint az egyéni fogyasztás és a rövid távú funkcionalitás mellett egyre inkább terjedni fog a közösségi, illetve megosztásos modell – az autóhasználat vagy a gasztronómia mellett talán még több területen is, mint eddig.

Mindeközben általánosan domináns értékké válik a *tapasztalat iránti vágy*, a minél több és minél autentikusabb élmény megélésének igénye. Ez a tendencia már legalább egy évtizede egyre növekvő mértékben meghatározza a fogyasztásunkat, a földrajzi és a virtuális világ vonatkozásában egyaránt. Ez hajtotta az elmúlt években az egyre több jövedelmi csoportra optimalizált nemzetközi turizmusipar fellendülését – az emberek pénztárcájuk függvényében már a kilencvenes évekhez képest is egyre több távoli, egzotikus, az eredetiséget ígérő úticélt választottak, és egyre gyakrabban igyekeztek ilyen élményeket szerezni. Ugyanez az élményéhség áll az extrém sportok népszerűségének növekedése vagy talán még látványosabban a nemzetközi gasztronómia térhódítása mögött. Az elmúlt néhány év világgazdasági konjunktúrájának magyarországi begyűrűzése táplálkozási rugalmasságunkon is rajta hagyta a nyomát: a hazai *fine dining* bázisának

szélesedése[174] mellett elkezdtünk bátrabban kísérletezni a komfortzónánkon kívül eső ízvilágokkal.

Az élményközpontúság a médiában is kijelöli az innovációk irányát, úgy a tartalom, mint a technológia tekintetében. Miközben a YouTube vagy a streaming média már évek óta a tartalmak személyre szabásával és a fogyasztó aktív részvételével igyekszik alternatívát kínálni, ma már látszanak annak jelei, hogy a lineáris televíziózás is valódi interaktív médiummá alakul, amelyben a tartalomszolgáltatók minden lehetséges módon keresik a nézők bevonásának és aktivizálásának a lehetőségeit. De az élményközpontúság a szabadidős tevékenységek körén kívül is megjelent. A tanulás, amely korábban kényszer volt, a digitális korban az újabb neveléstudományi elméletek és oktatási tapasztalatok beszüremlése nyomán egyre inkább „élménnyé" válik.

Magyarországon persze ezek a változások általában némi fáziskéséssel és eleinte még akkor is csak egy szűk rétegben jelennek meg – de a fogyasztói kultúra szempontjából nagyjából már mostanra betagozódtunk a nyugat-európai konzumvilágba, és a tapasztalatok szerint az ott fellépő minták többsége előbb-utóbb nálunk is teret nyer. Nem valószínű, hogy a következő évtizedben a posztindusztriális nagyvárosok életmódbeli és fogyasztási szokásai egy az egyben meg fognak jelenni a magyarok életében, de az már ma is látszik, hogy az értékek és az életstílus formálásában a globális piacok és a médiában megtapasztalt nyugati életmódról szerzett benyomások nálunk is erősen hatnak. New York, London vagy Szingapúr lakosainak mindennapjai nem feltétlenül mintaadók a debreceni vagy szegedi polgároknak, de bizonyos szokások az adott közösség szociokulturális rostáján átszűrődve idővel beépülnek a mindennapokba. A korábban ritkán látott kávézók-reggelizők, illetve ezek nemzetközi láncai például ma már nemcsak a nagyvárosok, de a leghagyományosabb alföldi mezővárosok képéhez is hozzátartoznak.

Az egyén napjaink jóléti államaiban egyre inkább a fogyasztásán keresztül fejezi ki saját identitását. Öltözködésünknek, használati tárgyainknak, vakációinknak önreprezentációs funkciójuk van, vagyis saját magunkról kívánunk képet alkotni a külvilág felé azzal, hogy mit hordunk, hogy min nézzük az időt, hogy hol töltjük szívesen a szabadidőnket – vagy éppen azzal, hogy mit utasítunk el, mitől határolódunk el látványosan. Épp ezért fogyasztásunk egyik meghatározó vonása egyre inkább az egyediségre, a *különlegességre való törekvés* lesz.[175] A különleges evés, a különleges otthon, a különleges úti cél az identitáskeresés és -építés eszköze: másoktól megkülönböztethetővé teszi az egyént, de leginkább arról üzen a világnak, hogy milyennek szeretnénk látni és láttatni önmagunkat.

Az én házam, az én váram – tervezettség és fenntarthatóság a lakóhelyválasztásban

A környezetrombolás, az ökológiai lábnyom, a fenntarthatatlanság problémája néhány évtizedes késéssel a magyarországi közéleti vitákban is egyre nagyobb súlyra tesz szert. Az elmúlt években ez a tudósokat és politikusokat régebb óta foglalkoztató kérdés popularizálódott, vagyis olyanok kezdték tömegesen égető problémaként érzékelni, akik korábban kevésbé voltak fogékonyak a posztmateriális értékekre. Nem valószínű, hogy csupán átmeneti fellángolásról van szó: már a Greta Thunberg-jelenséget megelőzően is számos közvélemény-kutatásból kiderült, hogy a fiatalabb korosztályt tartósan foglalkoztatják a Föld jövőjével kapcsolatos veszélyek. 2030-ra már a második „tisztaenergia-generáció"[176] fog szavazókorba lépni: vagyis olyan fiatalok, akiknek a szocializációja már a rendszerváltás utánra tehető, és akikben meghatározó igény lesz majd a városi környezet tisztasága és a városi élet fenntarthatósága.

A világban már ma is megfigyelhetők a klíma- és környezettudatosabb nemzedékek fogyasztásába beszüremkedő fenntarthatósági és etikai szempontok. Egy német vagy francia polgár számára fontos szempont, hogy pontosan hol és pontosan mit vásárol. Gyakran az árérzékenységet is felülírja, hogy az asztalra kerülő élelmet ki és milyen körülmények között állítja elő, hogy a tartós fogyasztási cikkeket milyen csomagolásban árulják, hogy egy póló vagy egy telefon gyártása milyen járulékos társadalmi és környezeti költségekkel járt együtt. Ugyanígy a pártválasztáskor is fontos szempontá vált, hogy egy politikusnak mi a mondanivalója a közlekedés fenntartható működtetéséről, a településtervezés és a beruházások kivitelezésének klímavédelmi és energiahatékonysági vonzatairól, a városi hőszigethatás kezeléséről vagy a hulladékkezelés hatékonyságáról.

A modern urbánus életmód elidegenedettsége és egészségügyi hátrányai általában a városok lakosságában is erősítik a természet és az eredetiség iránti vágyat. A természettel való harmónia és a saját egészség feletti kontroll igénye egyszerre jelenik meg például a mezőgazdasági nagyüzemekhez képest kisléptékű „városi mezőgazdaság", illetve „városi kertészkedés" terjedésében is, a beépítetlen telkek művelés alá vonásától az épületek tetejének beültetésén át az erkélyen termesztett paradicsomig vagy a koriander-ig.[177] Eközben a voltaképpeni vidék, a falu elnéptelenedő világa, amely a korábban ismertetett tendenciák hatására egyre kisebb szerepet fog játszani a nemzetgazdaságban, a városi lét zajából való elmenekülés, a természethez való visszatérés, a feltöltődés elsődleges helyszínévé válik.

A településeink mellett szűkebben vett lakhelyünk is folyamatos változásban van. Az ipari társadalmak személytelen funkcionalitását a lakberendezési kínálat és a vásárlóerő növekedésével egyre inkább felváltja az otthon legintimebb személyes térként, az önkifejezés elsődleges terepeként való felfogása. Lakásunk helye és minősége kijelöli pozíciónkat a társadalomban, így a modern polgári léttől elválaszthatatlan lakóterünk személyre szabása, egyedi élettel való megtöltése. Ma is látszik, hogy a magyarok közül azok, akik megtehetik, előszeretettel élnek ezekkel a lehetőségekkel: 2019-ben a bútorpiac magyarországi forgalma 226 milliárd, a lakástextíliáé 99 milliárd forint volt. 2006 és 2019 között a forgalom átlagos évi növekedése nyolc százalék volt,[178] és ezek a piacok a társadalmi jólét és a középosztályosodás nyomán várhatóan a következő évtizedben is intenzíven fognak növekedni.

„Nem élhetek bezárva" – mobilitás és turizmus a következő évtizedben

A turizmus a globális gazdaság szimbóluma és egyben egyik leggyorsabban fejlődő ága – és ez valószínűleg a koronavírus-járvány első pánikjának lecsengése után sem fog megváltozni. 1970-ben az emberiség egy év alatt 301 millió repülőutat tett meg; ugyanez a szám 2018-ban már tizenháromszor annyi, 4,2 milliárd volt.[179] Egy előrejelzés szerint 2025-ben másfél milliárd személygépkocsi lesz a világban, míg 2040-re kétmilliárddal számolnak – a globális légi közlekedés ugyanebben az időszakban évi kilencről évi húsztrillió megtett kilométerre fog nőni.[180] A szektort világszerte egyszerre fűti a globalizált üzleti világ mobilitása, illetve az egyre inkább az egyediséget, az eredetiséget hajszoló turisták világszerte növekvő száma – így arra számíthatunk, hogy az akár üzleti, akár szabadidős mobilitás Magyarországon is jelentős mértékben fog növekedni.

Mostanában sokat hallhatunk arról, hogy a koronavírus-járvány hatására ez a trend tartósan vissza fog fordulni. Ez egy-két éves időtávban valószínűleg így is lesz: szinte bizonyosan fel fognak értékelődni a belföldi úticélok, és az elmúlt időszakban az ágazatba áramló állami és európai uniós támogatások újabb hullámai fogják táplálni a belföldi fejlesztéseket. Valószínűtlen azonban, hogy a világjárvány sokkja önmagában elég lesz ahhoz, hogy tartósan ellensúlyozni tudja a mobilitás növekedésének évszázados távlatban egyanazon irányba ható trendjét. Ahogy a világgazdaság visszatér a régi kerékvágásba, az üzleti utazások piaca új erőre fog kapni, és vélhetően ismét be fog indulni a kontinensek közötti utazási láz, amiből hazánk sem fog kimaradni.

A magyarok 2030-ban is ugyanazok lesznek, mint ma. Értékrendjüket, életmódjukat és fogyasztási szokásaikat azonban jelentősen meg fogja változtatni a világ kinyílása, a nyugati fogyasztói társadalom normáinak be-

szivárgása vagy éppen a klímaváltozás fenyegető réme. Világnézetünk függvényében ezt üdvözölhetjük vagy kárhoztathatjuk, egy azonban bizonyos: aki hatni szeretne a magyarok életére, annak ezekkel a változásokkal is számolnia kell.

MI A TANULSÁG?

- A városi népesség aránya folyamatosan növekszik: 2030-ra el fogja érni a 75 százalékot. Ugyanakkor a népességcsökkenés következtében a városlakók száma 2020 és 2030 között szinte változatlan marad, urbanizációs válságra, élhetetlen, hatalmas nyomornegyedek kialakulására tehát nem kell számítanunk. Ezzel párhuzamosan a következő évtizedben négyszázezer fővel fog csökkeni a vidéki népesség létszáma, ami egyes térségek teljes elnéptelenedését valószínűsíti.
- Az urbanizáció természetes folyamat, amely az érintetteknek jobb oktatási lehetőségeket, több és jobban fizető munkahelyeket, szélesebb kulturális kínálatot, vagyis összességében jobb életlehetőségeket biztosít. Az elköltözni nem tudók vagy nem akarók életkörülményei azonban a vidék elnéptelenedésével egyre nehezebbé fognak válni – róluk továbbra is az államnak kell gondoskodnia. Közös érdekünk, hogy megoldjuk az urbanizációval együtt járó lakhatási válságot – ne hagyjuk, hogy azok szakadjanak le, akik munkájára a jövőnk épül!
- Az ország demográfiai viszonyainak átrendeződése jelentős területi egyenlőtlenségeket mutat, és az egyes régiók gazdasági-infrastrukturális fejlettsége közötti különbségek is tovább fognak nőni. A városokban és az agglomerációkban (különösen az ország középső és észak-nyugati részében) a népességcsökkenés jóval el fog maradni a kistelepülések (különösen az észak-északkelet-magyarországi területek) fogyásától.
- A belső vándorlás és a kivándorlás mintázatai is ezeknek a demográfiai trendeknek a következményeit fogják erősíteni. A változásokból különösen a nagy gazdasági centrumok fognak profitálni: Budapest és a fejlett közép-magyarországi, illetve az északnyugat-dunántúli térség nagyvárosai. Ezek jólétét a nemzetközi piacon is versenyképes, multinacionális hátterű nagyvállalatok – elsősorban autógyárak – gazdasági vonzereje alapozza meg. A köztes térségek központjainak van esélyük regionális gazdasági centrummá válni, a korábban a szocialista iparból és a mezőgazdaságból élő kistelepülések leszakadása azonban megállíthatatlannak tűnik.
- Magyarországon a 21. században azoknak a köztes térségi központoknak lehet esélyük gazdasági centrummá fejlődni, amelyek az „olcsó munkaerő" modellje helyett magas színvonalú humán tőkével (vagyis jól képzett munkaerővel) és szolgáltatási infrastruktúrával vonzóbbá tudnak válni a tőkeerős befektetők számára.
- A magyarok fogyasztási szokásait és értékeit elsődlegesen meghatározza hazánk integrációja a globalizált piacgazdaságba. Ha némi késéssel is, de itthon is hatnak olyan külföldi trendek, mint a posztmateriális értékek térnyerése: a jólét helyett a jóllét előtérbe kerülése, a fogyasztás mint önkifejezés előtérbe kerülése, a fenntarthatóság és a környezettel való harmónia keresése. Bár a koronavírus-járvány sokkja időlegesen visszavetheti a nemzetközi turizmust, ez a hatás valószínűleg csak átmeneti lesz: a következő évtizedre is az üzleti és turisztikai célú mobilitás növekedése lesz jellemző.

3. ÉN, A ROBOT – A TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS HATÁSA AZ ÉLETÜNKRE

A technológia robbanásszerű fejlődése mindannyiunk számára mindennapos tapasztalat. Az egyre fejlettebb robotizáció, a mesterséges intelligencia, a gépi mélytanulás és más vívmányok révén a gépek ma már korábban elképzelhetetlennek gondolt feladatokat képesek megoldani, és azokon a területeken is lepipálnak minket, amelyeken korábban reménytelennek vagy hozzánk, emberekhez képest teljesen esélytelennek éreztük őket.

Több mint húsz éve, hogy az IBM számítógépe, a Deep Blue megverte az aktuális sakkvilágbajnokot, Garri Kaszparovot. Ma már a mobiltelefonon futó sakkalkalmazások is könnyedén le tudnak győzni nagymestereket. Alig húsz évvel a Deep Blue diadala után, 2016-ban a Google AlphaGo alkalmazása megverte I Szedol dél-koreai gónagymestert, akit a megelőző öt évben senkinek nem sikerült. (Szedol fel is hagyott profi gópályafutásával.) A Deep Blue még irgalmatlan géperejére támaszkodott: titka az óriási memóriában rejlett, amely képessé tette arra, hogy minden lépés után lehetséges helyzetek millióit értékelje ki. Az AlphaGo ennél is többet tudott: a neurális hálózatok és a gépi tanulás módszerével gondolkodni kezdett, és olyan játékban nyert könnyedén, amelyet mi, büszke emberek az intuíció és a kreativitás bevehetetlen terepének tartottunk. Az azóta eltelt négy év pedig ennek a „nagymesternek" a sokszoros meghaladásáról szólt: az AlphaGo „utódai", az AlphaGo Zero és az AlphaZero már az embert tönkreverő ősök felett arattak elsöprő győzelmeket, alig néhány napnyi gépi tanulás után. A 2019 végén bemutatott MuZero pedig már úgy diadalmaskodott összes elődje felett, hogy előzetesen még a játékszabályokat sem tanították meg neki – mindenfajta készen kapott tudás nélkül képes kiszámítani a győzelemhez vezető lépéseket. Rég túl vagyunk tehát azon a kérdésen,

hogy a gép felülmúlhatja-e az embert – a gépek évente múlják felül újra és újra az embert felülmúló gépeket.

Új típusú gépkorszak hajnalát éljük – mondják a tudósok is, akik elképesztő listát tárnak elő azokról a mélyen emberinek tartott készségekről, feladatokról, amelyekben az új technológiákkal felruházott gépek erősebbnek bizonyulnak nálunk.[181] A gépek ma már nálunk gyorsabban és pontosabban kielemzik a képeket. Előre megtervezett, kiszámítható útvonalon már emberi részvétel nélkül vezetnek autót. Gyorsan, olcsóbban és pontosabban könyvelnek, és bíróságok helyett oldanak meg jogi vitákat. Nagyobb valószínűséggel diagnosztizálnak rákos sejteket, nem beszélve arról, hogy a koronavírus-járványhoz hasonló egészségügyi válsághelyzetekben milyen hasznosnak tudnak bizonyulni – például a fertőzöttek kiszűrésben a középületek bejáratánál. Sőt, már sikerlistás szerelmes dalokat is írnak. Egyre több dologra képesek, termékek és szolgáltatások korábban elképzelhetetlen minőségű és mennyiségű tömegét állítják elő. Ráadásul a technológiával foglalkozó jövőkutatók szerint az eddigi bámulatos eredmények még csak az első botladozó lépéseket jelentették egy hosszú és beláthatatlan úton. Az előttünk álló évtizedek még az eddigieknél is elképesztőbb meglepetéseket tartogathatnak.[182]

Hogyan reagált volna Thomas Edison, ha megpróbáljuk elmagyarázni neki az 5G lényegét? Mennyit értett volna meg Nikola Tesla az okostelefonok, a videómegosztók és a TikTok világából? Még a legnagyobb elmék is saját koruk foglyai, akik képtelenek előre látni a technológiai fejlődés egymásra épülő ugrásait, az újonnan létrejövő lehetőségek és fogyasztói igények egymást ösztökélő vágtájának irányát. Ezért nekünk sem lehet esélyünk arra, hogy megjósoljuk, száz vagy akár ötven év múlva milyen irányba fog tartani és milyen következményekkel fog járni a mesterséges intelligencia és a robotika fejlődése vagy éppen az ember-számítógép interfész kutatása. Valószínűleg arról sem lehet sejtelmünk, hogy egyáltalán milyen kérdések fogják foglalkoztatni a kutatókat akár csak két évtized múlva.

Arra azonban bátran vállalkozhatunk, hogy a mai trendekből kiindulva előre jelezzük, mi várható a már létező vagy akár gyermekcipőben járó új technológiák és eszközök terjedésében, a mindennapi életünkre gyakorolt hatásukban. Erre azért is szükség van, mert ezek az eszközök, ha nem eredményeznek is a maihoz képest gyökeresen eltérő életmódot, alapvetően meg fogják határozni tíz évvel későbbi önmagunk napi tapasztalatait, a kommunikáció lehetőségeit, a fogyasztási szokásokat – és nem utolsósorban a gazdaság kereteit. A technológia fejlődése, a lehetőségek kitárulása pedig a magyar polgárok igényeit is át fogja alakítani: jelenünkhöz képest a politikától is egészen mást fogunk elvárni például az egészségügy, a közlekedési infrastruktúra fejlesztése vagy éppen az oktatás területén, ahogy egyre inkább érzékelni fogjuk a legújabb vívmányok széles körű alkalmazásában élenjáró országok változását. Ha valóban érdekel bennünket, milyen lesz 2030 Magyarországa, ezeket a fejleményeket sem hagyhatjuk ki a számításból.

A digitális infrastruktúra fejlődése – 5G+ és szupergyors internet

Az internet és mára már a mobilinternet is az alapvető társadalmi infrastruktúra részévé vált. Bizonyára számos olvasónk emlékszik még a „betárcsázós" internet-„hőskornak" legfeljebb generációs nosztalgiából nevezhető szakaszára a kilencvenes évek utolsó harmadában. A szélessávú internet, majd a főként a mobilinternet és az okostelefonok elterjedésének hatására az ezredforduló után születettek számára már alighanem felfoghatatlan, hogy azt a valamit is internetnek neveztük.

A netes kapcsolatok fejlődésével mindenesetre mára általánosságban szűkül az olló a fiatalabb és/vagy urbanizáltabb, illetve az idősebb és/vagy kevéssé urbanizált csoportok között. Ma számos gyerek előbb tanulja meg használni a YouTube-ot, mint hogy beszélni kezdene, és szinte mindenki ismer legalább egy nyugdíjast, aki élete felét a közösségi médián tölti. Mindenesetre 2030-ra várhatóan az amúgy is magas (2019-ben 79 százalékos)[183] hazai mobilinternet-penetráció még elterjedtebbé fog válni, ami alapot szolgáltat az internetre épülő technológiák igazán széles körű használatára. Ezzel párhuzamosan már ma is számos olyan kezdeményezés létezik, amelyek „beérésével" 2030-ban már várhatóan az ország (és a világ) minden pontján elérhető lesz a folyamatos, jó minőségű internetkapcsolat.[184]

Az újabb generációs mobileszközök új, párhuzamosan futó alkalmazásai, a nagy felbontású videók, felhőalapú mesterségesintelligencia-megoldások egy évtizeden belül már képesek lesznek kihasználni a másodpercenként legalább 1 gigabájtos adatátviteli sebességet biztosító 5G hálózat nyújtotta előnyöket. Az 5G emellett jobb lefedettségi területtel és hihetetlenül magas adatátviteli sebességgel rendelkezik a cella „szélén" is, valamint több adatbiztonsági funkció és alacsonyabb akkumulátorfogyasztás mellett tud működni.

Nem biztos, hogy a hétköznapi felhasználható számára azonnal érthetővé válik ezeknek a tendenciáknak a jelentősége – de ez épp annak tudható be, hogy ezek az infrastruktúrák és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások ma még nem a mindennapi élet részei, ezért el sem tudjuk képzelni azokat a kényelmi, biztonsági vagy szabadidős funkciókat, amelyeket lehetővé fognak tenni. Hogy mégis jobban érzékelhessük e változások súlyát, próbáljuk felidézni, milyenek lehettek az elvárásaink és a felhasználói igényeink 1997-ben, a frissen kijött Siemens S10-es telefon-

nal (ez volt az első színes kijelzőjű mobil!) és a Matáv forradalmian újnak számító betárcsázós internetelérésével felszerelkezve. Képzeljük el, hogy egy 2020-ból érkező időutazó megpróbálja megértetni akkori önmagunkkal a nyolcmagos okostelefonok, az online streamelés, az Amazon, a Netflix, a YouTube, TikTok vagy a kiterjesztett valóságra alapozott online kereskedelem mindennapi élményegyüttesét, nem beszélve a gépitanulás-támogatott virtuális segédszoftverekről vagy a mesterségesintelligencia-kutatás eredményeiről.

Az 5G valódi jelentőségét pontosan ennyire nehéz előre megjósolni, méghozzá épp azért, mert az újabb és újabb innovációk és alkalmazási módok egymásra fognak épülni, mintegy kitapogatva az új infrastruktúra kínálta lehetőségeket. Annyi biztos, hogy a késedelem nélküli, villámgyors adatátvitelt biztosító hálózat életünk minden területén forradalmi változásokat fog előidézni, a hatékonyabban termelő, teljesen automatizált okosgyáraktól kezdve a kiterjesztett valóságot alkalmazó online kereskedelmen és az összehangoltan működő önvezető járműveken át a precíziós távsebészet lehetőségeit kiaknázó orvoslásig bezárólag.

Offline létünk alkonya – hétköznapi életünk digitalizálódása

Az elmúlt öt évben a világpiacon az okoseszközök elterjedtsége 35 százalékos éves növekedést mutatott, és a következő évtizedben várhatóan ez a trend fog érvényesülni hazánkban is. 2030-ra az okostelefonok aránya várhatóan hazánkban is eltörpül majd az egyéb okoseszközök között – a háztartásokban, az iparban és a közlekedésben is döntően okoseszközöket fogunk használni a mindennapokban.

A „konnektivitás", vagyis az internethez való folyamatos kapcsolódás és a szünet nélküli, az élet minden területére kiterjedő online aktivitás nem pusztán mennyiségi, hanem egyértelműen minőségi továbblépést hoz majd – ezt fejezi ki a dolgok internete (*Internet of Things* – IoT) kifejezés is. Ha az internetre csatlakozó rengeteg egyedi eszköz többé nem fog fennakadást okozni a hálózat üzemeltetésében, az egyes felhasználói és gazdasági folyamatok környezete is teljesen megváltozik majd.

2030-ra mindenesetre valószínűleg hazánk legeldugottabb szegletében is ki fog épülni az 5G, valamint a városokban elérhető lesz a WWAN-hálózatok első generációja. Ez azt jelenti, hogy ekkorra már nem lesznek infrastrukturális akadályai annak, hogy a lakosság egészét aktívan be lehessen vonni a digitalizáció legkorszerűbb folyamataiba. Mindeközben persze az idősebb és fiatalabb generációk digitális készségei között, ha csökkenő mértékben is, de a jövőben is lesznek különbségek. Ugyanakkor a nyugdíjaskorú YouTube-influenszerek vagy a fiatalok által elhagyott közösségi

fórumok „elöregedése" már ma is az életünk része. Ez alapvető változást jelent az ezredforduló időszakához képest, amikor a digitális szakadék még sokkal élesebben elválasztotta a „digitális bennszülötteket" az előző generációktól, akik között még sokan éltek olyanok, akik a század első felében áram vagy vezetékes víz nélkül nőttek fel.

Persze joggal vethető fel az a filozófiai vagy antropológiai aggály, hogy vajon jót tesz-e majd az emberi fajjal, ha az online és offline létezés határai ennyire összemosódnak, illetve ha a mához képest is kevesebb esélyünk lesz arra, hogy legalább néhány órára visszavonuljunk a folyamatosan érkező ingerektől – vagyis hogy egymagunkban legyünk, netán a legszűkebb családunk körében, a külvilágot kizárva. Ezek reális félelmek. A fejlődéssel mindig veszítünk valamit, és nehéz előre látni, mikor fogják ezek a veszteségek felülmúlni a várható hasznokat. Ezek a hasznok azonban kétségkívül tetemesek lesznek. Akármit gondoljunk is az itt tárgyalt tendenciáknak a hátulütőiről, ha okosan adaptáljuk az új vívmányokat, az életünk számos területén pozitív lesz az egyenleg.

El tudjuk képzelni, mekkora váltást jelentett nagyszüleinknek, amikor a kézi mosást felváltotta a mosógép, vagy amikor többé nem a kútról kellett a házba vinni a vizet? Valószínűleg ilyen léptékű változásként fogjuk megélni, amikor az online vásárlást a kiterjesztett vagy a virtuális valóság segítségével fogjuk végezni; amikor a napi bevásárlási cikkeket vezető nélküli drónok fogják házhoz szállítani nekünk; vagy amikor okoseszközeink részletes és személyre szabott utazási tervet készítenek nekünk nyárra, a repülőfoglalástól a helyi közlekedésig, anélkül, hogy akár a laptopunkat bekapcsolnánk. Hasonlóan átalakul majd a szórakozás, amelyben a virtuális valóság és a kiterjesztett valóság definiálja újra az élmény és a szórakozás fogalmait.

A következő egy-másfél évtized során az egyik legszembetűnőbb változás a robotok széles körű elterjedése lesz. Persze itt még nem a sci-fikből ismert, a megtévesztésig emberszerű, intelligens androidok komornyikként vagy bébiszitterként várható megjelenésére kell gondolni, hanem jóval egyszerűbb, többnyire egy-egy meghatározott feladat ellátására alkalmas gépek hétköznapivá válására. A hagyományos ipari alkalmazások mellett már hazánkban is megjelentek egyszerűbb, olcsóbb háztartási és szervizfunkciókat (például éttermi felszolgálást) ellátó robotok. Ezek a következő években szinte bárki számára megfizethetővé válnak majd, így meg fog nyílni az út a robotok széles körű társadalmi szerepvállalása előtt.

A porszívórobotok elképesztő sikerét látva például reális képet alkothatunk arról, hogy mire is érdemes számítanunk tíz év múlva. A háztartási robotok még mindig elsősorban specifikus feladatok elvégzésére lesznek alkalmasak (fűnyírás, ablaktisztítás stb.), de emellett idővel meg fognak jelenni a kommunikációra, szociális funkciókra is képes, eleinte még igen-

csak kezdetleges humanoid robotok, és várhatóan a kisgyermekek vagy az idősek gondozásában is egyre nagyobb szerep hárul majd rájuk (ez a folyamat a különféle légzésfigyelőkkel és okosbébicsőszökkel napjainkban már láthatóan megindult). Az ipari alkalmazások és az önvezető autók már pontosan kijelölték azokat a szükséges fejlesztési irányokat, amelyek révén az otthoni robotok is biztonságossá és jobban használhatóvá fejleszthetők.

Ugyancsak roboteszközök révén az emberi test mind egészségügyi, mind kényelmi szempontból módosítható, illetve kiegészíthető lesz. Ezek a technológiák tíz év múlva bárki számára elérhetők lesznek. Várhatóan akkor ez még nem lesz olcsó mulatság, így sokáig csak a magasabb jövedelműek engedhetik majd meg maguknak, de idővel ezek is elérhetővé fognak válni, és akkor akár hét-tíz évvel is meghosszabbíthatják majd a várható élettartamot.[185] A kereskedelmi forgalomban várhatóan előbb fognak széles körben elérhető formában megjelenni a mobilitást támogató robotikai eszközök. A mozgáskorlátozottak lehetőségeit tágítják majd a járást segítő technológiák (úgynevezett *exoskeletonok*, vagyis külső/belső aktív ízületi pótlások), míg a társadalom szélesebb, elsősorban idősebb rétegei számára az új típusú közlekedési eszközök (automatizált kerekesszékek, rollerek, lépegető székek) könnyítik majd meg a mobilitást.

A szervizrobotok elterjedése 2030-ban valószínűleg még korlátozott lesz – de már megindulnak a házimunkát alapjaiban átalakító változások. Várhatóan a magyar háztartások többségében lesz már egy-két speciális robot (például az önműködő porszívó), de a drágább, komplexebb rendszerek (felszolgáló robot, concierge-robot, gyerekfelvigyázó robot) csak a tehetősebbeknél jelennek majd meg. A robotok mindennapi látványa a nyilvános tereken ettől függetlenül elindít majd egy társadalmi szintű változást: az emberek elkezdenek majd hozzászokni a technológia ilyen szintű látványos térnyeréséhez.

De hétköznapi életünk közvetlen környezetében is hatalmas változásokra számíthatunk. A SMART city (okosváros) koncepciója az információs és kommunikációs technológiák mellett az erőforrások optimális kihasználtságát és a lakott területek ökológiai lábnyomának csökkentését is magában foglalja. Képzeljünk el egy olyan várost, amelyben a közlekedést nem egymástól elkülönülő és véletlenszerűen érintkezésbe lépő gyalogosok, gépjárművezetők, villamosvezetők és masiniszták alkotják. Ehelyett egy mesterséges intelligencia minden egyes járművet, úti célt és útvonalat egyetlen hatalmas információs rendszer milliónyi fogaskerekének egyikeként kezel: a legapróbb önvezető dróntól a szintén sofőr nélkül haladó tömegközlekedési eszközökön át vonatokig minden beleilleszkedik az egységes, összehangolt, gazdaságos és környezetkímélő tervezésbe, amelyben az emberi hiba, a közlekedési balesetek, dugók és egyéb működési zavarok esélye a nulla felé konvergál. Egy okosvárosban ugyanilyen optimalizált

megoldásokat kell elképzelni a víz- és áramszolgáltatás, a hulladékkezelés, a világítástechnika vagy éppen a távhőszolgáltatások terén.

Az okosvárosok fő sajátossága a hatékony, interaktív és rugalmas városi adminisztráció, a közterületek biztonságossá tétele és a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek különleges igényeinek kielégítése. Egy okosvárosban gyorsabban, biztonságosabban és olcsóbban juthatunk el A-ból B-be, és olyan hátrányos helyzetű, illetve kevésbé mozgékony csoportoknak a város életébe való visszaintegrálására is lehetőség nyílik, mint a mozgássérültek vagy az idősek. Az adaptív jelzőlámpák, interaktív utastájékoztató rendszerek, okos parkolási lehetőségek és összehangolt gépjármű-navigációs rendszerek csökkenteni fogják a menetidőt és a károsanyag-kibocsátást, és mindenekelőtt sokkal biztonságosabbá teszik majd a helyváltoztatást. Az automatizációnak a felszíni kötöttpályás közlekedésre történő kiterjesztésével csökkenni fognak az üzemeltetési költségek, és várhatóan az emberi tényezőkből fakadó leállások is egyre ritkábbak lesznek. A központi (országos) elektronikus adminisztrációs rendszerek mintájára kialakulnak a városi/községi elektronikus szolgáltató és ügyintéző felületek, amelyeken az ott élők lakossági bejelentéseket tehetnek, intézhetik városi ügyeiket és nyomon követhetik a környék állapotát, történéseit. A közművek mind szolgáltatói, mind felhasználói oldalról költséghatékonyabbá fognak válni: szolgáltatói oldalon a karbantartás és a szükséges kapacitás előrejelzése, felhasználói oldalról pedig a költségre/fogyasztásra történő optimalizáció veszi majd át a hangsúlyt.

Az okosvárosok kialakulásának elsődleges mozgatórugója a telekommunikációs hálózatok rohamos fejlődése. Ez fogja lehetővé tenni a különböző elektronikai eszközök valós idejű kommunikációját, így például a jelzőlámpa és az autóbusz közötti információcserét vagy az orvosi segítségnyújtásra szoruló beteg életjeleinek továbbítását a kiérkező mentősök részére. Az ilyen technológiák számára épp a fentebb már tárgyalt 5G-hálózatok teremtik meg a megfelelő infrastruktúrát; segítségükkel lehetőség nyílik arra, hogy a releváns adatokat soha nem látott mennyiségben és sebességgel lehessen továbbítani és feldolgozni.

Az elkövetkező évtizedben ezek a technológiák várhatóan Magyarországon is meg fognak jelenni. Látható, hogy a változások elsősorban a kiadások csökkentését fogják eredményezni, ugyanakkor a városban élők életét is megkönnyítik majd az utazással és adminisztrációval töltendő idő jelentős csökkentésével.

A távolságok megszűnése és a verseny kiszélesedése – a gazdaság és a munkavégzés átalakulása

A világgazdaság egyre gyorsabb ütemű digitális átállásának egyik legfontosabb hatása a munkaerőpiaci határok lebomlása lesz. Nem csupán arról van szó, hogy az otthonról végzett munka és a részmunkaidős feladatvégzés kiszélesedő lehetőségei az országokon belül megkönnyíti a munkaerő-kereslet és -kínálat egymásra találását. A munkaerőpiac globalizálódásával az országok közötti távolságok szerepe is csökkenni fog.

Persze a személyes jelenlétet igénylő feladatok elvégzésében, mint amilyen például az építőmunkásé vagy a beteggondozóé, továbbra is helyi munkaerőre fogunk támaszkodni. Számos, a nemzeti össztermékben egyre növekvő arányt képviselő munkát azonban a világ bármely pontjáról el lehet végezni – gondoljunk csak az online ügyfélszolgálati rendszerek vagy a jogászi feladatok tömeges Indiába vagy a Fülöp-szigetekre való kiszervezésére.[186] Ha az olvasó például holnap Budapesten saját céget szeretne indítani, Bengaluruban vagy Sencsenben minden probléma nélkül találhat az interneten olyan logótervezőt, videóvágót vagy marketingszakembert, aki a magyarországi piaci ár töredékéért, de ugyanolyan vagy akár jobb minőségben is képes elvégezni a szükséges munkát. Szinte biztos, hogy ehhez hasonlóan a jövő magyar marketingeseinek, weblaptervezőinek, dizájnereinek vagy könyvelőinek szintén a globális munkaerőpiaci versenyben kell majd helytállniuk.

A gazdaságban az egyéni idő- és munkabeosztás, illetve a teljesítmény mérése is rendkívül egyszerűvé fog válni, hiszen a helyadatok, a konkrét internetforgalom és a mesterséges intelligenciával követett eszköz- és programhasználat együttesen pontosan meg tudja adni a munkavégzés eredményességét is. Ezeknek a megoldásoknak ráadásul várhatóan járulékos gazdaságélénkítő szerepük is lesz,[187] nem csupán az egyre bővülő használat miatt, hanem mert az új típusú digitális rendszerek számos új piaci igényt, munkahelyet fognak generálni. A rendszerek fejlesztése és üzemeltetése nagyszámú magasan képzett szakembert igényel majd a műszaki területeken, és minden szakterületen meg fog nőni az informatika szerepe – miközben számos, korábban emberek által végzett rutinfeladatot a gépek vesznek át tőlünk (ezekkel a munkaerőpiaci folyamatokkal alább külön is foglalkozni fogunk).

A már létező technológiák elterjedése az ipari termelés körülményeit is felforgatja. A 3D-nyomtatás például az utóbbi években már odáig fejlődött, hogy a következő években nélkülözhetetlen elemeivé válnak majd a gépgyártásnak vagy – a prototípusok és kísérleti fázisú innovációk olcsóbb gyártása révén – a kutatás-fejlesztésnek. Egy piackutatás eredményei szerint 2015 és 2017 között a világszerte eladott 3D-nyomtatók száma több

mint a duplájára emelkedett.[188] Ez a trend csak mostanra kezd érvényesülni Magyarországon, ahol a 3D-nyomtatási technológiák gyors elterjedése a mindennapi használatban várhatóan a 2020-as évek első felében fog lezajlani. Ez pedig az egyszerűbb eszközök vagy alkatrészek helyben történő előállításának megkönnyítése révén idővel több szektort teljesen átalakíthat, az egészségügytől kezdve az ipari termelésig.

Mivel a 3D-nyomtatás jól illeszkedik a tudatos/környezettudatos fogyasztói magatartáshoz, hosszabb távon az várható, hogy idővel egyre nagyobb mértékben fogunk támaszkodni erre a technológiára. Az azonban valószínűtlen, hogy már tízéves távlatban jelentős piacformáló hatást gyakorolna, vagyis összességében 2030-ig nem fogja érdemben befolyásolni a végfelhasználói termékek árát, az értékesítési láncokat.

Az ipari termelés teljes automatizációjának több évszázados folyamatában napjainkban köztes fejlődési szakasznak vagyunk tanúi. Ennek során a számítógépek, ipari robot- és egyéb termelőberendezések egymással kommunikálva, a mesterséges intelligencia képességeit kihasználva minden eddiginél hatékonyabban állítják elő a termékeket, beleértve a nyersanyagok kitermelését és a mezőgazdasági termesztést is. Ezt a fejlődési lépést szokás a 4.0 ipari forradalomként, vagyis Ipar 4.0-ként aposztrofálni. 2030-ra minden bizonnyal nagy lépést fogunk tenni előre ezen a téren, ugyanakkor arról sem érdemes megfeledkeznünk, hogy a hazai ipar jelentős része még az eggyel korábbi fejlődési szakaszban van. Vagyis ezen a téren még jelentős lemaradást kell majd pótolnunk.

Önvezérelt tanulás és távsebészet – a humán tőke felhalmozása

A digitális forradalom ma még szinte beláthatatlan új lehetőségeket kínál a humán tőke felhalmozásában, különösen olyan stratégiai fontosságú területeken, mint az oktatás vagy az egészségügy. Olyan változásokról van szó, amelyek nemcsak a szolgáltatások minőségére, de a hozzáférési egyenlőtlenség csökkentésére is esélyt biztosítanak.

Századunk paradox módon egyszerre szól a gépek előretöréséről és ezzel párhuzamosan a minőségi emberi munkaerő felértékelődéséről. A robotizáció hatásainak tárgyalásakor látjuk majd, hogy a könnyen automatizálható rutinfeladatok gépesítése mellett a munkaerő versenyképessége egyre nagyobb mértékben a kreativitáson, az egyéni kezdeményezésen és mobilitáson, a jól transzferálható készségek meglétén fog múlni. Vagyis azok a munkavállalók lesznek a változás nyertesei, akik kellő rugalmassággal tudnak helyet találni maguknak a digitalizált gazdaság gyorsan változó körülményeinek és munkaerőigényének közegében. Ennek a humán tőkének a felhalmozásában az átalakuló oktatás fogja a kulcsszerepet játszani.

A digitális eszközöknek ma hazánkban még leginkább kiegészítő funkció jut a gyermekek és a felnőttek oktatásában. Az iskolák vagy egyetemek nagy részében Magyarországon is elektronikus információs rendszerekben történik az ügyintézés, az intézményekkel való kommunikáció vagy éppen a tanulói eredmények rögzítése. A tantermekben az oktatók egyre inkább támaszkodnak digitális segédeszközökre (digitális táblákra és prezentációs eszközökre), jó esetben pedig felismerik azokat az online lehetőségeket (YouTube-videókat, interaktív alkalmazásokat), amelyek a tanulókat segítik az órákon átadott tananyag mélyebb megismerésében vagy az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazásában. Vagyis a technológia mindeddig leginkább a valós oktató-tanuló kapcsolat támogatására szolgált, de a tudás átadása még mindig a hagyományos módon történt: a középpontban a teremben töltött idő és a pedagógus mint a tudás megfellebbezhetetlen őrzője és továbbadója állt.

Ez a jövőben biztosan változni fog. Szülők és pedagógusok sokaságának mindennapi tapasztalata, hogy a gyermekek számos olyan készséggel és tudással rendelkeznek, amelyek elsajátításának semmi köze nincs a formális tantermi oktatáshoz. A gyerekek éjjel-nappal az okostelefonjukon és tabletjeiken böngészik az internetet (ha tehetik, akár a tantermi órákon is), és hatalmas tévedés azt hinni, hogy ennek során kizárólag értelmetlen játékokkal vagy egymás Instagram-képeinek nézegetésével töltik az idejüket. Utánakeresnek az őket érdeklő információknak, elmélyülnek őket érdeklő szubkultúrákban és szakterületekben (például az autók, a csillagászat vagy a mesterséges intelligencia világában), vagy éppen új szoftverek (videóvágóprogramok vagy képszerkesztők) kezelését sajátítják el bámulatosan rövid idő alatt. Ehhez képest közoktatásunk ma is azzal van elfoglalva, hogy lineáris tankönyvi menetrend szerint, frontális tantermi órák keretében verjen bele minél több lexikális tudást a fejükbe.

Ma már számos olyan pedagógiai elv és gyakorlati kísérlet létezik, amely felforgatja a tanteremközpontú, egyirányú, a tanulóra passzív befogadóként tekintő tudásátadás hagyományos rendszerét, és a gyerekek saját érdeklődésére és hétköznapi életmódjára, személyre szabott tanulási útjára igyekszik optimalizálni az oktatást. Ennek kulcsa a digitális és a tantermi oktatás új típusú kombinációja (*blended learning*), amelyben a formális iskolai tanulás a lexikális tudás frontális átadása helyett a tanulás segítésére, mintegy a tanulók „kísérésére" fókuszál. Jó példa erre az úgynevezett „tükrözött tanterem" modellje, amely megfordítja a tanulás mai, tanteremközpontú rendjét. Ahelyett, hogy a tanárok napközben évszámok, életrajzi adatok és képletek felmondására összpontosítanának, a diákok személyre szabott, interaktív tartalmak segítségével otthon ismerkedhetnek meg az alapokkal. Például egy digitális tudástárban megnézhetik az immunrendszer, a másodfokú egyenletek vagy a napóleoni háborúk világhírű szakértőjének közérthető és rövid, képi és hanganyagokkal illusztrált összefoglalását a téma legfontosabb problémáiról és tudnivalóiról – így egy északkelet-magyarországi zsákfalu internet-hozzáféréssel rendelkező diákja is olyan színvonalú alapozást kaphat, mint egy brit elitgimnázium diákja. Ezt követően a pedagógussal létesített élő iskolai kapcsolatot arra használhatják, amiben az a leginkább produktív lehet: a tudás gyakorlati alkalmazásának kifejlesztésére, a homályos részletek megvilágítására és az egyes tanulók haladásának, tanulásának személyre szabására. A tanár kis létszámú csoportokban, kreatív közös projektek keretében segítheti és ellenőrizheti a „leckék" beépülését, hogy az otthon elsajátított információk a gyakorlatban is kreatívan hasznosítható tudássá válhassanak.[189]

A negyedik ipari forradalom nyomán az oktatás-nevelés világszerte ebbe az irányba fog elmozdulni. Továbbra is szükségünk lesz valódi iskolákra és hús-vér pedagógusokra, a tanulás folyamata azonban gyökeresen megváltozik. Egyre nagyobb hangsúly kerül majd a személyre szabott, egyéni tanulási utak megszervezésére és az otthoni tudásszerzésre, miközben a tantermekben a tanárok afféle „kísérőkként" fogják segíteni a diákok haladását.

A COVID-19-járvány kevés kedvező hatásának egyike az lehet, hogy a digitális távoktatás kényszerű, egyik napról a másikra történt bevezetése az organikus elterjedéshez képest néhány éves ugrást jelentett a legtöbb területen. Ez a kényszermegoldás azonban távolról sem jelent tartós és rendszerszintű átállást. Jól látszott ez abból, hogy a magyarországi tapasztalatok nagyrészt a hagyományos tantermi oktatás egyszerű távoktatássá alakításáról szóltak – vagyis a tanárok a rendes órákat egyszerűen Zoomon vagy Skype-on tartották meg, ami finoman szólva is nagyon távol áll a digitális oktatás legújabb eredményeinek beépítésétől. Ugyanakkor ez a tapasztalat látványosan felszínre hozta az egyes régiók és társadalmi csoportok jelentős lemaradását és a digitális eszközök hiányából, valamint az alapvető digitális eszközök és kultúra ismeretének hiányából fakadó különbségeket. Mindebből láthatóvá vált, hogy a digitális lehetőségek és készségek fejlesztésében bőven van még tennivalónk. A digitális oktatás ma hazánkban még a hagyományos, poroszos tantermi oktatás egyszerű távoktatássá transzformálásában merül ki. Pedig ma azok az országok sikeresek, amelyeknek sikerült beépíteniük közoktatásukba és felnőttképzésükbe az új, az alapkészségekre, a személyre szabottságra és a játékos tanulásra épülő pedagógiai innovációkat.

Az oktatás mellett a humán tőkét leginkább érintő trend az egészségügyi ellátás középtávú átalakulása lesz. Az orvosi kutatások és a hétköznapi kórházi ellátás a digitális forradalom egyik legfontosabb frontját jelentik. Gépi tanulással állítanak elő új, minden korábbinál hatékonyabb antibiotikumot,

gépi mélytanulás segítségével sok millió kórelőzmény adataiból dolgoznak ki személyre szabott terápiás módokat, egyszerűbb tünetek esetén speciális chatbotokkal váltják ki a háziorvosi találkozásokat. Olyan műtéti eljárásokhoz és betegadat-feldolgozási rendszerekhez adott a technológia, amilyeneket akár másfél évtizede sem tudtunk volna elképzelni. Már napjainkban is szinte csak a pénz jelent akadályt egy olyan egészségügyi ellátás kiépítése előtt, amely minden egyes polgár számára science fictionbe illő tapasztalatokat, mindenekelőtt pedig összehasonlíthatatlanul jobb minőségű orvosi ellátást biztosítana.

Ez a folyamat különösen fontos lehetőségeket tartogat Magyarország szempontjából, amely, mint korábban láttuk, a legtöbb egészségügyi mutató tekintetében az európai mezőny végén kullog. A népegészségügy és a társadalombiztosítás ma Magyarországon intézményi, finanszírozási és technológiai szempontból egyaránt kritikus állapotban van, és egyre kevésbé lehet kisebb-nagyobb korrekciókkal új pályára állítani. A közeli jövőben bármilyen átfogó átalakítási tervnek szükségszerűen számolnia kell majd a Digital Health, vagyis a személyre szabott és technológiatámogatott ellátás kiépítésének kérdésével.

Az 5G megszakítatlan és hihetetlenül gyors adatforgalma például megteremti annak a lehetőségét, hogy egy oklahomai vagy pekingi szakorvos egy budapesti műtőasztalon fekvő betegen távvezérelt robotkar segítségével végezzen agy- vagy koszorúérműtétet. A 3D-nyomtatásnak köszönhetően ma már nemcsak személyre szabott protéziseket vagy törésrögzítőket lehet olcsón létrehozni; egy amerikai kutatóintézet igen közel jár ahhoz, hogy „nyomtatott" sejteket juttasson a sérült, például megégett felületekbe, és a következő lépés már komplett szervek létrehozása lesz. Az IBM és a Baylor College Medicine közös, KnIT nevű szuperszámítógépe az orvosi kutatást forradalmasította: néhány óra alatt több százezer új tudományos közleményt átolvasva, villámgyorsan képes új összefüggéseket és lehetséges gyógymódokat felfedezni, aminek köszönhetően már az elmúlt néhány évben is látványos eredményeket hozott például a rákos megbetegedések elleni küzdelemben.[190]

A következő évtized során ezek közül több, ma még igencsak drága technológia esetében is a költségek jelentős csökkenésére és így az alkalmazás elterjedésére lehet számítani. Tíz év múlva már szinte biztosan nem fog radikális újdonságnak számítani a betegek körül végzendő tipikus feladatok robotizálása, tervezhetősége. Sőt, maga a beteg operátorként is megjelenhet a terápiás folyamatban; jelentősen bővíthető lesz a biztonságosan otthon végezhető beavatkozások száma. Csak ez a két lehetőség egészen új megvilágításba helyezi az egészségügy mai legnyomasztóbb problémáját: az orvos- és ápolóhiányt. Természetesen nem arról van szó, hogy tíz vagy akár harminc év múlva már nem lesz szükség ezekre a szakemberekre. Ám

az automatizáció hozzáigazíthatja a munkaerőigényt a kínálathoz. Gondoljunk csak arra, milyen radikálisan átalakította a mezőgazdaság automatizációja a szektor emberigényét. Ehhez hasonlóan egy százharminc betegre felügyelő éjszakás nővér leterheltsége már önmagában attól is csillagászati távolságra lesz tíz év múlva a maitól, hogy ha a betegeknek önjáró robotok fogják kiosztani az ételt és a gyógyszereket. Indiában vagy Kínában pedig a távműtéti eljárások rohamos fejlődését már ma is az egyes régiókban krónikusnak minősíthető szakorvoshiány lehetséges megoldásaként tartják számon.

A Nagy Testvérre várva – államunk működése

Az elektronikus közigazgatásra már ma is világszerte az országok versenyképességének egyik fő összetevőjeként tekintenek. Az elektronikus ügyintézés, a wiki-technológia felhasználása a helyi döntéshozatalban, a közérdekű adatok könnyű és gyors online megismerhetősége, a vállalatok alapítását, fenntartását és új piacokhoz jutását segítő digitális eszközök széles körű alkalmazása olyan előnyt biztosít a hatékonyság és az átláthatóság tekintetében, amelyekről egyetlen ország se mondhat le anélkül, hogy végzetes leszakadását kockáztatná. Azokban a gazdaságokban, amelyek már idejekorán bevezették ezeket a módszereket, a társadalomnak is volt lehetősége lépést tartania a digitális kultúra fejlődésével, hogy a lehető legtöbben tudjanak élni az új lehetőségekkel. A demokratikus világban a politika digitalizálódása és az e-demokratikus folyamatok térnyerése valószínűleg már a következő évtizedben hatalmas lendületet fog venni.

A mostani trendeket figyelembe véve 2030-ra Magyarországon várhatóan minden közigazgatási szolgáltatás online is elérhetővé válik majd. Technológiailag már ma is megoldható lenne, hogy tartózkodási helytől függetlenül elektronikusan szavazhassunk a parlamenti és helyi választásokon, illetve a népszavazásokon – nem beszélve az önkormányzati szintű közösségi tervezési projektek megszaporodásáról. A totális közvetlen demokrácia, amelyet még az ókori görög poliszokban sem tekintettek reális lehetőségnek, a közeli jövőben azzá válik – a kérdés csak az lesz, hogy mihez akarunk kezdeni ezzel a lehetőséggel.

Bármekkora teret kívánunk is adni a politikában az új technológiáknak, sokszorosukra fognak növekedni olyan biztonsági problémák, amelyek már ma is rengeteg fejtörést okoznak a döntéshozóknak. A politika és különösen a demokratikus döntéshozatalhoz kapcsolódó tevékenységek teljes digitalizációja csak akkor mehet végbe, ha az okoseszközök széles körű elterjedésével a biztonsági funkciók fejlődése (a biometrikus azonosítás, a kiberbiztonsági kapacitások erősítése, a felhasználói tudatosság, az adatok

mint gazdasági erőforrás fontosságának tudatosítása) is lépést tud tartani. A technológia fejlődése nemcsak a demokráciának nyújt új lehetőségeket, de a demokrácia meghekkelésének is: a manipuláció, a csalás, az adatokkal való visszaélés különösen fontos társadalmi kihívássá válik a következő évtizedben.

A népszerű sci-fik ma előszeretettel borzongatják a közönség kedélyeit a teremtőjük ellen fellázadó, szuperintelligens gyilkos robotok rémképével. Pedig ma inkább azoktól az algoritmusoktól van a legtöbb félnivalónk, amelyek üzleti és politikai érdekkörök szolgálatában, gyakran észrevétlenül próbálnak beférkőzni a tudatunkba vagy éppen a hálószobánkba. A mesterséges intelligencia, a gépi tanulás, a big data elemzés fejlődése soha nem látott lehetőségeket teremt a gyanútlan fogyasztók jóhiszeműségével való visszaélésre. Digitalizálódó életmódunk egyik alapvető velejárója, hogy a techcégek személytelen algoritmusa minden egyes virtuális lépésünket követően szorgalmasan gyűjti az adatokat szokásainkról, személyes preferenciáinkról, vásárlásainkról vagy akár félelmeinkről. A helymeghatározási adatok összekapcsolása a felhasználó egyéb digitális nyomaival (vásárlási, hírfogyasztási, böngészési adataival) gyakorlatilag a teljes életmód rögzítésére lehetőséget ad. A cégek (vagy éppen a politikai pártok) nemcsak közvetlen családtagjainknál fognak jobban ismerni bennünket, hanem saját magunknál is – és ezt a tudást a marketing hatékonyabbá tételére, a fogyasztás (eladói oldalról vett) optimalizálására, tetteink és gondolataink befolyásolására fogják felhasználni, miközben ennek nem is feltétlenül leszünk tudatában.

Ezek a fejlemények szabadságunk alapjait fogják érinteni: a világról alkotott képünket, értékeinket és vásárlói, választási döntéseinket egyre könnyebb lesz manipulálni. Persze csak akkor, ha hagyjuk. A cégek, pártok és egyéb szervezetek, sőt a kormányok 2030-ban várhatóan a maiaknál sokkal kifinomultabb technikákkal igyekeznek majd befolyásolni bennünket, ami beláthatatlan következményeket rejt magában. Minden digitális felületen célzott tartalmak, álhírek és direkt marketingüzenetek tömegei fognak megjelenni, amelyek szünet nélkül fogják ostromolni a tudatunkat. A digitális írástudás és a kiberbiztonsági alapismeretek elsajátítása ezért elengedhetetlen feltétele lesz annak, hogy a közeljövőben is megőrizhessük magánszféránk biztonságát és cselekvési szabadságunkat. A jövő oktatási rendszerének egyik legfontosabb feladata az lesz, hogy a polgárokat felkészítse arra: a Nagy Testvér mindig figyel.

Követő ország, lecsorgó innováció

Bár a digitalizáció hatása fajunk jövőjére valóban felmérhetetlen lesz, egy évtizedes távlatban még nemigen számíthatunk az innováció mindent felforgató forradalmára. 2030-ra sokkal inkább ma is látható technológiai trendek beérésére számíthatunk, vagyis olyan fejlesztések előrehaladására, finomodására és széles körű elterjedésére, amelyekről már ma is lehet némi fogalmunk. Ennek ellenére ezekben az években dől el, hogy a negyedik ipari forradalom nyomán létrejövő új világban kik számítanak majd „időben érkezőknek", mintaadóknak, és mely országok lesznek azok, akik csak megkésve és egyre nagyobb hátrányba kerülve kullognak a változások után.

De mi a helyzet Magyarországon? Hol állunk mi az innovációs versenyfutásban egy olyan században, amelynek a tudásalapú társadalom az egyik fő jelszava?

Az országok versenyképességével foglalkozó kutatók gyakran hivatkoznak egy összetett mutatóra, amelyet Global Innovation Indexnek (GII) neveznek.[191] Ezt az évente 129 ország gazdaságát vizsgáló indikátort úgy számítják ki, hogy nyolcvan különféle szempont szerint értékelik, milyen szerepet játszik az innováció egy-egy ország gazdaságában. Ahol magas a GII értéke, ott nagy ráfordítás mellett jelentős innováció történik – vagyis ezeket a gazdaságokat tekinthetjük az innováció éllovasainak. A következő kategóriába azok az országok tartoznak, amelyek mérsékelt szintű befektetés mellett közepes szintű eredményeket tudnak felmutatni, és általában olyan területekre koncentrálják az erőfeszítéseiket, amelyek kisebb befektetés mellett, rövidebb idő alatt is megtérülnek.

Magyarország e mérés szerint inkább az utóbbi kategóriába tartozik. Ez azt jelenti, hogy nálunk elsősorban követő innováció valósul meg: az igazán nagyszabású újításokat nem mi találjuk ki, és csak ritkán dobunk piacra nemzetközi mércével mérve is sikeres új, nagy hozzáadott értékű termékek. Ehelyett általában néhány éves késéssel vesszük át külföldről a már jól bevált, kiforrott technológiákat.

Az európai mezőnyben megfigyelhető lemaradásunk képét erősíti meg az EU digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő, 2015 óta évente kiadott DESI (*Digital Exconomy and Society Index*) jelentése is.[192] Magyarország eszerint tartósan a sereghajtók közé tartozik az EU tagállamai között,[193] és bár nagyjából az európai átlagnak megfelelő ütemben lépeget előre a digitális átállásban, ez a tempó messze elmarad attól, amely akár a középmezőnytől való távolság ledolgozásához elegendő lenne. Hazánk a legutóbbi DESI-jelentés szerint a 21. helyen állt a rangsorban.[194] A jó hír az, hogy a tárgyi feltételekkel nincs probléma: a szélessávúinternet-elérésben és az 5G-re való felkészültség tekintetében még jobbak is vagyunk az eu-

rópai átlagnál, sőt az utóbbi tekintetében még a dobogóra is feljutottunk. Vagyis az esélyeink távolról sem rosszak. A rossz hír az, hogy jó infrastrukturális lehetőségeinket ma egyáltalán nem tudjuk kihasználni. A magyar polgárok, a vállalatok és az állam esetében a szemléletváltás továbbra is várat magára – egészen egyszerűen nem vagyunk hajlandók (vagy csak nem vagyunk képesek) élni az új lehetőségekkel.

Különösen rosszul állunk a humán tőke tekintetében: 2019-ben a magyarok kevesebb mint fele rendelkezett legalább alapfokú digitális kompetenciákkal,[195] és csak minden negyedik bírt az alapszintűnél fejlettebb készségekkel.[196] Ennél is nagyobb a lemaradásunk, ha a digitális technológiák vállalkozások általi alkalmazását nézzük: a magyar vállalatok több mint felének[197] digitalizációs szintje különösen alacsonynak mondható, és általában is jelentősen el vannak maradva a big data alapú megoldások használata, a felhőalapú számítástechnika alkalmazása vagy az e-kereskedelemben való jelenlét tekintetében[198] (ez utóbbi egyébként különösen kitetté tette a magyar vállalatokat a 2020-as koronavírus-járvány idején meghozott korlátozó intézkedések hatásainak). És bár az utóbbi években sokat tettünk a digitális közszolgáltatások elterjedéséért, az európai mezőnyben továbbra is csak a 24. helyen kullogunk. Míg a teljes körű online ügyintézés vagy a vállalkozásoknak nyújtott digitális közszolgáltatások terén mára sikerült megközelítenünk az EU-s átlagot, az e-kormányzati szolgáltatások igénybevételét és különösen a közérdekű adatok nyílt digitális hozzáférhetőségét tekintve a leszakadásunk szembeötlő.

Érdemes itt külön kiemelni, hogy Magyarországon ma legalább huszonötezer[199] informatikus hiányzik a piacról, míg egyes becslések szerint ez a szám akár a negyvenezret is elérheti.[200] Ez a rengeteg hiányzó ember már ma is létező feladatokat nem végez el: a magyar munkaerő-kínálat ma működő cégek már létező igényeit nem képes kielégíteni, ami azt jelenti, hogy az informatikusok száma az idő előrehaladtával egyre inkább el fog szakadni az irántuk mutatkozó igény mértékétől. Így pedig nehezen elképzelhető, hogy ha semmi nem változik, akár a digitális gazdaságban, akár az elektronikus közszolgáltatásokban le tudjuk majd dolgozni már ma is aggasztó lemaradásunkat. Egyszerűen nincs elég emberünk, aki elvégezze ezt a munkát.[201]

Bármilyen mutatót nézzünk is, a kép nem változik: olyan országot látunk, amelyben a digitalizáció vívmányainak széles körű alkalmazása előtt nem látunk komolyabb infrastrukturális vagy tárgyi akadályt – az állam és a gazdaság szereplői azonban szemléletmódjukban és készségeikben még mindig a 20. században élnek. Hagyjuk, hogy a világ és Európa elszaladjon mellettünk, és mintha abban reménykednénk, hogy előbb-utóbb minket is maguk után vonszolnak majd.

Egy ország persze így is eltengődhet egy ideig. A rohamosan digitalizálódó világgazdaságban, az egyre terjedő automatizáció közepette élhetünk

a lehetőséggel, hogy mások hátába kapaszkodva próbáljunk a víz felszínén maradni. Indiai vagy hongkongi rendszergazdákra bízhatjuk a magyar cégek informatikai rendszereinek működtetését, amerikai vagy német szakembereknek szervezhetjük ki kiemelt infrastruktúránk kibervédelmét, magyar e-kereskedelmi platformok helyett továbbra is vásárolhatunk az Amazonról és az eBayről, finn és svéd alkalmazások megkésett átvételével próbálhatjuk nagy nehezen tartani a lépést a világgal. A probléma az, hogy a sikeres országok nem ezt a stratégiát követik, nem mások erőforrásaira támaszkodnak. A rohamos sebességgel integrálódó világgazdaságban a digitális kompetenciák és az innováció a versenyképesség legfontosabb alapfeltételei közé tartoznak. A negyedik ipari forradalom korában azok az országok lesznek sikeresek, amelyek ezeken a területeken nem elégednek meg a középmezőnnyel, és legalább azokat a lehetőségeket maximálisan kihasználják, amelyek már a rendelkezésükre állnak.

Ha a 21. században a sorsunkat uraló, a saját életünkre valódi hatást gyakorló nemzet szeretnénk lenni, nem elégedhetünk meg a technológiai fejlődés megkésett lecsorgásával. Nem szabad sajnálnunk a pénzt és az energiát a magyar emberek digitális készségeinek fejlesztésére és a magyar gazdaság átállításának segítésére – mindez csak politikai akarat kérdése. Az innováció támogatásával, a belépési költségek csökkentésével, a rendelkezésre álló technológiai tudás terjesztésének elősegítésével és mindenekelőtt az alap- és magasabb fokú digitális készségek elsajátításának ösztönzésével a magyar állam rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyek révén változtathatunk Magyarország leszakadásának borús kilátásain. Nincs okunk pánikba esni, de tudatában kell lennünk annak, hogy már most késésben vagyunk. Kár lenne hagynunk elúszni a lehetőséget, hogy hazánk a negyedik ipari forradalom nyertesei között érkezhessen meg a jövőbe.

MI A TANULSÁG?

- A technológiai fejlődés tízéves távlatban még nem fogja felforgatni az életünket; ehelyett már ma is látható technológiai trendek beérése és elterjedése várható. Bár Magyarország inkább követő típusú ország, mint az innováció éllovasa, ezek a folyamatok még így is nagy hatást fognak gyakorolni hétköznapi életünkre, a munka világára és politikai intézményeink működésére.
- A legfontosabb trendek közé tartozik a folyamatos és jó minőségű internetes hozzáférés infrastruktúrájának kiépülése és elterjedése. Eszközeink soha nem látott mértékű összekapcsolódása új típusú üzleti, politikai és gazdasági szolgáltatások és eljárások működtetését fogja lehetővé tenni. Ennek a folyamatnak hátulütői is lesznek (mindenekelőtt

a magánszféra szükségszerű szűkülése és az adatokkal való visszaélés, a manipuláció, illetve a kiberbűnözés új lehetőségei), de legalább ekkorák lesznek az életminőségünk javulását eredményező hasznok.

- A legfontosabb fejlemények várhatóan a következők lesznek: a robotok elterjedése az átlagos háztartásokban, a személyes mobilitást és az élet meghosszabbítását elősegítő eszközök és alkalmazások elérhetővé válása, a kiterjesztett és a virtuális valóság rohamos fejlődése és továbbterjedése a szabadidős tevékenységekben, illetve a kereskedelemben, a mesterséges intelligencia és gépi tanulás alapú eljárások alkalmazása a gazdaságban és az egészségügyben, az okosvárosok kiépülése, a közvetlen demokrácia és az e-kormányzás lehetőségeinek szélesedése.
- A legfontosabb hatás a humántőke-felhalmozásban várható. Az oktatás új digitális lehetőségei gyökeresen átalakíthatják a tudásátadás mai rendszerét – már ha hajlandók vagyunk élni velük. Az automatizáció fejlődése a krónikus orvos- és ápolóhiányt is enyhítheti, miközben az új diagnosztikai és terápiás eljárások hozzájárulhatnak aktív életünk meghosszabbításához.
- Digitális infrastruktúránk kifejezetten kiemelkedő színvonalú. Ennek ellenére az új lehetőségek használatában, mindenekelőtt a digitális kompetenciák és a gazdaság digitalizációjának tekintetében az utolsók között kullogunk. Felelőtlenség lenne beletörődni, hogy Magyarország továbbra is az innováció és a digitális átállás sereghajtói közé tartozzon. A következő évtizedben azok az országok tehetnek szert értékes előnyre, amelyek időben felfedezik a negyedik ipari forradalomban rejlő lehetőségeket, és tudatosan felkészítik társadalmaikat az új gazdasági rend kihívásaira.

4. ELVESZIK-E A ROBOTOK A MUNKÁNKAT? – A DIGITALIZÁCIÓ KÖZÉP- ÉS HOSSZÚ TÁVÚ TÁRSADALMI HATÁSAI

A társadalomtudósok többsége inkább bizonytalan, sőt gyakran kifejezetten gyanakvó és pesszimista a technológiai fejlődés társadalmi hatásait illetően. A legtöbb félelem a munka világát övezi. Vajon feleslegessé válik-e a munkánk a mindentudó gépek mellett? Végérvényesen kettészakad-e a társadalom a gépek okos barátaira és kevésbé szerencsés vetélytársaira? Bezárul-e a világ, ha intelligens eszközeink megspórolják nekünk a munkát, illetve azt az erőfeszítést, hogy távoli, sokszor teljesen idegen emberekkel működjünk együtt? A következőkben ezekre az általános kérdésekre keressük a választ, és röviden szólunk arról is, hogy mik lehetnek a legfontosabb tanulságok nekünk, magyaroknak.

Az úgynevezett technológiai munkanélküliségtől való félelem jóval korábbi, mint a modern technológia: az ipari forradalom újításaira, a gyártási folyamatok egyre szélesebb körű gépesítésére válaszul a munkások állásaiért aggódó luddináták több mint kétszáz éve kezdték a géprombolást. Valójában minden nagy technológiaváltás, az úgynevezett általános célú technológiák újabb és újabb hulláma mindig óhatatlanul felszínre hozza az emberi munka visszaszorulásával kapcsolatos aggodalmakat. A mai technológiai pesszimisták úgy érvelnek, hogy amit ma látunk, az tényleg valami más – szerintük a technológiai forradalmak több évszázados történetében még soha nem fordult elő hasonló. Ezzel szemben a technooptimisták úgy gondolják, hogy láttunk már hasonlót, és eddig még mindig sikerült megoldani a felmerülő problémákat. De mivel is érvel a két szemben álló tábor?

A pesszimista forgatókönyvek[202] abból a kétségtelenül valós megállapításból indulnak ki, hogy korunk technológiai vívmányai elsősorban az automatizációról, vagyis szó szerint a gépek egyre önállóbb, az emberi munkaerőt *kiváltó* működéséről szólnak: önvezető autókról, összeszerelő robotokról, könyvelőprogramokról, diagnosztikai alkalmazásokról. Ez a folyamat szerintük gyökeresen eltér a korábbi nagy technológiai újításoktól (a gőzgéptől az elektromosságig), mivel azok nem tették feleslegessé az emberi munkát. Sokkal inkább abban segítettek, hogy az emberek ügyesebbek, gyorsabbak, hatékonyabbak legyenek. Tehát: míg a korábbi technológiai forradalmak megnövelték a munkaerő hatékonyságát (így a munkakeresletet és a béreket is), a mai fejlemények inkább lecserélik a hagyományos emberi munkát – ezáltal pedig csökkenő foglalkoztatáshoz és alacsonyabb bérszinthez vezetnek. A következmények eszerint egyetlen korábbi epizódhoz sem hasonlíthatók az emberi történelemben. És ami még fontosabb: igencsak vészterhesek.

Vegyük észre: a technológiai pesszimisták nem azt vitatják, hogy bővülni fog-e a gazdaság a technológiai fejlődéstől: ma senki sem vonja kétségbe, hogy anyagi értelemben összességében és átlagosan jóval gazdagabbak leszünk. Ez az átlagos gazdagodás azonban számos aggasztó jelenséget fog a felszínre hozni: tömeges munkanélküliséget és az egyenlőtlenségek drámai emelkedését. Az egyenlőtlenségek ráadásul többféle dimenzióban is fokozódni fognak: a gazdagabbak, idősebbek és képzettebbek (azok, akik befektetnek az új technológiákba, illetve akik magas szintű tudásuk miatt a legkevésbé helyettesíthetők) sokat fognak nyerni ebből a folyamatból. Ezzel szemben a szegényebbek, a fiatalabbak és a képzetlenebbek igencsak meg fogják szenvedni a váltást.

Ebben a gondolati keretben hosszú távon az sem fog segíteni, ha időközben kiderül, hogy a munkakörök vagy feladatok egy része nem automatizálható, illetve ha bizonyos szektorok (legalábbis átmenetileg) érintetlenek maradnak – igaz, ezek a fékező mechanizmusok legalább lassíthatják az aggasztó folyamatokat.[203] Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a technopesszimista világkép szükségszerűen pártolja az erőteljes állami be-

avatkozást. Az elosztási következményeket e logika szerint mérsékelni lehet, például az érdemi negatív jövedelemadó (az adójóváírás) eszközével az alacsony jövedelműek vagy munka nélkül maradók számára, vagy akár a mindenkinek feltétel nélkül járó alapjövedelemmel. A feleslegessé váló munkaerőt a közmunkaprogram is felszívhatja, a forrásokat pedig az emberi munkát kiváltó gépek (így közvetve a tőketulajdonosok) megadóztatása biztosíthatja.

A technológiai optimisták ezzel szemben úgy vélik, hogy a pesszimisták csak a fejlődés egyik oldalát látják. Az automatizáció kétségkívül kiváltja az emberi munkát, mégis sajátos, hogy épp akkor aggódunk emiatt, amikor a világ legtöbb országában történeti összevetésben is nagyon alacsony a munkanélküliség. Ez pedig pont azért van így, mert a technológiai fejlődésnek van legalább három további következménye is.[204]

Először is újabb feladatok keletkeznek.[205] Az újonnan létrejövő feladatok testesítik meg leginkább az innovációt: ezek azok a munkakörök, amelyeket épp a nagyléptékű technológiai átrendeződések hívnak életre. Az ilyenekben dolgozók azok, akik például a különböző munkakiváltó technológiák eljárásait és szervezeti kereteit alakítják, vagy újabb és újabb alkalmazásokat fejlesztenek. A gőzgép megjelenése az ipari forradalom idején tetemes mennyiségű dolgos emberi kezet (és igás állatot) tett feleslegessé – de közben rengeteg új munkahelyet is teremtett, hiszen szükség volt jól képzett emberekre, akik megépítik és karbantartják ezeket a gépeket. Ugyanígy lehet, hogy a robotizáció nyomán gyári munkások, ügyfélszolgálatosok és bolti eladók tömegei veszítik el az állásukat, de alkalmasint még több magasabban képzett emberi munkavállalóra, például adatelemzőre, virtuálisvalóság-tervezőre vagy kibervédelmi szakértőre lesz szükség.

Másrészt az összességében gazdagabbá váló társadalom nagyobb keresletet támaszt bizonyos (akár korábban nem létező) szolgáltatások, jellemzően személyi szolgáltatások iránt: ezért lesz egyre több zumbaedző, kutyasétáltató vagy vegán szakács.[206] Arról nem beszélve, hogy a robotok még nagyon sokáig nem fogják tudni kiváltani az emberi munkaerőt olyan feladatkörökben, ahol például az érzelmi és kommunikációs készségek vagy éppen a gyors, nem várt helyzetek megoldásának képessége különösen fontosak: vagyis lehet, hogy a jövő kórházaiban a gyógyszereket gépek fogják kiosztani, de a betegekkel továbbra is emberek fognak kommunikálni, és a sebészrobotok által végzett műtéteket is emberi orvosok fogják felügyelni.

Harmadrészt idővel a hagyományos állások között is beindul majd egyfajta helyettesítés, amelynek során a magasabb termelékenységű, jobban automatizált szektorok valóban elveszítik a munkaerejük egy részét, a technológiai késlekedők (például a leginnovatívabbak hagyományos beszállítói) azonban részben fel fogják szívni azt.[207]

E három csatorna eredője az, amit a mai munkapiacon látunk: összességében alacsony munkanélküliség nagy átrendeződésekkel, amelynek nyertesei jellemzően a magasan képzettek (az innovatív munkakörök betöltői) és a szolgáltató szektor (amely a megnövekedett kereslet hatására jellemzően az alacsony képzettségűeket szívja fel).[208]

A technooptimista vízió nem azt állítja, hogy az átalakulásnak ne lennének elosztási, vagyis társadalmi következményei. Az kétségtelen, hogy a magasan képzettek ebben a vízióban is nagyon jól járnak. Innentől azonban a történet nem ennyire egyenes vonalú: a technológiai váltás nagy vesztesei nem a legalacsonyabban képzett, leginkább marginalizált csoportok lesznek, hanem éppenséggel a középsők, a korábban szinte középosztályi szinten élő szakmunkások, a fejlett országok rozsdaövezeteinek kékgallérosai. Építőmunkások, ácsok, pénztárosok, sőt ügyvédek, szakácsok és levéltárosok. Az ő munkájuk – még ha viszonylag összetett munkafolyamatokat foglal is magában – valójában szinte változatlan formában ismétlődő, kevés egyedi helyzetre szabott mérlegelést és kevés személyes kapcsolatot igénylő fázisokból áll. Ezek a folyamatok pedig nagyszerűen kódolhatók, hiszen nincs mögöttük olyan „hallgatólagos tudás", amelyet ne lehetne könnyedén lefordítani a bitek nyelvére.[209] Egy irodai takarító vagy egy pincér munkája (amelyek pedig tipikusan a legalacsonyabb szaktudást igénylik) jóval nehezebb, már ami az automatizálási potenciált illeti. Arról nem is beszélve, hogy a szakmunkások jellemzően drágábbak, mint a képzetlen betanítottak, tehát a vállalatok is nagyobb késztetést fognak érezni az ő lecserélésükre. A szektorális átrendeződések tovább erősítik ezt a trendet: a szolgáltatói szektor felfutása (az örök győztes eliten túl) főleg a legalacsonyabban képzetteknek, a speciális szaktudással nem rendelkezőknek kínál munkaesélyt. Ez a jelenség a *munkapiaci polarizáció*: vagyis a legalacsonyabban és a legmagasabban képzettek relatív helyzetének erősödése a közepesen képzett szakmunkások rovására.[210]

A technológiai optimisták jóval kevesebb állami beavatkozást tartanának ideálisnak, ráadásul ezt is épp ellentétes irányúnak képzelik el. Míg a pesszimisták fékeznék a technológiai átállást, az optimisták éppenséggel felpörgetnék, hogy az ennek nyomán képződő magasabb jövedelmek növeljék a keresletet és így pörgessék a gazdaságot. A pesszimisták a minél jobb robotoktól tartanak, míg az optimisták a középszerűektől, amelyek a munkát képesek ugyan helyettesíteni, de a jövedelmeket nem tudják olyan ütemben bővíteni, hogy az az így generált nagyobb kereslet révén lehetővé tegye új állások létrehozását.[211] Az optimisták így inkább mindenben segítenék a gépkorszak kiteljesedését: támogatnák az innovációt, javítanák az infrastruktúrát, ösztönöznék a jobb menedzsmentgyakorlatok terjedését. A munkapiaci polarizáció veszteseit pedig leginkább azzal kárpótolnák, hogy esélyt adnának nekik arra, hogy ne csak lefelé csúszhassanak (ezt

láttuk eddig), hanem akár felfelé is mozdulhassanak – például az általános készségeik bővítésével, hatékony át- és továbbképzési programokkal és minden olyan beavatkozással, amely fokozhatja a munkapiaci mobilitást.

És végül egy utolsó, optimizmusra okot adó szempont: az a tény, hogy a technológiai fejlődés részben kiváltja az emberi munkát, különösen előnyös lehet akkor, amikor a fejlett világ országai épp munkaképes korú lakosságuk csökkenésével szembesülnek.[212] Amint azt korábban már említettük, nem véletlen, hogy az ipari robotok épp azokban az országokban a leginkább elterjedtek, ahol sok az idős és kevés az aktív korú (illetve ahol az aktívak arányának csökkenésére számítanak).[213] A munkaerő gépekkel való helyettesítése három szempontból is segíthet az elöregedő népességen. Egyrészt új termelési inputot jelent a kieső, nagy létszámú generációk helyett: vagyis a gépek mintegy modern „rabszolgákként" fogják ellátni azokat a feladatokat, amelyekre már nem lesz elegendő ember. Másrészt a fizikailag nehéz munkafolyamatok átvállalásával a gépesítés tovább munkában tarthatja az idősebbeket: egy sebész például sokkal tovább képes lesz dolgozni, ha az emberpróbáló, akár több órán át tartó műtétek fizikai műveleteit precíz robotok végzik majd helyette, és neki csak a művelet előkészítésével és felügyeletével kell foglalkoznia. Harmadrészt pedig a technológia fejlődése azt vetíti előre, hogy a kapacitások a már most hiányszakmának számító idősgondozásban is bővülni fognak: akire többé nem lesz szükség a gyártósor mellett, könnyen jól fizető munkát találhat az egyre növekvő igényeket kiszolgáló idősotthonokban.

Összefoglalva: a munka világát minden bizonnyal számottevően érinteni fogja a technológaiai átalakulás. A pesszimista vízió szerint a technológiai munkanélküliség soha nem látott felfutása vár ránk, a társadalom pedig menthetetlenül kettészakad. Az optimistábbak azt hangsúlyozzák, hogy *tartós* technológiai munkanélküliség még sosem volt, mivel minden új technológia további innovációra és új munkakörök létrehozására ösztönöz. A leginkább derűs jövőkép szerint pedig a munkaerő gépekkel történő helyettesítése éppenséggel a legjobbkor jön nekünk azokban az évtizedekben, amikor a világ fejlettebbik felében úgyis csökken a hadra fogható munkaerő.

Bezárul-e a világ?

Minden technológiai változás új lehetőségeket jelent az országok közötti szakosodásban és a nemzetközi munkamegosztásban. Az automatizált termelési technológiák térnyerése is sokféle változást vetíthet előre. Mivel az új technológiák elsősorban a fejlett országokban összpontosulnak, alapvetően változhat meg az ipari termelés földrajzi megoszlása és a nemzetközi kereskedelem mintázata.

A következő évtizedben elsősorban arra számíthatunk, hogy a munkakiváltó technológiák terjedésével az olcsó és jól automatizálható munkaerő vonzereje leértékelődik. Ez azt jelenti, hogy a multinacionális nagyvállalatok telephelyválasztásában kisebb szerepet fog játszani a munkaerőköltség, vagyis például a magyarországihoz hasonlóan olcsó munkaerő. Ez alapvetően fordíthatja meg a korábbi harminc év nagy globalizációs korszakát, amikor a fejlett országok termelő vállalatai jellemzően a fejlődőkbe telepítették termelésük egy (erősen munkaintenzív) részét. Ez a visszafordító folyamat (a korábbi *offshoring* ellenében) az úgynevezett *reshoring*. Bár a *reshoring* jelentősége a fejlett országok szempontjából egyelőre inkább szimbolikusnak mondható,[214] a fejlődő országokban már valóban érezhetők a következményei.[215]

A fejlődő országokba irányuló működőtőke-áramlás lassulása azt is jelenti, hogy leértékelődhet a feldolgozóipar szerepe a felzárkózásban. A globalizáció korábbi szakaszában a sikeres felzárkózók szinte kivétel nélkül a feldolgozóiparban keletkezett kapacitásokra és az itt kiépült exportpotenciálra építettek (a kelet-ázsiai kistigrisek éppúgy, mint a kelet-európai rendszerváltók). A feldolgozóipar annyiban valóban különleges, hogy nagy volumenben képes felszívni viszonylag képzetlen munkaerőt, ráadásul a munka során értékes készségeket és kompetenciákat tud tanítani a jellemzően az alacsony hatékonyságú hazai szektorokból érkezőknek. Mivel mások sikeres felzárkózási modellt nemigen ismerünk, a közgazdászok egy része komoly veszélynek tartja, hogy az esetleg „túl korai deindusztrializáció" visszaveti a kevésbé fejlett országok felzárkózását.[216] Ez középtávon azért is különösen aggasztó a mi szempontunkból, mert a fenti technológiai újítások egy része épp arra lesz egyre inkább alkalmas, hogy egyes szektorokban kiváltsa az olcsó munkaerőt. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy autógyárnak például nem feltétlenül fogja megérni az alacsony munkaköltségek miatt Magyarországi üzemet működtetni, ha a szükséges gyártási folyamatokat fejlettebb robotok vagy 3D-nyomtató segítségével helyben is el fogja tudni végezni.

Míg a *reshoring* a globális értékláncok rövidülésével a nemzetközi üzleti kapcsolatok lazulása, a globalizáció visszafordulása felé mutat, a technológiai fejlődésnek vannak éppen ellentétes hatásai is. Az egyik ilyen a nyelvi korlátok oldása. A széles körben elérhető ingyenes fordítóprogramok például drasztikusan csökkenthetik a nemzetközi együttműködések egyik legfontosabb akadályát.[217]

Ezzel szemben ma számosan akadnak olyanok, akik szerint ismét csak a deglobalizációs tendenciákat fogják erősíteni a 2020-as koronavírus-járvány hatásai: a határok lezárása és az áruszállítás lassulása felfedte a globális termékláncokra épülő ellátási rendszer sérülékenységét. Vagyis azt, hogy mik a gyenge pontjai egy olyan világgazdasági rendszernek, amely a

lehető legszélesebb nemzetközi munkamegosztásra és a nemzetgazdaságok aprólékos egymásba épülésére alapul. A hétköznapok szintjén ez olykor tragédiával fenyegető ellátási zavarokban jelentkezett, mindenekelőtt a járvány idején egyébként is kritikus fontosságú gyógyszeriparban – számos készítmény fontos alapanyagainak fő exportőre ugyanis Kína, amely 2020 elején komoly korlátozásokat vezetett be az ilyen anyagok kivitelére. Ezek a tapasztalatok a globalizációpesszimisták szerint arra fogják sarkallni az országokat, hogy visszavonuljanak a globális termelési láncokból, és gazdasági tevékenységükben minél inkább a helyire, a közelben gyárthatóra támaszkodjanak.

Az ilyen félelmek ellenére sem valószínű azonban, hogy a koronavírus-járvány egyszeri sokkhatása valóban olyan rendszerszintű folyamatokat fog beindítani a *reshoring* irányában, mint amilyeneket az első ijedség után sokan feltételeznek. Egyrészt még mindig nem látszik, mi lesz a járvánnyal szembeni védekezés különböző nemzetállami megoldásainak végső egyenlege – ez nagyban függ a releváns adatok (fertőzési és halálozási ráta, a különféle korlátozó intézkedések hatásainak értékelése, esetleges második hullám megjelenése vagy egy hatékony oltóanyag gyors elterjedése stb.) utólagos értelmezésétől. Egyáltalán nem kizárt, hogy a világ gyorsan leküzdi a vírust, vagy egyszerűen kialakítja vele a *modus vivendi*t (ahogy például az influenzával vagy a HIV vírussal). Másrészt a deglobalizáció irányába ható ideiglenes politikai indulatok ellenére a világgazdaság mai szerkezetében nem látszik olyan indok, amely a végső egyenlegben jó üzletnek mutatná a bezárkózást. Nem véletlen, hogy a globalizáció folyamatát a közelmúlt más hasonló sokkjai sem tudták igazán visszavetni: sem az első világháború végén jelentkező és a koronavírusnál nagyságrendekkel több áldozatot követelő spanyolnátha, sem a korai szakaszában világszintű pánikot okozó HIV vírus, sem pedig a kétezres évek elejének madárinfluenza-pánikja.

A globalizáció nem valami különös, átmeneti történelmi véletlen, hanem igen erős gazdasági ösztönzők eredménye: egyszerűen arról van szó, hogy általánosságban minden ország polgárai szeretnének olcsóbb és szélesebb választékú kínálatból vásárolni, és ennek mai kereteit Kínától Amerikáig épp a globális munkamegosztás, illetve a határok lebontása teremtette meg. Vuhan, Bergamo vagy New York tragédiája után sem látszik életszerűnek, hogy a polgárok szívesen lemondanának erről a vívmányról, pláne arról, hogy szabadon beutazhassák a világot, amelynek közeliségéhez, elérhetőségéhez évtizedek alatt egyre inkább hozzászoktak.

Hogyan érint mindez bennünket?

A jelen és a közeljövő technológiai eredetű, nagy gazdasági és társadalmi átrendeződései során Magyarország leginkább csak követni fogja a világfolyamatokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudnánk alakítani a sorsunkon, vagy hogy ne kellene mérlegelnünk, miként tudunk a lehető legjobban megfelelni az előttünk álló kihívásoknak. A technológiai fejlődés néhány vonatkozása már a közeli jövőben is feladatot és lehetőséget jelent számunkra.

Mindenekelőtt akár a pesszimista, akár az optimista forgatókönyveknek hiszünk, nincs kétség afelől, hogy a következő évtizedben nagy változásoknak leszünk tanúi a munkapiacon. Még ha összességében nem feltétlenül csökken is (vagy legalábbis nem drasztikusan) a munkaerő iránti kereslet, bizonyos szakmák dolgozói (még ha csak átmenetileg is) bizony nehéz helyzetbe fognak kerülni. A leginkább valószínű vesztesek a feldolgozóiparban foglalkoztatottak lesznek. Ami pedig Magyarország szempontjából rossz hír: különösen jól automatizálhatók olyan hazai húzóágazatok, mint az autóipar vagy az elektronikus gépgyártás. Az International Federation of Robotics 2019-es jelentése szerint például épp az autógyártás az ipari robotok messze legnagyobb felhasználója (az összes ipari alkalmazás 30 százalékával), míg a második az elektronikus gépgyártás.[218]

A munkapiaci polarizáció nálunk is tetten érhető jelenség: a 2000-es években már Magyarországon is látszódott a gépkezelők és a szakmunkások foglalkoztatási arányának csökkenése.[219] A jövőben ez a trend minden bizonnyal tovább fog erősödni, már csak azért is, mert az évek óta emlegetett munkaerőhiányra reagálva a magyarországi feldolgozóipari vállalatoknál már ma is tetten érhető a munka-tőke helyettesítés.[220]

A magyar munkapiacot ugyanakkor egyelőre messze nem a technológiai pesszimisták nagy félelme, a strukturális munkaerő-felesleg, illetve az általános és tömeges állástalanság jellemzi. Éppen ellenkezőleg: a vállalatok továbbra is a minőségi és a mennyiségi munkaerő hiányában látják működésük legfontosabb korlátját. A belátható jövőben így vélhetően hasznosabb lenne azokkal a munkaerőpiaci beavatkozásokkal foglalkoznunk, amelyek megkönnyítik az alkalmazkodást a szükségszerű szerkezeti, ágazati átrendeződésekhez, és védelmet nyújthatnak a polarizáció által sújtott szakmunkásoknak. Az általános kompetenciák fejlesztése és a felsőfokú végzettségűek arányának növelése mellett ilyen megoldás a munkapiaci (regionális és foglalkozási) mobilitás minden erővel történő ösztönzése. Legyen több olyan munkavállalónk, aki felkészülten tud szembenézni az átalakuló munkapiaci helyzettel!

Magyarországot 2030-ig nem fogja erősen sújtani a működőtőke-beruházások visszafordulása. Elsősorban azért lehetünk optimisták, mert a legtöbb nálunk termelő multi központja nincsen igazán messze, a globális

értékláncok rövidülése pedig elsősorban a kontinenseken átívelő termelési rendszereket érintheti.[221] A felmérések szerint pedig az uniós hátterű és az EU magországaiban működő multik kevésbé hajlanak gyártókapacitásaik mozgatására, mint az angolszász vállalatok, a magyar bérszint pedig a munkaköltség oldaláról nem jelent erős ösztönzést a helyettesítésre.[222]

Erősen ország- (és némiképp régióspecifikus) kihívás a nagy technológiai váltás előtt álló autóipar meghatározó jelenléte, illetve nagy súlya a hazai (és régiós) gazdaságban.[223] A hazai gazdaság egyelőre nincs égető kényszerhelyzetben: iparági szakértők szerint a következő tíz évben még mindig a hagyományos, robbanómotoros autókból fognak többet eladni a világon.[224] Az elektromos autózásra való átállást így vélhetően egy ideig még meg fogjuk úszni,[225] de autóipari kitettségünk hosszabb távon komoly kockázatot jelent: elsősorban az ágazat erős konjunktúraérzékenysége és nagyfokú automatizálási potenciálja miatt. Az átalakuló gazdasági környezetben nem támaszkodhatunk már sokáig a 20. századra szabott gazdasági szerkezetünkre. Az évek múlásával egyre kevesebb gyártósori munkásra lesz szükségünk, de egyre nagyobb hiányát fogjuk érezni az informatikusoknak, programozóknak, kiberbiztonsági szakértőknek – és általában a magasan képzett, jó alapkészségekkel rendelkező, a változó munkapiaci igényekhez rugalmasan alkalmazkodni tudó magyaroknak.

MI A TANULSÁG?

- Ma még nem látszik, hogy a robotizáció tartós munkanélküliséget fog-e eredményezni. Az azonban biztos, hogy a folyamatnak lesznek vesztesei: elsősorban a közepesen képzett szakmunkások, a fejlett rozsdaövezetek kékgallérosai. A munkapiaci polarizáció során ezek a csoportok jelentősen le fognak szakadni a legalacsonyabban és a legmagasabban képzettektől, akiknek a munkájára továbbra is szükség lesz.
- A munkapiaci polarizáció Magyarországon is jelentkezni fog. Ugyanakkor általánosságban hazánkra sokkal inkább jellemző a munkaerőhiány, mint a munkahelyek kiváltása miatti tartós munkanélküliség. Az alkalmazkodás fő eszközei: az általános kompetenciák fejlesztése és a felsőfokú végzettségűek arányának növelése, illetve a munkapiaci mobilitás serkentése.
- A világgazdaságban a technológiai változások nyomán csökkenni fog a felzárkózó országok olcsó munkaerejének vonzereje, ami a termelés legalábbis részleges deglobalizációját idézheti elő. Ennek nyomán leértékelődhet a feldolgozóipar szerepe a kevésbé jómódú országok felzárkózásában. Ugyanakkor a globalizáció mint hosszú távú trend várhatóan nem fog megfordulni. Ebbe az irányba mutat a technológiai fejlődés számos eleme is, így például a nyelvi határok lebomlása.

5. HELYÜNK A VILÁGBAN – KÜLPOLITIKA ÉS GLOBÁLIS TRENDEK

Magyarország kis lélekszámú, nyitott ország. Sorsunk alakulása már a globalizáció kiteljesedését megelőzően is szélsőségesen kitett volt a körülöttünk zajló geopolitikai viszonyok alakulásának, a nemzetközi hatalmi vetélkedés mindenkori állásának. Bár ebben a kötetben elsősorban olyan tényezőket veszünk számításba, amelyekre a magyar döntéshozók és polgárok közvetlen hatást gyakorolhatnak, mozgásterünk és az előttünk álló középtávú kihívások értelmezhetetlenek lennének, ha nem szentelnénk külön figyelmet a bennünket körülvevő világ átrendeződésének és a felsejlő globális tendenciáknak.

A külpolitikában tízéves trendeket előrejelezni igen korlátozottan és csak magas hibaszázalékkal lehetséges. Más fontos területeken, mint amilyen a gazdaságpolitika, a szociálpolitika, vagy a népesedéspolitika, alapvetően hosszú távú demográfiai és világgazdasági folyamatok határozzák meg a kereteket, amelyek behatárolják az országok mozgásterét, de egyúttal kiszámíthatóbbá is teszik a változásokat. Ezzel szemben a világpolitika esetében az egyszeri és kiszámíthatatlan sokkhatások, akár egy néhány százalékos választási győzelem is hosszú távon és radikálisan tudja megváltoztatni a nemzetközi környezetet. Ezek közül persze nem mindegyik megjósolhatatlan: például Kína felemelkedése, a nemzetközi migráció vagy a globális klímaválság tendenciái nemigen okoznak meglepetést, hiszen jó előre lehetett kalkulálni az előjelekkel. Ugyanakkor akadnak olyan események, mint például a 2001. szeptember 11-én végrehajtott terrortámadások vagy éppen a Brexit, amelyek nem előrejelezhetők, de alapvetően tudják megváltoztatni a külpolitika feltételrendszerét, sőt akár a teljes nemzetközi rendszert is új irányba terelhetik.

Magyarország kapcsán mindenesetre elkerülhetetlen, hogy különösen nagy gondot fordítsunk olyan állandó, sajátos tényezőknek is, mint amilyen a területi elhelyezkedés, a történelmi örökség (a világháborúk, Trianon, sőt a dualizmus örökségének máig érezhető hatása), a demográfiai trendek, valamint esetünkben mindezekkel összefüggésben a határon túli magyarok kérdése. Ezek a tényezők önmagukban is korlátok közé szorítják Magyarország mozgásterét és ambíciószintjét, és ráerősítenek azokra a keretekre, amelyeket szövetségi rendszerünk szerkezete szab meg a számunkra.

Mindezt figyelembe véve a magyar külpolitika legalapvetőbb kereteit európai uniós és kisebb mértében NATO-tagságunk jelenti. Ezért a magyar külpolitika lehetőségeinek vizsgálatakor különös figyelmet érdemes fordítani az EU egészének mozgásterére, illetve az EU világpolitikai szerepének dinamikájára. Hiba lenne figyelmen kívül hagyni a magyar külpolitika hagyományos működési elveit is, még akkor is, ha az elmúlt évek kezdemé-

nyezései, mint például a keleti nyitás politikája[226] ezeken – legalábbis a narratíva szintjén – némileg már túlléptek.

Külpolitikai mozgásterünket és a világban betöltött szerepünket tágabb szövetségesi rendszerünkön túl hagyományosan elsőrendűen két politikai, katonai, illetve gazdasági regionális nagyhatalom határozza meg: Németország és Oroszország. Az utóbbi években Törökországot – helyesen – ugyancsak a magyar külpolitikai mozgástérre fontos hatással bíró szereplőként kezdték kezelni. A ma látható tendenciák alapján a következő évtizedben mindhárom ország különböző mértékű vezetési válsággal szembesülhet, így fő trendként a korábbi viszonylagos stabilitást bizonytalanság válthatja fel. Eközben Németország és főleg Oroszország korábbi gazdaságpolitikai szerepe tovább fog gyengülni. Ettől függetlenül ezen országok meghatározó vonatkoztatási pontok maradnak számunkra, a globális politikában betöltött súlyunkra is hatással lesz. E fejleményeken túl három további globális trend bizonyosan érinteni fogja Magyarországot a következő évtizedben: Kína felemelkedése, a klímaváltozás és a migráció. Ezért az alábbiakban ezekkel is foglalkozni fogunk.

A magyar külpolitikát a rendszerváltozás óta három prioritás, illetve pillér alapján érthetjük meg: ezek a határon túli magyarok védelme, a szomszédságpolitika és az euroatlanti integráció. E súlypontok kialakítása az első szabadon választott kormány miniszterelnökéhez, Antall Józsefhez és kormányához köthető. Valamennyi pillér hatással van a többire, és a hatékony magyar külpolitikai érdekérvényesítéshez mindhárom stabilitása szükséges. Ugyanakkor az egyes pillérek fontossága az egyes kormányok alatt hangsúlyaiban változhat, és amint azt látni fogjuk, már pusztán demográfiai okokból is újra kell rendeznünk, finomhangolnunk kell a hagyományos magyar külpolitikai gondolkodást.

A következőkben ezeket a témákat fogjuk részletesebben áttekinteni, és megkíséreljük meghatározni, hogy egy évtizedes távlatban milyen új külpolitikai irányokat, kitörési pontokat érdemes megfontolni Magyarország szempontjából.

Belül tágasabb – az Európai Unió a következő évtizedben

Az uniós politika magyar szemmel ma már egyáltalán nem külpolitikai kérdés. Ugyanakkor külkapcsolataink alakulását az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája, szomszédságpolitikája és bővítéspolitikája közvetlenül, míg gazdasági helyzete és fejlődése, valamint az integráció esetleges mélyülése közvetett módon alapvetően fogja befolyásolni. Ráadásul szinte az összes közös politikának fontos külpolitikai dimenziója van – gondoljunk például az energiapolitikára, a segélyezési politikára, a kereskedelempolitikára és egyre inkább a klímapolitikára. Ezeket a politikákat az egyes államok belső folyamatain kívül leginkább a két vezető hatalom, Franciaország és Németország törekvései fogják meghatározni.

Összességében az évtized egyik legfontosabb kérdése az lesz, hogy a következő német vezetés tevékenységét milyen Európa-vízió fogja jellemezni. A Brexit kevés pozitív hozadékának egyike, hogy a legfontosabb fék kikerült a rendszerből, és az integráció mélyítése újból a brüsszeli viták középpontjába került. A híresen nehézkes uniós döntéshozatal ezáltal felgyorsulhat, mivel a következő évtizedben az integrációt jóval könnyebb lesz mélyíteni a folyamatot többnyire lassító britek nélkül.[227] A Tanácsban legtöbbször kettős többségre van szükség – vagyis egy javaslatot csak akkor fogadnak el, ha a tagállamok 55 százaléka (jelenleg tizenöt tagállam) a javaslat mellett szavaz, illetve ez a 15 tagállam az unió lakosainak legalább 65 százalékát képviseli. Az elmúlt évtizedben a britek körül kristályosodtak ki azok az ellenzéki csoportok, amelyek az egyes területeken ellenezték a mélyebb integrációt – ez a gravitációs pont a Brexittel megszűnt. Lengyelország nem lesz képes hasonló – lassító – szerepet betölteni, és nemcsak azért, mert kevesebb szavazattal rendelkezik, hanem az ország mostani nemzetközi pozíciója okán sem; nagy ország, de messze nem rendelkezik ehhez elegendő tekintéllyel és súllyal. Több olyan tagállam, amely egyes szakpolitikai területeken általában nem támogatja a mélyítést, mint például Dánia vagy Írország, hazai közvéleménye felé nehezen tudná eladni az együttműködést Varsóval a jelenlegi lengyel vezetés megosztó megítélése miatt.

Ezzel összefüggésben a másik alapvető kérdés az, hogy a nagyobb déli tagállamokban le fog-e lassulni a EU-ellenes pártok előretörése. Ebben a vonatkozásban elsősorban az olasz és spanyol belpolitika alakulása lesz igazán fontos, hiszen egy szuverenista-populista EU-ellenes párt esetleges hatalomra kerülése nagyban lassíthatná a további integrációt.

Megfelelő német szándék és az olasz vagy spanyol politikai irányváltás elmaradása esetén tehát a kisebb és keleti tagállamok nem fogják tudni megakadályozni az integráció mélyítését, miközben ezekben az országokban túl magas az EU-tagság támogatottsága ahhoz, hogy megkockáztassák a kiválás vagy a többsebességes Európa politikájának felvetését. Ez Magyarország esetében is így van, hiszen potenciális szövetségesei között például Lengyelországban a lakosság számára ez nem lenne elfogadható alternatíva; egyedül pedig nem vállalnák az esetleges elszigetelődést, ami a politikai érdekérvényesítő képességünket csökkentené. Ily módon arra lehet számítani, hogy bár lesznek olyan országok, mint Lengyelország, Dánia, Csehország és esetleg Magyarország, amelyek igyekeznek majd lassítani a folyamatokat, de ezt csak nagyon óvatosan tehetik meg, hiszen az eurózóna tagállamai bármikor dönthetnek úgy, hogy a zónán kívüli országokat kihagyva mélyítik tovább az integrációt.

Az EU jelenlegi társadalmi támogatottsága, a gazdasági érdekek és a politikai szocializáció miatt – a hazai narratíva ellenére – az uniós tagságnak ma nincs alternatívája, és az EU felbomlását is kizártnak tarthatjuk. Ráadásul a Brexit valamennyi területen még erősítette is az EU kohézióját. A magyar gazdaság annyira integrálódott az EU gazdaságába, hogy Magyarország számára az EU-n kívül ma már nincs mozgástér, így felelős magyar kormány soha nem is fogja komolyan felvetni a kilépést.

Hazánk szempontjából az egyik legfontosabb integrációs kérdés az lesz, hogy képesek leszünk-e és akarunk-e 2030-ig csatlakozni az eurózónához. Mivel a csatlakozási feltételek teljesítésének Magyarország részéről alapvetően csak politikai akadályai vannak, kijelenthetjük, hogy a vizsgált időszak végéig ez csak politikai irányváltás esetén következne be, legyen szó akár kormányváltásról, akár a mostani kormány belső fordulatáról. A koronavírus okozta válság ugyanakkor bizonyította, hogy sokk esetén az eurózónán kívüli valuták sokkal védtelenebbek: ez pedig új motivációt és érveket jelenthet a bevezetés mellett.

Magyar szempontból az EU bővítésének dilemmája is meghatározó lesz, hiszen hazánk egyedül a Nyugat-Balkánon rendelkezik érdemi külpolitikai befolyással. Az ugyanakkor bizonyos, hogy az EU 2030-ig nem fog új tagállamokat felvenni.[228] Az EU tagjainak, köztük Magyarországnak ezért megfelelő alternatívát kell nyújtaniuk ezen országok számára annak érdekében, hogy befolyásunk ne csökkenjen a térségben. Az azonban még nem látszik, pontosan hogyan is lehetne ezt elérni, hiszen az Európai Unió hétéves keretköltségvetése nem tartalmaz olyan többletforrásokat, amelyek komolyabb pénzügyi ösztönzést jelenthetnének.

A segélyezési és fejlesztéspolitika a migráció kezelésében is fontos szerepet fog játszani. Európának 2030-ig minden valószínűség szerint több, Afrikából érkező menekülthullámmal kell majd szembenéznie. Illúzió lenne azt hinni, hogy ez a kérdés tartósan lekerülhet a napirendről, és a 2015-ös válság máig tartó hatásaiból kiindulva ez további belső feszültségek forrása lesz a következő évtizedben.

A problémával az is összefügg, hogy milyen szerepet fog játszani a külpolitikában az Európai Zöld Megállapodás. Könnyen lehet, hogy egyes szennyező országok ellen határozottabb közös fellépésre lesz szükség, ami új dimenziót jelenthet eddigi külpolitikánkban elsősorban olyan feltörekvő hatalmakkal szemben, mint Kína, Brazília vagy Indonézia.

Az Európai Unió harmadik országokkal való kapcsolatának vonatkozásában fontos kiemelni, hogy az EU-integráció elmélyítéséről és Európa stratégiai autonómiájának megteremtéséről szóló macroni vízió – ismerve a gazdasági és demográfiai trendeket a kontinensen – kevéssé valószínű forgatókönyv. Vagyis kicsi az esély arra, hogy az EU belátható időn belül annyira megerősödhet és olyan gazdasági-katonai súlyra tehet szert,

hogy az USA-val és Kínával egyenrangú félként léphessen a globális térbe. Ezért az észak-atlanti együttműködés minden körülmények közötti fenntartása mint stratégiai cél a következő években ismét fel fog értékelődni. Ugyanígy fontossá válhat az EU számára a kapcsolatok elmélyítése azokkal az országokkal, amelyekkel az EU már aláírt szabadkereskedelmi egyezményt (Japán, Kanada), illetve amelyekkel még tárgyal erről (Ausztrália, Dél-Korea).

A hintapolitika vége – transzatlanti kapcsolataink a következő évtizedben

Közép-Európa országait, így Magyarországot is általában az atlantista országok közé sorolják. Ennek alapvetően történelmi és biztonságpolitikai okai vannak, ugyanakkor a Washingtonnal ápolt szorosabb kapcsolat az erősebb nyugat-európai országokkal szembeni függést is csökkenti. Természetesen az atlanti elkötelezettség mértéke országonként eltérő a régión belül. A balti államok, Lengyelország és egyre növekvő mértékben Románia például biztonságuk első számú garanciájaként tekintenek az Egyesült Államokra Oroszországgal szemben, míg más országokban, így Csehországban, Szlovákiában vagy Magyarországon az Oroszországgal fennálló szorosabb kapcsolat miatt az atlanti elköteleződés is kisebb mértékű.

A közép-európai térség regionális integrációja szempontjából meghatározó államok azonban alapvető feltételként tekintenek az atlantista politikára. A magyar szempontból kulcsfontosságú regionális integráció tehát külpolitikai hagyományainktól függetlenül is korlátozza a mozgásterünket ezen a területen, és középtávon lehetetlenné teszi, hogy az atlantizmustól jelentősen eltérő politikát képviseljünk. Kelet-Európa önmagában nem képes garantálni területi szuverenitását, és egyértelmű, hogy ehhez a jövőben is az Egyesült Államok lesz a legfontosabb partner.

A következő években Közép-Európa, így Magyarország egyre nagyobb kompromisszumokra fog kényszerülni Kínával folytatott kapcsolataiban. A demográfiai, kereskedelmi és politikai konfliktusok centruma a jövőben is Délkelet-Ázsiában lesz, ahol az amerikai befolyás folyamatosan csökkenni fog Kínával szemben. Ezért attól függetlenül, hogy republikánus vagy demokrata elnök lesz-e hatalmon, a Kína-kérdésben különutas politikát folytató államok még rövid távon sem számíthatnak majd az Egyesült Államok támogatására. Magyarországra tehát a következő évtizedben nemcsak az EU, hanem az Egyesült Államok és legközvetlenebb szövetségesei, így Lengyelország is nyomást fog gyakorolni az egyértelműbb oldalválasztás ügyében. A mosolydiplomácia nem lesz párhuzamosan fenntartható Peking és Washington irányában.

A következő évtizedben a NATO globális szerepe is csökkenni fog. Az Egyesült Államok az évtized elejére lezárta a 21. századot eddig meghatározó misszióit, és lassan kivonul Afganisztánból és Irakból. A szövetségesek védelme egyre inkább kellemetlen kötelezettségként jelenik meg Washingtonban. A NATO szerepe a kollektív védelem terén fontos marad, de az európai tagállamoknak további költséges erőfeszítéseket kell tenniük olyan területeken, mint a kibervédelem, a titkosszolgálatok közötti együttműködés erősítése a terrorizmus elleni küzdelem részeként, illetve a robotizáció. Egyedül így maradhatnak továbbra is releváns tényezők az Egyesült Államok szemében.

Magyar szempontból szintén fontos kérdés, hogy az amerikai kormányzat visszatér-e korábbi aktívabb és értékorientáltabb politikájához, vagyis a demokrácia és emberi jogok globális terjesztéséhez. Ez alapvetően a demokrata kormányzatok prioritása, még akkor is, ha az Obama-adminisztráció idején már jelentősen változtak a hangsúlyok. Az amerikai politika jellegéből adódóan a legtöbb elnök két ciklust tölt ki, és többnyire demokrata és republikánus kormányzatok váltják egymást. Bár a Trump-adminisztráció eddig számos hagyományt felülírt, mégis úgy számolhatunk, hogy a következő évtizedet Donald Trump esetleges újraválasztásától függetlenül is egy demokrata elnök ciklusa fogja meghatározni. Amennyiben Donald Trump elveszíti a 2020 novemberi elnökválasztást, a 2021 és 2029, amennyiben megnyeri, a 2025 és 2033 közötti időszak nagy valószínűséggel demokrata vezetést és külpolitikai irányváltást fog hozni.

Az amerikai külpolitika így valamelyest aktívabbá válhat a demokrácia és az emberi jogok területén, aminek magyar szempontból nem kizárólag belpolitikai vonzata lehet. Az első és legfontosabb következmény a multilateralizmus újbóli erősödése lehet: vagyis Washington újból vezető szerepet vállalhat a nemzetközi szervezetekben, és erélyesebben fog fellépni azon szövetségeseivel szemben, amelyek autokrata kormányokat támogatnak, antidemokratikus elveket vallanak, illetve nem tartják be a jogállamiság alapelveit. Egy ilyen fordulat a magyar külpolitika számos jelenlegi partnerét érintené. Erélyesebb lehet a fellépés a török kormánnyal szemben, számos térségben megerősödhet Oroszország ellensúlyozása, finomodhat az Izrael-politika, a nemzetközi szervezetekben pedig kevésbé fogják eltűrni a Kína érdekeinek kedvező tagállami vétókat. Az ENSZ politikájának megkérdőjelezése Washington határozottabb jelenléte esetén már nem lenne fenntartható.

Végül az Egyesült Államok vonatkozásában érdemes néhány szót ejteni a kereskedelmi kapcsolatokról is. Az esetleges nemzetközi kereskedelmi konfliktusok, a vámháborúk és különféle átmeneti vagy tartós kereskedelmi korlátozások várhatóan a magyar iparra is komoly hatást fognak gyakorolni. Amennyiben ugyanis az USA az eddiginél is szigorúbb vámszabályokat vezet be, esetleg más szövetségeseire is nyomást gyakorol, az jelentősen visszavetheti a Magyarország gazdasági növekedésében fontos tényezőt játszó autógyártást.

A bizonytalanság kora – geopolitikai környezetünk átalakulása

Közvetlen geopolitikai környezetünkben a következő évtizedben a stabilitást a kiszámíthatatlanság fogja felváltani. Közép-Európát geopolitikai értelemben a német és orosz érdekek, illetve befolyás ütközőzónájaként szokás leírni, aminek máig ható történelmi, politikai, kulturális és intézményi következményei is vannak. Az elmúlt években azonban a harmadik történelmi szereplő, Törökország is a magyar külpolitikai gondolkodás középpontjába került. Bár maga az ütközőzóna a rendszerváltást követően, de különösen a NATO- és EU-csatlakozás következményeként jelentősen keletre tolódott, és ma már sokkal inkább Ukrajna tekinthető ütközőállamnak, a régió külpolitikai gondolkodását továbbra is meghatározza elsősorban Berlinhez, másodsorban Moszkvához történő viszonyulás.

Magyarország szempontjából kulcsfontosságú folyamat Oroszország és Németország marginalizálódása a nemzetközi rendszerben. Bár a putyini és merkeli időszak stabilitása ideiglenesen lelassította ezt a folyamatot, a következő évtizedben mindkét országban nagy horderejű változások várhatók. 2030-ra Németországban már biztosan másik vezetés lesz hatalmon, és az utóbbi években az orosz hatalmi rendszer is jóval több bizonytalanságot hordoz. Mindez alapvetően megváltoztathatja az erőegyensúlyt és a nemzetközi kapcsolatok alakulását. A két ország hatását a régióra így sem szabad alábecsülni, ám fontos hangsúlyozni, hogy ezek a folyamatok már nem a világpolitikai centrumban, hanem sokkal inkább a jelenlegi perifériában mennek majd végbe, miközben Kína és Amerika a mainál is sokkal fontosabb tényezőként fog megjelenni a döntéshozatalban.

Nézzük meg egyesével, hogyan is alakul várhatóan a Magyarország számára fontos három hatalom következő évtizede!

Németország következő évtizede

Németországban a végéhez közeledik Angela Merkel negyedik kancellári mandátuma, és bár a politikai öröklés kérdése egyelőre nem rendezett, az már most kizártnak tekinthető, hogy 2021-ben ő lesz a CDU/CSU pártszövetség jelöltje. A német politikai rendszer már Merkel távozása előtt átalakult: számos új vagy korábban marginális párt erősödött meg, míg

a hagyományosan erős szociáldemokrata és kereszténydemokrata pártok visszaestek. Ezek a változások a többféle módon is hatnak majd a német belpolitikai folyamatokra.

Először is, a politikai spektrum felaprózódása megállíthatatlannak tűnik, aminek elkerülhetetlen következménye, hogy a két hagyományos nagy párt mellett újakat kell majd beemelni a következő kormánykoalícióba, így szélesebb, ezért törékenyebb kormánykoalíciók fognak létrejönni. A második várható változás az lesz, hogy gyakoribbakká válhatnak a kormányválságok: minimálissá válik annak az esélye, hogy a koalíciós partnerek újból hagyni fogják egy Angela Merkelhez hasonló, erős kancellár színre lépését. Ezt fogja erősíteni a harmadik tendencia is: mindkét hagyományos párt szavazóiból sokakat elhalásznak a zöldek mellett a stabilizálódó szélsőséges pártok, így ezek a politikai centrum erősödő telítettsége miatt szintén radikálisabb politikát kezdhetnek. Mind a CDU/CSU egyik meghatározó szárnya, mind pedig a szociáldemokraták egy része távolodni fog a centrumtól, az eddiginél radikálisabb konzervatív és baloldali irányzatok pedig erősödni fognak. A belpolitikai válságok gyakoribbá válása csökkenti majd annak esélyét, hogy Németország be tudja tölteni azt az európai vezető szerepet, amelyet sokan elvárnának tőle.

A német konzervatív pártok valószínűleg távolodni fognak a multikulturalizmustól, teljes egészében átengedve ezt az agendát a baloldalnak, elsősorban az SPD-nek. A „Leitkultur" vagyis a vezető kultúra a CDU/CSU domináns ideológiájává válhat, ami együtt járhat egy hivatalosan is migrációellenes, asszimilációpárti politikával. A Zöldek meghatározó párttá erősödésével ugyanakkor a következő évtizedben a fenntartható fejlődés terén fontos szerep hárulhat Németországra. EU-s szinten a kérdés vezető szereplőivé válhatnak, amihez az iparnak is alkalmazkodnia kell.

Összességében tehát egészen biztosan kiszámíthatatlanabb időszak jön a német és így az európai politikában is. Merkel Európa-politikája viszonylagos passzivitása mellett is kiszámítható és hatékony volt, amivel hozzájárult az európai egyensúly létrejöttéhez. Sem egy Macronhoz hasonló, bár a német politikától alapvetően idegen aktivista, sem pedig egy, a föderalizmust elvető konzervatív-nacionalista kancellár nem fogja elősegíteni Európa stabilitását és az Európa-politika kiszámíthatóságának erősödését. A koalíciós összetétel megjósolhatatlansága pedig Németország külpolitikáját illetően vet fel kérdéseket. Az, hogy miképp fog viszonyulni egy liberális vagy zöld pártokat magában foglaló kabinet a jogállamisághoz, az iparpolitikához vagy a külkapcsolatok terén az Egyesült Államokhoz, Kínához vagy Oroszországhoz, ma még nem látható – márpedig minden előrejelzés érvényessége nagyban függ ettől.

Az érdekeket és irányokat vizsgálva mindenesetre valószínűbbnek tűnik, hogy az orosz külpolitikát megértéssel fogadó korszak véget érhet. Kínával meg fognak szaporodni a kereskedelmi viták, és törekedni próbálnak majd a német–amerikai kapcsolatok újbóli megerősödésére; az azonban már nem látszik, hogy a koalíciós kormányok képesek is lesznek-e minderre. Amennyiben az amerikaiak saját érdekeikkel szembemenve ellenlábasként fognak tekinteni Európára, és folytatódik a Donald Trump által meghonosított németellenes retorika, több politikusban felmerülhet az oroszokkal való együttműködés elmélyítése bizonyos globális kérdésekben; Európának azonban – amint azt az Európai Unióról szóló fejezetben jeleztük – nem ez az érdeke.

Ugyanakkor gyenge kormányok mellett a német iparvállalatok szerepe még jobban felértékelődhet. Ez magyar szempontból azért lehet fontos, mert a jelenlegi kormányzat rendkívül szoros kapcsolatot ápol a meghatározó ipari szereplőkkel, akiknek magyarországi kitettségük miatt mindaddig érdekük a kétoldalú kapcsolatok stabilitásának fenntartása, ameddig pozícióikat és kedvezményeiket egyetlen magyar kormány sem kérdőjelezi meg.

Oroszország következő évtizede

Biztonságpolitikai szempontból eddig sem Németország volt Oroszország fő ellensúlya; sokkal inkább a keleti tagállamok NATO-tagsága jelenti a legfőbb garanciát és a gátat arra az esetre, ha Oroszország megpróbálná destabilizálni a régiót vagy konfliktust kirobbantani a Baltikumban. A nyugati jelenlét – néhány sikeres zavarkeltés ellenére is – eddig többnyire meg tudta megakadályozni a destabilizációs törekvéseket. Oroszország tekintetében is ugyanazt kell hangsúlyoznunk, mint Németország esetében: a Putyin utáni időszak több bizonytalanságot is tartogat az orosz külpolitikai törekvéseket illetően, mint amihez az elmúlt évtizedben hozzászoktunk. Ugyanakkor az átmenet kevésbé tűnik közelinek, tekintettel arra, hogy a jelenlegi rezsimnek látható módon hosszú távú terve van hatalma kontrollált átadására, illetve esetleges átmentésére. 2030-ra azonban Vlagyimir Putyin 78 éves lesz, és ha a hatalom közelében marad is, addigra egészen biztosan meg fognak jelenni azok, akik be kívánják majd tölteni a keletkező űrt.

Mivel az eddigi próbálkozások ellenére sem sikerült átalakítani és/vagy megszüntetni a szénhidrogén alapú gazdaságot, nem valószínű, hogy épp a putyini vezetés kései időszakában lehetne végrehajtani egy gazdasági modellváltást. Az elmúlt évek szociálpolitikai kudarcait és a népszerűségvesztést az orosz vezetés egyre növekvő mértékben expanzív külpolitikával próbálta ellensúlyozni, többször legalábbis átmenetileg sikeresen. Ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy egy új vezetés külkapcsolataiban is hasonló politikát fog képviselni, hogy növelje belső legitimációját; amint azt Putyin esetében is tapasztaltuk, a gyakorlatban ez az orosz birodalmi eszme

fenntartását jelenti. Ugyanakkor a fosszilis energia mint jövedelmi forrás háttérbe szorulása hozhat jelentős változásokat is. Bár a reformokon alapuló gazdasági struktúraváltást magas olajárak esetén kizárhatjuk, alacsony árak mellett elképzelhető olyan forgatókönyv, amely szerint Oroszország rákényszerül, hogy nyitottabbá tegye gazdaságát, és ehhez a jogi kereteket kiszámíthatóbb és átláthatóbb irányba szabja át.

Mindenesetre annak érdekében, hogy Oroszország a továbbiakban ne jelentsen biztonságpolitikai fenyegetést, Európa fenn fogja tartani azt a fegyverkezést, amely az Ukrajna elleni orosz beavatkozás következményeként megindult. Magyar viszonylatban ez azt jelenti, hogy 2024 után is a GDP több mint két százalékát kell fordítani honvédelemre, és az eddigieknél is jelentősebb forrásokat kell fordítani az atlanti politika elmélyítésére. Ez pedig önmagában határokat szab külpolitikai mozgásterünknek, mind az Egyesült Államok, mind pedig Kína és Oroszország irányában.

A magyar külpolitikában időről időre felmerül egy sajátos oroszbarát stratégia, egyfajta hídszerep betöltésének igénye az atlanti közösség és Moszkva között. Ez a megközelítés nem egyedülálló: nemzetközi fórumokon a mai napig ezt az álláspontot képviseli Szlovákia és Csehország is. Ugyanakkor az elmúlt években a külpolitikai gondolkodók többsége már mindkét országban beismerte, hogy napjainkban efféle hídországokra egyszerűen nincs szükség. A berlini, párizsi vagy brüsszeli vezetésnek a következő évtizedben sem lesz igénye arra, hogy egy közép-európai ország segítségével vegye fel a kapcsolatot Moszkvával. Ugyanakkor az orosz külpolitika melletti, eddiginél is erősebb kiállás nemcsak uniós pozícióinkat rontaná, hanem a regionális együttműködést is gyengítené, hiszen mind a lengyel, mind pedig a román külpolitika erősen oroszellenes.

Törökország következő évtizede

Végezetül a térség meghatározó geopolitikai szereplői közül érdemes még szót ejteni Törökországról is. A Nyugat-Balkánon és a Közel-Keleten meghatározó középhatalom az évtized végére szintén jelentős változásokon fog keresztülmenni. Magyar szempontból a török politika alakulása elsősorban a NATO-ban, a Nyugat-Balkánon és a migrációs kérdésekben meghatározó szerepe miatt fontos.

Az Erdoğan-korszak és a kormányzópárt, az AKP uralma az évtized végéig valószínűleg véget fog érni Törökországban. Az elmúlt évek gazdasági és külpolitikai kudarcai komoly sebet ütöttek a rendszer hitelességén, és a jelentős elnyomás ellenére az ellenzék képes volt a legjelentősebb városok polgármesteri címének elhódítására. Az AKP épp azokat a hídfőállásokat veszítette el a közelmúltban, amelyek korábban megalapozták hatalomra

kerülését. Egy liberálisabb és szekulárisabb kormányzás irányába történő elmozdulás – szembemenve az elmúlt évek iszlamista mázzal leöntött nacionalizmusával – tovább polarizálhatja az országot. Az atatürki hagyományok, melyeket még Erdoğan sem mert teljesen feladni (legalábbis a retorika szintjén), a két tábort közelebb tudná hozni egymáshoz. Az azonban nem látszik, hogy a török politikában hagyományosan fontos szerepet játszó hadsereg (amely általában a legfontosabb fék és ellensúly) képes lesz-e arra, hogy újból meghatározó politikai tényezővé váljék – főleg annak tükrében, hogy a hadsereg korábbi meghatározó potenciálját Erdoğan módszeresen felszámolta. Ugyanakkor stabil kormányzás esetén Törökország regionális szerepe jelentősen növekedhet, hiszen az előrejelzések szerint a török gazdaság az EU átlagánál kétszer gyorsabban tud bővülni.

2030-ra Törökország GDP-je meg fogja előzni a Hollandiáét, népességszámát tekintve pedig Németországot.[229] Ami a vásárlóerejét illeti, Törökország az évtized végére a világ 12. legnagyobb gazdaságává növi ki magát.[230] Ebből következik, hogy jelentősen növekedni fog az ország tőkekihelyezése, amelynek egyik célpontja hagyományosan Délkelet-Európa, különösen akkor, ha a régió euroatlanti integrációja új lendületet kap (bár erre ma csekély esély látszik).

A magyar vállalatok elsősorban a Nyugat-Balkánon rendelkeznek számottevő jelenléttel, és a térség országainak az EU-hoz történő csatlakozása többek között vélt gazdasági potenciálja miatt is a hazai külpolitika legfőbb prioritása. Könnyen lehet tehát, hogy az évtized végére Törökország legalábbis gazdasági, de akár politikai téren is komoly kihívást fog jelenteni a magyar külpolitikának. Ankara a Közel-Keleten és Észak-Afrikában ugyancsak megkerülhetetlen szereplő lesz a regionális konfliktusok rendezésében, így az Európai Uniónak össze kell majd hangolnia politikáját a törökökkel, akiknek migrációs kérdésekben is fennmarad a befolyásuk.

Megfogyva bár… – a határon túli magyar közösségek

Már Antall József miniszterelnök politikájában is meghatározó cél volt a határon túli magyar kisebbségek jogainak védelme és a politikai képviseletüket ellátó erőkkel történő folyamatos egyeztetés. Reálpolitikusként megértette, hogy csak az a politikus képes stabilitást hozni, aki a teljes magyar nemzeti közösség képviseletére törekszik, ez pedig már csak történelmi okokból is egyértelműen túlmutat az országhatárokon. Ez a gyakran elhangzó vádakkal ellentétben nem valamiféle birodalmi nosztalgiával tarkított revizionista kalandorpolitikát jelentett, hanem különböző nemzetállamok határai között élő, közös nyelvet beszélő népesség közös stratégiai erőforrásként való kezelését. Nincs a világon olyan józan kormányzat (a tö-

rököktől a lengyeleken át az írekig), amely az anyaország határain túl élő, nagy lélekszámú tagjaira ne hasonlóképpen tekintene.

Bár a nagyszámú, 1945 és 1956 után elsősorban Nyugat-Európába és Észak-Amerikába elvándorolt magyar miatt ennek korántsem feltétlenül kellene ilyen egyértelműnek lennie, a határon túli magyarok kérdésén a mindenkori magyar külpolitika hagyományosan a szomszédos országokban élő magyarokat értette. Pedig 2030-ra a nem szomszédos EU-tagállamokban (vagy éppen az Egyesült Királyságban) élő magyar állampolgárok száma várhatóan számottevően fog növekedni. Ezért ezek a – nem szomszédos tagállamokban élő – magyar kisebbségek is fontos politikai tényezővé válhatnak.

A 2030-as magyarországi helyzetet alapvetően fogja meghatározni az elvándorlás mértéke. Az a tény, hogy jelenleg minden hatodik,[231] míg 2030-ra legjobb esetben is minden ötödik magyar gyermek külföldön, többségében Nyugat-Európában fog megszületni, komoly hatással lehet egyes uniós szakpolitikáinkra, például a munkavállalói jogok, a szociális jogok vagy az oktatás és a kultúra kérdésére. A nyugati EU-s országokban élő magyarok népességszám-növekedése elsősorban ezekre az EU politikáinkra hathat ki, mivel sem területi koncentráltság, sem pedig kisebbségjogi kérdések nem merülnek fel ezen országok vonatkozásában – nem úgy, mint közvetlen szomszédaink esetében.

Az államok közötti hevesebb vitás kérdések eleve szomszédok között alakulnak ki a leggyakrabban, a jelentős számú nemzeti kisebbség jelenléte pedig csak fokozza az esetleges konfliktusok esélyét. Az elmúlt évtizedeket tekintve a magyar–szlovák, a magyar–ukrán, a magyar–román és a magyar–szerb viszonyt árnyékolta be hosszabb-rövidebb ideig a nemzetiségi kérdés. Ráadásul a kettős állampolgárság bevezetése a leginkább érintett országokat, azaz Romániát, Szerbiát és a kettős állampolgárság törvényi tilalma ellenére Ukrajnát is bevonta a magyar belpolitikába.

A szomszédos országokkal való kapcsolatunkat a következő évtizedben négy fontos dimenzió fogja meghatározni:

1. a magyarok létszámának alakulása és a magyar pártok helyzete;
2. a kettős állampolgárság kérdése;
3. az euroatlanti integrációs törekvések;
4. közös gazdasági és politikai törekvések, illetve érdekek.

Az egyes dimenziók közül kiemelkedően fontos, hogy az elmúlt három évtizedben nem sikerült megoldást találni arra a dilemmára, hogy a határon túli magyarok asszimilációja a legjobb esetben is csak lassítható, de jelen ismereteink alapján nem feltartóztatható folyamat. A folyamat megfordulásához arra lenne szükség, hogy a magyar kisebbség körében a születésszám jelentősen, a többségi társadalomét meghaladó mértékben növekedjen, így a magyar kisebbség társadalmon belüli aránya ne romoljon tovább.[232] Ennek ma nem látjuk nyomát, márpedig amint a kisebbségek aránya egyes térségekben és országos szinten is a kritikus szint alá esik, az asszimiláció felgyorsul és visszafordíthatatlanná válik.

Ez alapján és a korábban ismertetett négy szempont szerint a felsorolt négy országot két csoportra lehet osztani: az egyikbe a már EU-hoz csatlakozott szomszédaink, a másikba pedig az EU-csatlakozást megcélzó országok tartoznak. Nyilvánvaló, hogy az EU-s tagság csökkenti az esetleges konfliktusok számát és intenzitását, és biztosítja a kisebbségi jogok nagy részének tiszteletben tartását. Ugyanakkor a tagjelölti státus és a szigorú feltételek elősegítik az együttműködést és plusz eszközöket adnak a magyar külpolitika kezébe annak érdekében, hogy rávegyék ezeket az országokat az együttműködésre. Ennek jó és rossz gyakorlatát egyaránt láthattuk Szerbia, illetve Ukrajna vonatkozásában.

Fokozódó nyomás, tisztuló frontvonalak – globális trendek

Összességében elmondható, hogy a 2020-as években folytatódni fog a Szovjetunió összeomlása után kialakult posztbipoláris világrend további erodálódása. Ezt Kína és egyre inkább India fejlődése, illetve a kelet- és délkelet-ázsiai szereplők technológiai és gazdasági erősödése fogja meghatározni. Ezzel párhuzamosan a világgazdaságban és -politikában további súlyponteltolódás várható az ázsiai és csendes-óceáni régió irányában, ami együtt jár majd az Egyesült Államok ázsiai szerepvállalásának további növekedésével és Európa elkerülhetetlen további gyengülésével.

A globális GDP közel egyharmadával nőhet a következő évtizedben, de ennek 70 százaléka fejlődő országokhoz lesz köthető,[233] ami tovább csökkenti Európa szerepét a világgazdaságban. A klímaváltozás és a migráció kérdése továbbra is a legfontosabb kihívások között fog maradni mind a nagypolitika szintjén, mind a közvélemény problémaérzékelése szempontjából. A konfliktusok formája át fog alakulni: a következő évtizedben kevesebb hagyományos értelemben vett háborúval, több polgárháborúval, hibrid hadviseléssel, kibertámadással számolhatunk.

Megérkezik-e a kínai gyorsvasút?

A kínai gazdaság lendülete a következő évtizedben sem fog jelentősen megtörni. Kína 2025-re a magas jövedelemszinttel rendelkező országok közé fog emelkedni, és 2030-ra jó eséllyel a világ legnagyobb nemzetgazdaságává fog előlépni.[234] Az ország el fogja érni demográfiai csúcspontját, és ezt

követően a kínai lakosság elöregedése jelentős gazdasági terhet fog róni a kormányra. Míg az ország lakosságának átlagéletkora 1990-ben még mindössze 24,7 év volt, ez 2030-ra el fogja érni a 43 évet, aminek komoly szociális és gazdasági következményei lesznek. Az ország globális jelenléte a következő évtizedben is növekedni fog, ugyanakkor ázsiai kihívói, elsősorban a 150 millió fővel bővülő India egyre jelentősebb mennyiségű erőforrását köti majd le a kínai külpolitikának.

A regionális konfliktusok hatása elsősorban a gazdaságot fogja érzékenyen érinteni. Fegyveres konfliktusok hiányában a feszültség leginkább a multilaterális struktúrák és intézmények napirendjén keresztül szivároghat be a magyar külpolitikába. Ezekre a fegyveres konfliktusokra várhatóan elsősorban azért nem fog sor kerülni, mert a potenciális gazdasági költségeken túl nem egyértelmű Kína túlsúlya egy Amerika vezette, Japánt, Dél-Koreát és Ausztráliát magában foglaló csendes-óceáni partnerséggel szemben.[235]

Kína a nyílt konfrontációk helyett valószínűleg folytatni fogja érdekszférájának gazdasági és kulturális eszközökkel történő kiterjesztését. Magyarország szempontjából kulcsfontosságú, hogy az EU a szomszédságában mennyire lesz képes ellensúlyozni ezt a nyomást. Kína elsősorban a Nyugat-Balkánon és Kelet-Európában jelenhet meg az eddigieknél is erőteljesebben, ugyanakkor nem látszik, hogy a jelenlegi vasútberuházáson túl milyen területeken tudna megjelenni Magyarországon is, és ez milyen hatással lenne nyugati kapcsolatrendszerünkre. Egyes regionális központok Magyarországra telepítésén túl esélyünk sem mutatkozik arra, hogy Kína az EU kapujaként tekintsen hazánkra.

Pekingben ugyanakkor egészen biztosan olyan EU-s tagállamként tekintenek Magyarországra, amelyen keresztül meg lehet törni az egységes európai külpolitikát. Éppen ezért próbálja az Európai Unió már évek óta kiterjeszteni a minősített többségi döntéshozatalt számos, Kína szempontjából érzékeny területre, mint amilyen például az emberi jogok kérdése. Az EU előbb-utóbb egységesebben és egyre nagyobb hatékonysággal tud majd fellépni Kína emberi jogi túlkapásaival szemben, ami idővel hűvösebb kínai-európai kapcsolatok kialakulásához vezethet.

Ugyanakkor érdemes szót ejteni a kínai befektetések pozitív hozadékáról is. Miközben Kína sikerrel fogja kiszorítani Európát az afrikai kontinensről, ennek hátrányait a kapcsolatok hiányában Magyarország kevésbé fogja megérezni. A Kína által eszközölt beruházások megteremtik az alap-infrastruktúrát és valamelyest csökkenteni fogják a nyomort a szubszaharai Afrikában, pozitívan hozzájárulva ahhoz, hogy a lakosság helyben maradjon, amennyiben éppen nincsenek fegyveres konfliktusok. Ezt azonban az összességében növekedő afrikai migrációs nyomás mellett kevésbé fogjuk érzékelni.

Klímaváltozás és migráció

Az évtized meghatározó kérdése a globális felmelegedés lesz, amely alapvetően fogja befolyásolni a demográfiai változásokat, a nemzetközi konfliktusokat és a migrációt. Miközben az EU és Kelet-Európa lakossága csökken, az Unió közvetlen déli szomszédságában (Észak-Afrikában) a jelenlegi 235 millióról 282 millió főre fog duzzadni a lakosság,[236] a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek pedig jelentősen zsugorodnak, miközben az urbanizáció is tovább folytatódik. Ezek a folyamatok újabb katalizátorok, amelyek a szubszaharai Afrikából érkező migrációs hullámok nélkül is növelik majd azok számát, akik az EU-ba próbálnak bejutni.

A következő tíz évben az EU várhatóan szisztematikusan le fogja zárni a határait, és az eddigieknél is jobban megszűri majd, kiket enged be a területére. A helyzet már eddig is morális kérdések sorát vetette fel, így a politikai és migrációs nyomás csökkentése érdekében az EU folytatni fogja a nemzetközi fejlesztések növelését, hogy lassítsa a vízhiány következtében történő elvándorlást. Humanitárius alapon aktívabban fog beavatkozni a helyi konfliktusokba, és a stabilitást a nemzetközi jogi megfontolások elé fogja helyezni a prioritások listáján. Ez több szempontból összhangban van az elmúlt évek magyar külpolitikájával, ugyanakkor a nemzetközi fejlesztési pénzek tartós emelése és ezen projektek végrehajtása több energiát és tudást igényel majd a külpolitikai döntéshozatalban.

A fegyveres konfliktusok jellege már mostanra megváltozott. Míg a történelem nagy részében az államok közötti konfliktusok voltak a meghatározók, a 21. században a polgárháborúk lesznek túlsúlyban. A klímaválság, a demográfiai változások, a fegyverek könnyebb elérhetősége a kereskedelem további bővülésének hatására mind azt jelenti, hogy ezeknek a fegyveres összetűzéseknek a száma növekedni fog. Ezzel párhuzamosan növekszik majd a bukott államok száma, és eddigi tapasztalataink szerint az ilyen konfliktusok megoldása hosszabb időt és több erőforrást fog igényelni. Magyarország eddig megtehette, hogy távol tartsa magát ezektől a konfliktusoktól, az Európára helyeződő, fokozódó nyomás azonban nem teszi lehetővé ennek a gyakorlatnak a folytatását. A magyar közvéleménynek meg kell barátkoznia azzal, hogy magyar katonák egyre nagyobb számban fognak részt venni afrikai konfliktusok rendezésében.

A másik kihívás, amely hosszú távon velünk fog maradni, a terrorizmus fenyegetése lesz, amely továbbra is főként a globális dzsihádizmushoz lesz köthető. Európában jelenleg mintegy százezer radikálist[237] kellene megfigyelni, és semmilyen olyan folyamatot nem látunk, amely 2030-ig csökkentené a veszélyt az európai kontinensen. Jelentős bevándorló közösségek hiányában Magyarországon korlátozott lesz a veszély, annak ellenére, hogy magyar állampolgárok is egészen biztosan áldozatul fognak esni európai

terrorcselekményeknek. Ugyanakkor a jelenség által életre hívott jobboldali extrémizmusnak már most is vannak hazai követői.[238]

Az államok közötti fegyveres konfliktusok visszaszorulása elsősorban a nemzetközi kereskedelem folytatódó bővülésének és ezzel összefüggésben a hálózatosodásnak lesz köszönhető. A fegyveres konfliktusok visszaszorulása azonban maga után fogja vonni az egyéb, nem hagyományos háborús eszközök megerősödését. Ezek közül is kiemelkedik a kiberhadviselés mint államok közötti kényszerítő eszköz. Ennek a hadviselésnek a célpontjai között lesz a kritikus infrastruktúra vagy az egyes államokhoz köthető, globális jelenléttel rendelkező cégek. Egy kínai vagy amerikai cég elleni támadás pedig éppenséggel ugyanúgy célponttá teheti ezek magyarországi leányvállalatait is. A kritikus infrastruktúra, mint például a banki vagy távközlési rendszerek elleni támadások szintén nem állnak meg az országhatároknál. 2030-ig egészen biztosan több olyan kiberkonfliktusra is sor kerül majd, amely jelentős károkat okozhat Magyarországon, különösen azért, mert nem igazán készültünk fel ezek kivédésére. A lakossági kiberhigiénia teljes hiánya pedig előrevetíti, hogy egyes hadviselő szereplők tömegével fognak felhasználni magyar gépeket és hálózatokat esetleges támadások végrehajtására.

A világ tehát összességében sem sokkal biztonságosabb, sem kiszámíthatóbb nem lesz a következő évtizedben. Sőt, azzal kell számolnunk, hogy hazánk mozgásterét a jelenleginél nagyobb mértékben meg fogják szabni olyan globális trendek, mint a kínai–amerikai hatalmi vetélkedés, a klímaváltozás vagy a nemzetközi migráció. Ebben a világban jelentősen szűkülni fog a nemzetállami különalkuk, az európai közegből kilógó, különutas megoldások lehetősége, és várhatóan Magyarországon is egyre erősebben érezhetővé válik majd a nyomás, hogy a gazdasági kapcsolatok építése mellett is egyértelműen nyilvánítsa ki, melyik félhez tartozónak érzi magát. Nem tudjuk még, mi lesz a rivalizálás kifutása – a frontvonalak azonban egyre tisztábbak lesznek.

MI A TANULSÁG?

- Világpolitikai szerepünket és mozgásterünket európai uniós és NATO-tagságunk határozza meg. A következő évtizedben, amelyet elsősorban az amerikai–kínai vetélkedés mélyülése fog alakítani, mindkét szervezet és így Európa és benne Magyarország világpolitikai súlya is csökkenni fog.
- A Brexittel a legfontosabb politikai fék kikerült az Unió gépezetéből, így az integráció mélyítése újból a brüsszeli viták középpontjába került. A német–francia törekvéseknek e téren a kisebb, az integráció mélyítését ellenző közép- és kelet-európai tagállami vezetések sem tudnak majd ellentartani. A következő évtizedben az EU szinte bizonyosan nem fog felbomlani, Magyarország szempontjából pedig az uniós tagságnak nem lesz reális alternatívája.
- Európa a következő tíz év alatt biztosan nem fog Amerikával és Kínával egyenrangú globális szereplővé erősödni, ezért az Amerikai Egyesült Államokkal való együttműködés mind a közép-európai régió, mind a tágabb Európa biztonságának kulcsa. Az évtized végére egy új demokrata kormányzat hatására szinte bizonyosan külpolitikai hangsúlyeltolódás várható, és az USA ismét aktívabb lesz a nemzetközi együttműködésekben, illetve a liberális és demokratikus értékek terjesztésében.
- Geopolitikai környezetünkben a viszonylagos stabilitás és a kiszámíthatóság korát a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság időszaka váltja fel. Régiónk sorsát továbbra is a német és az orosz nemzetközi törekvések fogják a leginkább meghatározni, de Törökország is egyre befolyásosabb szereplővé válik. Németország és Oroszország világpolitikai súlya ugyanakkor a következő években jelentősen csökkenni fog.
- A határon túli nemzetpolitikát elsőrendűen meghatározza a szomszédos országok magyar közösségeinek fokozódó asszimilációja. A helyi magyar politika belső megosztottsága mind Szlovákiában, mind Romániában hosszú távon fenyegeti a magyar kisebbségek politikai képviseletét. A szerb uniós csatlakozási szándéknak és az itt elköltött magyar fejlesztési forrásoknak köszönhetően az itteni nemzetpolitika tekinthető a legsikeresebbnek, amely a közelmúltban a legjelentősebb előrelépést tudta felmutatni. Ukrajnában a magyar kérdés nem számít belpolitikai tényezőnek, ám a hatalmas ukrán piac a következő évtizedben is a magyar külgazdasági törekvések kiemelt terepe lesz. 2030-ban már több ukrán fog élni Magyarországon, mint ahány magyar él majd Ukrajnában.
- 2030-ig tovább fog bomlani a hidegháború utáni világrend, és a globális viszonyokat egyre inkább Kína felemelkedése és az USA-val való vetélkedése, illetve India erősödése és a nagyobb Délkelet-Ázsiai gazdaságok előretörése fogja meghatározni. Magyarország szempontjából is fontos, hogy akadálytalanul folytatódik-e Kína európai gazdasági térfoglalása, az azonban valószínűtlen, hogy hazánk „a nyugat kapujaként" komolyabb szerephez juthat a pekingi számításokban.
- A klímaváltozás és a nemzetközi migráció a következő évtizedben a globális politika kiemelt kihívása marad. Az EU várhatóan szigorúbb bevándorláspolitikával és a segélyezési politika erősítésével igyekszik majd kezelni a növekvő nyomást.

A globális térben folytatódni fog az államok közötti nyílt fegyveres konfliktusok visszaszorulása, amelyek helyét olyan nem hagyományos eszközök veszik át, mint a kiberhadviselés. Ez utóbbi Magyarország

számára is egyre több problémát fog okozni. A terrorizmus továbbra is fenyegető veszély marad Európában, és bár Magyarországon a közeljövőben még nem kell terrortámadásokra számítani, más országokban a merényleteknek előbb-utóbb magyar áldozatai is lehetnek.

6. MAGYAROK A FÖLD NEVŰ BOLYGÓN – A KLÍMAVÁLSÁG ÉS TERMÉSZETES KÖRNYEZETÜNK ÁTALAKULÁSA

Az ember nem elszigetelt lény. Hiába hoz létre hatalmas megapoliszokat, hiába teremt új, saját teremtményeket (robotokat vagy éppen klónozott emlősöket), hiába tölti a fél életét az online térben – akkor is része a Föld ökoszisztémájának. Ebben az összetett rendszerben pedig minden mindennel összefügg. Sokak szerint ezért is hiba környezetről, környezetkárosításról vagy éppen környezetvédelemről beszélni: mi is a „környezetünk" része vagyunk. Amikor a vizeinket szennyezzük, azt az elemet tesszük tönkre, amelyet megiszunk, amelyben halászunk, és amely aztán csapadékként hull a fejünkre. Amikor szén-dioxid-kibocsátásunk révén felforgatjuk a légkör hőháztartását, annak a bolygónak az egyensúlyi hőmérsékletét és klímáját zavarjuk össze, amelyen élünk, illetve amelynek klimatikus viszonyaihoz az életünket igazítottuk. Az emelkedő tengerszint a mi városainkat teszi élhetetlenné, a nyári hőhullámokba a mi idős rokonaink halnak bele, az olvadó gleccserekből elszabaduló ősi vírusok pedig bennünket fognak megtámadni. Természeti rendszereink aprólékosan kapcsolódnak egymáshoz, de ugyanígy összefüggenek a mi életünkkel, gazdasági, társadalmi és politikai rendszereinkkel.

Ez a nagy háló az elmúlt évtizedekben több ponton megsérült, és e sérülések hatásait már ma is a saját bőrünkön tapasztalhatjuk. Komoly szakember már jó ideje nem vitatja, hogy az egész folyamat fő összetevője maga az ember, amely az ipari forradalom 18. századi kezdete óta egyre durvábban és egyre több pusztulást okozva avatkozik bele a földi élet bonyolult rendszerébe. A tudósok egy ideje már jelenünk kapcsán a hatodik tömeges kipusztulás korszakáról beszélnek – a Földön élő fajok tömeges és vészesen gyors eltűnéséről, amelynek elsődleges oka az ember. És ma már az sem elképzelhetetlen, hogy ennek a folyamatnak végül ő maga is áldozatul eshet.

A 21. század a természetbe vetettségünkre való ráébredés százada. A klímaválság, az egyre gyakoribb és egyre szélsőségesebb természeti katasztrófák, az ivóvízválság növekvő fenyegetése, illetve az ezekkel is összefüggő társadalmi konfliktusok mind arra emlékeztetik az embert, hogy nem képes kivonni magát a teljes ökoszisztéma sorsközösségéből. Ez a tény pedig húsbavágóan meghatározza fajunk közeljövőjét. Ezért amikor a jövő

Magyarországával foglalkozunk, nem tekinthetünk el annak a természeti „környezetnek" a válságától sem, amelynek hazánk is része.

Az alábbiakban számba vesszük, melyek azok a legfontosabb ökológiai folyamatok, illetve lehetséges forgatókönyvek, amelyek a leginkább befolyásolni fogják jövőbeni lehetőségeinket, legyen szó bár a mezőgazdasági termelésről, az iható víz mennyiségéről vagy társadalmunk stabilitásáról. Épp a földi ökoszisztéma komplexitása és a következő generációk viselkedésének megjósolhatatlansága miatt természetesen nem adható pontos, minden részletében tényekre alapozott prognózis. Az elmúlt évtizedek egyre borúsabbá váló klímajóslatai arra utalnak, hogy mozgó célpontra lövünk. Minden kiszámíthatatlan, egyedül csak a változás állandó. Ehhez nekünk is folyamatosan alkalmazkodnunk kell, ha nem szeretnénk, hogy unokáink majd egy B kategóriás amerikai posztapokaliptikus thriller díszletei között éljék az életüket. Ez az alkalmazkodási kényszer ugyanakkor lehetőséget is jelent Magyarország számára: lehetőséget arra, hogy olyan tiszta és fenntartható országgá váljon, amely polgárai számára tisztább, rendezettebb és virágzóbb életet biztosít a mostaninál.

Egyetlen fok – ökoszisztémánk és a klímaváltozás

Az éghajlat változik. Természetesen nem először a Föld történetében, de soha nem látott ütemben. És mindenekelőtt: sokkal nagyobb hatással van a ma normálisnak tekintett éghajlati viszonyokra szabott életünkre, mint az emberi civilizáció írott történetében bármikor.

Ma már minden iskolás tudja, hogy a klímaválság döntő mozzanatát az üvegházhatású gázok (ÜHG) mennyiségének növekedése jelenti a légkörünkben. Némi leegyszerűsítéssel: ezek olyan anyagok (elsősorban vízgőz, szén-dioxid, metán, ózon és más gázok), amelyek a légkörbe jutva elnyelik és visszasugározzák a Föld által kibocsátott hőt. Ez a globális hőháztartási rendszer az összetettebb földi élet kialakulásának egyik fő feltétele volt: ennek köszönhető, hogy a bolygó felszínén és a vizekben található élőlények (köztük az ember) nem fagynak meg. Ám ahogy az élet oly sok területén, itt is létezik egy optimális egyensúly – vagyis a túl sok felhalmozódott ÜHG ugyanolyan káros, mint a túl kevés. Ha a légkör túl kevés helyett túl sok meleget tart vissza, könnyedén megjósolható, hogy nem megfagyni fogunk, hanem – kis túlzással – megsülünk, vagyis a hőmérsékleti viszonyok egy idő után az élettel összeegyeztethetetlenné válnak.

Márpedig az elmúlt bő kétszáz év alatt az emberiség olyan mennyiségű üvegházhatású gázt bocsátott ki a légkörbe, hogy azzal végül kibillentette az éghajlati rendszert érzékeny egyensúlyi állapotából. A Föld átlaghőmérséklete nagyjából 1 °C-kal növekedett az ipari forradalom előtti időszakhoz

képest, méghozzá túlnyomórészt az emberi tevékenység hatására.[239] Ezt a folyamatot persze tőlünk független, természetes elemek is befolyásolják, de korántsem olyan mértékben, mint a modern ember tevékenysége.

Nézzük most meg, hogy 1880 óta – amióta már rendelkezünk megbízható meteorológiai mérésekkel – hogyan változott a Föld átlaghőmérséklete! Az *28. ábra* havi bontásban mutatja az eltéréseket az 1981 és 2010 közötti évek hőmérsékleti átlagához képest.[240] A változás látványos: a múlt század első felében alig fordult elő, hogy az éves átlaghőmérséklet a kiindulási érték fölé kúszott volna; ezzel szemben a hetvenes évek óta szinte minden évben a viszonyítási értéknél magasabb adatokat rögzítettek.

De még mindig feltehetjük a kérdést: valóban érdemes ennyire aggódnunk 1 Celsius-foknyi emelkedés miatt? Tényleg annyira veszélyesen sok lenne egyetlen fokkal melegebb átlagos hőmérséklet? Nos, ez a változás önmagában talán csekélynek hangozhat az egyén szempontjából – de mint említettük, a természetben minden mindennel összefügg, és az egyensúlyi helyzetben egyetlen apró módosulás is messzire ható következményekkel jár. Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, ez az egyetlen fok globális szinten már óriási terhet jelent az élővilág, az éghajlati rendszer és az emberi faj számára is.

Utánunk az özönvíz – a klímaváltozás globális és európai hatásai

A globális felmelegedés talán leginkább érezhető hatása az, hogy már napjainkban is egyre gyakrabban és egyre intenzívebben szembesülünk szélsőséges időjárási eseményekkel. Ezek egy része közvetlenül is tapasztalható: nyári hőhullámok, hektikusan jelentkező áradások, tartós szárazságok nehezítik az emberiség mindennapjait, vagy pusztítják a mezőgazdasági terményeket. Emellett azonban olyan tovagyűrűző hatásokkal is számolnunk kell, amelyekkel mindeddig még nem vagy nem ilyen formában találkoztunk – és épp ez teszi különösen nehéz feladattá a globális klímaváltozásra való felkészülést.

Mint említettük, a Földet olyan, rendkívül összetett, zárt rendszerként érdemes elképzelnünk, amelyben minden történés ezerféle másik tényezőre is hatást gyakorol. Épp ezért a rendszer egyes elemeit lehetetlen önmagukban, egymástól függetlenül kezelni. Így például az átlaghőmérséklet emelkedésének hatására elolvadó szárazföldi és tengeri jég, az emelkedő tengervízszint, a biológiai sokféleség csökkenése, egyes mezőgazdasági termények hozamának csökkenése, nem őshonos növények és állatok megjelenése új területeken, új betegségek kialakulása vagy rég leküzdött járványok újbóli megjelenése, a szegénység, az éhínség problémája, az

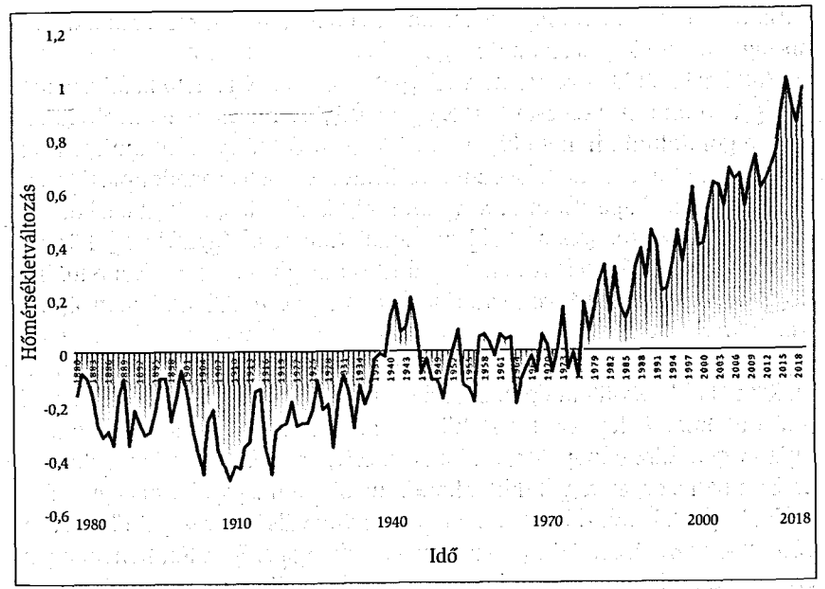

28. ÁBRA • *A Föld átlaghőmérsékletének eltérése az 1981–2010-es évek átlagához képest (°C)*
Forrás: NASA, https://data.giss.nasa.gov/gistemp/graphs_v4/

országokon belüli és az országok közti háborúk vagy a klímamenekültek problémája – egytől egyig egymással összefüggő és egymást erősítő jelenségek, amelyeket egységben kell kezelni. A folyamatot ahhoz lehetne hasonlítani, amikor egy beteg három vagy négy olyan betegség összesített hatására hal meg, amelyeket külön-külön bárki túlélhetne.

Míg a klímaváltozás közvetlen hatásairól elég pontos elképzeléseink vannak, a közvetett hatásokat általában sokkal nehezebb előre jelezni. Márpedig civilizációnk szempontjából épp ezek a társadalmi hatások fogják jelenteni a legnagyobb kihívást. Annyi bizonyos, hogy a vízhiány, a rossz termések, illetve az emberi életre alkalmas területek csökkenése (akár a hőség, akár a tengerszint emelkedése miatt) mind növelni fogják az emberek és a nemzetek közötti feszültségeket. Ahogy a történelemben mindig, az éhínséget és a vízhiányt gyorsan fogják követni a zavargások és akár erőszakos konfliktusok is, ezeknek pedig egyenes következményük lesz a menekültválságok sorozata, amelyek pedig a célországokban fognak újabb feszültségeket generálni. Az úgynevezett vízkonfliktusok (a szűkös vízkészletek ellenőrzéséért zajló versengés) Dél-Amerikától Afrikán át Kelet-Ázsiáig ma is soktucatnyi államközi és államon belüli, akár fegyveres összecsapásban csúcsosodó ellentétet okoznak.[241] A jövőben ezek száma

várhatóan csak tovább fog növekedni, és közvetett hatásaik alól Magyarország sem lesz képes kivonni magát.

A klímakonfliktusok persze a világgazdaságra is érezhető befolyást fognak gyakorolni. Itt nemcsak a mezőgazdasági termelés nyilvánvaló kitettségére gondolunk, hanem olyan áttételes hatásokra is, mint amilyeneket a tengerszint emelkedése okozhat az érintett városok ingatlanpiaci áraira vagy termelési kapacitásaira. Magyarországra mint kis, nyitott gazdaságra általában is szélsőséges mértékben tudnak hatni a világgazdasági környezet ingadozásai. Épp ezért nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy ne foglalkozzunk vele, mi történik az Egyesült Államok vagy éppen Kína partvidékén.

Talán ritkán gondolunk rá, de a demokratikus politikai rendszerek általában stabil éghajlatra épülnek; ha ez a stabilitás megszűnik, akkor ezek a társadalmak is könnyen instabillá válhatnak. Az általános kiszámíthatatlanság, a mindennapossá váló életveszély, az erőforrásokhoz való hozzáférés nehézségei vagy a klímakonfliktusok nem a jogállamiságnak és a szabadságnak kedveznek. Ezért amikor a klímaválság veszélyeiről van szó, nemcsak a természeti környezet vagy a gazdaság jövője a tét, hanem olyan értékeké is, mint a demokrácia, a társadalmi stabilitás, a szuverenitás vagy a béke megőrzése.

De akkor miért nem teszünk ellene? Illetve miért nem teszünk eleget? A kellően határozott cselekvés hiányának nem csak valamiféle kollektív lustaság az oka: az üvegházhatású gázok kibocsátása, a levegőszennyezés olyan gazdasági tevékenységek mellékhatása, amelyek nemcsak a kényelmünkhöz, hanem életszínvonalunk emelkedéséhez, sőt sokak számára egyenesen a szegénységből való kitöréshez járulnak hozzá. Az ipari termelés, a mezőgazdaság, a kereskedelem alapjául szolgáló légi- és közúti forgalom vagy akár a hétköznapi polgárok otthonainak fűtése mind egyszerre járulnak hozzá az anyagi jólét növekedéséhez és az éghajlatváltozáshoz. A klímaküzdelemben ezért mindig elkerülhetetlenül ott van az igazságtalanság veszélye: a következő generációk érdekében ma élő embereket ösztökélünk arra, hogy adjanak le az igényeikből – köztük olyanokat is, akik egy karnyújtásnyira lennének attól, hogy a szegénységből a stabil középosztályi létbe jussanak.

A *status quo*t azonban semmiképpen nem lehet fenntartani, hiszen ma már civilizációnk alapjai forognak kockán. Szembe kell néznünk a ténnyel: ha meg akarjuk őrizni társadalmi létezésünk alapjait, változtatnunk kell a szokásainkon. Már így is késésben vagyunk, hiszen lesznek olyan változások, amelyek már ma is elkerülhetetlenek. Ha azonnal leállítanánk az összes kibocsátásunkat, az éghajlat akkor is még évtizedeken át tovább melegedne és csak ezt követően stabilizálódna.[242] Ha azonban nem változtatunk és a felmelegedés átlép egy kritikus határt, a jelenlegi fogyasztási szokásainknál is sokkal többről kell majd lemondanunk: hétköznapi életünk biztonságáról, a társadalmi stabilitásról és civilizációnk mai formájáról. És ami fontosabb: többé nem lesz lehetőségünk dönteni sem a változás módjáról, sem pedig az üteméről, mert jóvátehetetlenül kényszerpályára kerülünk. Az alkalmazkodás ezért sürgető és elkerülhetetlen.

Bár az már biztos, hogy a következő évtizedekben a bolygónk egyre melegebb lesz, egyáltalán nem mindegy, hol fog véget érni a melegedési folyamat. A klímaküzdelem egyik kulcsfontosságú dokumentumában, a 2015-ös Párizsi Megállapodásban a világ államai két dolgot vállaltak: egyrészt azt, hogy fő célként 2 °C alatt fogják tartani a bolygó átlaghőmérsékletének emelkedését;[243] másrészt azt, hogy erőfeszítéseket fognak tenni annak érdekében, hogy a felmelegedés már 1,5 °C-nál megálljon. Ha a hőmérséklet emelkedése nem haladja meg a 2 °C-ot és 2050 után megáll, még van esélyünk arra, hogy civilizációnk nagyjából a mai formájában fennmarad – igaz, így is komoly károkat szenvednének el például az alacsonyan fekvő, tengerparti, óceánparti területek. Ha azonban túllépünk a 2 °C-on, a világ többé már nem lesz olyan, amilyennek megismertük. Hogy csak egyetlen következményt említsünk a sok közül: ma virágzó part menti megapoliszok fognak víz alá kerülni, és emberek százmilliói fognak útra kelni, hogy élhető lakóhelyet találjanak. De mit tehetünk annak érdekében, hogy elkerüljük mindezt?

A globális kibocsátásokat a lakosságszám, a lakosság egy főre eső fogyasztási szintje és az ennek a fogyasztási szintnek a megtermeléséhez használt technológia fajlagos kibocsátásának „szorzata" teszi ki. Ez azt jelenti, hogy ha csökkenteni akarjuk a kibocsátásokat, akkor a három közül legalább az egyik tényezőt befolyásolnunk kell. Nincs más út.

Gyakran hallani olyan véleményeket, hogy a fő beavatkozási pont a túlnépesedés megállítása. Ez a tétel első hallásra logikusan is hangzik: ha kevesebben leszünk, kevesebbet fogunk utazni, enni vagy fűteni, és ezáltal a kibocsátásunk is jóval alacsonyabb lesz. Tény, hogy a Föld lakosságának ÜHG-kibocsátása évtizedek óta lendületesen növekedik, elsősorban épp a fogyasztás bővülése miatt – egyre többen egyre több mindent eszünk, hordunk, és használunk fel, és mindennek már az előállításához is egyre több káros anyagot kell a levegőbe engednünk. Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a kérdést, rá kell jönnünk, hogy az összefüggés nem ennyire egyszerű.

Mindenekelőtt a Föld népessége nem mindenhol egyenletesen növekszik, és nem is mindenhol fogyasztanak ugyanannyit az emberek. Könnyű belátni, hogy egészen más az ökológiai lábnyoma egy napi két dollárból élő afgán nomád pásztornak, aki még a fővárosig sem jut el egész életében, mint egy New York-i topmenedzsernek, aki méretes terepjáróval jár, hetente kétszer lepi meg magát egy kiadós steakvacsorával, magánrepülővel

utazik nyaralni, és évente tíz-tizenöt üzleti utat tesz meg a világ különböző pontjaira. Ami azt illeti, épp azokban az országokban születnek a legtöbben, ahol az emberek szegényebbek, és így az egy főre jutó kibocsátás is kisebb. Angola népessége például gyorsan nő, de egy amerikai polgár kibocsátása tizenkétszerese egy angolainak. Ez azt jelenti, hogy ha meg tudnánk is fékezni a túlnépesedést a leginkább érintett országokban (például Angolában), ezáltal még mindig csak viszonylag kevés kibocsátást tudnánk elkerülni.[244]

A kormányoknak mindemellett viszonylag kevés emberiesnek minősíthető eszköz áll rendelkezésükre ahhoz, hogy az emberek életének olyan intim területeit érdemben tudják befolyásolni, mint amilyen a családtervezés. Ráadásul a Föld népességének növekedési üteme már három évtizede folyamatosan lassul, ami arra utal, hogy ez a probléma idővel legalábbis részben magától meg fog oldódni. De mindenekelőtt azt érdemes figyelembe vennünk, hogy Afrika és Ázsia gyorsabban gyarapodó, szegény társadalmaihoz képest például Európa – és így Magyarország – lakói úgy fogyasztanak egyre többet, hogy a lélekszámuk eközben folyamatosan csökken. Mindezek okán a túlnépesedésre mint a kibocsátáscsökkentés kulcsára fókuszálni alapvetően téves irány. Ha kizárólag a népesség növekedésére mutatunk rá a Föld ökológiai problémáinak fő okozójaként, azzal csak elvonjuk a figyelmet a közvetlenül előttünk álló (és a megoldhatóság reményével kecsegtető) valós problémákról. Elsősorban nem az számít, hogy hányan vagyunk, hanem hogy miképp éljük az életünket.

Ez arra is rámutat, hogy a túlnépesedési pánik „kifordítása" is tévút: nem érdemes abban a reményben ringatnunk magunkat, hogy a jólét növekedése nyomán világszerte csökkenni fog a népesség, ezáltal pedig az összkibocsátás is fenntartható szintre fog süllyedni. Ennek oka végtelenül egyszerű: ahogy a jólét növekszik, úgy nőnek az igényeink és a lehetőségeink, így pedig a fogyasztás és az ebből eredő kibocsátás is. Még mindig nyugtathatnánk magunkat azzal, hogy a technológiai fejlődés a jövőben elvileg kezelheti ezt a problémát: a megújuló energiaforrások és az elektromos autók térnyerése például idővel jobb életszínvonal mellett is visszavetheti az ÜHG-kibocsátást. Ezzel az előrejelzéssel nem is lenne semmi probléma, egyetlen apró tényezőt leszámítva: hogy kezdünk kifutni az időből.

A szakértők között általában konszenzus van arról, hogy a klímaváltozás rosszabb (két fok feletti felmelegedéssel számoló) forgatókönyveinek elkerüléséhez legkésőbb 2050-re radikálisan kellene csökkentenünk a kibocsátásunk szintjét.[245] Márpedig a technológiaváltásnak nem létezik olyan optimista előrejelzése, amely szerint önmagában ezzel 2050-re elérhetnénk a *dekarbonizációt*, vagyis a szénmentes, fenntartható életmódot. Ráadásul mai kibocsátásaink jelentős része olyan jellegű, hogy még egyáltalán nem

léteznek olyan technológiák, amelyekkel teljeskörűen helyettesíteni lehetne azokat. Lehetséges persze, hogy húsz, harminc vagy ötven év múlva már ezeknek is a birtokában leszünk – akkorra azonban biztosan késő lesz. Ezért is kockázatos stratégia, ha csak a technológia fejlődésére hagyatkozunk. A dekarbonizációt kizárólag tudatos változással, célzott beavatkozásokkal (például szénadóval, energiahatékonysági intézkedésekkel, mindenekelőtt pedig fogyasztási szokásaink megváltoztatásával) lehet elérni.

A klímaváltozás hatásai Magyarországra

De mit jelent mindez ránk, magyarokra nézve? Hogyan fog hatni a Kárpát-medencére az éghajlatváltozás, és mi a teendője egy kisméretű, tízmilliós országnak a klímaváltozás ügyében? Milyen terhet ró ránk az a tény, hogy Magyarország viszonylag kis mérete ellenére az egy főre jutó kibocsátások terén az emberiség legtöbbet kibocsátó 20 százalékához tartozik?[246]

Hőhullámok és viharok, aszályok és áradások

Hazánk átlaghőmérséklete egyes kutatások szerint az évszázad közepére 2 °C-kal, a végére pedig akár 4,5 °C-kal is növekedhet.[247] Ez önmagában is számtalan kockázatot hordoz. Ekkora átlagos melegedés mindenekelőtt azt jelenti, hogy jelentősen növekedni fog a hőhullámos napok[248] száma: a múlt század utolsó harmadának átlagához képest a 21. század közepére várhatóan meg fog duplázódni.[249] Az ezekből fakadó egészségügyi problémák leginkább az időseket és a gyermekeket fogják érinteni, ami sajnos nemcsak az egészségügyi rendszer terhelésének növekedésén, de az éves halálozási adatainkon is meg fog látszani.

Mindezt súlyosbítja majd, hogy a megváltozott éghajlati körülmények között megújult lendülettel fognak támadni a rovarok által terjesztett betegségek. Magyarországon a kullancsok által terjesztett Lyme-kór és más, különböző szúnyogfajták által terjesztett betegségek egyre több problémát fognak okozni.[250] Mindez részben azzal is összefügg, hogy az átlaghőmérséklet növekedésének hatására az élőlények „biológiai órája" is megváltozik: miközben az allergén növények esetében például várhatóan kitolódik és erősödik majd a pollenszezon,[251] a kártevők is egyre nagyobb számban fogják átvészelni a telet.

Az egyik legfontosabb változás az lesz, hogy sokkal szélsőségesebbé válik a vízjárás: bármilyen furcsa, a szélsőséges körülmények között egyszerre lesz túl sok és túl kevés víz a mindennapjainkban. A csapadék mennyisége nyáron és télen akár 20 százalékkal is csökkenhet.[252] Meg fog nőni az

aszályos időszakok száma és hossza, ami többek közt az erdőtüzek veszélyét is növelni fogja. Mindeközben azonban egyre gyakoribb problémát fog jelenteni a hirtelen lezúduló, nagy mennyiségű csapadék is.

Vizeink felbolydulása

Mivel a melegebb levegő több vízgőzt tud felvenni, az átlaghőmérséklet emelkedése nyomán az egyik leglátványosabb változás a víz körforgásának általános felgyorsulása lesz. Egyre gyakoribbá válnak majd a heves viharok, és egyre több gondot fognak okozni az ezekkel járó szél- és jégkárok.[253] A víz körforgásának megbolydulása pedig a jelenleginél gyakoribb és pusztítóbb árvizeket, belvizeket fog hozni – az ezekhez kapcsolódó károkkal együtt. Részben ez fogja okozni a vízjárás és a folyók vízhozamának gyökeres megváltozását is. A másik ok az, hogy a felmelegedés hatására a környező országok hegyeiben csökkenni fog a hótakaró: a gleccserek olvadása először átmenetileg növelni fogja a vízhozamot, később azonban a tavaszi olvadás idején a kevesebb hó miatt kevesebb víz folyik majd le a hegyekből.

A vízjárás megváltozása a Duna személy- és teherszállítási útvonalként való használatának lehetőségére is hatni fog: a vízhozam csökkenése és ingadozása miatt a közeljövőben egyre gyakoribbá válnak majd a hajózást ellehetetlenítő extrém vízállások. De mindez energetikai szempontból is sok bizonytalanságot fog okozni, mindenekelőtt a Bősi Erőmű vízfelhasználása szempontjából: felvízi szomszédaink a jövőben több vizet is visszatarthatnak, ha energiatermelési érdekük úgy kívánja, ami újabb vízdiplomáciai konfliktusokat generálhat. De Paks I. és Paks II. szempontjából is kulcskérdés lesz, hogy a Duna hűtésre használt vize mennyire lesz bőséges, ahogy az is, hogy a klímaváltozás hatására növekvő átlaghőmérséklet mennyivel fogja növeli a víz hőmérsékletét.

Biológiai elszegényedés és ellátási zavarok

Mindenki sokat hallott már a biológiai sokféleség (idegen szóval: *diverzitás*) csökkenéséről, ami annyit jelent, hogy minden évben állat- és növényfajok ezrei pusztulnak ki.[254] Egy jelentés szerint 1970 óta a Föld emlős-, madár-, hüllő- és halfajtáinak mintegy 60 százalékát veszítettük el.[255] Ez az emberi tevékenység (az ipari szennyezés, a rossz földhasználat, a túlhalászat, az erdőirtás stb.) közvetlen hatásai mellett jelentős részben a klímaváltozás eredménye, és sajnos ebből a szempontból hazánk sem tekinthető védettnek.

Magyarország gazdasági szerkezetét és mindenekelőtt az agráriumhoz kötődők életét fogják befolyásolni a termelési és élelmezési kihívások.

A mezőgazdaságban már most tetten érhető a változás: megváltozott éghajlat miatt például a krumpli és – sokunk különös szomorúságára – a málna már teljesen kiszorult hazánkból. Idővel főbb haszonnövényeinknek, a kukoricának és a búzának a terméshozama is meg fog változni; a tavaszi vetésű növények általában is különösen kitettek az éghajlatváltozás következményeinek.[256]

A természet bosszúja – a városok

Nehogy azt higgyük azonban, hogy a városainkban nagyobb biztonságban leszünk. A szélsőséges időjárási jelenségek például saját épített környezetünkben is elképesztő pusztításokat végeznek: az árvizek utakat és hidakat mosnak el, a szélviharok épületek tetőszerkezetét károsítják vagy éppen az autóinkat teszik tönkre. De a közvetett hatások is nagy fejfájást okozhatnak: ezek közül a legfontosabb olyan közszolgáltatások károsodása vagy éppen rendszeres szünetelése lesz, mint például az áramszolgáltatás.

A szélsőséges időjárási események által az infrastruktúrában[257] okozott károk mértéke az elmúlt harminc év alatt 60 százalékkal növekedett Európában,[258] és a közeljövőben is világszerte hasonló növekedéssel kell számolnunk.[259] Európában az infrastruktúrakárok mértéke az évszázad közepére a hatszorosára emelkedhet.[260] Ezekben az esetekben nem is feltétlenül a közvetlen anyagi kár okozza a legnagyobb gondot, hanem a közvetett hatások. A heves viharok miatt leszakadt vezetékeket például viszonylag gyorsan helyre lehet állítani, a gyakori áramszünetek miatt a termelésben, a közlekedésben vagy akár az egészségügyi ellátásban keletkező közvetett károk azonban csak nehezen vagy egyáltalán nem reparálhatók.

Fulladásos mellékhatás – a levegőszennyezés

Említettük már, mekkora tévedés az emberre a „környezetétől" elszigetelt, különálló fajként tekinteni. A klímaváltozás közvetlen hatásainak áttekintéséből is látszik, hogy valójában minden, az éghajlati egyensúly felborulásához vezető cselekedetünkkel közvetve saját civilizációnk jelenlegi formáját veszélyeztetjük. A klímaválság elsődleges kiváltó okának, a levegőbe bocsátott üvegházhatású gázoknak azonban van egy jóval közvetlenebb hatásuk is.

Egy átlagos ember percenként tizenhatszor, vagyis naponta nagyjából 23 ezerszer vesz levegőt, aminek során valamivel több mint 11 ezer liter levegőt keringetünk át a tüdőnkön. Egészségi állapotunkat, életminőségünket és életesélyeinket ezért magától értetődően nagyban befolyásolja, hogy milyen minőségű ez a levegő. Ezt pedig – a légkör felmelegedéséhez hason-

lóan – kibocsátásunk mértéke befolyásolja a leginkább – vagyis az, hogy mennyire szennyezzük a levegőt, amit belélegzünk. Nos, Magyarországon bőven lenne tennivaló ezen a téren.

A légszennyezésért alapvetően három különböző anyag felel: 1. a szálló por (ezt küldünk a levegőbe például akkor, amikor fával vagy szénnel tüzelünk); 2. az úgynevezett nitrózus gázok (ilyet bocsátanak ki például az autók); illetve 3. a kén-dioxid (ez jórészt az ipari széntüzelés jellemző melléktermé ke). *A 29. ábra* összesíti, hogy ma Magyarországon jellemzően milyen forrásból és mennyit bocsátunk ki ezekből az anyagokból.[261] Érdekes módon az emberek általában tévesen az ipart és a közlekedést tekintik a légszennyezés legfőbb okozójának,[262] pedig a legveszélyesebb légszennyező anyag, a szálló por 85 százalékban az épületek fűtéséből származik.

Akárhogy is, tény, hogy a hazai levegőminőség egyértelműen rossz: Magyarországon 2015-ben több mint 14 ezer ember halt meg idő előtt a levegőszennyezés miatt, túlnyomórészt a kisméretű (PM 2,5) szálló porhoz köthető szennyezés következtében.[263] Lakosságarányosan Magyarország a harmadik helyen áll az EU-ban a PM 2,5 és első helyen az ózonszennyezés miatt elvesztett életévek számában.[264] Egyedül a kén-dioxid-kibocsátás terén lehetünk valamivel nyugodtabbak – e tekintetben bőven teljesítjük az EU által szabott határértékeket, mivel a mai kibocsátások az 1990-es kibocsátási szint huszadrészét sem érik el *(30. ábra)*.

A légszennyezés „főbűnöse", a szállópor-szennyezés túlnyomó részét tehát a lakossági tüzelés okozza, mégpedig főként az otthoni fa-, szén- és lignittüzelés. Magyarországon az összes lakossági energiakiadás csupán 20 százalékát fordítják szilárd tüzelőanyagra,[265] míg a társadalom legszegényebb ötödének a fele fával, szénnel, lignittel vagy olajjal fűt. Komoly problémát jelent, hogy sokan fűtenek nedves fával vagy akár szeméttel, és még ma is országszerte rengeteg az elavult, rossz hatékonyságú kazán. Mivel az erősen szennyező lignit jelenleg a legolcsóbb tüzelőanyag, az utóbbi években jelentősen megnőtt a fogyasztása, így szinte teljesen kiszorította a többi szénfajtát, miközben a tűzifafogyasztást is csökkentette.[266] A közlekedési eredetű levegőszennyezés mindeközben arányaiban egyelőre kisebb problémát jelent – ugyanakkor e téren azzal kell számolni, hogy a következő évtizedben, ahogy egyre több gépkocsi fog forgalomba kerülni, és a városi közlekedés egyre nagyobb részben történik majd autóval, ezért ez az arány bizonyosan nőni fog a következő tíz év során.[267]

Az eddigiekben csupa olyan problémát soroltunk, amelyek egyenként még kezelhetők lennének egy olyan fejlett ország számára, mint Magyarország. Ezek a jelenségek azonban nem elszigetelten, hanem nagyobb folyamat részeként, hatásaikban összeadódva és egymást erősítve fognak jelentkezni. Így végül átfogó és egyre súlyosbodó válság fog kialakulni, amelynek kezelése ugyancsak átfogó, összehangolt intézkedéseket igényel majd.

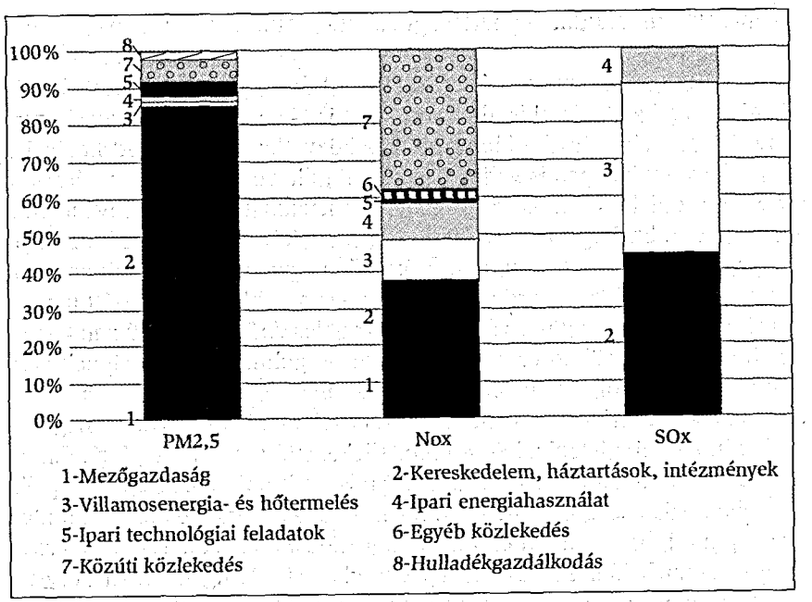

29. ÁBRA • *Légszennyező anyagok forrása ágazatonként Magyarországon (2017, százalék)*
Forrás: EEA 2020a

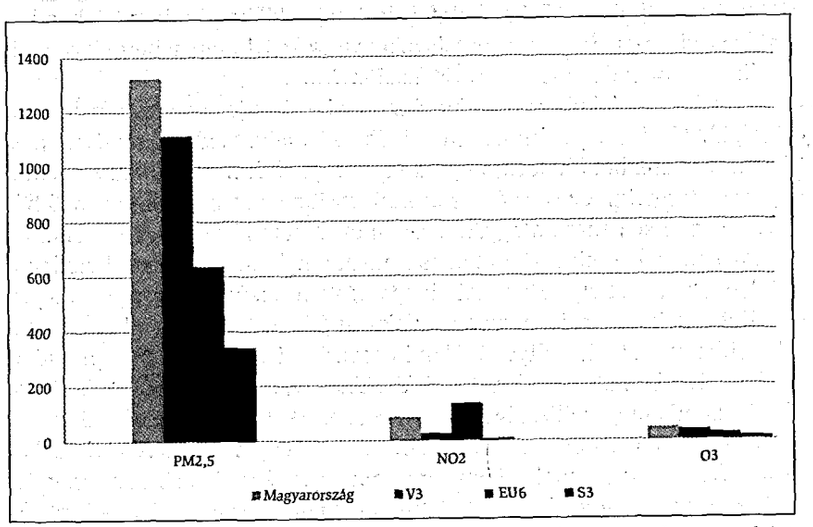

30. ÁBRA • *Százezer lakosra jutó elveszett életévek száma légszennyező anyagonként*
Forrás: EEA 2020b

Klímaalkalmazkodás – gazdasági és társadalmi átalakulások

Az elmúlt egy-két évben már érezhető volt, hogy a klímaalkalmazkodás kérdése, ha kis késéssel is, de hazánkban is kiemelten fontos közéleti témává lépett elő. Mivel a klímaváltozás közvetlen és közvetett hatásai a következő évtizedben is velünk maradnak, illetve mivel ezek a kérdések ma épp az újabb nemzedékek tagjait foglalkoztatják a legintenzívebben, a legvalószínűbb forgatókönyv szerint a téma a következő évtizedben nemhogy nem fog vissza szorulni, de várhatóan egyre többet fogunk beszélni róla. A választók és a gazdaság szereplői egyre több érdemi lépést fognak kikényszeríteni a döntéshozókból, és nem valószínű, hogy 2030-ban komolyabb eséllyel szállhat majd versenybe olyan politikai erő, amelynek nem lesz mondanivalója a klímaalkalmazkodásról.

Az energiaszektorban várható átalakítások már középtávon is meg fogják változtatni a jelenlegi üzleti modelleket. Várhatóan meg fog nőni az úgynevezett időjárásfüggő megújuló rendszerek, mindenekelőtt a nap- és a szélenergia szerepe. Ennek során nemcsak az erőműveknek fog fontos szerep jutni, hanem adott esetben a fogyasztásuk visszafogására hajlandó fogyasztóknak, illetve a tárolási kapacitásoknak is. Az úgynevezett elosztott villamosenergia-termelési rendszerben *(distributed generation)* a háztartások nemcsak fogyasztóként jelennek meg a piacon, de – például a házaik tetejére telepített napelemek révén – energiatermelőként is, ami a hagyományos erőművek szerepének bizonyos mértékű visszaesésével fog együtt járni. Ezzel új piacok és bevételi források fognak létrejönni, miközben korábbiak visszaszorulnak vagy teljesen megszűnnek, a piaci erőviszonyok pedig számottevő mértékben átrendeződnek.

Ennek az átalakulásnak a következő évtizedben jelentős regionális gazdasági hatásai is lesznek. Az európai kibocsátáskereskedelmi rendszer már jelenleg is érezhető hatása, hogy a szénerőművek nem tudnak elegendő hasznot termelni, ezért számos erőművet, illetve az ezekhez tartozó bányákat is be kell zárni. Magyarországon ez a mátrai erőművet és az ahhoz tartozó bányákat érinti Visontán és Bükkábrányban, ami elkerülhetetlenül több ezer munkahely és kapcsolódó iparágak megszűnésével fog együtt járni. Ebből sejthető az is, hogy az átalakítást felügyelő, illetve a káros társadalmi hatásokat ellensúlyozó állami beavatkozások híján ezekben a régiókban akár komolyabb társadalmi feszültségre, sokak tartós lecsúszására lehet számítani (emlékezzünk csak vissza az 1980-as években az Egyesült Királyságban történt szénbányabezárásokra). Az ipar más területein is hasonló folyamatok fognak lejátszódni, mindenekelőtt olyan magas energiaigényű iparágak lesznek érintettek, mint például a tégla-, az üveg-, a papír- vagy a cementgyártás. Ha az iparági szereplők nem fognak tudni időben alkalmazkodni az új kihívásokhoz, azzal saját vesztüket kockáztatják, ami

megint csak a szénerőművek megszűnéséhez hasonló gazdasági és társadalmi hatásokat idézhet elő.

A lakossági energiafogyasztás dekarbonizálása az emberek kiadási szerkezetére is hatással lesz. A fenntartható technológiai megoldásoknak (a lakások, házak korszerű szigetelésének, a megújuló energia otthoni bevezetésének, elektromos autók használatának) van egy fontos jellemzőjük: általában magasabb beruházási és alacsonyabb működési költséggel járnak, vagyis nagyon drága bevezetni, viszont sokkal olcsóbb használni ezeket. Ezért sok háztartásnak fog nehezen leküzdhető kihívást jelenteni a beruházásokhoz szükséges tőke előteremtése, amit legkézenfekvőbben kölcsönnel lehet majd áthidalni. Bár ezek a drága beruházások idővel meg fognak térülni, ez mit sem változtat a kezdeti nehézségeken – ezért az átállásban kulcsszerepet fognak játszani a pénzintézetek, illetve az ezeket szabályozó és ösztönző állam. Ennek a két szereplőnek a felelőssége lesz, hogy sikerül-e olyan beruházási környezetet teremteni, amelyben a magyarok könnyebben és gyorsabban elszánják magukat ezekre az átalakításokra.

Nem kívánt társadalmi hatásokkal járhat, hogy amíg az energiatermelés dekarbonizációja nem történik meg, a szén-dioxid árának növekedése miatt a közeljövőben átmenetileg a villamos energia is jelentősen megdrágulhat. Így várhatóan egyre többeknek fog gondot okozni a számlák befizetése, ami azt jelenti, hogy az energiahatékonysági intézkedéseknek és az ezekhez kapcsolódó állami támogatásnak fontos szerepük lesz az energiaszegénység súlyosbodásának megelőzésében.

Az egyre intenzívebbé váló kibocsátáscsökkentés egyik fő frontja világszerte, így hazánkban is a városi közlekedés lesz. Ez a terület jelenleg az összes hazai kibocsátás mintegy 20 százalékáért felelős, és ez az arány erőteljesen növekszik. Részben azért, mert más szektorok kibocsátásai csökkennek, vagy stagnálnak, részben pedig a gépjárművek számának és igénybevételének hazai növekedése miatt.

A közhiedelem ellenére európai összehasonlításban Magyarországon ma viszonylag kevés autó jár az utakon. 2018-ban csak 373 jutott 1000 emberre,[268] míg az EU-s átlag 600 körül volt.[269] A többi visegrádi országban jóval több az autó, és a számuk már jó ideje dinamikusan nő. Feltételezhető, hogy ahogy a következő évtizedben a magyarok jövedelmi helyzete javulni fog, itthon is egyre több gépjárművet fognak venni, és az autók a városi közlekedésben is egyre nagyobb szerephez jutnak.[270] 2018-ban a gépjárműállomány 4,9 százalékkal nőtt Magyarországon,[271] miközben a budapesti agglomerációban a növekedés még ennél is nagyobb mértékű volt. Érdemes említést tenni arról a hazai sajátosságról, hogy az újonnan regisztrált járművek mintegy felét nem új, hanem Nyugat-Európából behozott használt autók teszik ki (ezek átlagéletkora ma 12 év).[272] Ez azt jelenti, hogy a következő évtized magyar autói már ma ott járnak Európa útjain.

A dekarbonizáció kulcsa a közlekedésben hosszú távon egyértelműen az elektromos autók elterjedése lesz: ezek használata értelemszerűen jóval kevesebb szén-dioxid-kibocsátással jár, mint a belső égésű motor. Ez csak akkor nem igaz, amikor az autó működéséhez felhasznált áramot például teljes mértékben szénből állítják elő;[273] ám ahogy a megújulók aránya általában is növekedni fog a villamosenergia-termelésben, az elektromos autók is egyre zöldebbé fognak válni. Ám hiába nyernek egyre nagyobb teret ezek a járművek, egyelőre világszerte nagyon kevés van belőlük, és várhatóan sok időbe fog telni, amíg kellő mértékben elterjednek – különösen Magyarországon, ahol, mint említettük, alapvetően Nyugat-Európa használt autóin közlekedünk.

2018-ban mintegy másfél millió elektromos autó volt forgalomban Európában,[274] ami a teljes állománynak csak mintegy a fél százaléka. Az új eladások körülbelül 2 százaléka ma már elektromos,[275] így a tendencia kétségkívül növekvő – ám ha belegondolunk abba, hogy az EU-ban a gépjárművek átlagos életkora tíz év fölött van, gyorsan kiszámolhatjuk, hogy az elektromos autókra való átállás évtizedekig fog tartani. Magyarországon az elektromos autók részaránya nagyjából az EU-s átlagnak felel meg: 2019 végéig összesen nagyjából 17 ezer zöld rendszámot adtak ki, és ez a szám a következő évtizedben várhatóan hazánkban is növekedni fog.[276]

A gépjárműállomány milyensége mellett a közlekedési kibocsátások növekedésének másik fő oka a városok szétterülése. Világszerte tapasztalható tendencia, hogy az autóutak, autópályák kiépítésével és az autók elterjedésével párhuzamosan a városok egyre nagyobb területre nyúlnak, mintegy „szétfolynak", és így egyre kevésbé lehet bennük autó nélkül közlekedni. Ez Budapesten is tetten érhető, ahol a városhatáron belül élő lakosság az 1990-es 2 milliós csúcs óta 14 százalékkal csökkent, miközben a környező Pest megye lakossága 30 százalékkal (1,26 millióra) nőtt.[277] Bár az új lakóhelyen általában több a tér és jobb a levegő (ez a kitelepülés fő motivációja), autó nélkül általában meglehetősen nehéz eljutni a munkába vagy az iskolába, nem beszélve a városi léthez elengedhetetlen szolgáltatások eléréséről. Az agglomerációs lakónegyedek ugyanis helyi önkormányzati döntések alapján születtek, az ingatlanpiac igényeinek megfelelően, alapvetően kertvárosi formában, jobbára elfogadható tömegközlekedés nélkül. Ezek a folyamatok Budapesten és környékén a legerőteljesebbek, de más magyar városokban is megfigyelhetők hasonló tendenciák.

MI A TANULSÁG?

- Az ember elválaszthatatlan attól a komplex, összefüggő rendszertől, amelyet ökoszisztémának nevezünk. Mi, magyarok is a „környezetünk" része vagyunk, ezért a klímaváltozás, a biológiai sokféleség csökkenése vagy a szennyezés szorosan összefügg társadalmi berendezkedésünkkel.
- Az éghajlatváltozás jórészt emberi tevékenység eredménye, és nagyobb hatást gyakorol az életünkre, mint az írott történelem folyamán bármikor. A Föld hőmérséklete kétszázötven év alatt 1 °C-kal növekedett, és ha semmit sem teszünk, a következő száz évben még tovább fog melegedni. Ha nem sikerül 2 °C alatt tartani a bolygó átlaghőmérsékletének emelkedését kétséges, hogy civilizációnk fennmaradhat-e a mai formájában. Legkésőbb 2050-re radikálisan csökkentenünk kell a kibocsátásunk szintjét.
- A legfőbb probléma nem a túlnépesedés, hanem életmódunk fenntarthatatlansága. Ezért alapvetően kell megváltoztatnunk termelési és fogyasztási szokásainkat. Ez azt jelenti, hogy jelenlegi jólétünk egy részével kell fizetnünk a jövő generációinak emberhez méltó életéért.
- A klímaváltozás hatására világszerte és hazánkban is egyre többször kell szélsőséges időjárási jelenségekkel: áradásokkal, heves viharokkal, tartós aszályokkal szembesülnünk. A klíma átalakulása éreztetni fogja a hatását a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-ellátás nehézségeiben, a biológiai sokféleség további csökkenésében, az ipari és lakossági infrastruktúra károsodásában, valamint a magyarok egészségügyi statisztikáiban is.
- A víz körforgása fel fog gyorsulni: nemcsak a nagy erejű viharok lesznek egyre gyakoribbak, de meg fog változni folyóink vízjárása, ez pedig továbbgyűrűző hatásként gazdasági és energetikai rendszereinket is új kihívás elé fogja állítani.
- A következő évtizedben Magyarországon is egyre fontosabb témává fog válni a klímaalkalmazkodás és a fenntarthatóság. Meg fog nőni az időjárásfüggő megújuló energiaforrások szerepe, és a fogyasztók termelővé válásával az energiapiac is jelentősen átalakulhat.
- A fosszilis erőművek ezzel párhuzamos visszaszorulása tömeges munkanélküliséggel és az érintett területek leszakadásával járhat együtt. Az állami beavatkozás mértékétől és irányától függ majd, hogy ezeket a költségeket mennyire fogjuk tudni csökkenteni.
- Az energiatermelés fenntarthatóvá tétele jelentős belépési költségekkel jár, a működtetési költségek azonban sokkal alacsonyabbak lesznek. Az átállás ösztönzésében és gyorsításában nagy szerep fog jutni a pénzintézeteknek és az államnak.
- Kibocsátásaink nemcsak a légkör melegedéséért felelősek, de jelentős egészségügyi károkat is okoznak: Magyarországon csak a szálló por miatt évente közel 15 ezer ember hal meg. Bár sokan a közúti közlekedést tartják a lenagyobb kibocsátó szektornak, valójában jóval nagyobb gondot jelent a fával, illetve szénnel történő lakossági fűtés. A légszennye-

zettség és az azzal összefüggő egészségügyi hatások terén különösen rosszul állunk az Európai Unión belül.

- A kibocsátáscsökkentés egyik fő frontja mégis a közlekedés lesz. A magyarok többsége használt autókat vásárol Nyugat-Európából, és a jövedelmek növekedésével várhatóan egyre több lesz forgalomban a következő tíz évben. A közlekedés dekarbonizációjának kulcsa az elektromos autókra való áttérés: ezek aránya Európában és Magyarországon is elenyésző, és csak évtizedek alatt fog érdemben növekedni. A közlekedési kibocsátások mértékét nagyban befolyásolja a városok szétterülése – ahogy a nagyvárosok – elsősorban Budapest – agglomerációja növekszik, az ingázás is egyre több kibocsátással fog járni.

7. REMÉNY A KITÖRÉSRE – VAN MOZGÁSTERÜNK

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy a jelenleg ismert tények és tendenciák alapján a következő évtizedben milyen változásokra számíthatunk a magyar társadalom életmódját és jólétét, a gazdaság versenyképességét, az ország nemzetközi viszonyait és klímakitettségét illetően. E forgatókönyvek felvázolásakor volt egy fontos előfeltételezésünk: hogy a jelenhez képest a következő évtizedben nem számíthatunk számottevő irányváltásra. Vagyis azt vizsgáltuk, milyen irányban haladunk a rendszerváltás után harminc évvel az egymást váltó kormányok stratégiai döntései, illetve a társadalom domináns értékrendje és attitűdjei alapján abban az esetben, ha nem teszünk semmit.

Nem véletlen, hogy minden eddig tárgyalt téma kapcsán a nagyobb trendekre koncentráltunk: a demográfia hosszú távú folyamataira, alig vagy csak lassan és nehézkesen változó társadalmi attitűdökre, a munkaerőpiac strukturális jellemzőire, a magyar állam vagy a vállalati szféra jellemző működésmódjára. Nem az foglalkoztatott tehát bennünket, hogy egyik vagy másik kormányváltást követően hogyan szabták újra az adórendszert, vagy hogy egy-egy konkrét családpolitikai intézkedés miképp hathatott hazánk termékenységi rátájára. Ehelyett azt vizsgáltuk, hogy milyen tartós mintázatok figyelhetők meg a nagy történelmi és társadalmi-gazdasági folyamatok, a külső meghatározottságok és belső lehetőségek erőterében. Hogy miért?

A társadalomtudósok között soha véget nem érő vita zajlik arról, hogy a történelem menetében mi számít igazán: az egyének személyes választásai, kormányok és nagy formátumú politikusok sorsfordító pillanatokban meghozott döntései, vagy az úgynevezett strukturális körülmények – vagyis azok a mélyen gyökerező társadalmi, gazdasági vagy akár földrajzi adottságok, amelyek mintegy kényszerpályára állítják az országokat. Ez a vita több szobatudósok öncélú szellemi tornájánál: a kérdés tétje végső soron az, hogy van-e mélyebb értelme a „politikacsinálásnak". Vagyis hogy van-e egyáltalán lehetőségünk érdemben javítani hazánk állapotán, vagy az erőnk legfeljebb látszatcselekvéshez elegendő, miközben valójában tehetetlenül sodródunk a történelem leküzdhetetlen árjával.

A nyolcvanas évek óta a közgazdaságból új divatszó kezdett terjedni az országok történeti fejlődését vizsgáló tudósok között: az *útfüggőség (path dependency)*. Ezen valójában végtelenül egyszerű, a hétköznapi ember tapasztalatai alapján is jól érthető jelenséget értenek: azt, hogy a múltbéli döntések tartós hatást gyakorolnak a jelenre és a jövőre. Másképp megfogalmazva: a történelemben minden alkalommal, amikor egy ország vezetői egy-egy fontos helyzetben – szakzsargonban: *kritikus fordulat (critical juncture)* idején – egyik megoldás helyett a másik mellett döntenek, egyúttal szűkítik azoknak a választási lehetőségeknek a körét, amelyek közül a következő generáció egy újabb fordulóponton választhat. A kialakult intézmények és mechanizmusok bizonyos cselekvéseket jutalmaznak, míg másokat büntetnek, így egyre nagyobb költséggel jár a kitaposott ösvény elhagyása. Ahogy telik az idő, ez a nehézkedési erő egyre nagyobbá válik: az emberek megtanulnak együtt élni a már létrejött intézményekkel, sőt egy idő után el se tudják képzelni, hogy az élet akár másképp is folyhatna.

Azzal, hogy a honfoglaló magyarok a 9. század végén Etelközből a Kárpát-medence felé folytatták az útjukat, és nem, mondjuk, a ruszok kijevi uralmát próbálták megdönteni keleten, hosszú évszázadokra meghatározták azokat a stratégiai dilemmákat és lehetőségeket, amelyekkel a magyar királyok a német-római és a bizánci birodalom közé szorulva szembesültek. Azzal, hogy Szent István Bizánc helyett Rómától kért és kapott koronát, majd nyugatról ellesett törvényeket intézményeket próbált meghonosítani, hosszú távra meghatározta, hogy a Magyar Királyság köztes helyzetében is inkább fog orientálódni Nyugat-Európa, mintsem kelet felé. Azzal, hogy IV. Béla a tatárjárás után a bárók megerősítésével és – ma így mondanánk – a külső migráció ösztönzésével próbált új erőt lehelni a letarolt országba, nemcsak utódai hatalmát és mozgásterét csökkentette, de annál is tartósabb változást okozott az ország népességének etnikai összetételében.

Csupa olyan döntés, amely az adott kor meghatározott stratégiai dilemmáira adott válaszként született, de afféle történelmi pillangóhatásként a maga korán messze túlmutató változásokat okozott, megszabva a következő korok dilemmáinak természetét és előre szűkítve a választható opciók körét. És a példák sora a végtelenségig folytatható lenne: mai életünkre ugyanúgy hatással vannak a dualizmus felemás kapitalista átalakulásának következményei, mint a két világháború közötti szociálpolitika vagy az ötvenes évek erőltetett iparosítása és a Kádár-rendszer adóssághalmozása. A magyaroknak a piacgazdasághoz való mai viszonyában, regionális egyenlőtlenségeinkben, intézményeink hatékonytalanságában, a munkaerő

rugalmatlanságában vagy a nagy társadalmi alrendszerek rendszerváltás utáni megreformálásának újabb és újabb megtorpanásában, a „húzd meg, ereszd meg" politikák ciklikus váltakozásában ezek a tényezők legalább akkora szerepet játszanak, mint a közelmúlt esetleges rossz kormányzati döntései vagy egyes politikusok rövid távú gondolkodása. Az útfüggőség mechanizmusának lényege az, hogy a múlt folyama meghatározott irányú sodrásban tartja a jelent: ebből a sodrásból nem lehetetlen kievickélni, ám a legkisebb ellenállással akkor találkozunk, ha csak felfekszünk a vízre.

Nyilvánvaló tehát, hogy amikor egy ország lehetőségeit és mozgásterét vizsgáljuk, a történelmi örökség, a gazdasági szerkezet vagy az intézményi kultúra nem hagyható figyelmen kívül. A fentiekben azért is foglalkoztunk ennyit a magyarok *jellemző* értékrendjével vagy a magyar állami intézmények és a piacgazdaság *általános* működésmódjával, mert ezek a keretek nagyban megszabják a politika és a gazdaság szereplőinek viselkedését. A magyar és a világtörténelem hemzseg azoktól a vezetőktől, akik – sokszor a legjobb szándéktól vezérelve – egyik napról a másikra igyekeztek letéríteni országukat saját szerves történelmi útjának ösvényéről, csak éppen azzal nem számoltak, hogy egy efféle törés milyen elképesztő ellenállást tud szülni, vagy hogy odahaza mennyire másképp fog működni, milyen más eredményhez fog vezetni egy olyan megoldás, amely alig néhány ezer kilométerrel arrébb annyira jól bevált.

Közismert például, hogy az orosz történelem nagy „nyugatosító" vagy „modernizációs" hullámait az elmúlt évszázadokban rendre az inga visszalengése, a visszarendeződés, sőt a lendületes visszalépés követte (ma is épp egy ilyen szakasznak lehetünk tanúi). Napjainkban afrikai és ázsiai országok tucatjai kísérleteznek hiába (és sokszor véres vajúdás közepette) azzal, hogy olyan intézményeket adaptáljanak hazai környezetben, amelyek a nyugati nemzetállamokban teljesen más körülmények között, évszázadok evolúciós fejlődése során alakultak ki. Ez persze nem azt jelenti, hogy az ilyen törekvések örök időkre kudarcra vannak ítélve – csak azt, hogy a múltat nem lehet „végképp eltörölni", és a mélyreható változások feltételeinek megteremtéséhez sokszor bizony időre és türelemre, mindenekelőtt pedig tudatos, hosszú távú tervezésre van szükség.

Hadd hívjuk fel rá a figyelmet, milyen óvatosan fogalmazunk: útfüggőségről beszéltünk – de nem elejétől a végéig kijelölt pályáról. A lehetőségek szűküléséről – de nem a teljes hiányukról. A történelem nehézkedési erejéről – de nem eleve elrendeltségéről. Arról, hogy milyen nagy erőfeszítésbe kerül kievickélni a múlt sodrásából – de nem arról, hogy ez teljességgel lehetetlen lenne. Hogy miért válogattuk meg ennyire a szavainkat? Mert meggyőződésünk, hogy igenis van beleszólásunk a sorsunkba.

Ha igaz, hogy útfüggőségeinket korábbi döntéseink alakítják ki, abból egyszerre két dolog következik. Az egyikről már volt szó: hogy nem létezik

tiszta lap, hogy „a történelem számít". De legalább ennyire fontos tanulság, hogy a döntéseink is számítanak. Ha múltbeli döntéseink ilyen nagy hatással vannak a mára, akkor mai és holnapi döntéseink is hatni fognak a jövőre. Nem arról van szó, hogy történelmi útfüggőségeink egyáltalán nem törhetők meg, hanem arról, hogy ez csak tudatos tervezéssel, az alapokat célozva kivitelezhető.

A történelmi determinizmusnak látványos cáfolatai azok az országok, amelyek történelmük egy-egy kritikus fordulópontján nagy horderejű döntésekkel le tudtak térni a kitaposott ösvényről. Ezek az országok felmérték, hogy a múltból örökölt „poggyászból" mitől kell megszabadulni és milyen új célokat érdemes kitűzni, ezek elérése érdekében pedig milyen közös stratégiai irányokat szükséges kijelölni. Azonosítani tudták létező gyengeségeiket és korlátjaikat, és megkeresték azokat a kitörési pontokat, amelyek révén következetes és szívós munkával új pályára tudták terelni a jövőjüket.

A figyelmes olvasónak feltűnhetett már, hogy eddigi nemzetközi összehasonlításainkban, legyen szó bár makrogazdasági mutatókról, egészségügyi indikátorokról vagy az oktatási rendszer teljesítményéről, egy országcsoport rendre magasan kiemelkedett a mezőnyből: a skandinávok. Ez persze valószínűleg keveseket lepett meg: a „skandináv modellre", az északi jóléti vívmányokra, gazdasági teljesítményre vagy oktatási színvonalra nap mint nap közhelyszerűen hivatkoznak pozitív példaként az újságcikkekben és híradásokban. Ennél az egy irányba mutató mintázatnál csak egyetlen dolog elgondolkodtatóbb: hogy még a 20. század elején is mennyire meglepődött volna mindezen egy átlagos dán, finn vagy svéd.

A skandináv modell kialakulásának története azért is különösen tanulságos, mert finoman szólva egyik ország sem volt eleve sikerre ítélve: Dánia a századfordulón nyersanyagokban szegény, nyugat-európai mércével mérve fejletlen agrárország volt, amely még alig heverte ki korábbi fő piaca, Németország elveszítését és egyik értékes területe, Schleswig-Holstein elcsatolását egy csúfos háborús vereség után. A szintén döntően a mezőgazdaságból élő Svédországban a kivételesen erős királyi hatalmat intézményesítő, rugalmatlan és inkompetens abszolút monarchia az első világháború végére a polgárháború szélére sodorta az országot, olyannyira, hogy akkoriban sokan úgy tartották, Oroszország után itt fog kitörni a következő kommunista forradalom. Közismert, hogy az északi államok között kései jövevénynek számító Finnországnak Oroszország, majd a Szovjetunió fennhatósága alatt, illetve fenyegető közelségében még komolyabb akadályokat és lemaradást kellett behoznia, mire az 1960-as-1970-es évektől megnyitotta a gazdaságát, kialakította az oktatás azóta világhírűvé vált finn modelljét és némi késéssel csatlakozni tudott a jóléti állam „északi modelljéhez".

1914-ben tehát valószínűleg kevesen fogadtak volna arra, hogy ezek az országok néhány évtized alatt nemcsak a dualizmus idején története egyik

legnagyobb fejlődésén keresztülment Magyarországhoz, de például a kor vezető hatalmához, a Brit Birodalomhoz képest is ekkora előnyre fognak szert tenni. És a dolog nem is ment könnyedén. Mindhárom esetben válságokon és megtorpanásokon keresztül vezetett az út, és persze a történet soha nem fog lezárulni: ma is mindegyik országnak megvannak a maga problémái. Egy azonban bizonyos: a politikai és gazdasági elitek jó kompromisszumainak, a tudatos és hosszú távú tervezésnek köszönhetően ezek az országok kvázi gyarmatokból vagy közepesen fejlett, középkorias zsarnokságokból mára a világ legdemokratikusabb, legversenyképesebb és a polgáraiknak legjobb életszínvonalat biztosító államai közé léptek elő. Ezeknek a nemzeteknek sikerült kievickélniük a történelem sodrásából.

A skandináv sikertörténet persze nem azt jelenti, hogy létezne a kitörés tértől és kortól függetlenül alkalmazható receptje, vagy hogy minden ország számára azonos út vezetne a felemelkedéshez. Az az egyszerű tanulság azonban levonható belőle, hogy az útfüggőségeket igenis meg lehet törni. A részleteket tekintve igen különböző, az összkép tekintetében azonban nagyon is hasonló irányváltásokra ráadásul bőven akad példa: a századforduló utáni Hollandiától a második világháború utáni Németországon vagy Szingapúron át a rendszerváltás utáni Észtországig számos ország bizonyította már, hogy a nemzetek igenis lehetnek a saját sorsuk kovácsai – olykor a történelem nehézkedési ereje ellenében is. Épp a tanulmányozható példák sokfélesége rejti a fő tanulságot: hogy a kitörés lehetősége a legkülönbözőbb adottságokkal és történelmi terhekkel bíró országok számára is egyaránt adott.

Miért épp Magyarország lenne kivétel ez alól?

A legfontosabb trendek alakulását áttekintő fejezet végén érdemes újra feltennünk a kérdést: milyen Magyarországot látunk tehát az eddig elmondottak alapján? Olyan Magyarországot, amely nem vágtat teljes sebességgel a szakadék felé – de a legtöbb releváns mutató tekintetében nem is emelkedik ki a régiós átlagból, sőt számos vonatkozásban inkább sereghajtónak tekinthető. Olyan Magyarországot, amely ma mintha rossz útfüggőségek foglya lenne, és amely jelenlegi pályája alapján tíz, húsz harminc év múlva sem fog kitörni a középmezőnyből. Olyan Magyarországot, amely még messze nem használta ki minden lehetőségét.

Ha igazunk van abban, hogy egy ország története minden strukturális meghatározottság és tehetetlenségi erő ellenére sem előre kijelölt pályán halad, akkor saját magunkkal és a magyarok következő nemzedékeivel szemben is bűnös mulasztás lenne tovább sodródni az árral. Senki sem kötelez minket arra, hogy a kitaposott ösvényen haladjunk tovább, hogy továbbra is máról holnapra éljünk és a jövőben is beérjük a középmezőnnyel. A balsikerű 20. század után újra meg kellene tanulnunk magasra tenni a

lécet. Mindenekelőtt szembe kell néznünk jelenlegi gyengeségeinkkel, és fel kell fedeznünk kihasználatlan erőforrásainkat. És főként: mernünk kell elképzelni egy olyan közeljövőt, amelyben szívesebben élnénk, mint abban, amelyre ma számíthatunk.

Ennek a kötetnek a hátralevő részében egy ilyen jövőbe invitáljuk az olvasót.

MI A TANULSÁG?

- A történelem számít: a nemzetek sorsát évtizedekkel és évszázadokkal korábbi kritikus döntések, sorsfordulók és tapasztalatok befolyásolják, amelyek tehetetlenségi erejének nem könnyű ellenállni. Ez azonban azt is jelenti, hogy ha a múlt döntései hatnak a jelenre, mai döntéseink is alapvető hatást gyakorolhatnak a jövőre.
- A skandináv országok, Hollandia, Németország, Szingapúr, Észtország és még számos további példa igazolja, hogy van lehetőség a rossz útfüggőségek megtörésére. Nincs egységes recept, de a kitörés lehetősége a legkülönbözőbb adottságokkal rendelkező országok számára egyaránt adott.
- Magyarország nem tart a szakadék felé – de mai teljesítményénél sokkal többre is képes lenne. Ennek érdekében fel kell mérnünk gyengeségeinket, és fel kell ismernünk eddig kihasználatlan lehetőségeinket. Újra meg kell tanulnunk magasra tenni a lécet önmagunk számára. És ami a legfontosabb: mernünk kell új jövőt tervezni Magyarország számára.

IV. A MAGYAROK KÖZÖSSÉGE(I)

Az ember közösségi lény. Természetes hajlamunk a másokkal való együttlét igénye. Filozófiai értekezések analitikus modelljeiben elképzelhetjük elszigetelt, totálisan autonóm létezőként, a való életben azonban az ember mindig interakciókban létezik, gondolkodik és cselekszik. A családtól, az iskolától és tágabb környezetétől sajátítja el a világ értelmezését és rendszerezését lehetővé tevő nyelvet, a közös normákat és viselkedési mintákat közvetítő kultúráját.[278] Fogalmait, önképét, világnézetét a másokkal való érintkezésben alakítja ki és módosítja. Másokkal verseng, és másokra támaszkodik, másokhoz képest alakítja ki saját önazonosságát, és mások szemével méri önmaga értékét.[279]

Egy országról sokat elmond, ahogy a polgárai egymásra tekintenek. Hogy gyanús idegeneket, netán potenciális veszélyforrást látnak-e egymásban, vagy olyan embereket, akikkel nemcsak a közös nyelv és a közös múlt, de a közös lehetőségek és a közös jövő is összeköti őket. Hogy csak egymás mellett élnek, vagy a véletlen szeszélyén kívül más is összefűzheti őket: közös értékek, közös célok, közös vállalkozások.

Hogy milyennek képzeljük a 21. század sikeresebb, otthonosabb Magyarországát? Olyan helynek, ahol virágzanak az erős, szabad és cselekvőképes kisközösségek. Ahol merünk bízni egymásban, és különbségeink, sőt viszályaink mellett is képesek vagyunk közösen munkálkodni néhány közös célért. Olyan országnak, ahol a mindennapi együttélést nem a bizalmatlanság és a gyűlölködés, a nemzeti öntudatot nem hermetikusan elkülönülő, párhuzamos valóságok és egymás kirekesztésének szándéka jellemzi, hanem az egymás iránt érzett felelősségtudat, a magabiztos, pozitív nemzeti érzés, a párbeszéd és az autonóm közös cselekvésre való hajlandóság. Ahol senki sem dadog, amikor ki kell mondania a nemzet szót, mert az valódi közösséget, mindnyájunk által osztott érzelmeket fejez ki. Nem igaz, hogy a nemzeti érzés csak kirekesztő, múltba forduló és bezárkózó lehet. Közös identitásunk és összetartozástudatunk olyan erőforrás, amelyre a következő évtizedekben is építhetünk.

A valódi közösség mindig több az azt alkotó egyének összességénél. Ezért a 21. század új kihívásai és lehetőségei között különösen nagy szükség lesz arra, hogy a magyarok is képesek legyenek közösségként, össze-

tartó nemzetként létezni. Az individualizmus, az egyéni alkotóerő és autonómia kitüntetett érték – az atomizáltság, a kóros bizalmatlanság és a hideg polgárháború azonban esztelen, önsorsrontó luxus. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy erőforrásainkat ne egymásért kamatoztassuk, hanem egymás ellen vesztegessük, ahogy azt sem, hogy az egymás iránt érzett közönyben hagyjuk parlagon heverni. Ebben a fejezetben elmondjuk, hogy miért.

1. ERŐFORRÁS ÉS MEGTARTÓERŐ – A KÖZÖSSÉG KIS ÉS KÖZEPES SZINTJEI

Az ember szerencsés esetben születésétől fogva tagja egy családnak – ez a társas együttélés legintimebb, legközelibb színtere, a közösség mikroszintje. *Magától értetődő, hogy egy jól működő család felbecsülhetetlen érték*, amelyet védelmezni és támogatni kell – és korábban láthattuk is, hogy a magyarok kevés dologban értenek egyet annyira, mint ennek az értéknek a fontosságában.

Szintén születésünk jelöli ki a helyünket a közösség makroszintjén, a nemzeten belül – ez a kötelék még abban is élete végéig érvényesül valamilyen formában, aki idővel elhagyja a hazáját, és másik nemzeti közösséget választ magának. A két természetes közösségi közeg, a család *mikroszintje* és a nemzet (vagy éppen a kulturális identitás, például az „európaiság") *makroszintje* közötti elképzelt térben ugyanakkor az egyén számtalan úgynevezett *mezoszintű* vagy köztes szerveződéshez, lakóhelyi, vallási, karitatív és egyéb társuláshoz kötődhet. Ezek – legalábbis egy demokráciában – elsősorban abban különböznek a születési közösségektől, hogy a tagság alapvetően önkéntes: az egyén saját választásán és döntésén alapul.

A mezoszintű közösségek kulcsfontosságú szerepet játszanak az egyén fejlődésében, kiteljesedésében és biztonságérzetének, lelki-anyagi jóllétének növelésében. A civil egyesületek, életmód vagy közös érdeklődési kör alapján létrejövő társaságok olyan embereket hoznak össze a hétköznapokban, akik hagyományos, családi vagy munkahelyi közegeikben soha nem kerülnének kapcsolatba egymással.[280] Legyen szó a közös lakókörnyezet tisztán tartásáról vagy a helyi közbiztonság javításáról; az oktatás vagy a fizikai egészség minőségének közösségi erőfeszítés révén történő javításáról; a közösség nehéz sorsú tagjainak lelki gondozásáról; az idősek, rászorulók életminőségének javításáról; a fiatalok iskolán kívüli időtöltésének megszervezéséről; esetleg a helyi termelők helyzetbe hozásáról vagy mély vallási élmények másokkal való megosztásáról – a polgárok önkéntességen, kölcsönösségen és bizalmon alapuló, aktív együttműködése egy társadalom egészséges működésének és versenyképességének egyik legfontosabb indikátora.

A másokkal való önkéntes interakció az élettel való szubjektív elégedettség és a mentális egészség kulcsfontosságú feltétele. A felmérések szerint az emberek összes napi időtöltése közül a családi élet és a munkaidőn kívüli társas érintkezés okozza a legtöbb örömet és a legkevesebb boszszúságot – jóval megelőzve olyan, általában kellemesnek tartott kikapcsolódási formákat, mint a tévézés, a számítógépezés vagy az alvás.[281] Épp ezért számos társadalomtudós régóta szorgalmazza, hogy az emberek jóllétének mérésekor az anyagi, illetve fogyasztási jellegű tényezők mellett a társadalmi érintkezés sűrűsége, gyakorisága és minősége is nagyobb hangsúlyt kapjon.[282]

De nem pusztán arról van szó, hogy jó érzés valahová tartozni. A család, az iskola és a kortárscsoport mellett a szabadon választott társulások az egyéni szocializáció, vagyis a közös kulturális értékékek és magatartásminták átadásának elsődleges terepei. És ami ennél is fontosabb: elősegítik a közös cselekvést, a közösségi célok hatékony megvalósítását.[283] Vagyis a valahová tartozás, a közös értékek és célok jegyében létrejövő és cselekvő közösségek minél kiterjedtebb hálózatai nem csupán az egyén pszichológiai jólléte és otthonosságérzete, de egy társadalom sikerességének szempontjából is kulcsfontosságúak. A közösség erőforrás és tőke. Olyan tőke, amelyet gondozni és bővíteni kell.

Mit tanulhatunk a nyugat-virginiai iskoláktól? – A társadalmi tőke

1916-ban, amikor Európában már második éve dúlt a világháború, és az Egyesült Államok is a hadba lépés küszöbére sodródott, egy mára elfeledett nyugat-virginiai tanfelügyelőt, bizonyos Lyda J. Hanifant a világpolitika alakulása helyett sokkal hétköznapibb kérdések foglalkoztatták. Egy rövidke cikkben[284] azt próbálta megfejteni, hogyan lehetne jobb életszínvonalat biztosítani a kormány által elhanyagolt, pénzben egyáltalán nem bővelkedő vidéki települések lakóinak. Ennek során a saját korában forradalminak tűnő analógiával rukkolt elő: azt állította, hogy a társadalom alapvetően nem sokban különbözik egy vállalattól.

Az emberek azért társulnak cégekben, mert felismerik, hogy ha a saját pénzüket hozzáadják a másokéhoz, együtt jobb eredményeket érhetnek el. De nem csupán arról van szó, hogy a társulásban a matematika törvényszerűségeiből adódóan egyszerűen több pénz fog rendelkezésükre állni. Ezt a közösen felhalmozott tőkét ugyanis egyetlen jól felépített, hatékony szervezetben integrálják és egy hozzáértő cégvezetés gondjaira bízzák, amely, ha jól végzi a munkáját, rövid időn belül meg fogja sokszorozni a tőkét – vagyis minőségi különbségről beszélünk.

Hanifan saját tanügyi terepmunkája során, különböző iskolákat vizsgálva arra jutott, hogy egy közösség is épp így működik. Az egyének egymástól elszigetelten csak önmagukra számíthatnak, és igen korlátozottak a lehetőségeik, ha meg akarnak oldani egy problémát; ám ha szövetségre lépnek a szomszédaikkal és közös célokat fogalmaznak meg, csodákat képesek véghez vinni nemcsak az iskoláikkal, de végül a közösségük egészével. Rájönnek, hogy másoknak is hasonlók az igényeik, hasonló dolgok zavarják őket, és hogy az ezekről folytatott eszmecserékből, majd az erőforrások összeadásából addig nem látott lehetőségek tudnak felszínre kerülni. Látszólag egyszerű összefüggés: több szem többet lát, több kéz többet végez.

Hanifan azonban nem állt meg itt. Azt állította, hogy ezek az együttműködések mintázatot teremtenek, vagyis nem merülnek ki egy-egy adott feladat elvégzésében. Ehelyett könnyedén tartóssá válnak, intézményesülnek – vagyis felhalmozódnak, akár a tőke a gazdaságban. Egy szülői értekezletből iskolafórum lesz, az iskolafórumból iskolafejlesztési egylet, az iskolafejlesztési egyletből közösségi központ és így tovább. Így vezette be a tudományos nyelvbe Hanifan a *társadalmi tőke* azóta nagy karriert befutott fogalmát. Az ő meghatározása szerint ez a társadalom legkisebb alkotóegységei, egyének és családok közötti hétköznapi viszonyulások hálózata: a jóindulaté, a barátságé, a kölcsönös rokonszenvé és a társadalmi érintkezés különböző formáinak sokaságáé.[285] Ahogy egy vállalat beindulásának előfeltétele a gazdasági tőke, a hatékony közösségi cselekvés alapja a társadalmi tőke felhalmozása. Hanifan egy kétezer fős nyugat-virginiai település példájából jött rá arra, hogy a pangó és a virágzó közösségeket elsősorban ennek a tőkének a szintje különbözteti meg egymástól. Hogy az emberek hogyan tekintenek egymásra.

Ezt a felismerést lényegében elnyelte a következő évben Amerikát is elérő csatazaj, és még bő fél évszázadon keresztül nem is váltott ki különösebb visszhangot. Az 1980-as évek óta azonban a társadalmi tőke fogalma egyszer csak szinte berobbant a társadalomról való gondolkodásba. A társadalomtudósokat azóta is élénken foglalkoztatja, hogy ez a tényező milyen szerepet játszik a modern nemzetállamok életében.[286] Az elmúlt évtizedekben kutatások sorával igazolták, hogy minden szempontból sikeresebbek azok a társadalmak, amelyekben magas a családnál nagyobb egységekben megfigyelhető bizalmi szint, illetve ahol az államtól független, erős kisközösségi struktúrák sokasága tud működni. Az ilyen országokban vagy régiókban magasabb a gazdasági növekedés, jobb a közbiztonság és nagyobb a polgárok szubjektív jólléte.

A kilencvenes évek elején azóta klasszikussá vált, úttörő munkájában Robert Putnam és két szerzőtársa húsz olaszországi régió eltérő gazdasági és kormányzati teljesítményét vizsgálta. A kutatás fő kérdése az volt, hogyan lehetséges, hogy a hasonló intézményi szerkezet ellenére az ország

északi és középső, illetve déli régióinak teljesítménye és életszínvonala között olyan szélsőséges különbségek figyelhetők meg. Tetemes mennyiségű interjú, statisztikai és kérdőíves adat elemzése nyomán arra jutottak, hogy a gazdaság és a kormányzat teljesítménye szorosan összefügg az önkéntes társulások számával, az állampolgári részvétel mértékével és a személyközi bizalom szintjével. Észak- és Közép-Olaszországban ugyanis történelmi okokból virágzott a civil élet: a polgárok sportklubok, irodalmi körök, különféle segítő csoportok vagy éppen énekkarok sokaságában fejtettek ki aktivitást. Ennek következtében pedig hatékony minták alakultak ki az együttműködésre, a közös célok megfogalmazására és közös erőfeszítéssel történő megvalósítására. Az interakciók sűrű és intézményesített hálózata, a bizalom magas szintje és a kollektív cselekvés gazdag tapasztalatai ezeknek a régióknak a gazdasági teljesítményében éppúgy megmutatkozott, mint a helyi kormányzat hatékonyságában.

Ezzel szemben Dél-Olaszország régióiban a civil részvétel és a személyközi bizalom szintje is jóval alacsonyabb volt. Az alulról jövő kezdeményezések és a civil aktivitás hagyományai helyett a közösségi döntéshozatalt központosítottabb, hierarchikusabb intézményi struktúrák határozták meg. Ez jelentősen korlátozta a gazdasági és politikai intézmények hatékonyságát, és tág teret hagyott az egyéni ügyeskedésnek, a közjó ellen ható önérdekkövetésnek, mindenekelőtt pedig a korrupciónak. Putnamék arra jutottak, hogy a társadalmi tőke, a civil szerveződés sűrű hálózatai legalább olyan fontos előfeltételei és motorjai a jólétnek, mint a pénzügyi források vagy a működőképes intézmények.[287]

A 20. század talán legismertebb politológusa, Francis Fukuyama egészen más kulturális közeget vizsgálva jutott hasonló következtetésre. Amikor Japán második világháború utáni gazdasági szárnyalását elemezte, azt állapította meg, hogy annak fő alapja nem az állam aktív szerepvállalása, hanem az önkéntes szervezetek sűrű hálózata, a japán társadalom erős önszerveződési készsége volt. A hagyományos japán művészeti ágak (a kabuki színház, az ikebana vagy a tradicionális zene) ápolására létrehozott úgynevezett *iemoto*-csoportok, a különféle, alulról szerveződő vallási közösségek, a gazdag üzletemberek vagy vallási alapítványok által finanszírozott magánegyetemek burjánzása mind a társadalmi integráció és a civil kooperációs minták erősödése irányába hatottak. Fukuyama szerint a japán mentalitás a közkeletű tévhittel szemben nem *„államorientált"*, hanem *„csoportorientált"*.[288] A polgárok tiszteletben tartják az állam autoritását, lojalitásuk azonban elsősorban azokhoz a közösségekhez – az egyetemhez, a vállalathoz vagy éppen egy önkéntes társuláshoz – köti őket, amelyek keretei között a hétköznapokban dolgoznak meghatározott célok megvalósulásáért. Ezzel szemben például a kelet-európai volt szocialista országok többsége olyan, mint valami torz test, hatalmas fejjel és lábbal, de satnya

törzzsel: ezek a társadalmak ugyanis az erős családi és állami szint közötti közösségi szervezetek mellett nélkülözik az erős civil szférát. Ez pedig mind a hétköznapokban, mind válságos helyzetekben a közérdekért való kollektív cselekvés gátja tud lenni.

Fukuyama az ilyen államok kapcsán – Edward Banfield kifejezését kölcsönvéve – „amorális családcentrikusságról" beszél. Ezen persze nem azt érti, hogy a családi kötelékekben bármi erkölcstelen vagy rossz lenne. Ehelyett arról van szó, hogy egy magasan fejlett társadalom nem épülhet *kizárólag* a természetes, születési kisközösségre – hiszen a társadalom épp a magasabb szintű együttműködés céljából jött létre. Legalább ekkora szükség van ezért a közösségi szerveződés „köztes" szintjeinek intézményeire, a civil közösségi tradíciók és együttműködési minták sűrű hálójára. Ilyenek híján az egyének közti bizalom és a kölcsönös felelősségérzet gyengesége az egyént szorosan a legszűkebben vett családjához köti, miközben nem fejlődik ki benne a felelősség érzete a családnál nagyobb csoportokkal: a lakókörnyezettel, a várossal vagy éppen a nemzettel szemben. Válsághelyzetben az államtól vár segítséget – de kevés hajlandóságot mutat arra, hogy áldozatot vállaljon a közösség érdekeinek előmozdításáért.[289]

Hangsúlyozzuk ismét: a közvetlen rokonsági kötelékek persze szintén nélkülözhetetlen integrációs és megtartó erővel bírnak, vagyis itt nem vagy-vagy kérdésről beszélünk. A családokat az állammal összekötő, köztes civil együttműködési formák hiánya azonban csonka és rosszul funkcionáló társadalmakat eredményez. A kizárólag a családi közösségi erőforrásokra koncentráló egyéni életstratégiák bezárkózáshoz és bizalmatlansághoz, a tágabb közösség iránti szolidaritás és felelősség elcsökevényesedéséhez, a társadalmi kohézió erodálódásához vezethetnek.

Kinek áll érdekében? – A közösségek haszna

A megfelelő társadalmitőke-készlet számos csatornán keresztül járul hozzá az emberek jólétéhez. Egy ország gazdasága üzleti döntések, piaci megegyezések sorából áll össze. Kereskedünk, szolgáltatásokat nyújtunk és rendelünk, embereket alkalmazunk vagy bocsátunk el, hosszú távú együttműködéseket kötünk vagy pályázatokon versengünk. E tevékenységek során mindenki a saját haszna maximalizálására törekszik, olykor bizony akár a másik fél érdekeinek rovására is, hiszen nem minden játszma pozitív végösszegű. Ez pedig szükségessé teszi megfelelő garanciák kialakítását, minden fél lehetséges veszteségének lehető leghatékonyabb csökkentése érdekében. Az ilyen típusú koordinációkra fordított, pénzben is kifejezhető erőforrásokat nevezzük tranzakciós költségeknek. Ha a közösségi cselekvés minden mozzanatát szerződésekbe kell foglalni, ha minden pillanatban egy

harmadik féltől – az államtól – várjuk a közös cselekvést biztosító normák betartatását, nem beszélve arról, ha úgy érezzük, hogy saját hasznunk növelése érdekében törvénytelen, korrupciós vagy szürkezónás megoldásokhoz kell folyamodnunk, az rengeteg tranzakciós költséggel jár együtt.

Magyarul: amikor kizárólag az államhatalmi intézmények (szabályozások, szerződések, bíróságok) beavatkozásán múlik, hogy a kölcsönösen bizalmatlan felek betartsák a szabályokat,[290] az számottevően csökkenti a gazdaság működésének hatékonyságát.[291] A piaci szereplők közötti bizalom, az önkéntes szabálykövetés, az együttműködés bejáratott mintái és íratlan normái ezzel szemben költséghatékonyabban és kiszámíthatóbban képesek koordinálni a felek közötti együttműködést,[292] ezáltal pedig növelik a gazdaság hatékonyságát. Két magyar kutató tömörségében is pontos meghatározása szerint „[a] barátság, a bizalom, a közös normák és célok olyan befektetésnek tekinthetőek, amelyek a társadalmi együttműködést, s ezen keresztül a jobb gazdasági hatékonyságot is szolgálják".[293]

Az államtól vagy a gazdasági kényszerektől független civil szervezkedés egyúttal a szabadság garanciája is. Ha egy kormányzat túl akar terjeszkedni a hatáskörén, le akarja bontani a hatalma előtt álló korlátokat vagy rendszerszintű jogsértéseket készül elkövetni, akkor van a legegyszerűbb dolga, ha egymástól elszigetelt, bizalmatlan és együttműködésre képtelen egyéneken kell keresztülvernie az akaratát. Ezzel szemben a polgárok egymásra találása és mezoszintű együttműködése erősíti a társadalom autonómiát és önvédelmi mechanizmusait a mindenkori központi hatalommal szemben – vagyis a virágzó civil aktivitás a hatalom kontrolljaként és ellensúlyaként szolgál. Nem véletlen, hogy a 20. századi és mai autokráciák monolit hatalmi struktúrájának kialakításában kulcsfontosságú mozzanat a civilszervezetek, jogvédő és korrupcióellenes csoportok vagy akár politikamentes kisközösségek üldözése, illetve szigorú állami ellenőrzés alá vonása.

Egy korlátozatlan, részrehajló és járadékvadász államgépezet tovább rombolja a polgárok bizalmi szintjét és közösségi lojalitását, felelősségérzetét. Ezzel szemben az erős társadalmi tőke, a virágzó civil élet képes megvédeni a társadalom elesettebb csoportjait a hatalmi túlkapásokkal szemben, mivel megnehezíti a közösség tagjainak megosztását és alávetését. Az állampolgári igények, információk és innovációk hatékonyabb becsatornázása által pedig hozzájárul a közszolgáltatások és az állami adminisztráció nagyobb hatékonyságához, valamint az állammal, a nemzet közösségével szembeni állampolgári lojalitás, civil öntudat erősödéséhez is.[294]

A polgárok önkéntes szövetkezéseinek van egy további társadalmi hasznuk is: a hétköznapokban egymástól elkülönülten élő társadalmi csoportok tagjait hozzák össze egymással. Ezáltal más-más életszínvonalon és társadalmi viszonyok között élő egyének között teremtenek személyes kapcsolatot, közösségi érzést és kölcsönös felelősségvállalást.[295] Egy sportegy-

letben vagy egy szülői munkaközösségben együtt dolgozik, folyamatosan kommunikál az építőmunkás és az orvos, a buszvezető és a topmenedzser. Kicserélik egymással a tapasztalataikat, jobban meg tudják érteni egymás problémáit, és adott esetben akár segíthetnek is egymásnak. Egy közösség működőképességéről és belső kohéziójáról sokat elárul, hogy mit hajlandó, illetve mit képes tenni bajba jutott tagjaiért. A közös célokért folytatott munka, a viták, kompromisszumok, közös megoldások keresésének folyamata olyan készségek és normák elsajátításához is hozzávezetnek, amelyek elengedhetetlenek egy jól működő demokratikus rendszer fenntartásához.

Közösséghiányos ország, atomizált polgárok – a közösségi tőke Magyarországon

De mi a helyzet Magyarországon? Vajon a fejlettebb északolasz tartományokhoz hasonlítunk inkább társadalmi tőkénk tekintetében, vagy inkább Dél-Olaszország vagyunk?

A téma egyik sokat hivatkozott kutatója, Utasi Ágnes hazánk kapcsán „közösséghiányos", „atomizált" társadalomról „a közéleti aktivitás kóros hiányáról" beszél.[296] Más kutatások is megerősítik, hogy az Európai Unión belül Bulgária és Románia mellett Magyarországon a legalacsonyabb a családon kívüli társas interakciók és a másoknak való segítségnyújtás, illetve a civil aktivitás szintje – szemben a skandináv országokkal, amelyek rendszerint a lista élén végeznek.[297] Utasi szerint Magyarország és általában a posztszocialista országok esetében az atomizáltság és az önkéntes társulások hiánya mögött a modernizáció befejezetlensége és ellentmondásossága áll. Az államszocializmus idején a kölcsönös egymásra utaltságból és az anyagi szűkösségből eredően jelentős volt a hagyományos családi, szomszédsági és munkahelyi közösségek megtartó ereje. Ám a választott társulások, közös értékekre és célokra szerveződött civil szervezkedések csak szórványosan voltak jelen, illetve jobbára erős állami kontroll alatt álltak – az állam nagy erőkkel dolgozott érte az 1940-1950-es években, hogy ez így legyen. Ennek tartós hatása különösen élesen mutatkozott meg a rendszerváltás után, amikor a teljes foglalkoztatottság megszűnése és a piacgazdaságra való áttérés új típusú bizonytalanságai között különösen nagy szükség lett volna az erős, autonóm civil szférára. Vagyis nem voltak már hagyományos közösségeink, miközben az új típusú polgári közösségek még nem jöhettek létre, ami a magyarok állampolgári öntudatán is nyomot hagyott.[298]

A polgárok így kevéssé támaszkodtak a közepes méretű közösségek megtartóerejére, ehelyett a családi kisközösség védőhálójára hagyatkoztak. Mindez megmutatkozott a társadalmi tőke leginkább bevett mérőszámának, a magyarok civilszervezeti tagságának, illetve általános társadalmi aktivizmusának (jótékonykodás, politikai aktivizmus stb.) alakulásában is. Míg a rendszerváltást követő években megnőtt a civil aktivitás, az ezredforduló óta mind a tagság, mind a tágabb értelemben vett állampolgári részvétel tekintetében csökkenő tendenciáról beszélhetünk.[299]

A bizalomhiányról és az együttműködési minták lebomlásáról tanúskodik a szakszervezetek számának és tagságának magyarországi alakulása is. A rendszerváltás óta, amikor is még a munkahelyek több mint egyharmadában működött szakszervezet, amelyek érdemi tagsággal is rendelkeztek, folyamatos csökkenés figyelhető meg mind a szakszervezetek számát, mind a tagságukat illetően.[300] Bár a szakszervezetek leépülése világméretű tendencia, Magyarországon nemcsak a nyugat-európai referenciaországokhoz, de a régióhoz képest is kiugróan alacsony a tagság aránya: 2016-ban Csehországban 12, Lengyelországban közel 13, Szlovákiában pedig 11 százalék volt, szemben a magyar 8,5 százalékkal.[301]

Ez a folyamat kéz a kézben járt a személyközi bizalom folyamatos csökkenésével, az egyéni érvényesülési formák, kiskapuk és normaszegő érdekérvényesítési mechanizmusok keresésével. Kopp Mária és Skrabski Árpád kutatásaik során azzal szembesültek, hogy a magyarok tudatában és életstratégiáiban más országokkal való összevetésben (nemcsak a skandináv államokhoz, de a közvetlen referenciaországokhoz képest is) különösen nagy szerepet kapnak az egymás iránti bizalom és a társadalmi tőke erodálódását jelző állítások. Ilyen életszervező elv volt például az, hogy „az ember nem lehet elég körültekintő"; hogy „nem lehet elég óvatos"; hogy „senki sem törődik azzal, hogy mi történik a másikkal"; hogy „a legbiztosabb nem bízni senkiben"; vagy hogy „az emberek általában aljasak, önzőek, akik csak ki akarják használni a másikat".[302] Ezekkel az állításokkal időben ingadozó mértékben, de a rendszerváltás után mindig a megkérdezett magyarok túlnyomó többsége egyetértett. Az elmúlt évtizedek láthatóan hosszú távon nyomot hagytak a magyar társadalom szövetén.

A fenti kérdésre tehát egyértelműnek tűnik a válasz: Magyarország sokkal inkább hasonlít Dél-Olaszországhoz, mint az északi régiókhoz. A közösségben rejlő lehetőségek ma hazánk egyik legnagyobb kihasználatlan erőforrását jelentik. Gazdasági versenyképességünk, szubjektív jóllétünk és össztársadalmi kohéziónk szempontjából is elemi érdekünk a társadalmi bizalom helyreállítása és a mezoszintű közösségi szervezkedés ösztönzése. Paradox módon ez nemcsak az átlagemberek, de a hatalom érdeke is. Egy érett, kompetens társadalom közös céljai elérésekor nem hagyatkozhat kizárólag az államra, ami más megfogalmazásban azt is jelenti, hogy nem terhelhet mindent hatalomra. Különösen akkor, amikor olyan problémákat kell megoldani, amelyek esetében az információk hasznosítása és az erőforrások becsatornázása helyi szinten tűnik a leghatékonyabbnak.

A társadalmi tőke, a civil aktivitás és a polgárok közötti bizalom persze nem növelhető közvetlenül központi direktívák, törvények és rendeletek által. Mivel az egyének hétköznapi mentalitását, félelmeit és reményeit, értékeit és viselkedési mintáit érintő tényezőről van szó, a kulturális hagyományok, a közös történelmi tapasztalatok vagy akár a vallási szokások jóval nagyobb szerepet játszanak a direkt állami beavatkozásnál.[303] Ezek a mentális struktúrák ráadásul jóval rugalmatlanabbak, mint az intézményi környezet, és ellenállóbbak az állami döntéshozatal jellemzően rövid távú, kormányzati ciklusokhoz igazított beavatkozásainak.

A politika – vagy éppen az egyházak – számára azonban így is rendelkezésre állnak fontos beavatkozási pontok, amelyeken keresztül hosszabb távra tekintő, következetes és célzott munka révén érdemi változásokat lehet elérni. A társadalmi tőke növelése az állampolgárok és a helyi közösségek ügye – az államnak azonban kulcsfontosságú támogató szerep jut ebben a folyamatban. Láthattuk, hogy a kommunista diktatúra idején az állam a civil szerveződések leépítésével vagy központi kontroll alá vonásával, a szabadságjogok rendszerszintű megsértésével, a gazdaság központosított, alacsony hatékonyságú menedzselésével tartós negatív mintákat tudott teremteni a bizalom, a közösségi autonómia és a társadalmi tőke szempontjából. De ez azt is jelenti, hogy ugyanez az állam kellő politikai akarattal kedvező kereteket is kialakíthat a rossz útfüggőség megtöréséhez – ahelyett, hogy megismételné a múlt hibáit, amint azt az elmúlt években tette.[304] Az önkormányzatok révén például rengeteget tehetnek a kisközösségek megszerveződésének ösztönzésével, az erőforrások és kooperációs minták tudatos terjesztésével. Magyarországon bőven volna teendő például a szomszédsági viszonyok erősítésében, a lakóközösségi együttműködések, művészeti és hobbikörök, szalonok, helyi kezdeményezésű beruházások (játszóterek építése, termelői piacok szervezése), közösségi településrendezési projektek támogatásában.

A társadalmi értékek és szabályok alakításának legfontosabb szakpolitikai eszköze természetesen a szocializáció elsődleges színtere, az oktatás. A poroszos, centralizált és hierarchikus iskolai szocializáció továbbra sem ösztönzi kellőképpen a közösségi együttműködés mintáinak fejlesztését – sőt, néha inkább ezek ellen hat. Bár a rendszerváltás a kilencvenes évekre kialakította az alkotmányos demokrácia alapvető intézményi kereteit, a demokratikus készségek, normák és állampolgári ismeretek önálló tárgyként való, a közoktatás alap- és középfokú szintjein egyaránt kellő hangsúllyal megjelenő oktatását harminc év alatt sem sikerült megoldani. Pedig a fentiek is rávilágítottak arra, hogy az intézmények önmagukban nem elegendők a működtetésükhöz kulcsfontosságú kulturális minták nélkül – a személytelen intézmények mellett informált és öntudatos polgárokra is szükség van.

Hazánkban a közösségi fejlődés szerves folyamatát és a társadalmi tőke felhalmozását a 20. században történelmi kataklizmák és cezúrák, háborúk és rendszerváltások sora, a nemzeti szuverenitás elvesztése vagy korlátozott volta akadályozta. Egymást váltó önkényuralmi rendszerek tettek hatalmas erőfeszítéseket a szabad, alulról jövő kezdeményezések kibontakozása ellen, miközben az állam diszfunkciós, olykor egyenesen a társadalom számottevő csoportjainak legelemibb érdekei ellen ható működése rendszerszinten rombolta az intézményekbe vetett társadalmi bizalmat és az önkéntes szabálykövetés mintáit. Ehhez képest a Szovjetunió összeomlása, az ország nyugati integrációja nyomán lehetővé vált stabil békeidőszak, a jogállamiság és a piacgazdaság kiépülése gyökeresen új lehetőségeket teremtett. A magyarok közti bizalmi kötelékek, önkéntes társulások és szabad, alulról jövő kezdeményezések szempontjából a Dualizmus óta nem állt rendelkezésre olyan mozgástér, illetve annyi erőforrás, mint az elmúlt harminc évben. Az eddigi egyenleg azt mutatja, hogy rövid fellángolást követően nem tudtunk élni ezekkel a lehetőségekkel. Rajtunk múlik, hogy a következő évtizedekben változtatunk-e ezen.

MI A TANULSÁG?

- Az ember közösségi lény. Egyaránt szüksége van a család születéstől adott megtartóerejére, a nemzet vagy a kulturális identitás tágabb kötőerejére és a két szint között elhelyezkedő mezoszintű közösségekre. A közösségi lét természetes igényünk, és nagyban hozzájárul anyagi és lelki jólétünk növeléséhez.
- A társadalmi tőke az emberek közötti hétköznapi érintkezések, bizalmi kapcsolatok, együttműködési minták hálózata, a közös cselekvés fő motorja. Ennek köszönhető, hogy a közösség több az azt alkotó egyének összességénél. Azok az országok tudnak igazán sikeresek lenni, amelyekben a társadalmi tőke „felhalmozása" élénk civil életet, autonóm és cselekvőképes társadalmat hozott létre.
- Magyarországon a 20. században nem tudott kifejlődni erős civil szféra: közösséghiányos és atomizált ország vagyunk. Miközben a 20. század közepére a hagyományos közösségi formák felbomlottak, nem jöhettek létre új típusú, autonóm polgári társulások, így az emberek baj idején jórészt a családjuk védőhálójára hagyatkoztak. Ez a helyzet gátolja a magyar társadalomban rejlő lehetőségek kiaknázását.
- A hiányzó közösségek Magyarország egyik fő kihasználatlan erőforrását jelentik. Mindannyiunk érdeke, hogy az állam és az önkormányzatok minden eszközzel ösztönözzék az erős civil szféra, az összetartó lakóközösségek, aktív településrendezési egyletek és más önkéntes társulások virágzását.

2. „HOZZ RÁ VÍG ESZTENDŐT" – NEMZET ÉS NEMZETTUDAT

Hadd ismételjük itt meg: a másik emberhez való kapcsolódás a valahová tartozás vágya természetes emberi szükséglet. Különösen igaz ez a nagy létszámú és összetett viszonyrendszerben működő közösségek esetében.[305] A modern államok létrejöttének története úgy is elbeszélhető, mint egyre nagyobb számú ember egyre mélyebb és bonyolultabb együttműködésének kialakulása. Ezek az emberek életük során közösségük legtöbb tagjával soha nem kerülnek interakcióba, mégis szoros érzelmi kötelék, a hasonlóság és a képzelt rokonság érzése fűzi őket egymáshoz.

A családnál és a törzsnél nagyobb társadalmi egységek működését, a közösségi tevékenységek összehangolását olyan eszmék teszik lehetővé, amelyek idegen egyének sokasága között teremtenek ilyen érzelmi kapcsolatokat. A történelem során számos ilyen, a családi és kisközösségi identitások fölé szerveződő mezo-, illetve makroszintű identitás töltötte be ezt a szerepet: a legkülönfélébb regionális identitások, a vallási vagy a magyar kollektív tudat történetében is szerepet játszó birodalmi eszme, illetve mind közül a történelmileg legsikeresebbnek tekinthető kötelék: a nemzeti identitás.

„Az elbeszélés nehézségei" – a nemzeteszme nyomában

Bár történelmi léptékben fiatalnak – mindössze két-háromszáz évesnek – tekinthető, a nemzet fogalmának leírására, elemzésére tett próbálkozások ma már könyvtárakat töltenek meg, és csak a definíciós kísérletek felsorolása is szétfeszítené egy könyv kereteit. Nevezhetjük „közös rokonszenveknek",[306] „szellemi alapelvnek" és „mindennapos népszavazásnak",[307] a „közösség életét irányító eszménynek és célnak",[308] „társadalmi öntudatnak és kollektív szolidaritásnak";[309] nem véletlen, hogy a leghatásosabb leíró kísérletek előbb-utóbb metaforákhoz és hasonlatokhoz nyúlnak – a nemzet folyamatosan változó, szakadatlanul újra- meg újraalkotott képzet,[310] amely ellenáll a száraz tudományos meghatározási kísérleteknek. A nemzetközi jog is régóta hiába küszködik azzal, hogy használható, a nemzetek egymáshoz és saját kisebbségeikhez való viszonyát rendező, objektív fogalmi keretet alkosson.[311] Ugyanakkor a legtöbb pszichológiai, szociálpszichológiai és egyéb társadalomtudományi megközelítés egyetért abban, hogy a nemzet definiálhatatlansága[312] és sokfélesége mellett is az emberi együttélés egyik legfontosabb kerete, amely az ember közösséghez való tartozásának természetes érzelmi igényét elégíti ki.

A nemzeti közösséghez tartozás az egyén értelemkereső tevékenységének, világa rendszerezésének eszköze. Segít eligazodnunk a világban, önmagunkon túlmutató vonatkoztatási rendszerbe helyezni saját önképünket.[313] A személyiségünk kialakulásával párhuzamosan válunk egy nagyobb egész részévé, a kollektív azonosságtudat birtokosaivá, egy kultúra, táj, egy hagyományrendszer kiszakíthatatlan részévé. Emellett arról sem érdemes megfeledkezni, hogy a nemzeti öntudat közösségi erőforrás is. A társadalomtudósok által bőségesen dokumentált tény, hogy az erős nemzeti öntudat mint széles körben osztott valóságértelmezés és közös célok halmaza elsőrendű hajtóereje lehet egy közösség gazdasági sikerességének.[314] Ez persze nem azt jelenti, hogy a hazafiság elsősorban az anyagi jólét növelését szolgáló eszközként értelmezendő – mégsem érdemes figyelmen kívül hagyni, amikor a nemzeteszmének a globalizált 21. században játszott szerepéről gondolkodunk.

A nemzettudat absztrakt dolog, amennyiben idegenek tömegei között teremti meg a közösség érzését és az együttműködés lehetőségét. Annyiban azonban nagyon is kézzelfogható, hogy határait objektívnek tekinthető adottságok jelölik ki: azonosulásra és a közösség érzésének kialakítására alkalmas, közös vonások. Ahogy a legerősebb, legszűkebb hatósugarú közösség, a család összetartó ereje a vérségi köteléken, a sors- és tapasztalatközösségen alapul, az önazonosság szélesebb körei is csak az érzelmek, értékek és érdekek meghatározható közös halmazára épülhet. A nemzeti érzés lényege a közös gyökerek iránt érzett szeretet és büszkeség: a közös táj, a közös múlt, a közös nyelv és kultúra, a közösségi mítoszok és utalások bensőséges ismerete. Ha magyarokról beszélünk, nem csak arra gondolunk, hogy mindnyájan magyarul beszélünk: nevek (Szent István, Mátyás, Széchenyi), helyszínek (Verecke, Mohács, Világos, Trianon), számok (1848, 1920, 1956) és többé-kevésbé lefordíthatatlan kifejezések („kiművelt emberfő", „komp-ország", „csengőfrász", „a nemzetközi helyzet fokozódik", „kell egy csapat", „sorstalanság") olyan képzettársításokat és magától értetődőségeket aktiválnak bennünk, amelyek összekötnek bennünket és elválasztanak a világ többi nemzetétől. „[É]vszázadok vannak minden élő mondatban, és persze mindez minden pillanatban választás, vallomás, döntés, szenvedély, szépség és erkölcs" – írja ennek a nagy cinkosságnak az egyik legjobb ismerője.[315]

Így a nemzeti közösség nem önkéntes megállapodáson alapuló társulás, hanem organikus viszonyrendszer: beleszületünk, és „belenevelődünk". A családi, iskolai, kisközösségi szocializáció során, nem utolsósorban pedig a politikai elit identitásképző diskurzusain keresztül mintegy „készen kapjuk", elsajátítjuk közös normáinkat, elbeszéléseinket, mítoszainkat, jelképeinket. Megismerkedünk a nemzeti kánonnal, hitek és bizonyosságok

koherens rendszerével – vagyis megtanuljuk, mit jelent és mit nem jelent „magyarnak lenni".[316]

Ez az összetartozástudat szükségszerűen partikulárisnak tűnik, ha olyan, egyetemes igényű normákkal vetjük össze, mint az „emberiség", a „világpolgárság" absztrakt identitása vagy az emberi jogok és a demokrácia eszményei.[317] Absztrakciókhoz azonban, legyenek bármilyen értékesek is, nehéz érzelmileg kötődni. „Az ember véges állat"[318] – írja Kölcsey, aki a személyiségpszichológia későbbi felismerésére érzett rá: szükségünk van kézzelfogható azonosulási pontokra, közös vonásokra és a másoktól való különbözőségre ahhoz, hogy valós érzelmi kötelékek kössenek bennünket saját csoportunk tagjaihoz. Ezeket a kötelékeket az azonosság személyes élményei, a közösség egyéni *tapasztalatai* töltik meg érzelmi erővel – ezt az erőt pedig semmiféle racionális konstrukció, „társadalmi szerződés" vagy mégoly nemes univerzális elv sem képes helyettesíteni.

A nacionalizmus bezárkózóbb vagy egyenesen a kirekesztésre, az ellenségkeresésre és konfliktusra épülő irányzatai épp ebből kiindulva hajlamosak ellenségesen viszonyulni olyan egyetemes emberi értékekhez, mint a jogegyenlőség, az emberi jogok elidegeníthetetlensége vagy a mindenkori többségi akaratot („a nemzeti akaratot") korlátozó intézmények. A másik oldalról a baloldal és a liberalizmus, sőt a konzervativizmus univerzalista, internacionalista vagy globalista értelmezései ugyancsak hajlanak rá, hogy eredendő gyanakvással tekintsenek a nemzeti büszkeségre, lebecsüljék a hazafias identitás társadalmi kohéziót és szolidaritást erősítő, illetve mozgósító erejét. Pedig a közösségi értékek egyetemes és partikuláris halmazai távolról sem zárják ki egymást: a kettő között folyamatos feszültség áll fenn, előbbi azonban csakis az utóbbira épülhet.[319] Ahogy a családi kötelékek sem zárják ki, sőt egyenesen erősíthetik az erős vallási vagy nemzeti hovatartozás érzését, a nemzeti büszkeség is jól összefér az európai identitással, a tolerancia és a befogadás értékeivel vagy éppen az egyetemes elvekre épülő jogállami intézményekre való büszkeséggel. Olyan nemzetek esetében például, mint amilyen az amerikai, a francia, a brit vagy a holland, az emberi jogok, a jogállamiság vagy az individualizmus univerzális normái szervesen épültek be a kollektív identitásba. Így az ezekkel az egyetemes értékekkel való azonosulás egyben a nemzethez való kötődés kifejeződése is.[320]

A közös tapasztalatok és kulturális kódok, érzelmi asszociációk tehát együtt teremtik meg az összetartozástudatot és az otthonosság érzetét. Az ezekhez mint közös örökséghez és kommunikációs alaphoz való viszony, az összetartozás alapjainak értelmezése, a „mi" és az „ők" megkülönböztetése soha véget nem érő, kollektív jelentésadó folyamat – végső soron ez határozza meg azt, hogy a történelem adott pontján mi is egy nemzet és ki az egyén ebben a közösségben.

Megrendült bizonyosságok – nemzeti identitás a 21. században

Ha a hosszú 19. század a nyugati világban a modern nemzeti eszme kiteljesedésének évszázada volt, a rövid 20. századot a nacionalizmus visszaszorulásának évszázadaként is elbeszélhetjük.[321] Ennek előzménye a nacionalizmus eltorzulása volt a gyarmati imperializmusban, az alsóbbrendűnek tekintett népek és a kisebbségek elnyomásában, leginkább pedig a második világháború apokaliptikus pusztításai, majd Kelet-Európában a szovjet gyámkodás mellett szerveződő kommunista rendszerek internacionalista identitáspolitikai törekvései. Ezek együttesen a 20. század második felére oda vezettek, hogy az európai politikai és értelmiségi elitek jelentős része elkezdett gyanús, állandó fenyegetést hordozó történelmi vadhajtásként, de legalábbis kockázatként tekinteni a nemzeti eszmére. A hatvanas évektől kezdve hasonló folyamat zajlott az Egyesült Államokban is, ahol a polgárjogi mozgalmak és a progresszív politika sikerei előtérbe helyezték a partikuláris, nemzetek alatti és nemzetek feletti (kisebbségi, etnikai, nemi, életmódbeli stb.) identitások szerepét.[322]

A 20. század vége azonban a nemzeti identitás reneszánszát hozta el: a szovjet hatalmi tömb felbomlása nyomán a kelet- és kelet-közép-európai nemzetek önrendelkezésének helyreállítása, illetve új államok létrejötte, a demokratikus intézményrendszer és a szabad nyilvánosság kiépülése újból felértékelte a kollektív identitások kérdését. A népuralom létrejötte szükségszerűen vonta maga után a kérdést: ki is, mi is voltaképpen a nép – és kicsoda, micsoda nem? Milyenek vagyunk mi? Az államhatárok és a politikai fennhatóság (államnemzet), vagy a nyelv és a közös hagyományok (kultúrnemzet) határoznak-e meg bennünket? Hogyan viszonyulunk a nemzeti múlthoz és a közös jövő céljaihoz? Hogyan viszonyulunk nemzeti kisebbségeinkhez vagy a globalizációhoz, a hirtelen megnyílt, gyors ütemben integrálódó nemzetközi kulturális, gazdasági, politikai térhez?

Ezzel párhuzamosan Nyugat-Európa régi demokráciáiban, ahol tartós, idegen megszállás nem teremtett hasonló cezúrát, más folyamatok kényszerítették ki a francia, a brit, a német, a spanyol vagy a holland identitás újragondolását. Ilyen impulzus volt az amerikai politikai-kulturális hegemónia megszilárdulása és az egyre mélyülő euroatlanti integráció, a gyarmatbirodalmak felbomlása, az ezek nyomán fokozódó bevándorlás és az integráció problémái, az ír, baszk, katalán és más függetlenségi törekvések kiújulása, legutóbb pedig a 2015-ben új lendületet kapott tömeges nemzetközi migráció is. Ezek a tendenciák és az ezeket meglovagoló erők térnyerése együtt olyan helyzetet teremtettek, amelyben egyre sürgetőbbé vált a nemzeti narratívák új alapra helyezése. Újból tisztázni kellett, hogy mit is gondolunk a nemzeti közösségekről, szuverenitásuk határai-

ról és egymáshoz való viszonyukról.[323] Ebben az erőtérben helyezkedik el a magyarok nemzeti önképének és a világhoz való viszonyának kérdéskör is.

„Mi a magyar most?" – A magyarok közössége a rendszerváltás után

Magyarország etnikai szempontból az Európai Unió egyik leghomogénebb állama.[324] A történelmi Magyarország feldarabolása, majd a második világháborút követő tömeges és erőszakos kitelepítések nyomán a nemzeti kisebbségek számaránya elenyésző, ráadásul ezek a csoportok nyelvük, kultúrájuk és életmódjuk tekintetében is mély gyökereket eresztettek a magyarok közösségében.[325] Noha a változó módszertan miatt a legutóbbi, 2011-es népszámlálás során lehetővé vált a kettős nemzeti identitás deklarálása, vagyis a válaszadók akár a magyar mellett vagy előtt is megnevezhették a tizenhárom honos nemzeti kisebbség valamelyikét,[326] az első helyen magyar identitásukat megvallók aránya továbbra is 97 százalék körülre volt tehető.[327]

A felmérések[328] arról tanúskodnak, hogy az „igazi magyarság" meghatározásában az etnikai, vallási vagy egyéb normatív kritériumok helyett a többség az egyének önmeghatározását és a magyar nyelv ismeretét tartja a legfontosabbnak.[329] Noha a cigányokkal kapcsolatban mind a többségi előítéletesség, mind az integrációs kihívások tartós problémát jelentenek,[330] az ország nyelvi és kulturális homogenitása okán a magyar nemzetkoncepcióról folytatott vitákban eddig kevéssé jelentek meg a nyugati multietnikus és multikulturális társadalmaknak a nemzet új meghatározásával kapcsolatos alapvető dilemmái.[331]

Hazánkban tehát a napi politikai csatazaj ellenére a magyarok nemzeti identitásával kapcsolatban nem az a legfontosabb kérdés, hogy ki a magyar – hanem az, hogy milyen. Vagyis hogy mit gondolunk önmagunkról, mire vagyunk büszkék, mivel tudunk azonosulni. Mindenekelőtt pedig az, hogy milyennek szeretnénk látni önmagunkat.

A magyarok úgynevezett „autosztereotípiáiról", vagyis az önmagukról alkotott értékítéleteiről szóló irodalom[332] visszatérő megállapítása, hogy általában jellemző ránk saját magunk mint közösség leértékelése, vagyis a „nemzeti kishitűség". Történelemszemléletünket nagyban befolyásolja az „egyedül vagyunk" érzése,[333] az örök áldozati identitás *(önviktimizáció)*, a pesszimizmus, illetve a múlt negatív eseményei kapcsán (vagyis amikor magyar szereplők nem áldozatként, hanem tettesként jelennek meg) a felelősség elhárítása és a kollektív önkritika hiánya.[334] Nagyfokú atomizáltság, a szolidaritás, illetve a politikai-társadalmi aktivitás általánosan alacsony szintje jellemző ránk. És ami legalább ennyire fontos: nem hiszünk a közös cselekvés értelmében, az ügyeink befolyásolására való képességünkben.[335]

Nemzettudatunkat láthatóan alaposan megtépázta a 20. század. A különböző színezetű önkényuralmi rendszerek, a buzgó nacionalizmus és a dogmatikus internacionalizmus váltakozása és a nagy, közös sikerélmények hiánya tartósan rajta hagyta a nyomát azon, ahogy önmagunkra mint közösségre tekintünk. „Nemzetünknek mindig az volt egyik legnagyobb hibája, hogy vagy nem bízott magában, vagy elbízta magát"[336] – Széchenyi 1846-os akadémiai beszédében emlékezetesen ragadta meg ezt a ránk jellemző kettősséget. De vajon lehetne ez másképp is?

Kihagyott lehetőségek – soha nem találkozó párhuzamosok, romboló identitáspolitika

A diktatúra 1989-es összeomlása új lehetőséget teremtett arra, hogy a négy évtizedre kisiklatott és zárójelbe tett magyar nemzeti narratívát újraalkossuk, hogy végre szabadon határozhassuk meg önmagunkat és helyünket a világban. A rendszerváltó nemzedék optimistább része nagy reményekkel és várakozással tekintett a visszakapott szabadság új lehetőségeire. Sokan gondolták akkoriban, hogy végre lehetségessé válik egy egészséges nemzettudat beérése, a „kuruc-labanc", „népi-urbánus", „nemzeti-kozmopolita" stb. fogalompárok köré épülő, évszázados szembenállások meghaladása.[337] Ehhez képest az elmúlt három évtized a beteljesületlen várakozások szomorú története.

A nemzet eszméje Magyarországon ma „a pártok csapdájában"[338] vergődik. A parttalan közjogi vitákba fulladt kései dualizmus korához vagy a Horthy-korszak negyedszázadához hasonlóan a nemzet koncepciója nem a magyarok közösségének önmeghatározására, a „mi" és a „mások" megkülönböztetésére alkalmas történet, hanem a nemzet tagjainak megosztására szolgáló verbális bunkósbot. A nemzet és a hazafiasság körét nem az állami, nyelvi vagy kulturális határok, hanem pártválasztások jelölik ki – a „nemzetietlen", a „hazaáruló", a „nemzetrontó" hazánkban túl könnyedén osztogatott jelzői. Közös, önmagunkról szóló mesénk rövid távú pártpolitikai, hatalomtechnikai érdekek operettjévé silányult, amely nem összetart és otthonosságot teremt, hanem széthúzást generál és a nemzet egyre táguló köreinek kizárását eredményezi.

A problémát nem a nemzet koncepciójának párhuzamos értelmezései vagy eltérő hangsúlyai jelentik. A „nemzeti minimum", a kötelező nemzeti kánon létrehozása szükségszerűen csak önkényes, mesterséges és autoriter lehet, így összeférhetetlen a demokráciától elválaszthatatlan gondolati sokszínűségtől. Szabad emberek bármilyenfajta közösségének (legyen szó

családról, egyházról vagy nemzetről) ugyanúgy részét képezi a sokféleség és a belső konfliktusok, mint a közös normák és a kollektív célok. A probléma az, hogy Magyarországon a nemzetről szóló diskurzus néhány évtized leforgása alatt egyre inkább *kizárólag* a politikai elitek stratégiájának eszközévé inflálódott. Ma nem a magyar nemzetnek vannak pártjai, hanem a pártoknak nemzeteik.

Mindeközben a pártpolitikai polarizáció erőterében egyre kevesebb tér jutott a magyarok közösségéről szóló autonóm és konstruktív gondolatcsere, mindenekelőtt pedig lehetséges új nemzeti célok és eszmék megvitatása számára. A rendszerváltás utáni identitáspolitika az átjárhatatlan pártkötődések kialakítása és megszilárdítása, a permanens mozgósítás és a kölcsönös kizárás célja köré épült. A nemzetről szóló értelmezések két párhuzamos, mindenféle érintkezési pontot vagy akár a párbeszéd lehetőségét kizáró vonalon haladtak, és ezen mintha ma sem akarna változtatni senki.

A politikai jobboldal mindenkori vezető pártjai és véleményformálói a nemzetet leginkább folyamatos ostrom alatt álló várként látták és láttatták. Olyan közösségként, amelynek felemelkedését külső és belső ellenségek, hazaárulók és magyargyűlölő, vagy legalábbis a magyarok sorsa iránt közömbös, idegen erők gátolják. Ebben a felfogásban a magyarság puszta léte is szünet nélkül veszélynek, jelentős túlerőt képviselő, ellenséges támadásnak van kitéve. Az „ostrom alatt álló nemzet" hirdetői szerint a megmaradást elősegítő, büszke nemzettudat megteremtésének előfeltétele a hagyomány folytonosságának helyreállítása: a szovjet megszállás és az államszocialista diktatúra cezúrát hozott a nemzet identitásának organikus fejlődésében, ezért a közös erőt adó nemzeti hagyományok ápolását a tradíciók rekonstruálása feltételezi.[339] Elvették tőlünk az örökségünket, és most vissza kell szereznünk azt. Ennek a nemzetfelfogásnak a középpontjában a nemzet határainak biztonságos szűkítése áll – vagyis a kizárás, a küzdelem, illetve a közös értékek, szimbólumok, művészeti alkotások és történelmi narratívák alkotta nemzeti kánon akár szélsőségesen konfliktusos újraértelmezése.

A baloldali és liberális politikai elitek nemzetdiskurzusának főáramát mindeközben az óvatos antinacionalizmus, de legalábbis a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos bizalmatlanság, jellemezte, de általában leginkább a hallgatás. A nemzeti sorskérdések tematizációját lényegében a kétezres évek első évtizedének végéig egyszerűen kiengedték a kezükből, és a maguk részéről beérték azzal, hogy a „magyarkodással", a „nacionalizmussal" a haladás, a modernizáció és a homályosan meghatározott „európaiság" eszméit állítsák szembe. Az „egészséges" nemzeti identitást és a patriotizmust adottságként kezelték, amelyről nem kell és nem is érdemes beszélni. Ebben a narratívában a közösségi érdeket, a békét, a felzárkózást és a nyugati integrációt éppenséggel a „múltba révedő" nacionalizmus, az autoriter mintákhoz visszanyúló sovinizmus veszélyezteti. Ha a jobboldal a nemzetből való kirekesztéssel vitte morális dimenzióba a politikai vitákat, a baloldal és a liberálisok az „európaiságot", illetve a demokratikus elkötelezettséget vonták meg ellenfeleiktől.[340]

Ebben a keretben univerzalitás és partikularitás viszonyát a kibékíthetetlen ellentét határozza meg: az egyik elbeszélésben az ember vagy magyar, vagy gyökértelen kozmopolita, míg a másikban vagy *európai magyar*, vagy pedig a demokrácia „magyarkodó", „nemzeti színekbe öltözött" ellensége. Akadtak persze néhányan, akik a rendszerváltás idején és azóta többször is kísérletet tettek a „belgák"[341] pólusának létrehozására, vagyis az öröklött szekértáborharcok hátrahagyására és egy korszerű, befogadó, főként pedig a jövőbe tekintő nemzetkoncepció kimunkálására. Ők azonban a politikai küzdelmek hevében előbb-utóbb maguk is betagozódtak valamelyik oldalba, vagy egyszerűen felőrlődtek és politikai értelemben eljelentéktelenedtek.

Ezek a domináns narratívák alapvetően határozták meg az állampolgárok nemzetről való gondolkodását azon a Magyarországon, ahol a rendszerváltás után gyorsan megindult és elmélyült politikai polarizáció kontextusában kezdettől fogva a pártok játszották a főszerepet a politikai szocializációban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a „csomag" a valóságban is befejezett és változtathatatlan. A politikai elit és a véleményformálók közössége bármikor dönthet úgy, hogy a maga befolyását és diskurzusképző képességét a magyar nemzeti identitás másfajta elbeszélésének megalkotására fordítja. Márpedig a fentiek fényében aligha kétséges, hogy Mészöly Miklósnak igaza van: „a nemzettudat tartalmi reformja nélkül nincs terápia. Olyan útra kell rátalálnunk, amely nem szükségképpen vezet történelmi hibaismétléshez; másrészt nemzeti eljellegtelenedéshez".[342]

De vajon létezik-e ilyen középút?

MI A TANULSÁG?

- A modern társadalmakban az egyének összehangolt cselekvését és összetartozását olyan eszmék teszik lehetővé, amelyek idegenek tömegei között teremtik meg a közösség érzését. Napjainkban az egyik legfontosabb ilyen makroszintű kötelék a nemzet eszméje. A nemzeti közösséghez tartozás eligazít, otthonosságot és biztonságérzetet teremt az emberben, de a gazdasági sikerességhez is hozzájárulhat.
- Az univerzális és partikuláris értékek, vagyis az egyetemes emberi vagy európai értékek és a nemzettudat az identitásnak nem egymást kizáró, hanem egymásra épülő szintjei. Egyedül a közelihez, az ismerőshöz kötődünk érzelmileg, az egyetemes értékek azonban nem kizárják, hanem jó esetben kiegészítik nemzeti öntudatunkat.

- A hosszú 19. század a modern nemzeti eszme elterjedéséről, míg a rövid 20. század a visszaszorulásáról szólt. A 20. század végén azonban a nemzeti identitás új erőre kapott. A nemzettudatot az ezredfordulón világszerte olyan új kihívások érték és érik, mint a demokratikus rendszerváltások és régi-új államok létrejötte, a globalizáció és az euroatlanti integráció mélyülése, a nemzeti függetlenségi törekvések kiújulása vagy a nemzetközi migráció. Ezek hatására újra kell gondolnunk a nemzeti narratívák alapjait.
- Magyarország mind etnikai, mind nyelvi-kulturális szempontból Európa egyik leghomogénebb országa. A nemzethez tartozás fő kritériuma a magyarok többsége szerint az önmeghatározás, valamint a nyelv ismerete. Vagyis hazánkban nem az a fő kérdés, hogy ki a magyar, hanem az, hogy milyen és milyen legyen.
- Nemzettudatunkat a kutatások szerint a kishitűség, az áldozati identitás, az önreflexió hiánya és az idegenellenesség jellemzi. Atomizáltak és inaktívak vagyunk, és nem hiszünk abban, hogy befolyásolni tudjuk közös sorsunkat.
- Szocializációnk során tanuljuk meg, mit jelent „magyarnak lenni". Ezt a szocializációt azonban az elmúlt évtizedekben kizárólag az öldöklő lövészárok-háborúba ragadt pártok határozták meg. Ma nem a nemzetnek vannak pártjai, hanem a pártoknak nemzeteik. A jobboldal afféle ostromlott várként láttatja a nemzetet, amelyet meg kell védeni a folyamatos külső és belső támadásokkal szemben, ennek érdekében pedig helyre kell állítani az elorozott nemzeti kánont. A baloldal és a liberálisok általában hajlamosak gyanakvással tekinteni a nemzet eszméjére, ezért lényegében átengedték a jobboldalnak a témát. Mindeközben nem jutott tér a pártpolitikai érdekektől független, közös nemzeti narratíva kialakítása számára.

3. JÖVŐJÉBEN ÉLŐ NEMZET

A nemzetről sokszor beszélünk úgy, mintha az valami időtlenül adott, kézzelfogható tárgy lenne, amely egyszer s mindenkorra meghatározható és körülírható. Nem is tévedhetnénk nagyobbat.

A nemzet eszméje ugyanis nem úgy objektív valóság, mint egy kő vagy egy kémiai vegyület. Azóta létezik, hogy beszélünk róla, amióta ez a fogalom érzéseket ébreszt bennünk. Maga a fogalom a mostani, modern formájában akkor jött létre, amikor az emberek a 18–19. század fordulóján elkezdtek másképp gondolni önmagukra mint közösségre. Addig az egyén a feudális, illetve rendi társadalomban betöltött szerepe vagy vallási hovatartozása alapján határozta meg magát. Fő- vagy köznemes volt, pap, jobbágy, esetleg szabad királyi város polgára. Lehetőségeit, elgondolható céljait, a másokhoz való viszonyát elsősorban az ebben a hierarchiában elfoglalt helye szabta meg. Egy dunántúli magyar arisztokratának a 19. század elején például gondolkodásmódját, műveltségét, szabadidős tevékenységét vagy politikai tájékozódását tekintve még jóval több köze volt egy osztrák főnemeshez, mint, mondjuk, egy kassai polgárhoz. A Thurzó család tagjai, akiknek Európa-szerte rokonaik voltak a legbefolyásosabb osztrák, lengyel és itáliai körökben, igencsak elcsodálkoztak volna, ha valaki egyszer csak közli velük, hogy valamiféle misztikus testvéri kapocs és sorsközösség köti össze őket alföldi jobbágyaikkal vagy akármelyik névtelen budai vászonkészítővel. Ehhez képest forradalmi újdonságot jelentett, amikor a nemzeti ébredés korában költők és politikusok arról kezdtek beszélni, hogy a Magyar Királyság különféle társadalmi helyzetű csoportjait a közös ősök, a közös érdekek és a közös célok egyesítik egyetlen nagy családban: a magyar nemzetben.

Figyeljünk fel itt az időbeliség mozzanatára: a nemzet olyan eszme, amely rég eltűnt nemzedékek életét foglalja egy történetbe a miénkkel, sőt a gyermekeinkével és unokáinkéval. Két alkotóelem párbeszédéről beszélünk: a közös múlt tudatának és a jövőre irányuló közös akaratnak a dialógusáról.[343] A rólunk, a magyarok közösségéről szóló nagy történet azáltal teremt kapcsolatot az egymást követő korok nemzedékei között, hogy választ kínál arra a kérdésre, honnan jöttünk és kik vagyunk – de arra is, hogy merre kellene tartanunk.

Sajátos módon ez utóbbiról hajlamosak vagyunk megfeledkezni. Trianon sokkja, majd a kommunista diktatúra évtizedei olyan törést hoztak a magyar nemzettudat fejlődésében, amely mintha végérvényesen a múltba zárta volna az önmagunkról való gondolkodásunkat. Kicsúszott a talaj a lábunk alól, és azóta is azt próbáljuk újra megtalálni, ahelyett, hogy előre tekintve keresnénk, miben is lehetne megkapaszkodni. A politikai elit rendszerváltás utáni történetpolitikai vitái örök múlt időbe fagyasztották a nemzeti eszmét. Végeérhetetlen vitákat folytatunk arról, hogy kikkel állunk vagy nem állunk történelmi rokonságban, hogy kiknek lehet vagy nem lehet szobrot állítani, hogy kik szerepelhetnek vagy nem szerepelhetnek a kötelező tananyagban. Valóságos éves szezonjai vannak a múlt tragédiáiról és a felelősséggel való szembenézésről szóló vitáknak vagy az ilyen viták megúszásának. De mindeközben egyáltalán nem beszélünk arról, hogy hová szeretnénk együtt eljutni, hogy mivé akarunk válni a jövőben. Félreértés ne essék: a múlttal foglalkozni kell. Egy nemzetnek reflektálnia kell a saját történelmére, hiszen anélkül a jelenével sem képes mit kezdeni. Ha azonban csak a múltjában képes létezni, esetlen botladozásra ítéli magát a jövőben.

Polgári nacionalizmus

A nemzet mint „elképzelt közösség",[344] önmagunk megkülönböztetése nem csak az adottból, a befejezettből indulhat ki. A történetünk a jövőről is szólhat. A „mi" határait nemcsak a közös ellenség, a gyűlölt „másik" megnevezése jelölheti ki, hanem a közös célok, az együtt megvalósítandó eszmények is. A téma egyik amerikai kutatója ezt úgy fogalmazza meg, hogy az „identitás az, amiről azt gondoljuk, hogy mi vagyunk, és ami lenni akarunk".[345] Bár a nacionalizmusról szóló irodalom nem alap nélkül tulajdonít kulcsszerepet az ellenségképzésnek a közösségi kohézió erősítésében,[346] ismerünk olyan közösségképző narratívákat is, amelyek a nemzeti identitás pozitív elemeire helyezik a hangsúlyt. Ezek a nemzetkoncepciók nem a sérelmekre és a kizárásra, hanem a közös eszményekre és politikai értékekre, például a *rugalmasságra, a megújulásban való tehetségre, a közösségi szolidaritásra*, sőt akár az erős jogállamiságra építik a közösségi kohéziót.

Már csak ezért sincs igazuk azoknak, akik a nemzeti öntudatot eleve rossz, avítt, meghaladásra ítélt jelenségnek tekintik. Egyáltalán nem szükségszerű, hogy kollektív önképünket a gyűlölet, az idegenektől való félelem vagy az áldozati öntudat formálja. A nemzeti eszmével foglalkozó tudósok régóta megkülönböztetik egymástól a nacionalizmus két formáját: a kizáró jellegű *etnikai nacionalizmust* és az ettől gyökeresen eltérő úgynevezett *polgári nacionalizmus*.[347] Az előbbi adottnak veszi a nemzet határait, és származás vagy külsődleges jegyek alapján igyekszik minél szűkebben megszabni azokat. Utóbbi ezzel szemben a közös normákra helyezi a hangsúlyt, vagyis arra, hogy a közösség tagjai milyen értékekben hisznek, és mit akarnak együtt elérni. A polgári nacionalizmus lényegét a tőle megszokott kifejezőerővel fogalmazta meg a magyarság egyik legegyetemesebb gondolkodója, Szerb Antal: „a nemzetiséget nem a vér határozza meg, hanem az elszánás".[348]

A polgári nacionalizmus vagy inkluzív patriotizmus egyik gyakran hivatkozott példája a svéd *folkhemmet* („a nép otthona") koncepciója. Ez az eszmeiség bizonyos értelemben már létrejöttét tekintve is össznemzeti kincs: gondolati alapjait a múlt század elején még a jobboldal dolgozta ki, de később a baloldal kormányzása alatt vált politikai programmá.[349] A *folkhemmet*nek a jóléti állam, vagyis a gazdaság- és szociálpolitika mellett részét képezte egy határozott elképzelés svédek közösségéről, az állam és az egyén kiegyensúlyozott viszonyáról, az egyének közötti szolidaritásról és munkamegosztásról; a nemzetről mint „családi otthonról", valamint a svédek számára kiemelt fontosságú, pozitív értékekről. Ez a közösségelvűség volt az eszmei alapja annak a közös vállalkozásnak, amelynek során a svédek a 20. század folyamán a félperifériáról a világ élvonalába küzdötték magukat.

Napjainkban is számos politikus kísérletezik azzal, hogy a kirekesztő, a nemzetet megosztó nacionalizmussal a közös értékeket és célokat középpontba helyező nemzeti öntudatot szegezze szembe. Ám számunkra fontosabb a mai nemzetközi példáknál, hogy a pozitív, jövőorientált nemzetképnek a magyar nemzeti hagyományban is mély gyökerei és mintái vannak. Ami azt illeti, a modern magyar nemzeteszme már születése pillanatában is többet törődött a jövővel, mint a múlttal. A reformkor nemzedékének legjobbjai, Széchenyi István, Eötvös József, Wesselényi Miklós, Deák Ferenc vagy Bezerédj István mai kifejezéssel élve „projektként" fogták fel a magyar nemzetet. Nem valamiféle letűnt aranykort akartak helyreállítani, és nem elégedtek meg a magyarság vélt vagy valós sérelmeinek zászlóra tűzésével. Ehelyett nem kevesebbet tűztek ki célul, mint hogy Magyarországot a középkorból bevezessék a modernitásba. Nemzetközi összevetésben is erős, versenyképes országot álmodtak maguknak, amely vállalkozó szellemű polgárság, modern ipar és nyüzsgő egyleti élet révén vívhat ki magának egyenlő helyet a nagy európai nemzetek sorában.

A reformkor nemzeti liberális hazafisága elsősorban nem leírás, hanem előírás, koherens program volt. Ez a nemzedék nem félt az önkritikától, gyengeségeink és mulasztásaink őszinte számbavételétől. Tagjai olyan tájékozottsággal és kíváncsisággal kutatták a sikeres külföldi mintákat, hogy az korunk Google-bennszülöttjeinek is dicsőségére válna. Eközben azonban nem estek az öngyarmatosító szűkkeblűség csapdájába, méghozzá épp azért, mert nemzeti büszkeségük középpontjában megoldandó feladatok és a közös erőfeszítések álltak. „[Á]ltalán véve a' magyar nemzetet inkább a' jövendőben szeretem, mint a' jelenben"[350] – mondja Széchenyi, akinek egész működése erről a vállalkozásról szólt: a bizonytalanság és a forrongó változások korában biztonságban a jövőbe kormányozni a magyarság hajóját. „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni";[351] „azelőtt *nem ismert találmányokkal*, új igazságok felkutatásával s némi erények szebb kifejtésével megajándékozni az emberiséget, és az által előmozdítni az alkotás végczélját";[352] „legyen minden önkénynek lehetősége is elzárva";[353] „a nyugati civilizáció zászlaját hordja Európa ezen részében, s egyediségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi népei küzdenek"[354] – ezek a jelszavak lázadást jelentettek az adottságok, a készen örökölt útfüggőségek, a sokáig megváltoztathatatlannak hitt történelmi kényszerek ellen.

A reformkor nemzedéke talán az utolsó volt a magyar történelemben, amelynek pozitív megítélését ma is konszenzus övezi az utódok körében, amelynek hőseire mindnyájan feltétlen tisztelettel tudunk tekinteni. Ez nem véletlen: olyan kor volt ez, amelyben a magyarok mertek és tudtak jövő időben gondolkodni, amelyben hinni tudtak abban, hogy saját kezükbe vehetik a sorsukat, és új, méltóbb hazát hagyhatnak örökül az unokáiknak. Ez a re-

mény azóta legfeljebb pillanatokra tudott fellángolni a magyarokban. A kiegyezés, amely részben a reformkor programját valósította meg, olyan közjogi kompromisszumra épült, amelyet a magyarok jelentős része kezdettől fogva csak félszívvel tudott a magáénak vallani. Az első világháborút követően a régóta áhított függetlenség elnyerését Trianon traumája keserítette meg, amely a következő negyedszázad egészére rányomta a bélyegét, és jóvátehetetlen bűnökbe vitte az ország vezetését. A második világégést követően hamar szertefoszlott az illúzió, hogy a magyarok maguk dönthetnek majd a saját sorsukról, és a következő közel fél évszázad minden szociális vívmányát a diktatúra embertelen jogsértései árnyékolták be. A rendszerváltás kezdeti lelkesedését pedig az erőltetett menetben végrehajtott kapitalista átalakulás súlyos szociális költségei, majd az ezekért cserébe ígért „felzárkózás" ígéretének beteljesületlensége mérgezte meg. Máról holnapra kezdtünk élni: utolsó közös, nagy nemzeti álmunk az Európai Unióhoz való csatlakozás volt – és már ennek is tizenhat éve. Ma miről tudunk közösen álmodni?

Itt az ideje, hogy a pártpolitikai verseny eszközévé silányított, megcsontosodott és meggyengült magyar nemzeti identitásnak ismét pozitív tartalmat, közös értékeket és közös célokat adjunk. Ismét meg kell találnunk, hogy mire lehet büszke minden magyar. Az önmagunkról szóló elbeszélést ki kell nyitnunk a jövő felé, hogy termékeny mozgósító erő válhasson belőle. Olyan közösségi értékeket és eszméket kell nemzeti önképünk középpontjába állítanunk, amelyek nem kizárnak, hanem azonosulásra késztetnek, nem a múlt sérelmeire utalnak vissza, hanem múlt sikeres közös vállalkozásaiból is tanulva a jelen és a közeljövő kihívásaira kínálnak megoldásokat. De vajon mi köt össze bennünket sokféleségünkben is? Mire vagyunk büszkék, és mennyire megalapozott a büszkeségünk? És mire építhetünk közös örökségünkből?

„Magyar táj: így lát mélán egy magyar szem"[355]

Ha különböző társadalmi hátterű, korú és világnézetű magyarok csoportjaival beszélgetünk a nemzeti érzésről, általában kevés dologban értenének egyet. Egy dolog azonban jobb- és baloldaliságtól, értékrendtől függetlenül biztosan gyorsan előkerül: a magyar táj szeretete. Patriotizmusunk egyik fő forrása a szó szerinti értelemben vett anyaföld: a minket körülvevő természeti és épített környezet megbecsülése. Sokszor hivatkozunk hazánk kedvező földrajzi fekvésére, mérsékelt időjárására, termékeny termőterületeire. Nemzeti öntudatunkban ezeken belül is kiemelt helyet foglal el Budapest pezsgő kulturális élete és történelmi épületei, a Balatonhoz kötődő élmények vagy borvidékeink nemzetközi sikerei. Ezek olyan értékek, amelyeket már csak különleges érzelmi kötődésünk miatt is meg kell őriznünk.

Ám ha őszinték akarunk lenni magunkhoz, be kell látnunk, hogy az idelátogató külföldiek nagy része nem a magyar táj szépsége miatt érkezik hozzánk – hanem épített környezetünk vagy szolgáltatásaink miatt. Nincs tengerünk strandokkal, de van Budapestünk múzeumokkal, bulinegyeddel és éttermekkel; nincsenek magas hegyeink sípályákkal, de vannak fürdőink, nemzetközi zenei fesztiváljaink és borászataink. Nem véletlen, hogy a kilenc magyar világörökség közül mindössze egy tekinthető tisztán természeti képződménynek: az Aggteleki-karszt, amely ráadásul részben Szlovákiában található. Vagyis Magyarország elsősorban a magyarok teljesítménye miatt vonzó: turisztikai vonzerőnket főleg 19–20. századi építészeinknek vállalkozóinknak köszönhetjük. Olyan örökség ez, amelyre a jövőben is építhetünk.

Mindenki kultúrája

Említettük már, hogy a magyarok az anyanyelv ismeretét tekintik a nemzethez tartozás fő kritériumának: magyar az, aki magyarul beszél, magyarul gondolkodik és magyarul álmodik. A magyar egyedi és gyönyörű zenéjű nyelv, amelyre joggal lehetünk büszkék. Nem azért, mintha magasabb rendű lenne más nyelveknél – nehéz lenne elképzelni olyan versenyt, amelyben objektív kritériumok alapján el lehetne dönteni, hogy melyik nyelv a „legjobb". Egyszerűen arról van szó, hogy ez a nyelv a miénk: ebben vagyunk otthon, ezen keresztül ismerjük meg és lakjuk be a világot, ennek árnyalatait, cinkos utalásait ismerjük a legjobban.

Anyanyelvünket különösen bensőségessé teszi közismert elszigeteltsége, vagyis az, hogy rajtunk kívül egyetlen másik nép sem beszéli, és még legközelebbi nyelvrokonainktól is áthidalhatatlan nyelvi és kulturális szakadék választ el bennünket (vajon hány olyan ismerősük van, aki tudna kérni egy pohár vizet manysiul?). Nyelvünk közösségképző funkcióját erősíti az is, hogy legkésőbb a 19. század óta többé-kevésbé homogénnek tekinthető: vagyis hazánk egyes tájainak nyelvhasználata vagy szókincse között nincsenek olyan mértékű különbségek, mint más országok – például Németország vagy Franciaország – esetében.

A nyelv mindig is különösen fontos szerepet játszott a magyarok történelmi sorsában. Nemzeti ébredésünk a nyelvben történik: Bessenyei György, Batsányi János és társaik abban látták a magyarok túlélésének kulcsát, hogy megújult anyanyelvükön művelhessék a tudományt és a művészetet. Ha olyan teljesítményeket keresünk, amelyek minden magyar lelkét okkal melengethetik meg, megint csak a nyelvbe vezet az utunk. Petőfi, Ady, József Attila, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky vagy Tandori; Jókai, Gárdonyi, Kosztolányi, Móricz, Füst Milán vagy Kertész Imre; Janikovszy Éva,

Lázár Ervin és Csukás István – versek, regények, mesék százai és ezrei alkotják azt a közös örökséget, amelyet a magyarok nemcsak a sajátjukénak tudhatnak, de a világ előtt is büszkén vállalhatnak. Nagy kortársaink – Esterházy, Nádas vagy Krasznahorkai – mellett ma olyan klasszikusaink is ott sorakoznak számos olasz, francia vagy amerikai könyvespolcán, mint Kosztolányi, Márai vagy a legtöbbet fordított magyar szerző, Szabó Magda. Mennyit tudunk arról, hogy a világ kultúraszerető tömegei hogyan tekintenek az irodalmunkra? Vajon hogyan hatna nemzeti magányunkra, ha gyakrabban tekintenénk saját teljesítményünkre a mások szemével?

Az irodalom persze csak a magyar kultúra apró szelete, sőt valószínűleg még csak nem is a legismertebb. Olyan termékek is összeköthetnek minket, mint a magyar film, a magyar nép- és könnyűzene vagy éppen a magyar gasztronómia. Elitkultúránk valóban nemzetközi színvonalú, különösen akkor, ha az ország méretével vetjük össze. A populáris kultúra területén azonban már jelentős elmaradásban vagyunk versenytársainkhoz képest – igaz, az utóbbi évek Oscar-díjai és gasztronómiai elismerései valamennyit javítottak a helyzeten. Mi, magyarok általában büszkék vagyunk a gasztronómiánkra, a filmjeinkre, a zenéinkre, ám a világban ezeket ma még alig jegyzik. Ez azonban lehetőséget is jelent: lehetőséget arra, hogy a jövőben jobban meg tudjuk mutatni a világnak valódi értékeinket. Közös célunk lehet, hogy a magyarokat a világ előtt is méltóképpen reprezentáló, népszerű közönségfilmek, a nemzetközileg is értékelhető könnyűzenei alkotások vagy a magyar gasztronómiai hagyományok felzárkózzanak az elitkultúra ma is versenyképes „exportjai" mellé.

Okos nemzet – sikeres magyarok, de hányan?

Az elmúlt bő száz évben számos kiemelkedő tehetségű magyar alkotott maradandót a világban, akikre joggal lehetünk büszkék. Bánki Donát, Bíró László, Galamb József, Szent-Györgyi Albert, Teller Ede, Neumann János, Rubik Ernő. Fischer Annie, Szabó Magda, Lehár, Bartók, Kodály, Eötvös. Puskás, Kocsis, Kubala. A sor a végtelenségig folytatható lenne. Tizenhét magyar vagy legalább részben magyar származású Nobel-díjasunk, közel két tucat magyar vagy magyar származású Oscar-díjasunk, több mint háromszáz olimpiai bajnokunk, feltalálóink, költőink, íróink, zeneszerzőink arra utalnak, hogy nincs szégyenkeznivalónk a világ előtt. Világhírességeink a magyar tehetség szimbólumai.

Ezek a szimbólumok azonban arra is alkalmasak, hogy elterelj ék a figyelmet az ország általános teljesítményéről. A kiemelkedő sporteredmények miatt „sportnemzetként" tekintünk magunkra, miközben a valóságban Magyarországon kifejezetten alacsony a rendszeresen testmozgást

végzők aránya. Kiemelkedő tudományos eredményeink miatt magasan képzett nemzetnek tartjuk magunkat, holott az oktatás eredményeit mérő PISA-mutatók tekintetében kifejezetten sereghajtónak számítunk. Vagyis nemzeti önképünk pozitív elemei egy szűk réteg eredményeire, néhány ezer magyar teljesítményére alapulnak. Sőt, mintha ezekre az életművekre olykor mentségként hivatkoznánk, amikor általános, össznemzeti teljesítményünk hiányosságaival szembesülünk. De mi ebből a tanulság?

Semmiképpen sem az, hogy el kellene kezdenünk buta vagy lusta nemzetként tekinteni önmagunkra. Éppen ellenkezőleg: a kiemelkedő kevesek teljesítménye a bizonyíték arra, hogy az okos, tehetséges nemzet lehetősége ott rejlik bennünk. Ezt a lehetőséget azonban ma nem használjuk ki: a beteljesítetlen lehetőségek országa vagyunk. Úgy tűnik, hogy egy dologban ma is nagyon sikeresek vagyunk: a kiváló emberanyag elpazarlásában. Fentebb láthattuk, hogy míg az elitképzés tekintetében ma is az élvonalban vagyunk, oktatási rendszerünk nemcsak igazságtalan, de rendkívül alacsony hatékonyságú is. Vagyis minden évben tehetséges magyar fiatalok tízezreit küldjük ki az életbe olyan tudással és készségekkel, amelyek lehetetlenné teszik a bennük rejlő lehetőségek kibontakoztatását.

Az okosság, a kreativitás, a leleményesség és a rugalmasság a legfontosabb tulajdonságok a 21. században, mind a nemzetközi gazdasági versenyben, mind a hétköznapokban. Ezek az erények ma is részei a magyar nemzeti öntudatnak – csak éppen elsősorban a múlt egyéni teljesítményei jelentik hozzá a hivatkozási alapot. Mi lenne, ha az „okos nemzet" képe nemcsak közös történeteinket, hanem a mindennapjainkat is áthatná? Ha nem csupán néhány kiemelkedő, világhírű magyarra lehetnénk büszkék, hanem a ma élő magyarok többségének teljesítményére? Például arra, ha a nemzetközi tanulmányi felméréseken a magyar diákok a világ élvonalában teljesítenének általános készségek, digitális ismeretek, nyelvtudás vagy kreativitás tekintetében?

Ne csak arra legyünk büszkék, amiben *néhányunk a legjobb* – legyünk büszkék arra, amiben *a többségünk elég jó*. Ne elégedjünk meg néhány zsenivel, ha lehetőségünk van kinevelni sok millió átlagon felüli magyart. Egy ország büszke lehet Szent-Györgyi Albertjére vagy Puskás Öcsijére – de még büszkébb lehet tízmillió talpraesett magyar, az „okos nemzet" közös teljesítményére.

Milyen legyen hát a magyar?

Láthattuk, hogy Magyarországon évről évre egyre kevesebb magyar fog élni. Ez azt jelenti, hogy ha az előrelépés útját keressük, ebből a fogyatkozó nemzetből kell kihoznunk a maximumot – más esélyünk nincs. „Nem

termékeny lapány, hegyek, ásványok, éghajlat sat. teszik a közerőt, hanem az ész, mely azokat józanon használni tudja. Igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje".[356] Széchenyi diagnózisához képest ma sem állunk másképp: nem fedeztünk fel kimeríthetetlen olajmezőket az Alföldön, nem bukkantunk gazdag aranylelőhelyekre a Pilisben – egyedül az emberre építhetünk. Épp ezért nem engedhetjük meg magunknak, hogy a múlton rágódva acsarkodjunk egymás ellen, hogy újabb és újabb ellenségek után kutassunk, akiket kirekeszthetünk a nemzetből. Mert a magyar ember az egyetlen tartalékunk – abból pedig egyre kevesebb van.

Ehhez képest ma úgy tékozoljuk emberi erőforrásunkat, mintha utánunk már tényleg csak az özönvíz következne. Kommunistákat és fasisztákat, mucsaiakat és kozmopolitákat, zsidókat és cigányokat keresünk minden bokorban, hogy őket kizárva fogalmazhassuk meg önmagunkat, mintha nem lenne egyéb tennivalónk. És mindeközben napjainkban is magyarok száz- meg százezrei élnek már-már 20. század eleji körülmények között, a minőségi közszolgáltatásoktól, sokszor akár az áram- és a vízellátástól is elzárva, főként pedig a kitörés lehetőségétől megfosztva. A kitörés útja a munkaerőpiac, a munkaerőpiaci pozíciót pedig az oktatásban elsajátítható képességek és tudás határozza meg. Oktatási rendszerünk ezzel szemben ma abban a legjobb, hogy újratermelje a szegénységet, miközben minden negyedik magyar funkcionális analfabétaként kerül ki az iskolapadból, és a maradéknak sem tudjuk átadni azokat a készségeket, amelyekre a következő évtizedek gyorsan változó világában a legnagyobb szükségük lesz. Minden ilyen magyar ember elvesztegetett tehetség és kiaknázatlan erőforrás.

A 21. században a tudás nem lehet egy szűk elit kiváltsága. Nem mondhatunk le a leszakadó térségekben élő milliókról, a mélyszegénységben élőkről, a középosztálybeliekről és mindazokról, akik ma nem engedhetik meg maguknak, hogy az ország diákolimpikonjaihoz hasonló, magas színvonalú és versenyképes oktatásban részesülhessenek. A minőségi oktatás biztosítása és a társadalmi mobilitás ösztönzése nem valamiféle jótétemény, nem jóléti osztogatás, hanem a nemzet jövőjébe való befektetés, hiszen a nemzet egészének felemelkedéséhez fog hozzájárulni.

A következő évtized legfontosabb feladata, hogy újragondoljuk önmagunkról alkotott képünket. Hogy feltegyük magunknak a kérdést: tényleg megengedhetjük magunknak, hogy annyi erőforrásunkat hagyjuk parlagon heverni? Belefér-e nemzeti önképünkbe, hogy örökre beérjük a középmezőnnyel, ahelyett, hogy az élre törnénk? Nem lennénk képesek ennél sokkal többre?

A nemzet nem lezárt és lepecsételt doboz, hanem folyamat: közösen tovább szőhető és formálható történet. Rajtunk, a magyarok mindenkori közösségén múlik, hogy merre lépünk tovább a jelenből. Dönthetünk úgy, hogy megmaradunk önbizalomhiányos, viszálykodó, erőforrásait pazarló közösségnek. De választhatjuk a kitörést is: lehet belőlünk összetartó, előre tekintő, 21. századi okos nemzet.

MI A TANULSÁG?

- A nemzet olyan eszme, amely összeköti a régmúlt nemzedékeit a jelen és a jövő generációival. Épp ezért nemcsak a közös múltszemlélet, de a közös eszméknek, a jövőre vonatkozó céloknak is részét kell képezniük identitásunknak – nemcsak annak, hogy honnan jövünk, de annak is, hogy merre tartunk és hova szeretnénk eljutni.
- A büszke nemzettudatnak nem kell ellenségképzésre és kizárásra épülnie: a polgári nacionalizmus lényege a közös értékek, az azonosulásra ösztönző közös célok kijelölése. Egy nemzet az alapján is meghatározhatja önmagát, hogy milyen szeretne lenni. Erre példa a svéd *folkhemmet-* („a nép otthona-") koncepció, de a pozitív nacionalizmusnak a magyar eszmetörténetben is mély gyökerei vannak. A reformkor nemzeti liberális nemzedéke jövőbe mutató, nagy, közös vállalkozásként értelmezte a nemzetet: hazafiságuk nem a nemzet leírására, hanem megteremtésére törekedett. Széchenyiék önkritikusan számba vették az ország fejlődésének korlátjait és kiaknázatlan lehetőségeit, hogy a magyarokat megerősödve vezessék át a középkorból a modernitásba.
- A magyarok a 20. században elvesztették a közös álmokat, a nagy nemzeti célokat. A rendszerváltás lelkesedését gyors kiábrándulás követte. Utolsó közös vállalkozásunk uniós csatlakozásunk volt. Ideje új célokat találnunk, pozitív tartalmat adnunk saját közös történetünknek. Kevesebbet kell foglalkozunk azzal, ami elválaszt, és többet azzal, ami összefog és közös erőfeszítésekre sarkallhat.
- A magyarok különlegesen erősen kötődnek érzelmileg hazájuk természeti és épített környezetéhez. Büszkeségre adhat okot nyelvünk egyedisége és elitkultúránk világsikerei is; populáris kultúránk, filmművészetünk, zenénk vagy gasztronómiai hagyományaink fejlesztésében és népszerűsítésében azonban még van tennivalónk.
- Joggal vagyunk büszkék a kiemelkedő tehetségű magyar tudósok, sportolók és művészek nagy teljesítményeire. Az ő életművük a magyar tehetség és a bennünk rejlő lehetőségek szimbóluma. Ennek azonban nem szabad elfednie azt, hogy a kiemelkedő egyéni eredményeik mellett az ország teljesítménye az oktatás vagy a sport terén általánosságban inkább közepes. Ne arra legyünk büszkék, amiben néhányunk a legjobb, hanem inkább arra, amiben a többségünk elég jó.

- Magyarország kizárólag fogyatkozó emberi erőforrására építhet. Nincs elvesztegetni való magyar az országban. Le kell számolnunk a nemzeti öncsonkítással és tehetségeink elvesztegetésével. A tudás, az életben való boldogulás képessége nem lehet a szerencsés kevesek kiváltsága. A tudásba való befektetés nem osztogatás, hanem közös érdekünk.
- Váljunk valódi, 21. századi „okos nemzetté", a nemzetközi mezőnyben is kiemelkedő általános készségekkel, digitális ismeretekkel, nyelvtudással és kreativitással!

V. TISZTA MAGYARORSZÁG

Ebben a kötetben sok szó esik arról, hogyan teremthetnénk magunknak nagyobb és tartósabb jólétet; hogyan válhatna erősebbé, versenyképesebbé, alkalmazkodóbbá a gazdaságunk; hogyan tehetnénk igazságosabbá a társadalmunkat; vagy miképp működhetnek hatékonyabban az intézményeink. Ezeket a tényezőket a makrogazdaság hagyományos mérőszámaival, az alkotmányjog és a politikatudomány eszközeivel, a közszolgáltatások száraz, személytelen minőségi mutatóival szoktuk vizsgálni: nyomon követjük a GDP növekedését vagy a reálbérek, a munkanélküliség alakulását, gondosan megmérjük a társadalmi mobilitás mértékének változását, az oktatási rendszer teljesítményét. A számok, indikátorok, adatsorok tengerében sem szabad azonban megfeledkeznünk róla, hogy mindez végső soron mégiscsak egyetlen kérdésről szól: hogyan érzik magukat az országban az itt élő emberek?

A társadalomtudósokat (közgazdászokat, szociológusokat, politológusokat) gyakran éri az a hol többé, hol kevésbé jogos vád, hogy egyre specializáltabb, egyre apróbb részkérdésekre koncentráló kutatásaik során szem elől tévesztik vizsgálódásaik voltaképpeni tárgyát: a társadalmat alkotó embert. Hasonló a helyzet a politikusokkal, akiket nem kevésbé sűrűn kritizálnak azzal, hogy absztrakt politikai eszméket vagy épp ellenkezőleg, korlátolt részérdekeket szem előtt tartva megfeledkeznek arról: mégiscsak azért fizetik őket, hogy az állampolgárok elégedettebbek legyenek az életükkel. De mitől érzik jobban magukat az emberek? Mitől leszünk elégedettebbek, kiegyensúlyozottabbak, boldogabbak? Miből fakad a(z) anyagi jólét mellett oly sokat emlegetett jóllét (*well-being*)? Ebben a fejezetben ezeket a kérdéseket fogjuk körüljárni.

1. OTTHON A VILÁGBAN – BIZTONSÁG, RENDEZETTSÉG, TISZTASÁG

Igényeink jelentős része persze anyagi természetű: stabil munkahelyet, több fizetést, jobb lakóhelyet szeretnénk. És – valljuk be őszintén – mindenekelőtt egyre többet szeretnénk fogyasztani.

Sokunk számára legalább ennyire fontos, hogy olyan absztraktabb értékek érvényesülését lássuk biztosítva, mint a szabadság, az önkiteljesedés vagy éppen az igazságosság. Az emberek azonban sokszor ezeknél is egyszerűbb, hétköznapi dolgokra vágynak. Olyan érzelmi, közérzeti igényeik vannak, amelyeket jóval nehezebb mérni, így az anyagi jóléttel összehasonlítva a társadalomkutatók is sokkal kevesebbet foglalkoznak velük – pedig legalább annyira meghatározzák az életünkkel való elégedettségünk mértékét, mint az anyagi jólét. Például arra vágyunk, hogy rend legyen körülöttünk. Hogy biztonságban érezhessük magunkat. Hogy működjenek körülöttünk a dolgok. Hogy tiszta körülmények között élhessünk. Hogy az életünket otthonosságban, rendezettségben, bensőségességben tölthessük. Ezek minden egyszerűségük mellett is természetes, alapvető igények, amelyek nélkülözhetetlenek az ember mentális egyensúlyához.[357]

A német szociológia szép szóval „életvilágnak" *(Lebenswelt)* nevezi mindennapi létezésünk, tevékenységeink, interakcióink elsődleges terét, amely összefüggő rendszerként meghatározza környezetünk megtapasztalását, és folyamatos kölcsönhatásban áll belső életünkkel, lelkiállapotunk alakulásával.[358] Ez az életvilág a 21. században a bizonytalanság, a folyamatos változás, a szakadatlan újrarendeződés fogalmaival írható le a legjobban. Közhely, hogy századunkban az érvényesülést nem a megszerzett tudás, hanem a tanulás képessége, az új követelményekhez való alkalmazkodás segíti elő. A munkaerőpiacon, a technológia világában, a kultúrában állandó megújulásra kényszerülünk, ha a felszínen akarunk maradni. Naponta kell régi tudásokat elfelejtenünk és újakat tanulnunk, különben máról holnapra lemaradunk a versenytársunktól, elveszítjük az állásunkat, vagy egészen egyszerűen nem fogjuk érteni a minket körülvevő világot.

Ebben a gyorsan változó és egyre komplexebb világban különösen fontos, hogy maradjanak biztos fogódzóink, hogy szilárd alapon állva nézhessünk szembe az új kihívásokkal. „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne"[359] – adja meg a választ az élet értelmét firtató hősének, az Amerikába szakadt Ábelnek Tamási Áron. Ő pontosan értette, hogy az otthonosságra, átláthatóságra való igény nem azonos a provincializmussal vagy a bezárkózással; otthonosságról pedig csak ott beszélhetünk, ahol ismerjük az alapvető szabályokat és működési elveket, és ahol számíthatunk arra, hogy ezekre építeni is lehet. Olyan világban érezzük jól magunkat, amelynek legalább legszemélyesebb, legszűkebb körét átláthatjuk,

amelynek megbízható működésében kiigazodunk, amelynek ismerősségére, kiszámíthatóságára támaszkodhatunk. Ez az otthonosság, a saját életvilágunk birtoklása, a felette gyakorolt kontroll érzete, a dolgok megfelelő működésébe vetett hit lelki jóllétünk, kiegyensúlyozottságunk egyik alapja.

Minderre együttesen a *tisztaság* általánosabb fogalmával fogunk utalni. A szóra az alábbiakban egyszerre fogunk hivatkozni fizikai és átvitt, morális értelmében. Ezzel mélyre nyúló közös eszmei tradíciókhoz kapcsolódunk: a görög antikvitástól a zsidó-keresztény világfelfogáson át a felvilágosodás filozófiájáig végighúzódó gondolat, hogy kapcsolat van a belső és a külső tisztaság, az értelem, a lélek és a világ rendezettsége között. Az alábbiakban ennek a külső-belső tisztaságnak a három fontos összetevőjét fogjuk megvizsgálni: a biztonságos életet, közösségi intézményeink megfelelő működését, valamint a természetes és az épített lakókörnyezet épségét, rendezettségét.

Alapvető jogunk – rend és biztonság

A politikai társulás, az állam elsődleges célja, hogy szavatolja a benne részt vevők életének és tulajdonának biztonságát. Olyan híres kora újkori filozófusok, mint Thomas Hobbes vagy John Locke, akik a mai napig meghatározzák azt, ahogy a társadalmakról gondolkodunk, mind abból indultak ki, hogy a hatalom létezésének jogalapja a bizonytalanság és a rendezetlenség csökkentésében és a biztonság és a kiszámíthatóság növelésében keresendő. Egyszerűen szólva: azért mondunk le szabadságunk egy részéről, azért engedelmeskedünk a törvényeknek és a hatóságoknak, mert cserébe az életünk, a biztonságunk, a vagyonunk védelmét várjuk tőlük. Olyan szabályok megalkotását és betartatását, amelyek kiszámíthatóságot teremtenek viszonyainkban, amelyek lehetővé teszik, hogy közös életünk és érintkezéseink kölcsönösen elismert, átlátható rend keretei között működjenek.

A rend tehát nem a szabadság ellentéte, hanem annak előfeltétele: az egyén és a közösségek csak akkor bontakoztathatják ki a bennük rejlő lehetőségeket, ha ehhez adottak a szilárd, biztonságos keretek. Szabadságában sérül az, aki éjjel nem tud nyugodt szívvel az utcára lépni; aki nem lehet biztos afelől, hogy amit ma megtermel a kertjében, az másnap is az övé lesz; aki nem bízhat abban, hogy egy aláírt szerződésben vállalt kötelezettséget a másik fél is pontról pontra be fog tartani. Az élet és a tulajdon biztonsága, a félelemtől és az elkerülhető szenvedéstől való mentesség normális életünk keretfeltétele – az a díszlet, amely között a szabadságnak egyáltalán esélye lehet kibontakozni.

Talán meglepően hangozhat, de bármennyire sokkolnak is bennünket olykor a napi bűnügyi hírek, ha kitágítjuk a látóterünket, úgy tűnik, hogy

Magyarország a világ biztonságosabb országaihoz tartozik. Ehhez persze az is hozzájárul, hogy elhelyezkedésének, mérsékelt éghajlatának, illetve történelmi múltjának köszönhetően eleve versenyelőnnyel indul a világ jelentős részéhez képest. Hazánkat nem sújtják szélsőségesen pusztító természeti csapások. Sokat küzdünk árvizekkel vagy éppen aszályokkal, de az ezek által okozott károk mértéke össze sem vethető a más tájak lakóövezeteiben rendszeresen jelentkező, városokat romba döntő földrengések, tornádók, szökőárak vagy éppen egy aktív vulkán pusztításaival. Hogy érezzük ennek az előnynek a jelentőségét, érdemes felidéznünk, hogy Nepálban például a 2015. áprilisi nagy földrengés az ország éves GDP-jének mintegy felét (19,2 milliárd dollárt) elpusztította – és ehhez társultak az újjáépítés ugyancsak sok milliárd dollárra rúgó költségei.[360] A Kárpát-medencében ilyen sokkokkal nemigen kell szembenéznünk. Csak túl természetesnek vesszük ahhoz, hogy eszünkbe jusson.

De ha eltekintünk a természeti katasztrófáktól, és kizárólag a társadalmi nyugalomra irányítjuk a tekintetünket, Magyarország világviszonylatban még mindig a szerencsésebb országok sorát gyarapítja. Bár politikai megosztottságunk mértéke vagy az ország bizonyos településein az elviselhetetlenségig súlyosbodó etnikai konfliktusok joggal keserítenek el bennünket, Spanyolországgal, Ukrajnával vagy például Nigériával ellentétben nálunk nem létezik olyan mély etnikai, vallási vagy történelmi megosztottság, amely az ország egységét és területi integritását, esetleg belső békéjét veszélyeztetné. Nincsenek komolyan vehető szeparatista mozgalmak vagy a nemzet alapvető kulturális egységét megkérdőjelező politikai erők – nem is beszélve egy külső katonai támadás belátható időn belül fellépő fenyegetéséről. Az egykori gyarmattartó nagyhatalmakkal szemben egyelőre ugyancsak ismeretlen jelenség nálunk a globális dzsihádista terrorizmus helyi megjelenése, ahogy az Európa történelmében is gyászos szerepet játszó szélsőbaloldali terrorcsoportokkal sem kellett megküzdenünk.[361]

De mit mutatnak a számok? Valóban annyira jó a helyzet hazánkban, ha más országokkal hasonlítjuk össze? Az Institute for Economics & Peace nevű nonprofit szervezet Global Peace Index mutatója például 163 független államban 23, elsősorban a külső és belső konfliktusok mennyiségét és mértékét, az erőszakos bűncselekmények számát, a lakosság biztonságérzetét vagy éppen a politikai terror jelenlétét mérő indikátor alapján vizsgálja a béke és a biztonság szintjét. Ebben a rangsorban Magyarország nemcsak az afrikai vagy a közel-keleti régió országaival összevetve szerepel jó helyen, de még saját referenciaországainak mezőnyében sem teljesít rosszul. 2020-ban hazánk a világ huszonnegyedik legbiztonságosabb országának számított, Európán belül pedig a tizennegyediknek *(31. ábra)*. Bár a hozzánk legközelebb álló országcsoport, a V3-ak átlagos pontszáma némileg jobb a miénknél, ennek oka valójában Csehország kiemelkedően jó helyzete (2019-ben a 11. legbiztonságosabb ország volt a világon és 7. Európában). A cseheket rögtön Magyarország követi a sorban, és tágabb kelet-európai összevetésben is a harmadikok vagyunk (Csehországon kívül egyedül Szlovénia előz meg minket).

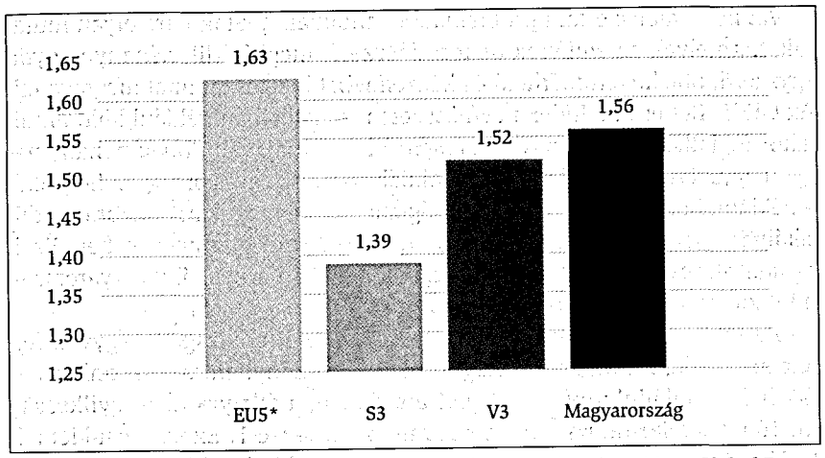

31. ÁBRA • *Magyarország és a referenciaországok pontszáma a 2020-as Global Peace Indexben (az alacsonyabb érték a békesség magasabb szintjét jelzi)*

Megjegyzés: Luxemburg nem szerepelt a felmérésben

Forrás: Global Peace Index 2020

A biztonságérzet vagy a közbiztonság fogalma persze rendkívül összetett jelenségeket fejeznek ki. Pártpolitikai csatározásokból, szakértők kampányidőszakban olvasható közéleti vitáiból megtanulhattuk, hogy a definíciókat tágítva vagy szűkítve, a megfelelő adatokat hangsúlyozva, másokat pedig háttérbe szorítva minden állítás és annak ellentéte is igazolható. Lehet, például, hogy egy országban nincsenek öngyilkos merénylők és iskolai tömeggyilkosok – ez azonban nem fogja érdemben befolyásolni az ott élők biztonságérzetét, hiszen ezt az előnyt természetes adottságnak vélik, egyszerűen azért, mert soha nem tapasztalták az ellentétét. Az is tudja bonyolítani a helyzetet, amikor bizonyos bűncselekmények (mondjuk, a szándékos emberölések és a kis értékű lopások) száma csökken, míg ezzel párhuzamosan másoké (például a súlyos testi sértéseké és a betöréseké) növekszik – ki mondja meg, hogy akkor javult-e a közbiztonság? Vagy történik egy jogszabály-módosítás, amelynek köszönhetően ami tegnap még bűncselekménynek számított, az holnapra már csupán szabálysértés lesz, és a valóság érdemi módosulásának híján is látványos javulást okoz a statisztikákban – ebben az esetben javult, vagy romlott az emberek biztonságérzete?[362] És akkor még nem beszéltünk a kriminológusok legfőbb réméről, a látencia, vagyis a nem regisztrált bűncselekmények jelenségéről.[363]

Az ilyen módszertani problémákból adódóan hoztak létre olyan mutatókat, amelyek az emberek biztonságérzetét megkísérlik néhány nagyon egyszerű, objektíven mérhető és kézzelfogható jelzőszámmal megragadni. Az OECD Better Life Index nevű összetett mutatójában például külön indikátor foglalkozik a „biztonság" *(safety)* kategóriájával. Ebben néhány nagyon egyszerű kérdés alapján hasonlítják össze az egyes országok helyzetét – például, hogy az emberek biztonságban érzik-e magukat, amikor egyedül sétálnak haza éjjel, vagy hogy hány embert öltek meg az adott évben. Ezek az adatok részben megerősítik, részben azonban árnyalják Magyarország mint kiemelkedően biztonságos ország képét.

Az emberölések számát tekintve az OECD által vizsgált negyven fejlett ország közül Magyarországot a középmezőnyben, a huszonharmadik helyen találjuk: míg a vizsgált országokban átlagosan 3,7 gyilkosság jut 100 000 lakosra, nálunk ez az arány mindössze 1. Ez valóban kiemelkedően jó szám a vizsgálatban szintén szereplő Kolumbiával, Brazíliával vagy Oroszországgal összevetve, a hozzánk hasonló történelmi örökséggel és gazdasági társadalmi adottságokkal rendelkező országok mezőnyében azonban már kevésbé kedvező a kép. Az EU-n belül mindössze öt országban (a balti államokban, Finnországban és Belgiumban) rosszabb a helyzet, mint nálunk, míg az európai magországokkal és a többi visegrádi országgal összehasonlítva már látványos a lemaradásunk.[364]

Ennél is rosszabb a helyzet azonban, ha a személyes biztonságérzetünkről van szó, vagyis hogy mennyire érzik magukat biztonságban az emberek: ennek a mérőszámnak a tekintetében Magyarország a 33. helyen áll, vagyis 40-ből mindössze 7 országot előz meg, és a visegrádi országok átlagától is jelentős mértékben lemarad *(32. ábra)*.

Összegzésképpen azt láthatjuk, hogy bár a leginkább összehasonlítható számok alapján Magyarországon a közbiztonság mértéke nem tekinthető kirívóan rossznak, nem is tartozik az európai élmezőnybe, de még saját közvetlen régiónkban sem kiemelkedő a helyzetünk. Ennél rosszabb azonban a polgárok szubjektív biztonságérzete, amit nyilvánvalóan nem a súlyos bűncselekmények abszolút száma határoz meg, hanem az, hogy közvetlen és közvetett tapasztalataik alapján mennyire érzik biztonságban magukat a mindennapokban. Az okok meglehetősen összetettek lehetnek: az úgynevezett azonnali hatást kiváltó hírek (bűncselekmények, természeti katasztrófák, háztartási balesetek) például a mai napig is különösen nagy arányban jelennek meg a legnézettebb hírműsorokban,[365] ami számottevően torzíthatja a valóságról alkotott képünket. Vagyis a televízió által közvetített extrém bűnesetek, tragédiák magas száma a minket körülvevő világról alkotott képünket is borúsabb színben tünteti fel. Szintén befolyásolhatja általános biztonságérzetünket az egymásba vagy a rendőrségbe vetett bizalom mértéke – igaz, a legutóbbi adatok alapján Magyarországon egyik területen sem szélsőségesen rossz a helyzet, sőt a rendőrségbe vetett bizalom például kifejezetten magasnak mondható.[366]

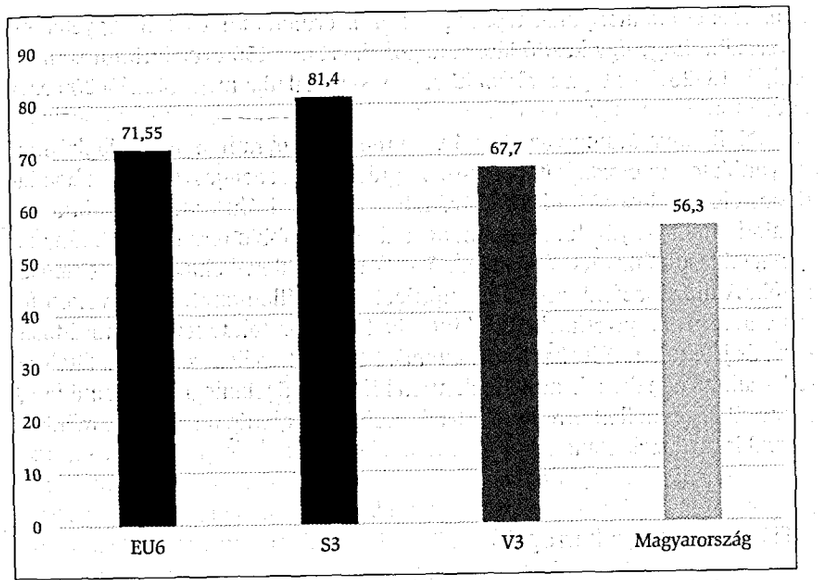

32. ÁBRA • *Szubjektív biztonságérzet (Azok aránya, akik igennel válaszoltak erre a kérdésre: „Biztonságban érzik magukat, amikor éjjel egyedül sétálnak haza?" 2020, százalék)*

Forrás: OECD Better Life Index

Ám hiába bízunk a rendőrökben, ha nem érezzük, hogy ott vannak, amikor szükség van rájuk. Márpedig Magyarországon rég megoldatlan és egyre súlyosbodó problémát jelent a rendfenntartó szervek létszámhiánya: 2019-ben például csak Budapesten a háromszáz járőr, a szükséges állomány egynegyede hiányzott az állományból, de volt olyan kerület is (a VIII.), ahol az állások közel egyharmada volt betöltetlen.[367]

A létszámhiány egyik fő oka az utánpótlás szűkössége: a rendészeti képzésre jelentkező fiatalok létszáma évről évre meredeken zuhan. 2014-ben még 3060, öt évvel később, 2019-ben már csak 880 fő jelentkezett az ország négy rendészeti szakközépiskolájának valamelyikébe.[368] A másik fő ok a pályaelhagyók rohamosan növekvő száma: 2018-ban kétezer rendőr szerelt le a kevesebb mint 40 ezer fős hivatásos állományból, ami épp tízszerese volt a tíz évvel korábbi adatnak.[369] Ráadásul egy felmérés szerint az összes hivatásos rendvédelmi dolgozó 40 százaléka foglalkozik a pályaelhagyás gondolatával.[370] Ennek okát a többség az alacsony bérekben jelöli meg, különösen az alacsonyabb beosztásúak körében: a leszerelések magas szá-

ma mellett az utánpótlásképzés gondjait is érthetőbbé teszi, ha figyelembe vesszük, hogy egy kezdő járőr átlagos fizetése a 150 ezer forintot sem éri el, és 15–25 éves tapasztalatot követően sem haladja meg sokkal a 200 ezer forintot.[371]

Nyilvánvaló, hogy az akuttá váló rendőrhiányra nem ad kielégítő magyarázatot az ország általános demográfiai tendenciája, vagyis a társadalom elöregedése. Mind a rendvédelmi szakma iránt érdeklődő fiatalok, mind a már pályán lévők számára sokkal vonzóbb alternatívát kínálnak a piaci állások (személy- és vagyonőr), és bérek, illetve előrelépési lehetőségek. A magánszféra kínálta lehetőségekkel az állam csak akkor veheti fel a versenyt, ha prioritásként tekint a kedvezőtlen tendencia megfordítására, és jelentős forrásokat fordít a rendvédelmi életpálya vonzóbbá tételére. A szakma pénzben és munkateherben kifejezhető jelenlegi társadalmi megbecsültsége mellett erre nem látszik esély – márpedig a rend őrei nélkül a rend is elképzelhetetlen.

Tiszta kezek – a korrupció

Életünk rendezettségének érzete, a világ helyes működésébe vetett hitünk nagyban függ attól, hogy azt érezzük-e, mások is betartják a közös normákat. Aki keményen dolgozik és befizeti az adót, joggal várhatja el, hogy az állam cserébe átláthatóan és nagy gonddal gazdálkodjon a közös vagyonnal – és főként arra költse, amire azt kapta. A közpénz nem „állami pénz" – hanem a mi pénzünk. Kevés dolog rombolja annyira egy közösség kohézióját és erejét, mint az, ha nem képes bízni saját vezetői tisztességében vagy abban, hogy a közösbe befizetett forrásokat helyesen használják fel. Vagyis ha úgy érzi, hogy a közélet és az állam működése *tisztátalan*.

Ahhoz képest, hogy a tévéhíradókban, politikai vitákban és hétköznapi beszélgetésekben milyen sokat hallunk a korrupcióról, nem biztos, hogy tudatában vagyunk annak, valójában milyen nagyságrendű problémáról is van szó. Az ENSZ becslése szerint világszerte évente mintegy 3600 milliárd dollár tűnik el korrupciós bűncselekmények keretében.[372] Ebből 132 milliárd jut az Európai Unió tagállamaira[373] és 1260 milliárd a legszegényebb országokra, ahol pedig igazán lenne mire elkölteni ezt a pénzt.[374]

Ezek az adatok nem csupán az igazságérzetünket bántják joggal. Nem csak arról van szó, hogy romlott vagy gyenge jellemű emberek érdemtelenül jutnak hatalmas összegekhez. A legfájóbb az, hogy ezt a pénzt más, társadalmilag hasznosabb területektől lopják el: kórházaktól, iskoláktól vagy az egyre inkább létkérdéssé váló zöld beruházásoktól. Egy 2019-es tanulmány szerint, ha a világ összes országa megtenné a szükséges intézményi reformokat a korrupció elleni küzdelem érdekében, az csak az adóbevételek tekintetében globálisan évente ezermilliárd dollárnyi plusz forrást, a világ GDP-jének 1,25 százalékát jelentené.[375]

Ráadásul a korrupció a gazdasági szereplőkre is hatással van. Mindenekelőtt visszafogja a beruházási kedvet és az innovációt: miért költenének a vállalkozók új technológiákra és fejlesztésekre, a termelékenység és a versenyképesség növelésére, ha piaci pozícióik javítására sokkal hatékonyabb módszer a politikai kapcsolatok építése? Miért törekedjen egy cég olcsóbb és minőségibb szolgáltatásokra, ha egyszer a minőségtől függetlenül, meszsze a piaci ár felett is hozzájuthat az állami megbízásokhoz?

Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy az OECD 2012-es tanulmányában szoros negatív korrelációt állapított meg a közpénzek elköltéséhez kapcsolódó korrupció és a gazdasági teljesítmény között: minél magasabb az érzékelt korrupció egy országban, annál rosszabb a teljesítménye. A két tényező közötti kapcsolat jellege persze nem feltétlenül egyértelmű: nem kizárt, hogy az összefüggés legalább részben annak tudható be, hogy a korruptabb országok épp azért korruptak, mert általában is rosszabb a kormányzás, a jogrend vagy éppen a gazdasági szabályozások minősége – ezeknek az összetett hatásmechanizmusait pedig nem könnyű szétszálazni. Abban azonban így is konszenzus van, hogy a korrupció különféle áttételes módokon jelentős mértékben veti vissza a gazdasági növekedést, mindenekelőtt a piaci mechanizmusok torzítása, a felhasználható források csökkenése és a források hatékonytalan becsatornázása, a termelékenység, illetve a piaci szereplők beruházási és innovációs hajlandóságának visszafogása révén.[376]

A korrupcióra nem létezik teljes konszenzusnak örvendő, minden szakértő által egyaránt elfogadott definíció. Akadnak, akik a pénzügyekhez és a gazdasághoz kapcsolódó bármiféle, a közösségi érdekek sérelmét okozó tevékenységgel azonosítják, és a fogalom alá sorolnak minden olyan pénzügyi-gazdasági természetű normasértést, amely a közjó kárára éri el magánérdekek előmozdítását. Vagyis nemcsak a megvesztegetést, de többek között az adóelkerülést, a pénzmosást vagy a hűtlen kezelést is a korrupcióval azonosítják.[377] Más szakértők a korrupció fő sajátosságának azt tartják, hogy az mindig magában foglalja a hatalom, a hivatallal való visszaélés mozzanatát: az OECD által alkalmazott meghatározás szerint például korrupció bármilyen „köz- vagy magánhivatallal való, személyes hasznot célzó visszaélés".[378]

Korrupciómentes ország persze nem létezik, és félő, hogy egyhamar nem is fogunk ilyet látni. A korrupció *mértéke* azonban egyáltalán nem mellékes részletkérdés. A közös javakkal való visszaélés ráadásul nem eleve elrendelt, megváltoztathatatlan átok. Erre utal legalábbis, hogy léteznek „fertőzöttebb" és „kevésbé fertőzött" országok. Márpedig ha nem feltételezzük, hogy Dániában vagy Új-Zélandon születésüknél fogva becsületesebb, morálisan felsőbbrendű emberek élnek, mint Magyarországon vagy Kínában, arra kell gondolnunk, hogy a kulcsot abban a környezetben kell

keresnünk, amelyben a korrupció megtörténhet: az intézmények kialakításában és működésében, az egyes társadalmakban uralkodó normákban és viselkedési mintákban.

Egy 2019-es tanulmány[379] például azt próbálta feltérképezni, hogy mi történik akkor, amikor az egyik politikai erőt a másik váltja a hatalomban, vagyis okkal gondolhatjuk, hogy az új vezetés megpróbálja előnyökre fordítani a hatalomváltást. Ezért megnézték, hogy a 2008-as válság kezdete után nem sokkal két európai uniós országban (az Egyesült Királyságban és Magyarországon) egy azonos időben bekövetkezett hatalomváltást követően a közbeszerzések mekkora hányada vált a politikai járadékvadászat áldozatává. Az adatok azt mutatták, hogy míg a szigetországban a 2010-es kormányváltást követő két évben az összes közbeszerzés 10 százalékát nyerték az új kormányzathoz köthető cégek, hazánkban ez az arány 50–60 százalék volt. A tekintélyes különbséget pedig nem a britek erkölcsi tökéletessége vagy a magyarok romlottsága magyarázta, hanem a két ország eltérő intézményrendszere, az átláthatóság, a beépített fékek és a kontrollmechanizmusok különbözősége.

A kutatók megállapítása szerint a legfontosabb különbség az, hogy az Egyesült Királyságban a politikai elitnek rendkívül kevés beleszólása van a közbeszerzések elosztásába, mindenekelőtt az ezt meghatározó bürokraták kiválasztásába. Ezzel szemben a magyar közigazgatás jóval átpolitizáltabban működik: egy kormányváltás sokkal szélesebb körű személycseréket eredményez a közigazgatásban és a közbeszerzéseket ellenőrizni hivatott intézményekben. Ezért a közpénzek elköltése sokkal nagyobb mértékben kitett a politikai járadékvadászatnak és a saját gazdasági hátország kiépítésére irányuló törekvéseknek. Vagyis nem arról van szó, hogy a brit döntéshozók jószándékúbbak vagy becsületesebbek, mint a magyarok – hanem arról, hogy az intézményrendszer sokkal kevesebb teret hagy nekik az ügyeskedésre.

Persze még így is érvelhetnénk a determinizmus, a sors hatalma mellett: mondhatnánk, hogy az angol, a dán vagy az új-zélandi életszínvonal, valamint a hosszú múltra visszatekintő demokratikus tapasztalatok mellett nincs mit csodálkozni a korrupció ottani alacsony szintjén. Vagyis a megoldás a jólétben, a megszakítatlan hagyományokban és a kultúrában, a lassan változó társadalmi mélyrétegekben rejlik, amelyekre belátható időn belül úgysem lehet érdemi hatásunk. Tetszetős (és kényelmes) érvelés ez; csak az a probléma, hogy a tapasztalat ellentmond neki.

Számos, a korrupciós csapdából kitörő ország példája mutatja, hogy ha magát a korrupciót lehetetlen is teljesen felszámolni, a korrupciós kockázat csökkentésében megfelelő szándék esetében akár rövid távon is bámulatos eredményeket lehet elérni. A 2003-as kormányváltást követően például Grúzia következetes intézményi reformok és egy átfogó szemléletformáló

kampány révén alig néhány év alatt radikálisan csökkenteni tudta a korrupció mértékét. Ennek eredményeképpen az adókból származó bevételek öt év alatt a GDP 12 százalékáról 25 százalékára ugrottak, miközben a felmérések szerint a lakosságon belül 50 százalékról 80 százalékra nőtt azok aránya, akik úgy vélték, hogy az adócsalás minden körülmények között elfogadhatatlan.[380] A korrupció elleni hatékony fellépés tehát elsősorban közösségi és politikai akarat kérdése. Ehhez pedig az első lépés az, hogy a politikai döntéshozók is felismerjék: a korrupció rövid távú hasznait az ő szempontjukból is messze felülmúlják a tiszta közélet hosszú távú hozadékai.

Közös vagyonunk pazarlása – korrupció Magyarországon

Magyarországon az ezredforduló óta, különösen pedig az európai uniós források beáramlásának kezdete óta a korrupciós helyzet folyamatos romlásának lehetünk szemtanúi. A párt- és kampányfinanszírozás képmutató átláthatatlansága, a közbeszerzési rendszer kuszasága és a politikai, illetve gazdasági érdekcsoportok összefonódásai gyakorlatilag a Harmadik Magyar Köztársaság születésének pillanatától fogva egyre szélesebb teret nyitottak az intézményesülő korrupció számára.[381] Ezt a folyamatot csak fokozta az uniós csatlakozásunk nyomán elérhetővé váló új források hazánkba áramlása – az uniós fejlesztési pénzek a hazai költségvetési forrásoknál is nagyobb mértékben váltak a politikai korrupció áldozatává.[382] Mindezek okán Magyarország kapcsán uniós csatlakozásunkat követően egyre gyakrabban beszéltek a szakértők a „foglyul ejtett állam" jelenségéről: vagyis az állami intézmények és erőforrások különféle gazdasági érdekeknek, illetve a politikai klientúraépítésnek való szisztematikus alávetettségéről.[383]

Mivel a korrupció esetén definíció szerint illegális, vagyis általában nem felvállalt jelenségről beszélünk, a mérése is jóval nehezebb, mint például egy ország GDP-je vagy lakóinak várható élettartama esetén. Egy kenőpénzt elfogadó hivatalnok vagy egy közbeszerzési túlárazásnak megágyazó pályázati szakértő értelemszerűen nem szokta bejelenteni a NAV-nál vagy a rendőrségen az általa bonyolított üzletek részleteit. A témával foglalkozó szakemberek általában kétféle módszert alkalmaznak, hogy legalább a nagyságrendekről és a tendenciákról megközelítőleg pontos képet kaphassanak: kérdőíveket és közbeszerzési adatokat.

Az első módszerre példa a Világbank úgynevezett korrupcióskontroll-indikátora, amely piaci szereplők és szakértők véleményét összesíti a korrupció adott országbeli helyzetével kapcsolatban. A *33. ábrán* jól látható Magyarország helyzetének romlása az ezredforduló óta. Különösen figyelemreméltó, hogy hazánk az utóbbi időben nemcsak a jómódúbb uniós

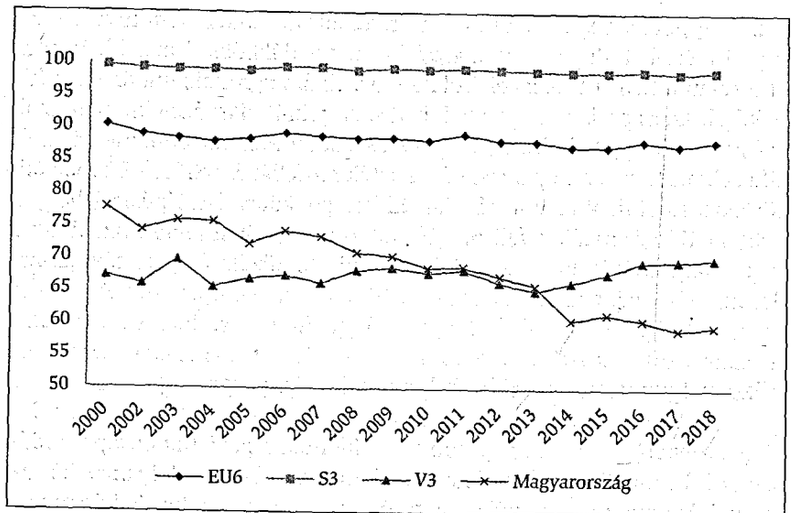

33. ÁBRA • *Korrupciókontroll-index (2000–2018, az alacsonyabb százalékos érték a korrupció elhárítására való képesség alacsonyabb szintjét jelzi)*
Forrás: Világbank

tagállamoktól, de a visegrádi országcsoporttól is gyors ütemben kezdett leszakadni – pedig az ezredfordulón még messze a régiós átlag felett teljesítettünk.

Hasonló módszertannal dolgozik a szintén sokat idézett Index of Public Integrity (IPI), amely az egyes társadalmaknak a korrupció korlátozására és a közpénzek felelős, átlátható elköltésére vonatkozó képességét méri. A mérőszám összesen hat kulcsterületet azonosít, amelyek befolyásolják a korrupció kockázatának mértékét: az igazságszolgáltatás függetlenségét, a bürokratikus terhek kiterjedtségét, a kereskedelem nyitottságát, a költségvetés átláthatóságát, az állampolgárok digitális készségeit,[384] valamint a hatalmat ellenőrző sajtó szabadságának mértékét. Az IPI 2019-es, 117 országot rangsoroló összesítésében Magyarország a 37. helyet foglalta el. Ezt a helyezést megint csak akkor értékelhetjük a helyén, ha figyelembe vesszük, hogy az Európai Unió összes tagállama közül csak Bulgária, Görögország, Horvátország és Lengyelország ért el némileg rosszabb helyet, miközben a világból előttünk található például Uruguay, Chile vagy Grúzia is. A szóban forgó indikátorok közül Magyarország európai összehasonlításban különösen rosszul teljesít a bírói függetlenség és a sajtószabadság tekintetében.[385]

Ezeket az adatsorokat gyakran éri az a bírálat, hogy túl szubjektívek, ami bizonyos fokig kétségkívül igaz is. A korrupciónak lényegéből adódóan nincs hivatalos nyilvántartása, adatbázisa. Pedig mennyivel könnyebb lenne a dolgunk, ha létezne olyan adatbázis, amelyre az érintettek – például az adóbevalláshoz hasonlóan – becsületesen feltöltenék az abban az évben tisztességtelenül megszerzett plusz bevételük vagy a különböző hatóságok megvesztegetésére fordított források pontos összegét. Amíg azonban nem áll rendelkezésünkre ilyen, a kutatók kénytelenek az állampolgárok, a piaci szereplők, illetve a szakértők érzékelésére, becsléseire, vagyis véleményére hagyatkozni. Ezek pedig valóban nem elhanyagolható szubjektív elemet tartalmaznak, akkor is, ha a tendenciákról és a nagyságrendekről legalább hozzávetőlegesen pontos diagnózist adnak, illetve ha az összes vizsgált ország vonatkozásában kapott összkép nem áll távol az intuíciónktól.[386] Kétségtelen, hogy egy probléma *érzékelése* nem feltétlenül fedi le egy probléma *reális mértékét*: mindnyájan hajlamosak vagyunk túlbecsülni saját közvetlen vagy közvetett tapasztalatainkat, ahogy országról országra, személyről személyre eltérő lehet az is, ki mit tekint „korrupciós kockázatnak". Ám ahogy azt említettük, létezik egy másik megközelítés is, amely már jóval „keményebb" adatokkal dolgozik.

Ha nincsenek is pontos számaink arra vonatkozóan, hogy mennyi pénz folyik el túlárazás, „legálisan elcsalt" közbeszerzési pályázatok vagy megvesztegetés révén, nagyságrendileg így is pontosabban feltérképezhetők a korrupciós kockázatok, ha például a közbeszerzéseken elköltött források mozgását vizsgáljuk. Például azt, hogy a nyílt versennyel szemben hogyan alakul a meghívásos pályázatok aránya, miképp koncentrálódik a nyertesek köre, hogyan nőnek a megvalósítás során a nyertes projektek előzetesen becsült költségei vagy éppen milyen kilengések találhatók a beruházások árazásában. Egy 2016-os tanulmány, amely több mint százötvenezer közbeszerzés adatai alapján vizsgálta a korrupciós kockázat alakulását, arra a becslésre jutott, hogy 2009 és 2016 között Magyarország összesen mintegy 2100–3300 milliárd forintot veszített túlárazás következtében, ami ebben az időszakban az összes közbeszerzési forrás 13–26 százalékát jelentette.[387]

A tanulmány alapján a közbeszerzési piacon belül is korrupció fő forrása a hazánkba áramló sok ezer milliárd forintnyi európai uniós pályázat: ezek összértéke a fenti tanulmányban vizsgált időszak, vagyis csak 2009 és 2015 között 6,3 ezer milliárd forint, az összes közbeszerzés értékének 51 százaléka volt.[388] Ezekre a projektekre sokkal nagyobb mértékben volt jellemző a túlárazás lehetősége és a versenyzők alacsony száma, mint az EU-s pénzeket nem érintő tendereken. Különösen nagy kockázatot jelent az olyan közbeszerzési pályázatok rendkívül magas száma, amelyeken mindössze egyetlen ajánlattevő indul: amellett, hogy a verseny lefelé szorítja a közpénzből finanszírozott projektek árait, minél több szereplő van jelen egy eljárásban, annál kisebb az esélye az összejátszásnak és általában a csalásnak.[389] Ebben az esetben biztosan igaz a régi mondás: több szem többet lát. Magyarországon ehhez képest az egyszereplős közbeszerzések

aránya tartósan az összes pályázat egynegyedét-egyharmadát teszi ki.[390] Ezeken belül megint csak kiváltképp fertőzöttek az európai uniós támogatással megvalósult projektek: 2009 és 2016 között ezek közel egyharmadát bonyolították verseny nélkül.[391]

A korrupció strukturális probléma. Bár kétségkívül vannak korruptabb és becsületesebb politikusok, a fertőzöttség mértékét összességében mégsem az egyes egyének erkölcsi minősége, hanem a politikai klíma és mindenekelőtt az intézményrendszer által hagyott mozgástér határozza meg. Az, hogy a jogszabályok milyen mértékű beleszólást engednek a politikusoknak az elvileg politikamentesen működő államigazgatási szervek működésébe, illetve hogy milyen eszközöket adnak a társadalom (az állampolgárok, a civilszervezetek, a független sajtó) kezébe a közpénzek elköltésének ellenőrzéséhez.

A korrupció visszaszorítása három okból is elengedhetetlen. Az első ok kézenfekvően *gazdasági*. A korrupció két fontos csatornán keresztül is rombolja hazánk gazdasági teljesítményét. Mindenekelőtt, ha a piaci versenyben való érvényesülésben az alkalmasság, a nagyobb termelékenység, az innováció szerepét háttérbe szorítja az ügyeskedés, a megvesztegetés és a politikai kapcsolatok építése, az az ország versenyképessége ellen hat. A rendszerszintű korrupció nem arra ösztönzi a piaci szereplőket, hogy erőforrásaikat a hatékonyabb működés, a jobb eredmények elérésére koncentrálják, hanem arra, hogy kiskapuk keresésével, leginkább pedig a politikai lojalitás demonstrálásával igyekezzenek versenyelőnyre szert tenni. Emellett a korrupció legfájóbb aspektusa egy végtelenül egyszerű matematikai adottság: a megvesztegetésre fordított pénzt, a túlárazás során keletkezett profitot hasznosan, a közérdeket szolgálva is el lehetett volna költeni. Egyszerűen fogalmazva: minden egyes, csillagászati árú térkövekre és frissen felújított szállodák újbóli felújítására költött euró jobban hasznosulhatna egy óvoda vagy egy rendelő energetikai fejlesztésében, egy kistelepülés szennyvízcsatornájának korszerűsítésében vagy akár egy kistérségi misebuszjárat kiépítésében.

A második szempont *morális* jellegű: a tisztességtelen haszonszerzés, a nem érdem vagy tehetség alapján járó versenyelőny zavarja köznapi igazságérzetünket, a valóság helyes működésébe vetett hitünket. Ráadásul bizonyos értelemben mintaképző jelenségről beszélünk: ha az embereknek vissza-visszatérő tapasztalatuk, hogy nem szorgalommal, hanem normaszegéssel lehet érvényesülni az életben, az végül a polgárok általános normakövetésére is hatással lesz. Az útfüggőség épp a tapasztalatok megerősítő erejéből táplálkozik. Emlékezzünk vissza, mit mondtunk korábban a polgárok attitűdjeinek és az állam viselkedésének egymásra hatásáról. Ahol a politikai kapcsolatok többet fialnak a szakértelemnél vagy a hatékonyságnál, ott azok tudnak hosszú távon talpon maradni, akik többet fektetnek az előbbibe, mint az utóbbiba; és az átlagember sem fog hinni abban, hogy a jómódúak tisztességes úton szerezték a vagyonukat, vagy hogy neki magának lenne esélye becsületes munkával előrébb jutni. Értékeinket és attitűdjeinket hétköznapi tapasztalataink határozzák meg – és csak akkor fognak megváltozni, ha a tapasztalataink is mások lesznek.

Ezzel összefüggésben a közpénzek rendszerszintű, etikátlan átjátszása illetéktelen magánzsebekbe az intézményekbe és az egymásba vetett *bizalmunkat* is csökkenti (ez a harmadik ok). Ezáltal rombolja a társadalom szöveteit, és összességében rosszul működő, tisztátalan ország képét kelti. Ha tehát, amint azt korábban láttuk, a bizalom a társadalmi tőke egyik alapja, akkor a korrupció háromszorosan is a közjó ellen hat: a pénzeszközök elherdálása, a normaszegés mintává tétele és a társadalmi bizalom rombolása révén.

A közélet megtisztításáért folytatott küzdelemnek párhuzamosan két fő fronton kell zajlania: az intézmények terén és az emberek fejében. A kutatásokból jól látszik, hogy a korrupciós lehetőségek az intézmények átláthatatlanságával, a pénzek elosztásának zártságával, nem utolsósorban pedig a döntések átpolitizáltságának mértékével egyenes arányban bővülnek. Egy részletes intézményi reform felvázolása túlmutat a jelen kötet lehetőségein, így most csak a főbb irányok vázolására vállalkozunk. Az eddigiekből jól látszik, hogy a következő tíz évben a négy fő tényezőre kell koncentrálnunk, ha tisztább, versenyképesebb és gazdagabb országban szeretnénk élni.

Először is az *átláthatóságra*, vagyis az eljárások minél több pontján biztosított nyilvánosságára, a pályázók körétől és konkrét ajánlataitól az árazás szempontjain keresztül az elbírálás indoklásáig. Nem elegendő elérhetővé tenni az adatokat: a közpénzek elköltésének átláthatósága és demokratikus kontrollja csak akkor működhet, ha ezeket széles körben, közérthető módon megismertetik az érintettekkel – mindenekelőtt a hatalom ellenőrzését végző sajtónyilvánossággal. Kolumbiában, Costa Ricán vagy Paraguayban például olyan online platformokat hoztak létre, amelyek segítségével az érdeklődő állampolgárok (és újságírók) folyamatosan figyelemmel követhetik az állami beruházások megpályáztatásának, kivitelezésének és elszámolásának minden lépését.[392] Az infokommunikációs technológia fejlődése megfelelő politikai akarat esetén Magyarországon is bőven rejt még tartalékokat.

Másodszor a *verseny* növelésére, a közbeszerzésekben részt vevők körének bővítésére. A valódi és széles körű verseny nemcsak a legjobb ajánlat megtalálásában játszik döntő szerepet, hanem a korrupció kockázatát is hatékonyan képes csökkenteni. Minél több az érdekelt fél, minél több szereplő lát rá egy eljárás különböző szakaszaira, annál nehezebb különalkukat kötni és kiskapukat találni.

A harmadik kiemelt beavatkozási pont a *döntéshozatal depolitizálása*. A konkrét tenderekről szóló döntéseket a politikai befolyásolhatóság mini-

malizálása érdekében a lehető legtávolabb kell helyezni a politikai kinevezettektől, és helyettük a szürke bürokraták szerepét kell növelni. Erre nem azért van szükség, mert a politika mindig rossz, vagy mert a kormányzatnak ne lenne joga felügyelni, hogy mire költjük a közpénzt. Hanem azért, mert e források elosztásának ezen pontján túl sok ösztönző hat afelé (más szóval: túl nagy a kísértés), hogy a politika ne rendeltetésszerűen használja fel ezeket a pénzeket, hanem a saját javára fordítsa azokat. Ez pedig hosszú távon senkinek nem érdeke – főleg nem a magyar embereké. Hasonlóan jelentős előrelépést jelentene, ha ezzel összefüggésben az EU-s tenderektől függetlenül is sikerülne radikálisan csökkentenünk az egyedi kormányzati döntéssel juttatott, vissza nem térítendő támogatások arányát és az egyénre, illetve vállalatokra szabott jogalkotást. A gazdasági versenyképesség kapcsán már szót ejtettünk arról, hogy ezek a politikailag motivált juttatások nem ellenőrzik, hanem torzítják a piacot, és a közpénzből történő politikai klientúraépítés elsődleges eszközei. Ráadásul a politikai akarattól függő jutalmazás és büntetés rendszere, a kiszámíthatóság és a jogbiztonság hiánya olyan kvázi feudális függőségi viszonyokat teremtenek a politika, a gazdaság és a társadalom között, amelyek teljességgel összeférhetetlenek egy modern, sikeres, szabad ország képével.

És végezetül: nem létezik tiszta ország tiszta fejű állampolgárok nélkül, akik ismerik és kikényszerítik az érdekeiket. A közpénzek elköltésének átláthatóvá tétele csak akkor térül meg, ha vannak olyan polgárok, akik tudatosan és kitartóan figyelik a közéletet és készek párthovatartozástól függetlenül büntetni a normasértőket. Ezért negyedik lépésként elengedhetetlen, hogy az oktatásban a demokratikus állampolgári készségek fejlesztésének keretében *a közpénzügyi tudatosság* is nagyobb hangsúlyt kapjon. Le kell számolni azzal a régi reflexszel, amelynek hatására hűbéri javakként vagy adományokként tekintünk a közhatalomra bízott forrásokra. Nevezzük ezt itt a *nagyobb finnyásság alapelvének*: a legrosszabb, amit egy közösség önmagával tehet, ha beárazza, mintegy természetes adottságnak veszi, hogy „mindenki lop". Hosszú távon öngyilkosság a saját politikai tábor visszaéléseit az „ellenségre" visszamutogatva jóváhagyni. Épp ellenkezőleg: minden választópolgárnak a saját „oldala" tisztaságára kellene a legnagyobb gonddal ügyelnie. Végső soron az hathat a leginkább egy pártra, aki „visszavonhatja" a rá leadott szavazatát.

A „finnyásság alapelvének" legalább annyira vonatkoznia kell a politikai osztály tagjaira, mint a magyar polgárokra, hiszen az intézményeket végső soron a közhatalom gyakorlói tudják megváltoztatni. A korrupcióellenes küzdelem világszerte ott bizonyult igazán sikeresnek, ahol arra a politikai elit nem megfelelési kényszerként, nemzetközi vállalások kipipálandó adminisztrálgatásaként, hanem a hatékony kormányzás és a versenyképesség növelésének stratégiai eszközeként tekintett. Gyakran emlegetett példa

Szingapúr, amely a brit gyarmati idők alatt a világ legkorruptabb országai közé tartozott. Ehhez képest napjainkban általában a dobogón vagy ahhoz közel végez a nemzetközi korrupcióellenes rangsorokban. A téma kutatói szerint a látványos változásokat egyetlen tényező megléte alapozta meg: a határozott és következetes politikai akarat.

Szingapúr legendás első miniszterelnöke, Li Kuan Ju nem is annyira becsületbeli ügynek, mint inkább nemzetgazdasági prioritásnak is tekintette a korrupció felszámolását. És aki ismeri ennek a makacs, céltudatos és végtelenül pragmatikus politikusnak az életútját, tudja, hogy ezt szó szerint kell érteni: Liről sok minden elmondható, de az semmiképpen, hogy hosszú politikai pályafutása alatt valamiféle lilás, idealista demokratikus elvek vezették volna. 1959-ben történt megválasztását követően mégis azonnal zéró toleranciát hirdetett a korrupcióval szemben, amit a következő évtizedekben átgondolt, átfogó és következetesen végigvitt jogalkotási munka és intézményépítés követett. Ennek során a szingapúri kormány egyaránt nagy hangsúlyt fektetett egy betonbiztos intézményrendszer kialakítására, a hatékony és független igazságszolgáltatás megerősítésére, az átláthatóság biztosítására, a hatósági korrupció ösztönzőinek (túl alacsony bérek, túl laza összeférhetetlenségi szabályok, a kenőpénzek áramlásának táptalajt biztosító jogszabályi hézagok) felszámolására, illetve a zéró tolerancia megfelelő érvényesítésére a szankciók rendszerében.[393] Ennek a politikai akaratnak és tudatos tervezésnek a forrása az az egyszerű felismerés volt, hogy a korrupció végső soron mindenkinek nagyon rossz üzlet – míg az átláthatóság hosszú távon a politikai osztály szempontjából is megtérül.

Természetesen nem lehetünk naivak: a patronázspolitika, a szövetségesek jutalmazása, lojalitásuk biztosítása és szakértelmük vonzása mindig is a politika, a „politikai gépezet"[394] olajozott működésének része marad. Egy ideális, angyalok és erkölcsös filozófusok által lakott világban ez talán nem így lenne – a való életben azonban a politika és a hatalom logikájából nem lehet kiirtani ezt a mozzanatot. Észszerű korlátok közé szorítani, a reális lehetőségekhez mérten minimalizálni azonban igen. És Magyarországon sürgető szükség lenne erre – persze csak akkor, ha végre úgy döntünk, hogy megelégeltük a pangást és az örök középmezőnyt.

Jól működő intézmények, kiszámítható társadalom

Az emberek általános közérzetét és rendezettségérzetét elsőrendűen befolyásolja az, hogy mit várhatnak az életüknek keretet adó államoktól. Hogyan gazdálkodik a kormány a rendelkezésekre álló erőforrásokkal? Érvényesül-e a törvény előtti egyenlőség? Milyen a közszolgáltatások (az oktatás, az egészségügy, a rendfenntartás és így tovább) minősége? Milyen

környezetet teremt az állam a gazdaság szereplőinek működése számára? Elősegíti-e az intézmények stabil és átlátható működése az állampolgárok életszínvonalának javulását?

A jó kormányzás és a gazdasági teljesítmény közötti pozitív összefüggésnek könyvtárnyi irodalma van. A társadalomkutatók térben és időben változatos példákon keresztül mutatták be, hogy azokban az országokban nagyobb a jólét és versenyképesebb a gazdaság, amelyek jó minőségű intézményeket működtetnek; mindenekelőtt biztosítják a tulajdon védelmét, a polgárok és a gazdasági szereplők alapvető jogait, hatékonyan használják fel az ország erőforrásait, és megbízható minőségű, korszerű köszszolgáltatásokat nyújtanak.[395] Összességében elmondható, hogy a jól működő államra fordított költségeket általában jócskán felülmúlják az ebből eredő hasznok. Egy modern nemzetállam intézményeitől (a törvényeket alkotó parlamenttől, az ezeket végrehajtó kormánytól és bürokráciától, valamint a jogszolgáltatást biztosító bíróságoktól) joggal várjuk el, hogy adónkért és állampolgári lojalitásunkért cserébe hatékonyan, hozzáértéssel és mindenekelőtt a mi érdekeinket szem előtt tartva lássák el a feladataikat.

Magyarországon a nagy ideológiai viták a rendszerváltás óta egyetlen faék-egyszerűségű dilemma köré szerveződnek: nagy államra van szükségünk vagy kicsire? Vagyis az állam dolga az lenne, hogy a lehető legnagyobb önmérséklettel biztosítsa a piac kiegyensúlyozott működésének feltételeit, vagy inkább aktív szerepet kellene vállalnia a gazdaságban és a társadalmi folyamatok alakításában? Ezek a viták hamis kérdésfeltevésen alapulnak. A valódi kérdés nem az, hogy az állam nagy-e vagy kicsi, hanem hogy működőképes-e vagy működésképtelen, hatékony-e vagy hatékonytalan, célorientált-e vagy túlmozgásos. Vagyis először is az, hogy képes-e jó minőségű és korszerű szolgáltatásokkal kielégíteni a polgárok vele szemben támasztott alapvető elvárásait, irányuljanak bár azok aktívabb vagy visszahúzódóbb állami szerepvállalásra. Másodszor az, hogy a vállalt feladatok ellátása során képes-e jól és eredményesen gazdálkodni a korlátos erőforrásokkal. Végül pedig az, hogy azt teszi-e, ami a dolga, vagy olyan mechanizmusokba üti bele az orrát, amelyek terén egyértelműen többet árt, mint használ (emlékeztetőül: ezt láthattuk korábban a túlmozgásos magyar állam esetében).

Az állam helyesnek tartott mérete ideológiai értékválasztás függvénye: attól függ, mit gondolunk egyén és közösség, piac és szabályozás, szabadság és tekintély helyes arányairól. Abban azonban ideológiai állásponttól függetlenül mind egyetérthetünk, hogy a kisméretű és a nagy államtól ugyanazt várhatjuk: hogy a maga feladatait olajozottan lássa el és ne szóljon bele az élet azon területeibe, ahol csak károkat tud okozni. A minimalista és az intervencionalista állam is működhet jól, és okozhat jóvátehetetlen károkat – de mindkét formájában létfontosságú, hogy jól működjön.

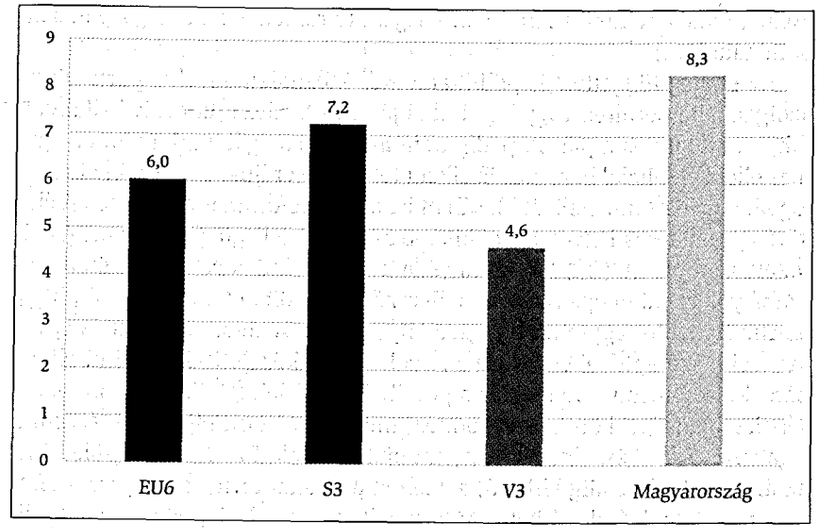

34. ÁBRA • *Alapvető közszolgáltatásokra költött pénz mértéke (2018, százalék, a GDP arányában)*

Forrás: Eurostat

Ezek látszólag egyszerű összefüggések, a tapasztalatok alapján azonban nem magától értetődő, hogy a gyakorlatban is tartjuk magunkat hozzájuk. Magyarország tankönyvi példája a drágán működtetett, de nehézkes és alacsony hatékonyságú állami intézményrendszernek. Miközben továbbra is nagyon sokat, az OECD átlagánál jóval többet költünk az államra, az államigazgatás minőségén ez egyáltalán nem érezhető *(34. ábra)*.

Az OECD 2017-es, a magyar kormány kérésére az utóbbi évek közigazgatási reformjait értékelő jelentése[396] szerint a magyar állam úgy duzzad egyre nagyobbra, hogy közben nem érezhető javulás a közszolgáltatások minőségében. A dokumentum szerint az a fő probléma, hogy a közhivatalok elosztásakor nem jut elég hangsúly a szakmaiságnak és a teljesítményértékelésnek. Ennek oka az, hogy az állami hivatalnokok kiválasztása nem kellően képességalapú és nem elég kompetitív – vagyis túl kevés tisztséget pályáztatnak meg nyílt versenyben, amelyben a legjobban képzett és a feladatra legalkalmasabb személy nyerhetne. Így a közigazgatásban való előrejutás során a személyes képességekhez képest aránytalanul sokat számít a hatalmi szó és a politikai lojalitás. Ez pedig a hatékonyság és a szakmaiság ellen hat, miközben melegágya a korrupciónak.[397] Még egyszerűbben: ebben az erősen központosított rendszerben sokkal több szerep jut a politikának és a hatalmi hierarchiának, mint a szakmai kiválóságnak és a hatékonyságnak. (Igen, eszünkbe juthat itt a magyar

közbeszerzési rendszer korábban tárgyalt fő rákfenéje, a közigazgatás átpolitizáltsága.)

Az elvileg független és politikamentes közintézmények a pártpolitika szolgálatába kerültek vagy a politikai járadékvadászat koncaivá silányultak, a hatalom és a pártok pedig nem a közjó szolgálata, hanem az egymás elleni élet-halál harc eszközeiként tekintenek rájuk. Ez köszön vissza a jogalkotás instrumentalizálódásában is: átfogó reformkoncepciók és széles körű egyeztetések helyett egyre inkább az ad hoc jellegű, gyakran meghatározott szereplőkre (Lex XY) és meghatározott politikai célokra szabott jogszabályok rapid elfogadása vált jellemzővé. Ez abban is tükröződik, hogy az Országgyűlés egyre több jogszabályt egyre rövidebb idő alatt és egyre kevesebb szereplővel egyeztetve fogad el.[398] A közéleti viták szimbolikus harcok, történelmi sérelmek és a politikai ellenfelek totális megsemmisítésének lehetőségei köré szerveződnek, miközben az ország egyes részein a legalapvetőbb közszolgáltatások sem biztosítottak. Ezeken a településeken az állam jelenléte alig látható, a szemét az utcán tornyosul, rossz a közbiztonság, a polgárok várható élettartamát és életesélyeit pedig a születésük pillanatában visszaveti az a véletlen tény, hogy a sors szeszélyéből nem megfelelő településre születtek.

Az általános rendezettségérzetnek, mindennapi lelki jóllétünknek alapvető feltétele a társadalmi együttélést szervező intézmények magas színvonala és tiszta, kiszámítható működése. A 21. század új típusú kihívásai közepette különösen fontos, hogy az emberek mellett az állam is képes legyen a megújulásra, a gyors reagálásra és az információk hatékony becsatornázására. A következő évtized során számtalan olyan kérdésre választ kell találnunk, amely alapvetően fogja befolyásolni az életünket. A legsürgetőbb feladványok közé tartozik, hogy miképp kezeljük az automatizáció vagy éppen az elöregedés hatásait a munkaerőpiacra. Hogyan fogja érinteni a magyar munkapiacot a hagyományos robbanómotoros autók iránti kereslet visszaesése? Vagy akár ennél is rövidebb távon mi lesz a hatása a mesterséges intelligencia alapú technológiák előretörésének a jogi viták rendezésében vagy az oktatásban, olyan hagyományos szakmák rovására, mint az ügyvédeké vagy a pedagógusoké?[399] De a közhatalmat képviselő intézmények szabályozó szerepét is újra kell gondolnunk. Mi az állam feladata a techszektor növekvő koncentrációjának folyamatában – vagyis mi a megfelelő válasz arra, hogy a legnagyobb magántulajdonú techcégek, mint a Google, az Amazon vagy a Facebook kvázi monopolhelyzetet alakítanak ki a piacon, miközben nemcsak hétköznapi életvitelünkre, de a közéletre is egyre nagyobb befolyást gyakorolnak?[400] Hogyan kellene újradefiniálnunk a magánszféra határait, a személyes adatokhoz fűződő jogokat, a kiskorúak védelmét vagy a bűnüldözést a „dolgok internete" korában, amikor életünk egyre nagyobb része felett adjuk át az irányítást az online összekapcsolódó okoseszközöknek, alkalmazásoknak és különféle vizuális vagy biometrikus érzékelőknek? És hogyan lehet garantálni a magyar stratégiai jelentőségű vállalatok, állami infrastruktúrák vagy éppen az állampolgárok biztonságát egy olyan korban, amikor a nagyszabású hackertámadások a nemzetközi vetélkedés egyre gyakrabban alkalmazott eszközeivé válnak?

Olyan kérdések ezek, amelyekre ma még senki sem tudja a választ: a világban még épphogy csak megkezdődtek az elméleti viták és gyakorlati kísérletezgetések, miközben hazánkban már e problémák felvetésével is csak elvétve találkozhatunk. Márpedig a következő évtizedekben azok a gazdaságok fognak jobb helyzetbe kerülni, azoknak a társadalmaknak lesz esélyük előnyt kovácsolni az alkalmazkodási kényszerekből, amelyeknek az elsők között sikerül megtalálniuk a saját válaszaikat ezekre a kérdésekre. Ahhoz, hogy Magyarország ezek közé az államok közé tartozhasson, sürgősen meg kell reformálnunk az intézményeinket: tiszta, átlátható, kiszámíthatóan működő és hatékony államigazgatást kell teremteni, amelyben a pártpolitikai lojalitás és a pozícióosztogatás helyett az alkalmasság és a teljesítmény szabja meg a kiválasztást és az előrejutást. Olyan alkotmányos demokráciát kell létrehoznunk, amelyben nem rövid távú politikai érdekek, kivételezések vagy a politikai hátországépítés szabja meg a jogalkotás menetét, hanem a közérdeket szolgáló stratégiai célok, valamint az intézmények tisztelete és kiszámítható, átlátható működése.

MI A TANULSÁG?

- Anyagi igényeink mellett egészen hétköznapi, nehezen mérhető dolgokra is vágyunk: szeretnénk biztonságban érezni magunkat, arra vágyunk, hogy a dolgok jól működjenek, hogy tiszta és rendezett környezetben élhessünk. A 21. század gyorsan változó, bizonytalanságokkal teli világában különösen fontosak a stabil kapaszkodók – hogy saját életünkben rendezettség, kiszámíthatóság és tisztaság uralkodjon.
- A személyes biztonság iránti igény a társadalmak létezésének egyik fő jogalapja. A rend nem a szabadság ellentéte, hanem annak előfeltétele. Magyarország a világ biztonságosabb országai közé tartozik, Európán és szűkebb régiónkon belül azonban sereghajtók vagyunk például az emberölések számát tekintve. A magyarok szubjektív biztonságérzete is arról tanúskodik, hogy van tennivaló a közbiztonság terén. Az utánpótlás szűkössége és a pályaelhagyók magas száma miatt például rendkívül magas a betöltetlen rendőri állások száma – ezért mind anyagi tekintetben, mind társadalmi megbecsültség szempontjából vonzóbbá kell tenni a fiatalok számára a rendőri pályát.

- A korrupció nemcsak természetes igazságérzetünket sérti, de visszafogja a gazdasági növekedést és a közjó szempontjából fontos céloktól vonja el a forrásokat. Nem létezik korrupciómentes ország, de vannak az átlagosnál inkább és az átlagosnál kevésbé érintett országok. A fő különbség a korrupció visszaszorítására vonatkozó politikai akaratban és az intézményi környezetben van.
- Magyarországon a korrupció régóta áthatja az állam működését, de uniós csatlakozásunk óta a régiós átlaghoz képest is romlott nálunk a helyzet. Korrupciós szempontból elsősorban a közbeszerzések, azokon belül is az uniós források felhasználása fertőzött. Ennek fő oka a közbeszerzési döntések átpolitizáltsága, a verseny alacsony szintje és átláthatatlansága, és a közpénzügyi tudatosság alacsony szintje. Hazánkban sürgősen át kell alakítani a közbeszerzések rendszerét, és le kell számolni azzal, hogy a közpénz a közjó helyett a pártok gazdasági hátországának finanszírozását szolgálja.
- A nemzetek jóléte szorosan összefügg a kormányzás minőségével, az állami szolgáltatások színvonalával. Azok az országok élnek jobban, amelyek jó minőségű intézményeket és kiszámítható jogállamot működtetnek. Nem az a valódi kérdés, hogy kis államra van-e szükség, vagy nagyra, hanem az, hogy akár aktivista, akár minimalista, az állam képes-e korszerű szolgáltatásokat nyújtani, hatékonyan gazdálkodni a közös erőforrásokkal, valamint hogy azt teszi-e, ami a feladata.
- Magyarországon nemzetközi összehasonlításban sokat költünk az államra, ez azonban nemigen érződik a közszolgáltatások minőségén. Ennek fő oka az, hogy az erősen központosított közigazgatásban túl nagy szerep jut a hatalmi hierarchiának és a politikai szempontoknak és túl kevés a szakmai szempontoknak, valamint a teljesítménynek. A 21. század bizonytalanságokkal és új kihívásokkal teli világában különösen fontos, hogy az állam képes legyen a megújulásra és az információk hatékony becsatornázására. Ennek érdekében közhatalmi intézményeink sürgős reformra szorulnak: tiszta, átlátható és hatékony államra van szükségünk, amelyben nem az önkényes politikai kegyosztás, hanem a pártatlan intézmények és a kiszámítható jogbiztonság uralkodnak.

2. RENDEZETT SZABADSÁGUNK – DEMOKRÁCIA ÉS JOGÁLLAM

Korábban többször is utaltunk arra, hogy a sikeres országok jó teljesítménye – a korrupció alacsony szintje, a kormányzás jó minősége, a gazdaság versenyképessége – mögött rendre felfedezünk egy közös vonást: a jogállami berendezkedést és az ettől elválaszthatatlan demokratikus kormányzást.

Amikor rend és szabadság egymást feltételező és kiegészítő kettőséről, az állami intézmények tiszta és átlátható működéséről, az egyének biztonságos és emberhez méltó életéről beszélünk, végső soron mindig ott lebeg a háttérben a demokrácia és a jogállamiság mint e tényezők közös peremfeltétele.

Ha a következő évtizedekben versenyképesség, rendezettség és életszínvonal szempontjából az eddigi összehasonlításokban újra és újra az élvonalban végző skandináv államok vagy az EU magországai jelentik Magyarország számára a viszonyítási pontot, érdemes bővebben is foglalkozni ezzel a keretrendszerrel.

Egy évszázados sikertörténet nyomában

Nehéz lenne vitatkozni azzal az állítással, hogy a demokrácia a második világháború vége óta eltelt bő hét évtized egyértelműen uralkodó eszméje. A 20. század legelején a világon még alig volt egy-két olyan állam, amelyet mai fogalmaink szerint demokráciának lehetett nevezni. Ezek száma még az első világháborút követő nagy átalakulás után sem volt több két-három tucatnál – a világ népességének elsöprő többsége bő száz évvel ezelőtt valamilyen nem demokratikus rendszerben élt. A második világháború végét követően aztán a demokráciák száma több hullámban megsokszorozódott: az ezredfordulóra már a Föld országainak nagyjából a fele volt demokratikus, és az azóta eltelt két évtizedben az autokráciák mindvégig kisebbségben voltak *(35. ábra)*.[401]

Ez persze nem azt jelenti, hogy azok az országok, amelyek egyszer demokratizálódtak, örökké ebben az állapotban maradnak. Sőt, több demokratikus kísérlet kudarca és az autokráciák modern formáinak előretörése nyomán a politikatudósok körében egy időben divat volt a demokráciák visszaszorulásáról vagy egyenesen hanyatlásáról beszélni. Ha azonban a globális tendenciákat nézzük, azt látjuk, hogy a demokrácia ma is stabilan őrzi számszerű fölényét:[402] napjainkban is történnek alkotmányos és katonai puccsok, diktatórikus rendszerváltások és demokratikus visszaesések, de ezzel párhuzamosan minden évben sok évtizede fennálló diktatúrák buknak meg vagy indulnak el békésen a demokratizálódás útján, ami számszerűsítve végül mégis a demokrácia felé billenti a mérleget.[403] Nem tudhatjuk, hogy mit tartogat a jövő, de a számok azt mutatják, hogy legalábbis eddig az idő a demokráciának dolgozott: a Föld kevesebb mint nyolcmilliárd lakosa közül ma is több mint négymilliárdan élnek demokratikus országokban.[404]

Ezek a politikai tendenciák az eszmék küzdelmének hosszabb távú alakulását tükrözik: századunk elejére a demokrácia alternatívái, az abszo-

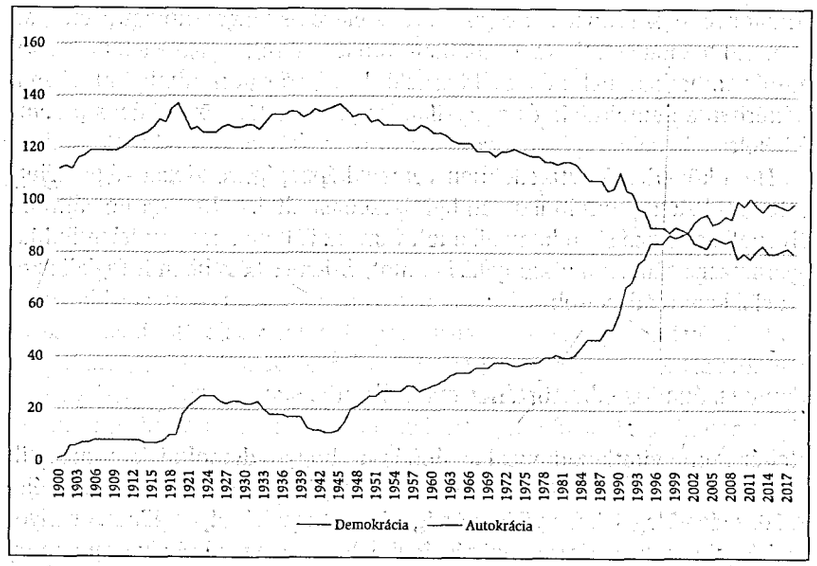

35. ÁBRA • *A demokráciák és autokráciák számának alakulása (1900–2018)*
Forrás: Varieties of Democracy Project 2019

lút monarchiák, illetve a különféle színezetű – fasiszta, nemzetiszocialista és kommunista – diktatúrák egyértelműen vereséget szenvedtek, és ma már azok a rezsimek is előszeretettel nevezik magukat demokratikusnak, amelyek valójában távolról sem azok.[405] A 20. század közepéig ádáz viták zajlottak a népuralom elveinek helyességéről vagy helytelenségéről, és Európán belül is jelentős támogatottságra lehetett szert tenni ezek tagadásával. Ezzel szemben a felmérések szerint napjainkban már a világ népeinek túlnyomó többsége inkább szeretne demokráciában élni, mint valamilyen nem demokratikus rendszerben – és ez azokra az országokra is igaz, amelyek politikai berendezkedése még ma is távol áll ettől az eszménytől.[406] Vagyis ez az ideológia olyannyira egyeduralkodónak tűnik a társadalmi eszmék piacán, hogy még az ellenségeinek sem éri meg vállalniuk a valódi arcukat.

A demokratikus értékek győzelméhez és mai népszerűségéhez több tényező is hozzájárult. Mindenekelőtt az, hogy a közgondolkodás általánosságban a szabadsággal, a jóléttel és a békével azonosítja azokat – és nem is alap nélkül.

1. Szabadság: A demokrácia több a kormányzás meghatározott formájánál – akármelyik versengő meghatározást választjuk is, definíció szerint elválaszthatatlan attól, hogy az emberi jogok széles körét elismerik és hatha-

tósan védelmezik.[407] Nem beszélhetünk demokráciáról ott, ahol az emberektől megtagadják a vélemény, a lelkiismeret, a szólás, a gyülekezés vagy a mozgás szabadságát. Nem csak arról van szó, hogy a választott vezetők elvileg rá vannak kényszerítve, hogy tekintettel legyenek az állampolgárok lehető legszélesebb rétegeinek érdekeire és elvárásaira. Emellett a hatalomkorlátozásra és a hatalmi ágak elválasztására épülő demokráciákban számos intézmény felügyel arra, hogy még olyan etnikai, vallási vagy életmódbeli kisebbségek jogai se sérülhessenek, amelyek adott esetben nem lennének elegen ahhoz, hogy a szavazataik révén számoltathassák el az önkényeskedő hatalmat. Persze a való életben a születési hátrányok, a vagyoni egyenlőtlenségek és más strukturális tényezők egy demokráciában is korlátozhatják a polgárok lehetőségeit. De az egyénnek semmilyen más rendszerben nincs több esélye arra, hogy szabadon kibontakoztathassa képességeit és lehetőségeit, hogy külső befolyástól mentesen a saját álmait követhesse, hogy érdekeit és meggyőződéseit szem előtt tartva saját maga határozhasson a sorsáról. Emellett a jogok intézményes garanciái a hatalmi túlkapásokat is valószínűtlenné teszik. Sajnos demokráciákban is előfordulnak például rasszista bűncselekmények vagy hatósági túlkapások – 2020-ban nem kell ezt sokáig bizonygatni, amikor az év első felében a koronavírus-járvány mellett szinte csak erről szóltak a hírek. De a másként gondolkodók üldözése, egy államilag szervezett genocídium vagy meghatározott társadalmi csoportok nyílt diszkriminációja demokráciákban egyszerűen elképzelhetetlen.

2. Jólét: Idealista politikai gondolkodók némileg fitymálón szoktak hivatkozni arra, hogy a hétköznapi polgárok a magyarországi rendszerváltás idején a demokratikus jogállamtól nem a szabadságot, hanem „osztrák életszínvonalat" vártak. Pedig ez az elvárás legalábbis részben valós történelmi tapasztalaton alapult. Bár a társadalomtudósok még sokáig fognak vitatkozni arról, hogy a demokráciák vannak-e jótékony hatással a gazdasági növekedésre, vagy inkább a magasabb életszínvonal kedvez a politikai szabadság létrejöttének és stabilitásának, kétségbevonhatatlan tény, hogy demokrácia és a jólét (az egy főre jutó GDP) között szoros és tartós összefüggés figyelhető meg.[408] Magyarul: bár szép számmal akadnak szegény demokráciák és látványosan gazdag diktatúrák, a demokráciákban általában jóval magasabb a jólét. A Világbank adatai szerint az egy főre jutó jövedelem szerinti rangsor első 40 helyezettje között 32 demokrácia van. A kivételek között olyan országokat találunk, amelyek kizárólag rendkívül gazdag nyersanyagkincseiknek köszönhetik a jólétüket: például Katart, Szaúd-Arábiát, Kuvaitot vagy Bahreint.[409] Az oksági viszony kapcsán a mai napig sincs konszenzus a kutatók között, az azonban így is széles körben elfogadott tétel, hogy a demokratikus intézmények számos olyan tényező-

vel összefüggenek, amelyek jó hatással vannak a gazdasági növekedésre és a javak igazságosabb elosztására. Ilyen mindenekelőtt a magántulajdon intézményes védelme. Míg egy diktatúrában a történelmi tapasztalatok alapján bármikor előfordulhat, hogy az állam egyik napról a másikra ráteszi a kezét a jövedelmező vállalatokra vagy komplett üzletágakra, ami értelmetlenné teszi a hosszú távú tervezést, a hatékonyságnövelő beruházásokat vagy az innovációt, egy stabil demokráciában ilyesmi elképzelhetetlen.[410] Ezzel is összefügg, hogy a demokratikus országok kivétel nélkül piacgazdaságok, és általában többet fektetnek az oktatásba és általában a humán tőkébe. Emellett hatékonyabb intézményeket működtetnek, és többnyire jobban reagálnak, hatékonyabban alkalmazkodnak a külső gazdasági sokkokra, például egy gazdasági világválságra.[411] Mindez hosszabb távon bármilyen központilag vezérelt gazdaságtervezésnél jótékonyabb hatással van a jólét növekedésére.[412]

3. Béke: Már a felvilágosodás idején megfogalmazódott az a gondolat, hogy az európai békét egyedül a köztársaságok (akkoriban ez nagyjából a demokrácia szinonimájának számított) képesek fenntartani, mivel azok sokkal inkább ódzkodnak az egymással való háborúskodástól, mint az abszolút monarchiák.[413] Az elmúlt bő száz év tapasztalatai valóban azt igazolják, hogy a demokráciák nemigen szoktak háborút indítani egymás ellen. Bár a „demokratikus békeként" emlegetett gondolat kapcsán a „demokrácia" és a „béke" definíciójának csócsálása mellett sok időt eltölthetünk kivételek keresgélésével, az összkép mégiscsak az, hogy a feltevést eddig igazolta az élet. Demokratikus államok szinte soha nem szoktak háborúzni egymással, ellentétben a diktatúrákkal, amelyek erre nagyon is hajlamosak.[414] Ez nem teszi semmissé a tényt, hogy a 20. században is elkerülhetetlenek voltak a konfliktusok olyan diktatúrákkal, mint például a náci Németország, ahogy azt sem, hogy demokratikus országok nem egy esetben súlyosan erkölcstelen módon avatkoztak be akár fegyveresen is nem demokratikus államok belügyeibe.[415] Nagyon meg kellene azonban erőltetnünk az agyunkat ahhoz, hogy ma el tudjunk képzelni egy háborút a korábbi két ősellenség, Németország és Franciaország vagy akár India és az Egyesült Államok között. Az a tény, hogy Európa demokratikus nemzetei között példátlanul hosszú ideje, a második világháború vége óta gyakorlatilag elképzelhetetlen a fegyveres konfliktus, legalább olyan mértékben köszönhető a demokrácia hegemóniájának, mint az egyre mélyülő gazdasági egymásrautaltságnak. A demokrácia ráadásul nemcsak a külső, de a belső nyugalommal és kiszámíthatósággal is összefügg: a választás ugyanis nem más, mint a rendezett, békés hatalomváltás intézményesítése. Egy diktátor halálát nagyon gyakran követi rövid vagy tartós bizonytalanság. Mindenki által tiszteletben tartott utódlási szabályok helyett nagyon sokszor a nyers erő dönt az új vezető személyéről: a hatalmi elit különböző erőcsoportjai közötti konfliktusok, sőt akár véres polgárháború útján dől el, hogy a jövőben ki irányítsa az országot. Ezzel szemben a demokrácia egyik legfontosabb velejárója a hatalomváltás intézményesített és mindenekelőtt békés folyamata. A rendszeres időközönként megtartott választások békés mederbe csatornázzák az olykor nagyon is heves politikai konfliktusokat. Mivel négy-öt évente lehetőség nyílik a kormányon lévők rendezett leváltására, egyszerűen nincs értelme fegyveres harcnak a riválisok erőcsoportok között: a konfliktusok nem a csatatéren, hanem a szavazófülkékben rendeződnek.[416]

„Aki a szabadságon kívül mást is vár a szabadságtól, az szolgaságra született"[417] – írta a 19. században az egyik legnagyobb európai politikai filozófus, Alexis de Tocqueville. A szabadság valóban olyan kitüntetett, önmagáért való érték, amely napjainkban már nemigen szorul igazolásra. A magyar és a világtörténelemben is számos példa bizonyítja, hogy az ember nemhogy a jólétét, de olykor akár az életét is hajlandó áldozni érte. Mégsem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szabadság jobbá is teszi az emberek életét. Egy demokráciában egyszerűen jobb élni.

De mit is értünk demokrácia alatt?

A demokrácia szűken meghatározva olyan kormányzati formát jelent, amelyben a főhatalom birtokosa és elsődleges forrása a nép, vagyis az állampolgárok lehető legszélesebb köre – így minden közhatalmi tisztség betöltését közvetve vagy közvetlenül az általános, egyenlő és titkos választójog alapján, rendszeres időközönként megtartott választások határozzák meg. A demokrácia ugyanakkor több is egyszerű intézményrendszernél. Olyan társadalmi berendezkedés, amelynek szívében egyetlen igen egyszerű filozófiai alapelv áll: minden emberi lény születéstől fogva adott morális egyenlősége.

Ez az elv még véletlenül sem azt jelenti, hogy az emberek egyformák lennének: nyilvánvaló, hogy mindig is voltak és lesznek közöttünk tehetségesebbek és kevésbé tehetségesek, intelligensebbek és kevésbé intelligensek, becsületesebbek és kevésbé becsületesek. A morális egyenlőség annyit jelent, hogy családi hátterétől, képességeitől, sőt az életében végrehajtott jó vagy rossz cselekedeteitől függetlenül minden egyes embert megillet néhány alapvető jog: az élethez, a szabadsághoz, az emberi méltósághoz, az elkerülhető szenvedéstől való mentességhez vagy az önkiteljesítéshez való jog.

Ez az alapelv a görög-római filozófiától a három nagy monoteista világvalláson át[418] a felvilágosodás filozófiájáig és a nagy politikai ideológiákig egyetemesen áthatja az emberi gondolkodást. Az emberek közötti vagyo-

ni és képességbeli egyenlőtlenségekről és az ezekhez kapcsolódó politikai konzekvenciákról persze az egyes ideológiák követői nagyon eltérően gondolkodnak. Abban azonban – legalábbis elvben – mind egyetértenek, hogy eredendően egyik ember élete sem ér többet a másikénál. Vagyis az emberek nem egyformák, de morális szempontból emberi mivoltukból fakadóan egytől egyig ugyanolyan fontosak.[419] Ennélfogva az életük is azonos értéket képvisel, és a törvények előtt is egyenlőnek kell lenniük.

Az emberek morális egyenlőségéből adódik a politikai egyenlőség is, vagyis az, hogy egy demokráciában – legalábbis a választáson – mindenki szava ugyanannyit ér. Ez mindig is a demokrácia talán leginkább vitatott elemének számított. Az olvasók nagy része jó eséllyel meg van győződve arról, hogy polgártársai többsége – természetesen az olvasóval ellentétben – nem képes a racionális, elfogulatlan politikai véleményalkotásra; ehelyett hullámzó érzelmei, előítéletei, tudatlansága miatt kiszolgáltatott a politikai manipuláció számára, és többnyire rosszul is szavaz.[420] Ezért a legjobb lenne korlátozni vagy súlyozni a szavazati jogot: vagy bizonyos műveltséghez kötni, vagy legalább megnövelni az „értékes" (vagyis az átgondolt, alaposan megindokolható) szavazatok hatását, például úgy, hogy a diplomások voksa kétszeresen essen a latba.[421] Ez az érvelés azonban – bármennyire rokonszenvesnek tűnhet például akkor, amikor a számunkra kedves jelölt veszít a választáson – több sebből is vérzik.

Mindenekelőtt: a politikában ritkán létezik objektív igazság. A politikai konfliktusok jó részében a tényekkel, adatokkal legalábbis egyenlő súllyal esnek latba a különböző érdekek, illetve az egymástól különböző értékek, hitvallások. Nem tények, hanem – legalábbis részben – érdekek függvénye, hogy a költségvetésből az iparfejlesztés kapjon-e nagyobb támogatást, vagy a mezőgazdaság, vagy hogy a pedagógusok bérét emeljük-e nagyobb mértékben a véges forrásokból, vagy a tűzoltókét. Ugyanígy nem tények, hanem – legalábbis egy ponton túl – személyes értékrend vagy akár érzelmek kérdése, hogy mit gondolunk a halálbüntetésről, az abortuszról vagy az egyházak társadalmi szerepvállalásáról. Ezek a problémák nem bogozhatók ki pusztán racionális érvekkel, hiszen a hozzáállásunkat döntően meghatározzák olyan mélyebben gyökerező meggyőződések, hogy mit gondolunk az élet szentségéről, netán Isten létéről vagy nemlétéről. De az sem ténykérdés, hogy egy párt vagy egy jelölt sokféle, olykor akár egymásnak ellentmondó politikai állásfoglalása közül melyiket tartjuk döntőnek szavazáskor, és melyiket tesszük zárójelbe. Ha a politika kizárólag tisztán racionális, objektív alapokon eldönthető kérdések körül forogna, nem is lenne szükség szavazásokra. Ehelyett a kormányzást a tudósok diktatórikus testületére bízhatnánk – persze csak akkor, ha nem tudnánk, hogy a tudósok képzettségük ellenére sokszor a legalapvetőbb tények értelmezésében sem értenek egyet, arról nem beszélve, hogy a közéletben sokszor ők is saját érzéseik és előítéleteik foglyai.

Mindemellett a politikai igazság jellemzően egyenlőtlenül oszlik el: vagyis képzettségünk, érdeklődésünk és személyes tapasztalataink függvényében különböző kérdésekben eltérő megalapozottságú döntéseket tudunk hozni. Hadd említsünk egy egyszerű példát: egy atomfizikus vagy egy környezetmérnök, aki élete nagy részét az atomenergia környezetre gyakorolt hatásainak módszeres vizsgálatával tölti, nyilvánvalóan megalapozottabb döntést tud hozni egy szociológusnál vagy egy közgazdásznál abban a kérdésben, hogy melyik a legjobb technológia az energia fenntartható és leghatékonyabb előállítására. Ám egy iskolareform vagy egy munkahelyteremtési program részleteit már vélhetően az utóbbiak látják át jobban. Márpedig a képviseleti demokráciában egy parlamenti választáson nem egyetlen szakpolitikai kérdésről döntünk. Közügyek széles skáláját, ha úgy tetszik, egyetlen hatalmas, színes csomagot kell mérlegre tennünk – és senki sincs köztünk, aki ennek a csomagnak minden elemét egyformán jól átláthatná. Kinek adjunk hát több hatalmat, amikor a legkompetensebb választót keressük: a fizikusnak, az orvosnak, vagy a társadalomtudósnak?

A műveltségi cenzus ráadásul egy súlyos igazságossági problémát is felvet. A képzettség szoros összefüggést mutat a vagyoni helyzettel és a társadalmi státussal: jellemzően a rosszabb anyagi helyzetben élő családok gyermekei esnek ki leghamarabb az oktatásból,[422] miközben a munkaerőpiacra kikerülve a diplomások átlagban sokkal jobban keresnek. Így a választójog iskolázottsághoz vagy műveltségi szinthez kötése pillanatokon belül vezetne el a legszegényebb, legelesettebb társadalmi csoportoknak a közös döntéshozatalból való kirekesztéséhez. Akkor pedig mi garantálná, hogy az ő érdekeiket is képviseljék a politikában – adott esetben akár azok érdekeivel szemben is, akik jobb társadalmi helyzetükből adódóan részt vehetnek a döntéshozatalban?

Mindezek okán talán jobb lenne lemondanunk arról, hogy a demokráciától elsősorban azt várjuk, hogy az mindig a mi szánk íze szerint felfogott „legjobb" döntéseket eredményezze. Egyrészt azért, mert nincs olyan felsőbb autoritás, amely minden lehetséges politikai döntés esetében objektíven meghatározhatná, mi számít jó döntésnek; másrészt, ha erre lenne is lehetőség, azt biztosan nem lehetne elérni a választók önkényes rangsorolása révén. A választójog korlátozásával jobb döntések helyett csak igazságtalanságot, társadalmi megosztottságot és az elesettebbek alávetését érhetnénk el.

A közös döntéshozatalban való részvétel kritériumának meghatározásakor alkalmasabb megközelítésnek tűnik az, amit a politikafilozófusok „érdekeltségi alapelvnek" neveznek. Ez a demokrácia legtöbbet idézett szakértője szerint azt jelenti, hogy „mindenkinek, akit egy kormányzat döntései érintenek, rendelkeznie kell az adott kormányzatban való részvétel jogával".[423] Vagyis nem azért szavazhatok, mert valaki valahol valamilyen ön-

kényes szempont alapján alkalmasnak talált rá, hanem egészen egyszerűen azért, mert jogomban áll hozzászólni olyan döntésekhez, amelyek következményei (az adók meghatározása, az oktatási rendszer kialakítása, egy kereskedelmi egyezmény aláírása) közvetlen hatást gyakorolnak az életemre. Eszerint az általános és egyenlő választójog indoka nem az, hogy feltétlenül mindig jobb döntésekhez vezet,[424] hanem az, hogy minden más elképzelhető rendszer sokkal igazságtalanabb. Bármifajta cenzus kiszolgáltatja másoknak a társadalom egyes csoportjait, miközben a közhatalmi döntések végső soron mindenkit egyformán érintenek.

A demokrácia az általános választójog révén leszámol ezzel az igazságtalansággal, így ez a rendszer nemcsak méltányosabb, de legitimebb is: míg korlátozott választójog esetén a hatalomból kiszoruló rétegek joggal lázadoznának a közhatalmi döntések ellen (hiszen nekik nem lehetett beleszólásuk az őket is érintő kérdésekbe), az általános választójog mellett azoknak is érdekük belenyugodni az eredménybe, akik az adott szavazás alkalmával épp kisebbségben maradtak. A politikai egyenlőség tehát nem azt jelenti, hogy mindenki szava *ugyanannyit ér* – hanem azt, hogy *ugyanannyit számít*.

Ez a gondolat a legvégső magja annak a meggyőződésnek, hogy egy társadalom helyes berendezkedésének alapja csakis a szabadság, a sokféleség és a jogállamiság lehet. A demokrácia ugyanis nemcsak azt jelenti, hogy a mindenkori többség joga eldönteni, kik határozzanak az adott közösséget érintő kérdésekről; hanem azt is, hogy bizonyos mértékig azok jogait, érdekeit és értékeit is védelem illeti, akik egy vagy akár több választáson is kisebbségbe szorulnak. Ez pedig elvezet minket ennek a társadalmi berendezkedésnek az egyik sajátos, sokszor félreértett paradoxonához: nevezetesen, hogy a demokrácia létfeltétele a demokratikus elv korlátozása.

A demokráciára mint tágan értelmezett társadalmi rendre ugyanis paradox módon olykor maga a demokratikus elv jelenti a legnagyobb veszélyt. Számos történelmi példát ismerünk arra, hogy a demokráciát a többségi akarat szentesítésével számolták fel. Közismert, hogy 1932–33-ban Hitler választáson jutott hatalomra, majd ezt a demokratikus felhatalmazást használta fel arra, hogy néhány hónap alatt a demokrácia utolsó morzsáit is felszámolja, és korlátlan hatalomra tegyen szert. Azt talán kevesebben tudják, hogy a hidegháború végét követően sokkal több autokrata jutott hatalomra választások és alkotmányos puccsok, mint államcsíny vagy polgárháború útján.[425] Venezuelában például Hugo Chávez a nép akaratára hivatkozva írta újra az alkotmányt úgy, hogy kiterjessze és bebetonozza saját hatalmát, és tartósan lehetetlenné tegye a tiszta és szabad politikai versenyt. De napjainkban a mögötte álló többségre hivatkozik a Fülöp-szigeteki elnök, Rodrigo Duterte is, amikor nyíltan támogatja a tárgyalás nélküli kivégzéseket, megpróbálja kiterjeszteni az ellenőrzését az igazságszolgáltatás felett,

és gyűlölet hadjáratot folytat politikai ellenfelei vagy a jogsértéseit kritizáló média ellen. Ezek a példák – amelyekhez hasonlókat tucatjával sorolhatnánk a közelmúltból és a jelenből – mind arról tanúskodnak, hogy a többségi elv mint megfellebbezhetetlen, mindent igazoló hivatkozási alap paradox módon a leghatékonyabb fegyver a demokráciával szemben.

Vagyis, bár a választás útján hatalomra került demagógok és populisták jogsértő intézkedéseik igazolásakor előszeretettel hivatkoznak a többség (vagy egyenesen „a nép") akaratának korlátlan hatalmára, a demokrácia valójában nem egyenlő „a többség zsarnokságával".[426] Egy demokratikus jogállamnak a többségi elv csupán az egyik pillérét jelenti – a másik az alkotmányosság, amely meghatározza a hatalom korlátait és ezáltal a demokratikus verseny méltányos kereteit, emellett pedig biztosítja a mindenkori kisebbség jogainak érvényesülését. Az alkotmányosság épp azokat a jogállami alapelveket védelmezi akár a népakarat pillanatnyi fellángolásaival szemben is, amelyeknek köszönhetően a demokráciát hosszú távon versenyképesebbnek tekintjük az autokráciákkal szemben: az alapvető szabadságjogok (köztük a tulajdon biztonságának) megkérdőjelezhetetlenségét, a politikai elit elszámoltathatóságát és a hatalomváltás békés, kiszámítható voltát.

A demokratikus jogállam tehát két pilléren nyugszik, és a kettő csak együtt alkothatja azt a fenntartható társadalmi rendet, amelyet demokrácia néven ismerünk. Az alkotmányos korlátok olyanok, mint a hajó ballasztja: látszólag lehúzza és lassítja a hajót, de nélküle a hajó azonnal billegni kezd, majd felborul.

A demokrácia Magyarországon

1989-ben a többi közép- és kelet-európai ország mellett Magyarország előtt is olyan lehetőség nyílt meg, amilyen régóta nem akadt a történelmében: független, szuverén államként, erőszakos külső beavatkozástól mentesen dönthetett arról, hogy milyen politikai keretek között kívánja irányítani a sorsát. A rendszerváltás idején a politikai ellentétek és ideológiai csatározások intézményesülése mellett is széles körű konszenzus mutatkozott abban, hogy Magyarország polgárai a nyugati szövetségi rendszerbe integrálódó alkotmányos demokráciában kívánnak élni.

Az elmúlt három évtized azonban sokakban keltett csalódást. A demokratikus kísérletet kezdettől fogva számos olyan tehertétel kísérte, amely hosszú távon megmérgezte a rendszerváltáshoz és általában a demokráciához való viszonyt. A tervutasításos rendszerről a szabadpiaci kapitalizmusra való áttérés társadalmi megrázkódtatásai, a termelési szerkezet megváltozása és a világgazdaságba való integráció nyomán a munkahelyek

tömeges megszűnése, a privatizáció és az állami védőháló visszaépülése nyomán a szabadság tapasztalata óhatatlanul is a bizonytalansággal, és a státusvesztés rémével fonódott össze. Márpedig a felmérések alapján a magyarok jelentős része számára a demokráciának elengedhetetlen része a gazdasági jólét és az anyagi biztonság – ennek híján ezért sokaknak a demokráciába vetett hite is megrendült.[427] Idén a magyarok több mint fele gondolta úgy, hogy rosszabb lett az élet a rendszerváltás után, mint amilyen előtte volt.[428]

Mindezek ellenére a nemzetközi felmérések szerint a demokrácia támogatottsága Magyarországon ma egyöntetű, és nagyjából megfelel referenciaországaink átlagának.[429] De ezt a képet erősítették meg az MTA kutatóinak 2015-ös és 2018-as, kizárólag Magyarországra fókuszáló kutatásai is.[430] Ebben kifejezetten arra kérdeztek rá, hogy a válaszadók a diktatúrát vagy a demokráciát tartják-e jobb rendszernek, vagy esetleg közömbösek aziránt, hogy milyen politikai keretek között élnek. A válaszadók között mindkét vizsgált évben egyértelműen a demokráciapártiak voltak többségben – sőt, három év alatt számottevően növekedett az arányuk (közben a diktatúrát jobbnak tartók is többen lettek, de arányuk így is alig haladta meg a 10 százalékot). Emellett ugyanakkor az is feltűnő, hogy még mindig minden ötödik magyar gondolja úgy, hogy igazából mindegy, hogy valaki demokráciában él-e vagy diktatúrában, és közel minden tizedik nem tud állást foglalni a kérdésben *(36. ábra)*.

A demokrácia mint absztrakt elv támogatottsága tehát Magyarországon a széles körben elterjedt vélekedéssel szemben valójában nem alacsonyabb, mint a hasonló történelmi és gazdasági adottságokkal rendelkező országokban. Érdemes ugyanakkor hozzátenni, hogy a magyarok pártválasztása jelentősen befolyásolja mind a demokrácia elvi támogatását, mind pedig a demokrácia működésével való elégedettségüket: a kormánypártokkal rokonszenvezők az átlagnál nagyobb mértékben gondolják azt, hogy ez a rendszer minden más rendszernél jobb, és hasonló mértékben többé-kevésbé elégedettek azzal, ahogy a demokrácia ma Magyarországon működik. Ezzel szemben az ellenzéki érzelmű szavazók nemcsak a kormányzati rendszer működésével elégedetlenebbek, de a demokrácia iránti elvi elkötelezettségük is gyengébb valamivel.

Ez persze nem azt jelenti, hogy általában a *mai* ellenzék szavazóinak demokratikus elkötelezettsége kisebb, mint a *mai* kormánypártiaké. Hanem azt, hogy honfitársaik számottevő részében a nemzethez hasonlóan a demokrácia narratívája is alárendelődik a pártpolitikai csatározások aktuális állásának: törzsi gondolkodásunkból eredően az ellenszenvesnek tartott párt győzelme a demokráciával szembeni bizalmat is erodálja. Hiányzik vagy legalábbis sérült az a fajta demokratikus polgári, ha úgy tetszik, republikánus attitűd, amely számára az alkotmányos demokrácia a napi politikai aktualitások felett lebegő, érinthetetlen, mintegy belsővé tett eszmény – Illyés Gyula szavaival a „haza a magasban" része – lenne. Ennek fő oka az lehet, hogy a magyar pártharcokat a rendszerváltás óta (akárcsak a dualizmus vagy a Horthy-korszak idején) nem szemben álló társadalmi-gazdasági-politikai alternatívák rendszeren belüli ütköztetése jellemezte, hanem magának a demokráciának mint érték- és intézményrendszernek az értelmezése, ennek megfelelően pedig magához a rendszerhez való viszony.[431] Az elmúlt három évtized kormányváltásai a társadalomszervezési alapok újrarendezésének egyre mélyebbre ható igényével léptek fel, többnyire a társadalom aktuálisan kisebbségben maradt részének értékeire, szimbólumaira, reményeire és szorongásaira való tekintet nélkül. Ez a tendencia eleve kizárta, hogy a magyarok közösségében az alkotmányosság és a demokrácia közös értékké, a tudatos állampolgári lét pedig a pártpolitikával szemben autonóm identitáselemmé válhasson.

Mindeközben komolyabb kísérlet sem történt arra, hogy Európa legtöbb országához hasonlóan az állampolgári szocializáció, a demokratikus értékek és készségek kialakítása a pártpolitikán kívül, mindenekelőtt az oktatásban is érdemi teret kapjon. Számos európai ország, így például Németország, Ausztria, Svájc vagy Románia közoktatásában a demokratikus állampolgári létre nevelés a legalsó szintektől önálló, nem frontális-lexikális, hanem készségfejlesztő tárgyként van jelen. Ezzel szemben Magyar-

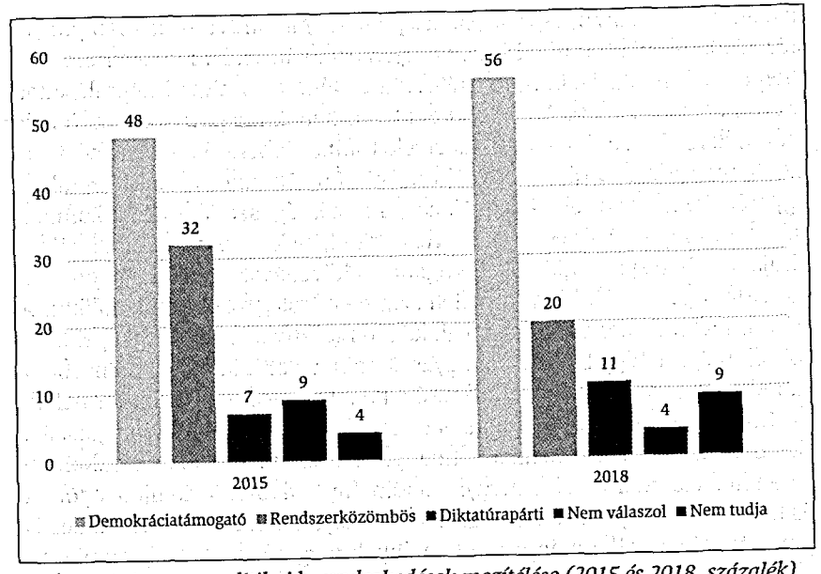

36. ÁBRA • *Az egyes politikai berendezkedések megítélése (2015 és 2018, százalék)*
Forrás: Szabó–Gerő 2019

országon – kisszámú, egyedi pozitív példától eltekintve – az állampolgári nevelés kimerül a politikai intézmények és a választási rendszer alapelemeinek bebifláztatásában, jó esetben a történelemórákba integrált, adatszerű tudásátadásban. A diákok nem tapasztalják meg, nem élik át önálló tanóra keretében a demokratikus elveket, nincs lehetőségük bensővé tenni az állampolgári részvétel alapvető értékeit. Így a tudatos döntéshozatal, az egyéni állampolgári felelősségvállalás, a közösségi szolidaritás, a kompromisszum vagy a békés egyet nem értés attitűdjének és viselkedési mintáinak elsajátításában sem segítik őket. Logikusan következik ebből, hogy politikai eszmélésüket a családi háttér mellett szinte kizárólag a közéleti konfliktusok pártok által meghatározott jelszavai, kizáró narratívái és ellenségképei határozzák meg. Ha úgy tetszik, a magyarok politikai attitűdjeit – a nemzeti öntudathoz hasonlóan – nem a közösség, hanem egyedül a pártok formálják.

Ha elfogadjuk, hogy egy nemzet sikerességében döntő szerepet játszik a demokrácia stabilitása és az alkotmányos rendbe vetett közös bizalom, elsőrendű feladatnak tűnik a magyar alkotmányos demokrácia újraalapozása és tartós közösségi értékké tétele. Ebben a folyamatban két fő beavatkozási pont látszik: az alkotmányos intézmények megreformálása és az oktatás reformja.

Mindenekelőtt *stabil, védekezőképes*[432] *alkotmányos rendszerre van szükség*, amely a politikai verseny keretét adó szabályok általános tiszteletén alapul, és ahol e szabályokat csak fokozatosan és minél szélesebb körű kompromisszummal lehet megváltoztatni. És ehhez semmiféle közjogi forradalomra nincs szükség: politikai ízlés kérdése, hogy mindezt új alkotmányozással vagy a létező Alaptörvény módosításával érjük-e el. Végső soron egyedül az eredmény számít: hogy az alkotmányos rend képes legyen egyszerre garantálni a demokratikus jogállam két pillérét, a népakarat érvényesülését és a jogállamiság garanciáit. És mindezt úgy tegye, hogy demokráciánkat politikai rokonszenvtől és pártválasztástól függetlenül minden magyar polgár és párt a magáénak érezhesse. Tanuljuk meg újból értékelni a kompromisszumot és a stabilitást! Hozzunk létre olyan alkotmányos demokráciát, amelyre nemcsak az ország egyik fele, de az összes magyar büszke lehet!

Ennek érdekében az intézményi reform kizárólag többpárti részvétellel, átfogó és széles körű társadalmi vita, illetve a kompromisszum kényszere mellett folyhat. Ennek során vezérlő elvnek kell lennie, hogy Magyarország alkotmányos berendezkedésének alapvető struktúrája ne legyen kitéve a választási szerencse forgandóságának, főként pedig – függetlenül annak mindenkori politikai színezetétől – a mindenkori esetleges kétharmados parlamenti többség kényének-kedvének. A következő évtizedekben sem fogunk előrejutni, ha nem számolunk le a néhány ciklusonkénti rendszerváltások erőinket felemésztő gyakorlatával, amelyek során az egyetlen cél a politikai erőviszonyok manipulálása. Az alkotmányos rendszer legyen végre a pártok küzdelmének stabil kerete, ne pedig annak hadizsákmánya!

Ezért olyan alkotmányos garanciákat kell a rendszerbe építeni, amelyek a kétharmados felhatalmazáson túlmenően további politikai és időbeli feltételekhez kötik a rendszer alapelveit (a választási rendszert, a független alkotmányos kontrollintézmények működését, az alapvető polgári jogokat) érintő változtatásokat. Ilyen garancia lehet például, ha a mindenkori kormány kiemelt fontosságú jogszabályi változtatásokról törvény szerint kizárólag az ellenzékkel való érdemi egyeztetés és kompromisszum árán dönthet. A döntéshozatalt lassítaná, de a rövid távú pártpolitikai célokból elkövetett visszaélések lehetőségét szűkítené az is, ha bizonyos alkotmányi rendelkezéseket csak úgy lehetne módosítani, ha ezeket a változtatásokat egymást követően két parlament is helybenhagyja. De már azzal is tompíthatnánk a tisztességtelen előnyszerzés esélyeit, ha a pártverseny erőviszonyait befolyásoló intézményi módosítások késleltetve lépnének hatályba, például a meghozásukat követő vagy kivételes esetekben akár a kettővel későbbi országos választáson. Bástyázzuk körül a demokratikus verseny tisztaságát!

Ahogy a korrupció esetében, úgy ezúttal sem feledkezhetünk meg arról, hogy az intézményeket mindig emberek működtetik. A demokrácia minőségi működése soha nem igényelte még annyira *a tájékozott, tudatos állampolgári részvételt*, mint napjainkban. A közélet felgyorsulása, az információk megsokasodása, az álhírek és a dezinformáció korában mindannyiuk érdeke, hogy a politikát jól tájékozott, fejlett kritikai érzékkel bíró, mindenekelőtt pedig tudatos és autonóm állampolgárok műveljék. Hosszan fejtegettük korábban, hogy az „érdekeltségi alapelv" jegyében a demokratikus folyamatokba képzettségtől és minden egyéb szempontól függetlenül minden állampolgárnak joga van beleszólni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne érdemes a lehető legtöbbek számára megteremteni a felelős döntéshozatal feltételeit. Márpedig a felelős döntéshozatal ugyanúgy megkövetel bizonyos készségeket, mint bármilyen más tevékenység.

A demokrácia ebből a szempontból nem sokban különbözik bármelyik tömegsportól. Az uszodába belépve senkinek sem kell külön vizsgán igazolnia, hogy tud úszni – mégis komoly veszélyeknek teszi ki magát az, aki úgy megy be a mély vízbe, hogy nem képes a víz felszínén maradni. A gazdaság és a közélet összetett folyamatainak átlátása, a választási rendszer megértése, a kompromisszum, az együttműködés vagy a tudatos hírfogyasztás módszerei ugyanígy előfeltételei annak, hogy a szavazati jogunk több legyen puszta formalitásnál. Ehhez pedig a demokratikus állampolgári kultúra és a közös döntéshozatalban való részvételhez szükséges kompetenciák oktatásának hazánkban is meg kell jelennie a közoktatásban, méghozzá önálló, kompetenciaalapú, nem frontálisan oktatott tárgy keretében. Tanítsuk meg a demokráciát a magyarok következő nemzedékének!

Demokrácia a 21. században

Kisebb-nagyobb megszakításokkal a rendszerváltás óta zajlanak viták az újonnan létrejött demokratikus berendezkedés hanyatlásáról, a jogállam klasszikus kritériumainak sérelmeiről és a demokrácia helyes felfogásáról. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk ezeknek a vitáknak a relevanciáját, érdemes azt is észrevennünk, hogy a 21. században új távlatokat nyitó viták is zajlanak a demokrácia mint kormányzati rendszer lehetséges finomhangolásáról – amelyekből mindeddig mi, magyarok szinte teljesen kimaradtunk. 2020-ban még mindig 20. századi problémákkal viaskodunk – miközben már javában benne élünk a következő században.

Az emberiség mostanra többé-kevésbé egy évszázada kísérletezik az általános, egyenlő és titkos választójogra épülő modern tömegdemokráciával. Ez idő alatt számtalan tapasztalatot halmoztunk fel e kormányzati rendszer erényeiről és hátulütőiről, a benne rejlő lehetőségekről és korlátokról. Egyre többen gondolják úgy, hogy eljött az ideje leszámolni néhány tartós dogmánkkal, és tapasztalataink, illetve új technológiai lehetőségeink alapján újra kellene kalibrálnunk demokratikus rendszereink működését.

A gondolatkísérletek egy része – talán meglepő módon – a demokrácia megzabolázása révén kívánja megmenteni a demokráciát. Az ezt képviselők szerint abból, hogy a demokrácia összességében a legjobb és legigazságosabb társadalomszervezési elv, nem következik az, hogy az élet minden területén a lehető legtöbb demokrácia a legjobb. Szerintük a demokrácia nem igen-nem kérdése: vagyis nem az a kérdés, hogy általánosságban jó-e a demokrácia vagy rossz, hanem hogy milyen területen mennyire lenne szükség belőle. Eszerint egy politikai közösség élete szempontjából a demokrácia olyan, mint az egyes embernek a táplálék. Ha túl keveset visz be a szervezetébe, legyengül, majd meghal – ám ha túl sokat, a szövődmények ugyanúgy halálhoz vezethetnek.

Már napjainkban is legalább két olyan elv létezik, amelynek nevében még a legfeddhetetlenebb demokráciákban is határt szabnak a többségi elv mindenhatóságának. Az egyik ilyen elvről már szót ejtettünk: az emberi jogok, a demokratikus verseny tisztasága és a hatalomkorlátozás, vagyis az *alkotmányosság* olyan érték, amelyet olykor épp a mindenkori többség gyorsan változó indulataitól kell megvédelmezni. Ezt a célt szolgálják például az alkotmányos alapértékek felett őrködő alkotmánybíróságok. Ezek a bírói testületek nemcsak a kormányoktól és a parlamentektől, de az azokat megválasztó néptől is függetlenül, ideális esetben kizárólag az alkotmány betűje szerint hoznak határozatokat. Tagjaikat általában a parlamenti ciklusoknál hosszabb időtávra választják, és nem lehet visszahívni őket egy-egy döntésük miatt – épp azért, hogy mindenfajta politikai befolyástól – és főként a választók átmeneti kedélyingadozásától – függetlenül őrködhessenek az alkotmányos rend alapértékei felett.

A népakarat másik fontos határköve a *kompetencia* elve. Az ókori politikai filozófia klasszikus példája szerint kevesen vetnénk alá magunkat olyan orvosi beavatkozásnak, amelynek során az egyes lépéseket nem az orvos szaktudása, hanem a többség akarata határozná meg. Ugyanígy általában egy repülőgépen sem az utasok szavaznak arról, hogy a jármű milyen irányban, sebességgel és magasságon haladjon. Ehelyett – jó esetben – egy képzett és tapasztalt pilóta hozza meg ezeket a döntéseket, ami legalábbis valószínűbbé teszi, hogy mindenki élve jusson el az úticélig. Nyilvánvaló, hogy egy műtét vagy egy repülő vezetése során, amikor is a szaktudáson és a villámgyors, egyértelmű döntéseken szó szerint életek múlnak, az általános szavazati jog inkább vezetne tragédiához, mintsem optimális és legitim döntéshez. Ezek mind olyan esetek, ahol a demokrácia helyett a hierarchia, az „érdekeltségi alapelv" helyett a kompetencia a helyes fő szabály.

Legalább ilyen fontos a kompetencia, a tágabb összefüggésekben való gondolkodás képessége olyan ügyekben, amelyek esetében a népszerűség, a rövid távú politikai érdekek sokszor szemben állnak a hatékonysággal vagy éppen a biztonsággal. Ezért van szükség olyan szakmai intézményekre, amelyek külső befolyástól függetlenül, a saját szakmai szempontjaik alapján működhetnek egy-egy kiemelten fontos szakterületen. Függetlenül, szakmai alapon – ha őszinték vagyunk, ezt kevésbé finoman is megfogalmazhatjuk: *antidemokratikusan*.[433]

Az efféle antidemokratikus intézményekre a legkézenfekvőbb példa a jegybankoké. Mint ismeretes, a hetvenes-nyolcvanas évek nagy inflációs hullámának tanulságaként a fejlett gazdaságok kormányai sorra látták be, hogy a monetáris politika alakítását érdemes olyan intézményre bízni, amely a választói nyomástól és politikai érdekektől függetlenül, tisztán szakmai szempontok szerint dönt a forgalomban lévő pénz mennyiségéről. Ez a belátás azon az egyszerű tapasztalaton alapult, hogy minél függetlenebb egy ország központi bankja, annál jobb a gazdasági teljesítménye. Méghozzá egyszerűen azért, mert az újrázásra vágyó kormányok számára mindig nagy a kísértés, hogy választások előtt irdatlan költekezésbe kezdjenek a választók rokonszenvének elnyeréséért – ennek fedezetét pedig a legkönnyebben fedezetlen pénznyomtatással lehet megteremteni, ami viszont előbb-utóbb a pénz elértéktelenedéséhez és súlyos társadalmi katasztrófához vezet. Ez a kísértés pedig minden kormányzat számára annyira erős, hogy végül maga a politika látta be: önként kell lemondania még a lehetőségről is, hogy ilyen eszközökkel szerezhessen versenyelőnyt. Amiből az következett, hogy a pénzkibocsátás jogát minél távolabb kellett helyezni a demokratikusan választott politikusoktól.

Látjuk tehát, hogy a demokrácia többségi elve ma sem korlátlan. Ebből adódik viszont a kérdés: hol található a demokrácia mennyiségének optimális szintje?[434] Az utóbbi években számos ötlet született arra, hogy ezeket a határokat szűkebbre szabjuk. Akadnak, akik szerint „tudásalapú demokráciára" van szükség, amelyben a tájékozott (például magasabb iskolai végzettséggel bíró) választók szavazata többet érne, mint a „tudatlanoké.[435] Mások nem mennek ilyen messzire, és csak „néhány százalékkal kevesebb demokráciát követelnek". Ők azt javasolják, hogy bővítsük a jegybankokhoz és az alkotmánybíróságokhoz hasonló, antidemokratikus intézmények körét. Szerintük azzal lehetne elejét venni például a kormányok sokszor pazarló vagy diszkriminatív és piactorzító költségvetési politikájának, ha az adózás részletszabályait – a demokratikusan választott parlament általános társadalompolitikai irányelveit szem előtt tartva – egy, a központi bankokhoz hasonló, független szakmai testület dolgozná ki.[436] Ha az emberek életét húsbavágóan érintő monetáris politikát kivettük a választott politikusok kezéből, miért ne tennénk ugyanezt az adózással? Vagy ne legyünk ennyire radikálisak: miért ne hoznánk létre olyan, a nép által választott képviselők döntéseit ellenőrző, lassító vagy akár ellensúlyozó felsőházakat, amelyek tagságát nem a születési kiváltság, hanem a szakmai kiválóság határozná meg – Lordok Háza helyett afféle Bölcsek Házát?[437]

Megint mások ugyanakkor nem a részvétel szűkítése, hanem éppenséggel az ösztönzése révén újítanák meg a demokráciát.

A digitális forradalom, amellett, hogy kényelmesebbé (más szempontból pedig talán bosszantóbbá is) tette az életünket, alapvető hatást gyakorol a politikára is. Az internet és a különféle okostechnológiák elterjedése ugyanis nem csak azt eredményezték, hogy jobbnál jobb receptek milliói közül válogathatunk, vagy ehelyett akár néhány gombnyomással félórán belül megrendelhetjük a vacsoránkat. Ezek a technológiák általánosságban az információ és a tudás minden korábbinál gyorsabb és hatékonyabb termelését és terjesztését, illetve visszacsatolását is lehetővé teszik.[438] Soha nem volt még ennyire könnyű tájékozódni a legváltozatosabb hírforrásokból, kinyilvánítani a véleményünket, sőt hozzájárulni a közös tudáshoz vagy a döntéshozatal szempontjainak bővítéséhez.[439]

Ennek a fejleménynek sokszor inkább csak az árnyoldalairól beszélünk: az álhírek, a gyűlöletbeszéd vagy a közrendre veszélyes gondolatok és módszerek minden eddiginél hatékonyabb és olcsóbb terjedésének lehetőségéről. Ezeket az elképesztő ütemben fejlődő technológiákat azonban elvileg társadalmaink jobb megszervezésére, a demokratikus döntéshozatal minőségének fejlesztésére és a hatalom hathatósabb ellenőrzésére is felhasználhatnánk.

A világban ma merész viták és kísérletek zajlanak a digitális forradalom vívmányainak a demokratikus döntéshozatalba történő integrálására. Az

okostelefonok és tabletek elterjedésének köszönhetően ma már a felnőttek többsége napjai jelentős részét az online térben tölti. Híreket olvasunk, a közösségi médiát böngésszük, képeket, gondolatokat, élményeket osztunk meg másokkal. Miért ne használhatnánk ezeket az eszközöket akár intenzívebb állampolgári részvételre?

A demokrácia legradikálisabb hívei évszázadokon keresztül búsongtak azon, hogy a modern kor hatalmas nemzetállamaiban nincs lehetőség a közvetlen demokrácia totális, kompromisszumok nélküli bevezetésére. Nincs az a hatalmas piactér, ahol nyolc-, tíz- vagy százmillió polgár összegyűlhetne, hogy naphosszat vitatkozzanak a közösséget érintő fontos kérdésekről – nem beszélve arról, hogy napi nyolc-tíz órában dolgozó embereknek erre idejük sem lenne. Az okostelefonok megjelenése azonban lényegében kiiktatta ezt a problémát: ma a nap bármely órájában, utazás vagy pihenés közben is lehetőségünk van véleményt nyilvánítani, közösen ötletelni másokkal, vagy akár szavazni is. Nehéz elképzelni, hogy ezek az új lehetőségek idővel nem fognak nyomot hagyni politikai intézményeinken.

Képzeljünk el egy alkalmazást, amely minden héten értesítést küld a telefonunkra a legfontosabb aktuális törvényjavaslatokról és a szavazataink leadásának határidejéről. Lenne, mondjuk, öt napunk arra, hogy megalapozott véleményt alakítsunk ki és szavazzunk például a Paksi Atomerőmű bővítéséről, a műemlékvédelmi szabályok szigorításáról, a génmódosított élelmiszerekre vonatkozó korlátozások lazításáról. Vagy csak egy „kisebb horderejű", helyi ügyről: például egy közeli iskola felújításának plusz forrásairól vagy arról, hogy ki kapjon vagy ne kapjon szobrot. Minden egyes témára kattintva megismerhetnénk az adott ügy mesterséges intelligencia generálta rövid ismertetését, amely áttekinthetően és lényegre törően, mindenfajta mögöttes érdek, demagógia vagy retorikai sallang nélkül összegezné a véleményformálók legfontosabb érveit és ellenérveit. Ez alapján lehet, hogy csak az első vagy az utolsó ügy keltené fel az érdeklődésünket, de az is elképzelhető, hogy épp mindegyikben vagy egyikben sem akarnánk véleményt nyilvánítani. A szavazás eredménye lehetne kötelező erejű, de szorítkozhatna akár csak a választók igényeinek feltérképezésére.

Vagy, akárcsak a Wikipédia szócikkei esetében, szabályozott módon részt vehetnénk a törvények szövegének megfogalmazásában, kiegészítésében vagy kontrolljában; de az is lehet, hogy csak jóváhagynánk vagy elutasítanánk a képviselőink által benyújtott, kész törvényjavaslatot. Az alkalmazás által elénk bocsátott ügyek persze korlátozódhatnának az önkormányzati vagyon felhasználásának ellenőrzésére is, például közösségi vétó formájában. Esetleg kiemelt projektek esetében részt vehetnénk a közösségi tervezés folyamatában, amire már ma is ismerünk kezdetleges, de biztató eredményeket felmutató gyakorlatokat.

És mit szólnánk ahhoz, ha a technológia segítségével végleg kiküszöbölhetnénk saját korlátoltságunk és következetlenségeink hatását? Elvégre tudjuk, hogy az ember tudatlanságból vagy egyszerűen az érzelmei hatására sokszor a saját legelemibb érdekei ellen cselekszik. Vagy egyszerűen csak nem számol a döntése közvetett következményeivel, és aztán élete végéig bánhatja a meggondolatlanságát. De mi lenne, ha egy, a politikai felfogásunkat és értékpreferenciáinkat még nálunk is jobban ismerő, elfogulatlan algoritmus minden egyes kérdésben pontosan a mi érdekeinknek és felfogásunknak valóban megfelelő szavazatot adná le, akár anélkül, hogy tudnánk róla? Vagy ha a legbonyolultabb szakmai kérdésekben, amelyekben egyértelműen létezik optimális megoldás, holnaptól olyan szuperintelligens gépek döntenének, amelyek emberi aggyal felfoghatatlan méretű adatbázisokat feldolgozva képesek kielemezni a lehetséges opciók összes gazdasági, társadalmi és környezeti hatását és kiválasztani a legnagyobb társadalmi haszonnal járó lehetőséget?

De vajon szeretnénk egyáltalán olyan világban élni, amelyben az emberiség önként lemond gyarlóságai következményeiről és a tévedés szabadságáról – vagyis arról, ami végső soron emberekké tesz bennünket?[440]

Mintha a magyar társadalom jövőjét vizsgáló tanulmányból hirtelen valami sci-fibe tévedtünk volna, igaz? Pedig az itt ismertetett lehetőségek egy része már ma valós lehetőség, sőt akadnak köztük olyanok, amelyekkel más országokban már kísérleteznek is. Nem csupán az internetes szavazás jól ismert lehetőségeiről beszélünk. Új-Zélandon például a kormány 2007-ben tette hozzáférhetővé azt a hivatalos internetes oldalt, amelyen a polgárok a Wikipédia-szócikkek mintájára harminc napon keresztül szabadon szerkeszthették vagy akár kommentálhatták a készülő új rendészeti törvényt. Sőt, a részvétel lehetőségét még csak nem is korlátozták az új-zélandi állampolgárokra: a világ bármely rendészeti szakembere vagy lelkes átlagpolgára hozzászólhatott a törvény előkészítéséhez. A végső tervezetet aztán az új-zélandi parlament tárgyalta meg és fogadta el, de a jogalkotók – a haszontalan belekontárkodások és elkerülhetetlen internetes trollkodások mellett – minden korábbinál gazdagabb tapasztalati és tudásbázisból meríthettek.[441]

Csupán néhány évnyire vagyunk attól, hogy Magyarországon is csak a mi döntésünkön múljon, mit kezdünk a fenti lehetőségek bármelyikével. A „dolgok internete", a big data vagy a gépi mélytanulás fejlődése, a felmerülő biztonsági problémák kezelése mára karnyújtásnyi közelségbe hozta az állampolgári részvétel radikális megújításának lehetőségét. A gyakorlati korlátok eltűnésével többé nem elméleti kérdés, hogy mit gondolunk a közvetlen demokráciáról, hogy mennyi állampolgári részvételt tartunk optimálisnak. Hogy a korlátlan népuralom technológiai feltételeinek adottságában lehetőséget látunk-e, vagy a demokráciára leselkedő legnagyobb veszélyt.

Ma még nem látni, hogy az itt ismertetett alternatívák közül melyiknek milyen szerep jut majd a világban, vagy hogy miképp sikerül majd leküzdeni az adatbiztonsággal, a döntéshozatali manipulációval vagy akár a külső beavatkozás lehetőségével kapcsolatos dilemmákat. Egy azonban biztos: ahogy a vasútközlekedés, az ipari tömegtermelés, az elektromosság elterjedése vagy a számítógépek megjelenése a társadalmak életének minden területét átalakította, úgy a digitális forradalom is alapvető változásokat fog hozni abban, ahogy a társadalom megszervezéséről és a közösségi döntéshozatalról gondolkodunk.

Merjük mi is megvitatni, hol lenne jobb hazánk számára a többségi akarat korlátozása, és hol tenne jót inkább a polgárok akaratának közvetlen megjelenítése. Akár helyi szinten is kísérletezhetünk azzal, milyen eredményekre vezet, ha például a helyi adók kivetésének részletszabályozását egy „antidemokratikus" szakmai testület kezébe adjuk. Esetleg ideiglenesen felállíthatunk egy párhuzamos Állami Számvevőszéket vagy Magyar Nemzeti Bankot, amelynek elnökét a parlament helyett az ország vezetői közgazdászai választanák, hogy aztán megnézzük, mennyivel teljesítene jobban vagy rosszabbul. Merjünk kísérletezni azzal, hogy a közügyek, különösen a helyi érdekű döntések mely körébe lehetne jobban bevonni az állampolgárokat. Vezessük be, először csak néhány településen a wikidemokráciát, esetleg adjunk meghatározott időre vétójogot a polgároknak a településrendezési kérdések meghatározott körében!

Ha Magyarország lépést akar tartani a világgal, nem spórolhatja meg, hogy maga is részt vegyen a demokráciák 21. századi útkeresésében. Nincs okunk figyelmen kívül hagyni a népuralom korlátairól és új lehetőségeiről szóló, hatalmas mennyiségű felhalmozódott tapasztalatot és úttörő ötletet. Intézményeink megújítását ezért a demokrácia megújításának kell kísérnie.

MI A TANULSÁG?

- A 20. század a demokráciák diadalmenetének évszázada volt – jól felfogott érdekükből ma már a nem demokratikus országok is demokráciának igyekeznek láttatni magukat. A demokráciák népszerűségének fő oka, hogy az emberek – nem alaptalanul – a szabadsággal, a jóléttel és a stabil békével azonosítják azt.
- A demokrácia mint társadalmi berendezkedés az emberek morális egyenlőségének alapelvére épül. Mindenkinek joga van beleszólni az őt érintő döntések meghozatalába, függetlenül attól, hogy mennyire tájékozott vagy aktív politikailag. A demokrácia nem azt jelenti tehát, hogy mindenki szava ugyanannyit ér, hanem azt, hogy ugyanannyit számít.

- A demokrácia nem merül ki a többségi elv korlátlan érvényesülésében. Legalább ennyire fontos pillére az alkotmányosság, amely megvédi a jogállamot és a mindenkori kisebbséget a többség túlkapásaitól és a hatalom túlterjeszkedésétől.
- A magyar demokráciát kezdettől fogva a gazdasági átalakulás súlyos társadalmi költségei terhelték meg, ami sokak hitét kikezdte az új berendezkedésben. Ennek ellenére a demokrácia hazai támogatottsága nagyjából megfelel a régiós átlagnak. A nemzettudathoz hasonlóan azonban a demokráciatudat is a pártok fogságában vergődik: nem vagy alig létezik autonóm demokratikus polgári öntudat. Pedig soha nem volt akkora szükség öntudatos, tájékozott és aktív állampolgárokra, mint ma. Más országokhoz hasonlóan a magyar közoktatásban is nagy szükség lenne a demokratikus kompetenciák korszerű oktatására.
- Politikai intézményrendszerünk megújításra szorul. Ennek előfeltétele a széles körű társadalmi részvétel és a politikai oldalak közötti, legalább konszenzus, hogy az új rendszert mindenki a magáénak érezhesse. Stabil és védekezőképes intézményeket kell teremtenünk, amelyek nincsenek kiszolgáltatva a mindenkori politikai széljárásnak, és kiszámíthatóságot teremtenek a pártok öldöklő lövészárok-háborúja után. Újra meg kell tanulnunk a kompromisszum értékét.
- Nem engedhetjük meg magunknak, hogy a 21. század nagy változásai közepette 20. századi problémákkal legyünk elfoglalva. Világszerte heves viták zajlanak a demokrácia megújításáról. Nekünk is el kell döntenünk, hol tartjuk előnyösebbnek a többség akaratának korlátozását és a független szakmai intézmények szerepének növelését, illetve hol lenne előnyösebb a közvetlen demokrácia új technológiai lehetőségeinek kihasználása. Intézményeink megújítását a demokrácia megújításának kell kísérnie.

3. FENNTARTHATÓ MAGYARORSZÁG – ÉPÍTETT ÉS TERMÉSZETES KÖRNYEZETÜNK TISZTASÁGA

Korábban azt írtuk, hogy arra keressük a választ, az anyagi jóléten kívül mi hat még érdemben az emberek hétköznapi jóllétére és lelki egyensúlyára. Az eddigiekben társadalmunk rendezettségének, kiegyensúlyozott együttélésünk intézményi kereteinek főbb kérdéseit tekintettük át. De érdemes itt megismételnünk: az emberi társadalmak a 21. században sem választhatók le attól a tágabb környezettől, amelyben élnek. A fajok sokféleségének csökkenése, a levegő és az ivóvíz szennyezése vagy a klímaváltozás nyomán megszaporodó természeti csapások elsőrendűen hatnak életminőségünkre, személyes biztonságunkra, élelmiszer-ellátásunkra vagy

városaink fenntarthatóságára. Ám hétköznapi életvilágunk rendezettségét az is meghatározza, hogy a mindennapokban kellő figyelmet szentelünk-e épített környezetünk tisztaságára, hogy odafigyelünk-e közös életünk tereire és egymásra. A tisztaság, a rendezettség és a fenntarthatóság komplex fogalmak: a hétköznapi életvilágtól a globális ökoszisztémáig terjednek, és az egyéntől az államokon át az emberi faj makroszintjéig létezésünk minden szintje befolyással van rájuk.

Társadalmi intézményeink rendezettsége után tehát a következőkben fizikai életünk terével, épített és természetes környezetünk tágan értelmezett tisztaságával fogunk foglalkozni. Elsőként megvizsgáljuk, hogy életünk rendezettségéért, életvilágunk tisztaságáért mit tehetünk a hétköznapokban mi, Magyarország polgárai. Utána azt járjuk körül, hogy melyek az állam legfőbb beavatkozási pontjai egy tisztább és fenntartható Magyarország megteremtésében, illetve hogy milyen feladatokat ró ránk a klímaküzdelem és a klímaalkalmazkodás.

Rendezett környezetünk – mitől lesz „tiszta" egy közösség?

Hétköznapi közérzetünket, mentális jóllétünket elsőrendűen befolyásolja mindennapi életünk közvetlen környezetének látványa, rendezettsége. Nem kell vaskalapos rendpártinak vagy ódivatú kispolgárnak lenni ahhoz, hogy bárkit zavarjon, sőt elkeserítsen, ha munkába menet, esti séta közben vagy a családjával kirándulva az élő és épített környezet szennyezettségével, rendezetlenségével találkozik – nem beszélve a kosz, a hulladék bizonyos formáinak potenciális egészségügyi ártalmairól, környezetkárosító hatásáról vagy a kezelésük költségvonzatairól. Tegyük fel egy pillanatra, hogy egy játszótéren eldobott injekciós tű vagy törött üveg nem kerülhet egy ott játszadozó kisgyermek kezébe, vagy hogy a szemét elszállítása, raktározása és megsemmisítése nem jár iszonyatos pénzráfordítással és környezeti károkkal. A koszos, rendezetlen közterek akkor is zavarják belső szépérzékünket, látványuk egymást követő és egymásra halmozódó, apró bosszúságok sorozatával rombolja a közérzetünket. Arról tanúskodik, hogy nem figyelünk oda egymásra. Hogy a közösségünk nem valódi közösségként éli az életét. Hogy valami nem működik, aminek egy normális világban működnie kellene. Hétköznapi, már-már kicsinyes problémák ezek – de nem épp ilyen közvetlen benyomások alakítják-e a leginkább mindennapi hangulatunkat, a világgal való elégedettségünket?

A németeknél létezik egy sajátos, komoly sértésnek számító szitokszó, amelyet a polgárok a legsúlyosabb megbélyegzésként használnak: *asozial* – vagyis antiszociális, vagy még inkább társadalomellenes, sőt *társadalmiatlan*. Sajátos, magyarra nehezen lefordítható attitűd tükröződik ebben

a dehonesztáló jelzőben: hogy valaki önző és felelőtlen, hogy csak magával foglalkozik, hogy nem képes civilizált polgárként viselkedni. Ez a nyelvi fordulat a társadalmi együttélés fontos előfeltételére hívja fel a figyelmet: az egyén társadalmi felelősségére, a normakövetés belső parancsára, az állampolgári öntudat és igényesség fontosságára.

A természetes és épített környezet rendben tartása ugyanis részben egy igen egyszerű kérdés függvénye: mennyire tartják be az emberek a civilizált, rendezett együttélés normáit? Azon múlik, hogy egyenként mennyire tekintjük személyes felelősségünknek és kötelességünknek, hogy megtegyük a magunkét közös életvilágunk tisztaságáért. A szemetelésben, a közösségi tulajdon megrongálásában vagy a közlekedési és mindennapi érintkezési szabályok megsértésében a legerősebb visszatartó erő a belső parancs, az egymás iránti felelősségérzet. Az, ha valamit azért nem teszünk meg, hogy ne ártsunk másoknak, vagy esetleg csak megfeleljünk a saját emberi minőségünkkel szemben támasztott elvárásainknak. Ha nem azt méricskéljük, hogy egyetlen eldobott cigarettacsikk önmagában mennyire kevéssel járul hozzá az általános piszokhoz, hanem a lehetőségét is elutasítjuk annak, hogy akár egyetlen cigarettacsikkel is hozzájáruljunk a mindannyiunkat sújtó rendezetlenséghez.

Mindebben persze sokat segíthet a nevelés, a környezettudatosság hangsúlyosabb megjelenése az oktatásban, ahogy a közösségellenes magatartás erősebb szankcionálása is. Legalább ennyire fontos azonban az, ha a közös életvilágért érzett felelősségtudattól vezéreltetve mi magunk érezzük elfogadhatatlannak, hogy bizonyos dolgokat megtegyünk. Ez pedig nem írott szabályok, hanem kultúra és igényesség kérdése – nem csupán azon dől el, hogy mit tartunk elfogadhatónak, hanem azon is, hogy mennyire tartjuk kötelességünknek, hogy ezeket a normákat önmagunkra nézve is kötelezőnek tekintsük a hétköznapokban. Persze a potyautas magatartás, vagyis hogy a többiek normakövetésére számítva kivonjuk magunkat a közös kötelezettségek alól, mindig a legegyszerűbb egyéni stratégiának tűnik. Ám ha az emberek kritikus tömege választja ezt az egyénenként racionálisnak tűnő utat, a hatás összeadódik, amíg végül mindenki csak veszíthet vele. A nagykorú, önmagáért felelős, életképes közösség ezzel a tudással kezdődik.

Hogy milyen Magyarországot képzelünk el tíz év múlva? Olyat, ahol a potyautas magatartás, a másokért érzett felelősség hiánya, az *asozial* nem csupán közösségileg elutasított, de a magyar polgárok önbecsülésével sem fér össze. Olyat, ahol egyéni kiteljesedésünket egy nagyobb közösség részeként igyekszünk elérni, és tudatában vagyunk annak, hogy e közösség többi tagjával szemben is vannak kötelezettségeink. Ebben az országban a közös életünket szabályozó társas normákra nem korlátként, hanem szabadságunk megélésének keretfeltételeiként tekintünk. Ezen a Magyarországon az igényes polgári lét, a másokra való odafigyelés, a rendezettség megóvása szocializációnk legelső lépcsőfokaitól, már a családban és az iskolában a nyelvhez vagy az írás-olvasáshoz hasonlóan elsajátított és belsővé tett erények – sokkal inkább, mint ahogy azt ma tapasztaljuk. A normakövetés fejleszthető – és hétköznapi életünk minősége szempontjából érdemes is fejlesztenünk.

Mielőtt a normakövetés végzetszerű „kulturális" vagy „nemzetkarakterológiai" meghatározottságától hajtva csak legyintenénk a dologra, érdemes eszünkbe idéznünk olyan részsikereket, amelyek révén a saját életünkben tapasztalhattuk meg, hogy az emberek, így a magyar emberek is képesek a fejlődésre, közösségi felelősségtudatuk erősítésére. Hazánkban is megélhettünk olyan változásokat, amelyekre ma már természetes adottságként tekintünk, holott akár néhány évvel ezelőtt sem voltak azok. Nem példátlan, de ma már nem is magától értetődő például az olyan gazda, aki a kutyapiszok eltakarítására alkalmas zacskó vagy újságpapír nélkül indul sétára. Vagy gondoljunk bele, hogy nem olyan régen terjedt el a szelektív hulladékgyűjtés polgári erénye, amelynek megsértése – már ha adott rá az intézményi lehetőség – ma már egyszerűen kínosnak számít. De ennél is látványosabb változásnak lehettünk tanúi a dohányzás legitimnek számító terének szűkülését illetően: a fiatalabbak ma már csak filmeken láthatnak játszótéren, moziban, sőt egy étterem közepén természetes nyugalommal cigarettázó embereket.

Apró, hétköznapi változások – és lassan mégis mennyire más, mennyivel jobb lett tőlük az életünk. Ennek persze előfeltétele volt a jogszabályi környezet változása, ám a törvényi szabályozás idővel közösségi nyomássá vált, majd belső késztetéssé. Sok dohányosnak ma már akkor sem jutna eszébe rágyújtani egy iskolai tanórán vagy egy üzleti tárgyaláson, ha szabad lenne – egyszerűen azért, mert közösségi normává, külső és belső elvárássá vált, hogy ne ártson a gyerekek vagy a nem dohányzó üzleti partnerek egészségének. Az emberek viselkedési mintái, belső imperatívuszai tehát idővel változhatnak – a kérdés csak az, hogy *időben* fognak-e megváltozni.

Polgári felelősségtudatunk közvetlenül összefügg mindennapi életünk minőségével és honfitársaink jóllétével. Egy sikeres, erős közösség tagjai törődnek egymással és azzal, hogy milyen országot hagynak utódaikra. De ha a változás velünk kezdődik is, a tiszta és fenntartható Magyarországért nyilvánvalóan nem csak a hétköznapi polgárok tehetnek. Közös vagyonunkkal, nemzeti erőforrásainkkal végső soron választott vezetőink gazdálkodnak. Az állam rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel valódi, rendszerszintű változásokat lehet elindítani. Az állam feladata végső soron épp ez: hogy minél élhetőbb kereteket biztosítson az ország polgárainak életéhez. Nézzük meg most, hogy a fenntartható Magyarország szempontjából melyek ma az állam előtt álló legfontosabb kihívások!

Hogy ne fulladjunk bele a szemétbe?

Ahogy a Föld népessége, ez emberek *jóléte* és fogyasztásuk mértéke egyre növekszik, a megtermelt szemét elhelyezése és megfelelő kezelése is egyre nagyobb kihívássá válik. A Világbank becslése szerint 2050-ig a fejlett országok a mostaninál mintegy 25 százalékkal több szemetet fognak kibocsátani.[442] Ennek az adatnak a valódi jelentőségét akkor érthetjük meg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a már megképződő hulladék kezelése is egyre nagyobb nehézségekbe fog ütközni.

Ezek az országok ugyanis az elmúlt közel három évtizedben az általuk képzett szemét döntő többségét (mintegy 70 százalékát, összesen hétmillió tonnát) egészen egyszerűen Kínába „exportálták" újrahasznosításra – ez a lehetőség azonban 2018 januárjában megszűnt, amikor is a kínai kormány lényegében leállította a legtöbb hulladék behozatalát.[443] A nyugati országok első reakcióként új célpontokat kerestek: a hulladék nagy része ma elsősorban Délkelet-Ázsiában (Malajziában, Thaiföldön, Vietnamban) köt ki. Ezen országok hulladékfeldolgozó kapacitása azonban meg sem közelíti Kínáét, és kormányaik már meg is kezdték a hulladékimport korlátozását.[444]

A fejlett világ így itt találta magát évi több millió tonnányi hulladékkal, amit eddig egyszerűen eltüntetett a szeme elől, most azonban nincs, aki befogadja. Ezeknek az országoknak – és köztük Magyarországnak is – ezért újra kell gondolniuk a hulladékhoz való viszonyukat – már ha nem akarnak belefulladni a szemétbe. Az ország „megtisztítása", a hulladékgazdálkodás fenntarthatóvá tétele irányába mindenekelőtt kétféle módszerrel kell lépéseket tenni: a megelőzés és a létrejött hulladék kezelése terén.

A megelőzés egészen egyszerűen annyit jelent, hogy törekednünk kell arra, hogy egységnyi idő alatt kevesebb szemetet termeljünk. Ez főként szemléletváltást, mindenekelőtt az emberek „szeméttudatosságának" növelését jelenti. Jó példa erre az élelmiszer- és zöld hulladék kérdése. Rengeteget hallunk a műanyag és a fém okozta problémákról, ami persze érthető, hiszen ezek nem bomlanak le, vagyis különösen károsak a környezetre. Ezek az anyagok azonban együttesen az összes szemétkibocsátás mindössze 14 százalékáért felelősek. Ezzel szemben messze a legtöbb hulladékot (az összes kibocsátás 44 százalékát) legegyszerűbb biológiai szükségletünk kielégítése, vagyis a táplálkozás során termeljük.[445]

Egy átlagos magyar évente 68 kilogramm élelmiszer-hulladékot termel, ami az általunk egy évben vásárolt élelmiszer több mint egytizede.[446] Ennek egy része persze az élelmiszerek nem fogyasztható részeiből kerül ki, amelyet elkerülhetetlenül a kukába dobunk. A szemét közel fele, 33,14 kilogramm azonban úgynevezett elkerülhető hulladék, vagyis olyan élelmiszer, amelynek tudatosabb vásárlás, tárolás, illetve fogyasztás esetén nem kellene a szemétben végeznie.[447]

Ezt a hétköznapokban egészen egyszerűen pazarlásnak hívjuk: annyi pékárut veszünk, amennyit nem tudunk időben elfogyasztani, így az végül megpenészedik; rosszul használjuk a hűtőnket, ezért a helytelen hűtés következtében idő előtt megromlik a hús vagy a tej; túl sokat kíván a szemünk, így az étel nem elhanyagolható része a tányérunkról egyenesen a szemetesben landol; műanyag zacskóban hordjuk haza a műanyag csomagolásban megvásárolt felvágottat. Ezek a hétköznapi, apró bosszúságnak tűnő figyelmetlenségek országos szinten összeadódva évente mintegy 330 ezer tonnányi felesleges hulladékot eredményeznek Magyarországon.[448]

Ebben az esetben ráadásul nem úgynevezett potyautas magatartásról van szó: vagyis nem az a helyzet, hogy valaki a közösségi érdekek rovására jár jól a normasértéssel, mint például amikor valaki nem vált jegyet a villamosra. A felesleges hulladék előállításával kivétel nélkül mindenki csak veszít. Nem csupán arról van szó, hogy a rengeteg háztartási szeméttel kezdeni kell valamit, ami rengeteg közpénzt felemészt, és rendkívül nagy terhet jelent a környezetre. Ezt a temérdek mennyiségű hulladékot előzetesen mi vásároltuk meg – vagyis az elpazarolt élelmiszer révén egy-egy család évi több tízezer forintot dob ki egyszerűen a szemétbe. Persze elméletileg mindenki tudja, hogy nem szabad pazarolni – a fenti számok azonban arra utalnak, hogy bőven lenne tennivaló a tudatosság növelése terén.

A megelőzés részeként azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a szemét nem tűnik el a semmiben. A termelési lánc minden pontján arra kell törekednünk, hogy minél kevesebb nyersanyag vesszen kárba, és minden anyagot minél tovább használatban tartsunk, mielőtt kidobjuk. A szakértők ezt a *lineáris* gazdasági modellről a *cirkuláris* (vagy körkörös) gazdasági modellre való áttérésként írják le.[449] Ez a bonyolultnak tűnő fogalom három egyszerű szóval írható le: tartósság, újrahasznosítás, hatékonyság. Vagyis fogyasztási cikkeink előállításához, és általában a mindennapjainkban minél hosszabb élettartamú anyagokat kell felhasználnunk, törekednünk kell ezek minél tovább tartó újrahasznosítására, miközben maximalizálnunk kell egy-egy termék vagy tevékenység kihasználtságát (ez utóbbira jó példa az autómegosztás vagy *car sharing* módszere, amikor is úgy csökkentjük a kibocsátásunkat, hogy teljes egészében kihasználjuk egy-egy jármű szállítási kapacitását).

A leginkább sürgető feladat azonban a már létrejött hulladék kezelése. Az államnak és az önkormányzatoknak nagy felelősségük van abban, hogy tudatosítsák, mennyire sokat tehetnek és kellene tenniük a hétköznapi polgároknak: mindenekelőtt azzal, hogy az utcán ugyanúgy nem dobálják szét a szemetet, mint otthon, és persze azzal, hogy igyekeznek odafigyelni az elkerülhető hulladék megelőzésére. De az öntudatos civilek látványos eredményeket érhetnek el a rendszeresen megszervezett, alulról jövő kezdeményezésre épülő vagy akár intézményi szinten koordinált önkéntes akciókkal

is, amelyeket az állam is támogathat anyagi támogatással vagy akár csak koordinációval.[450]

A polgári gondosság azonban nem elég. A közterületek tisztán tartása, a rendezett körülmények kialakítása közösségi, vagyis állami és önkormányzati feladat (akkor is, ha piaci szereplők tevékenységét kell szabályozni), amelyet jó esetben csak segít és kiegészít a civil önkéntesség. Kizárólag a közhatalom rendelkezik azokkal a forrásokkal és kapacitásokkal, mindenekelőtt pedig a szabályozás (oktatás-nevelés, a műanyag korlátozása vagy betiltása, az újrahasznosítás és a cirkuláris, vagyis körkörös átállás ösztönzése), a szankcionálás és az utánkövetés eszközeivel, amelyek révén eseti toldozgatás-foldozgatás helyett az ország egészére kiterjedő, rendszerszintű javulást érhet el.

Ehhez mindenekelőtt átfogó szemléletű, hatékony feladatmegosztásra és még inkább sokkal több pénzre van szükség. Az utóbbi évek települési „szemétválságai" egyenes következményei voltak egy többtényezős folyamatnak: a szemétszállítás kvázi államosításának, a finanszírozás központosításának, a lakossági befizetések befagyasztásának, a költségek növekedésének, illetve az ágazat tartós költségvetési alulfinanszírozásának, ennek következtében pedig a fejlesztések elmaradásának és az amortizáció elszabadulásának. Ezek a fejlemények együtt vezettek el oda, hogy forráshiány következtében akár százezreket érintően is hetekre-hónapokra teljesen leáll a szemétszállítás.[451]

A magyarországi hulladékhelyzet régóta megoldatlan és folyamatosan újratermelődő problémája az illegális szemétlerakóhelyek rendkívül magas száma. Településeket, erdőket, vízpartok és porták sokaságát csúfítja el, illetve teszi élhetetlenné az ipari, építkezési vagy bontási hulladék, a háztartási szemét, esetleg a külföldről illegálisan behordott szennyező anyagok felhalmozása. A problémát súlyosbítja, hogy azt sem tudjuk pontosan, valójában mekkora is a probléma. Míg a kormány 2013-ban megalkotott Országos Hulladékgazdálkodási Terve legalább ezer illegális hulladéklerakóról ír,[452] más források településenként legalább három-négyre, összesen több mint tizenötezerre becsülik a törvénytelen szemétlerakatok számát.[453]

A tetemes különbségnek nemcsak az az oka, hogy az illegális hulladéktárolók objektív meghatározása lehetetlen, hanem a probléma mértékének folyamatos, már-már követhetetlen változása. Miközben időről időre történnek nagyszabású kísérletek a jelenség felszámolására,[454] az elégtelen utánkövetés miatt a felszámolt hulladéktelepek helyén vagy akár teljesen új helyszínen villámgyorsan újabb gócok jönnek létre. Ráadásul a régi lerakók szó szerint is úgy működnek, mint a járványgócok – a már létező szemétkupac egy idő után tartósan szemétlerakat-funkcióval látja el az erdő szélét vagy a temető melletti tisztást, ami újabb közeli hulladéktárolók létrejöttét eredményezi. A közhatalomnak (az állam mellett az önkormányzatokat

is ideértve) magára kell vállalnia, hogy hatékonyabb problémafelméréssel, központilag koordinált felszámolási akciókkal, kellően szigorúbb szankciókkal és a szükséges források biztosításával tartósan felszámolja vagy legalábbis érdemben csökkenti az illegális hulladéklerakók számát.

Mire kötelez 0,15 százalék? – Magyarország a klímaküzdelemben

Korábban már szót ejtettünk a klímaváltozás várható globális és magyarországi hatásairól. Láthattuk, hogy a következmények egészségi állapotunktól a környezetünk pusztulásán át társadalmaink stabilitásáig életünk minden területét érinteni fogja. De mit tehetnénk ez ellen? Vagy másfelől közelítve: mit lenne kötelességünk megtenni?

Nem érdemes áltatnunk magunkat: nem a tízmilliós Magyarország fogja megmenteni a Földet a klímaváltozástól. A légkörben nincsenek határok, ami sajnos azt is jelenti, hogy éghajlatunk átalakulása kizárólag akkor fékezhető meg, ha a bolygó legnagyobb országai mind érdemben fogják csökkenteni a kibocsátásaikat. Egyszerűbben fogalmazva: Magyarország éghajlatát nem a magyarok, hanem a nagy országok, elsősorban a kínaiak és az amerikaiak alakítják. Az EU kibocsátásai a világ összes kibocsátásának körülbelül az egytizedét teszik ki, míg hazánk önmagában mindössze 0,15 százalékért felelős.

Felmerülhet tehát a kérdés: érdemes-e egyáltalán a kibocsátások csökkentésével foglalkoznunk, ha Magyarországnak csak ilyen elhanyagolható mértékben van befolyása arra, hogy sikerül-e megállítani a klímavészt? Tényleg változtatnunk kellene megszokott életmódunkon, valóban áldozatokat kellene vállalnunk, amikor ennyire nincs hatásunk a Föld sorsára?

A válasz több okból is egyértelmű igen.

Először is: Magyarországnak a Föld és az emberiség részeként akkor is morális felelőssége van, ha a világ nagy képletében mindössze egyetlen parányi törtszámot tesz ki. Mint minden földlakónak, nekünk is kötelességünk kivenni a részünket közös otthonunk megóvásából. A Föld végső soron nem országhatárok szerint méri a kibocsátást: a 0,15 százalék legfeljebb a mi rövidlátó fogalmaink szerint különíthető el a 100 százaléktól. Ha csak ennyivel is hozzájárulunk bolygónk egyensúlyának felborulásához, már nem vonhatjuk ki magunkat a felelősség alól. Ami igaz egy társasházra, falura vagy országra, az igaz a bolygóra is: mindenkinek meg kell tennie a magáét a nagy, közös vállalkozás érdekében, legyen bár ez a feladat akármilyen kicsi az egészhez viszonyítva. Most élő embertársaink és gyermekeink, unokáink felé is kötelességünk, hogy lehetőségeink szerint mindent megtegyünk civilizációink megőrzéséért. A magyarok egy főre eső átlagos

kibocsátása nagyjából a világátlagnak felel meg, de számos szegény afrikai és ázsiai országban az egy főre eső kibocsátás a miénk töredéke, miközben a klímaváltozás okozta katasztrófák ezeket az országokat sok szempontból nálunk is nagyobb mértékben fogják sújtani. Tényleg azt szeretnénk keresni, hogyan válhatnánk a klímaküzdelem potyautasaivá, ahelyett, hogy minden erőnkkel igyekeznénk megtenni, ami tőlünk telik?

Van egy rossz hírünk azok számára, akik szerint az előző kérdésre mégiscsak igen a válasz: hazánk jövőbeli versenyképessége múlik azon, hogy időben kivesszük-e a részünket az átállásból – ez a második okunk arra, hogy ne a potyautas magatartást válasszuk. Magyarország a világ egyik legnyitottabb gazdasága, amely ezer szállal kapcsolódik a világhoz, azon belül is Európához és különösen Németországhoz. Ha az EU vezető gazdasága határozottan a kibocsátások csökkentése irányába fordul, mi is csak úgy fogjuk tudni fenntartani ezeket a gazdag kereskedelmi kapcsolatokat, ha követjük ezen az úton. Márpedig a klímaharc, a szénmentes gazdaság kulcsterülete az innováció, új technológiák bevezetése és új iparágak létrejötte – ahhoz, hogy mi is követni tudjuk ezeket a változásokat és a jövő európai gazdaságában is ott legyünk, megfelelő hazai környezetet kell teremtenünk az átálláshoz. Egyszerűbben fogalmazva: aki előbb jut el a karbonmentes jövőbe, annak több tér is fog jutni ebben a világban. Már ma is számtalan példa igazolja ezt a tételt: a dán szélerőműipar vagy a Toyota villanyautói ma azért piacvezetők, mert Dánia és Japán az elsők között látott hozzá a klímabarát átmenet tudatos, átgondolt ösztönzéséhez.

Harmadik nyomós indokunk az alkalmazkodási kényszer. A klímaváltozás hatásai ugyanis nem fogják méricskélni, hogy ki milyen mértékben szolgált rá a „büntetésre". A hőhullámok, a heves viharok vagy a folyóvizek felbolydulása minket sem fog elkerülni. Erre pedig érdemes időben felkészülnünk. Az alkalmazkodást nem valamiféle absztrakt, távoli eszme érdekében, hanem elsősorban saját érdekünkben kell végrehajtanunk: ha elfogy az ivóvizünk vagy árvíz pusztítja a terményeinket, az nem a világ problémája, hanem a miénk. Márpedig az alkalmazkodás és kibocsátáscsökkentés a gyakorlatban szorosan összefügg. A szigetelés nemcsak a fűtésszámlát csökkenti, de a nyári meleg ellen is véd, ami által hozzájárul, hogy a minden évben lesújtó nyári hőhullámokban is kevesebben haljanak meg. Az erdők elnyelik a kibocsátásokat, de az árvizektől és a túlmelegedéstől is védenek bennünket. Vagyis kibocsátásunk csökkentése nem azért létkérdés, hogy 0,15 százalékkal vagy annak is csak a töredékével visszafogjuk a globális klímaváltozást – hanem azért, mert ezt már csak alkalmazkodásunk érdekében is mindenféleképpen meg kellene valósítanunk. Méghozzá minél előbb.

A negyedik érvet az egyéb, járulékos előnyök jelentik. A kibocsátások csökkentése számos az éghajlatváltozással közvetlenül nem összefüggő előnnyel is jár. A fosszilis tüzelők kivezetése például nemcsak az éghajlatnak lenne jó, de a légszennyezés csökkentése révén emberek korai halálának tömegét is megelőzhetné, arról nem beszélve, hogy élhetőbbé tenné városainkat. A megújuló energiaforrások elterjedése csökkentené az ország energiafüggőségét, ami által értelemszerűen az energiabiztonságot is javítaná, vagyis erősítené a szuverenitásunkat. Egyes megújuló és energiahatékonysági beruházások emellett rengeteg munkahelyet is teremtenek – a 21. században az új, fenntartható technológiák a munkaerőpiaci átalakulás egyik húzóágazatát jelentik. A szénszegény épületek például a sok szigetelési és napelem-telepítési munka miatt jelentős munkaigény-növekedéssel járnak, miközben a megújulókra alapuló energiatermelés szintén munkaigényesebb, mint a földgázalapú. Vagyis az átállás különösen fontos abban az időszakban, amikor a munkapiaci szakértők azt találgatják, hogy az automatizáció hány hagyományos munkahelyet fog kiváltani jelenlegi gazdasági szerkezetünk mellett.

Végül ötödik érvként a külpolitikai dimenzióról se feledkezzünk meg! Mivel éghajlatunkat alapvetően a nemzetközi folyamatok határozzák meg, a klímaharc egyik legfontosabb frontja a diplomácia – ha a kibocsátásért elsősorban nagyméretű nemzetközi partnereink felelősek, miért ne próbálnánk saját érdekünkben is ösztönözni őket saját kibocsátásaik csökkentésére? Mivel Magyarországnak vétójoga van a tagállami vezetőket összefogó Európai Tanácsban, amely az EU stratégiai irányvonalait alakítja, nemcsak a saját 0,15 százaléknyi kibocsátásunkért felelünk, hanem módunkban áll érdemben befolyásolni az EU 10 százaléknyi kibocsátását is. Sőt, az Unió külső kapcsolatainak befolyásolása révén az Európán kívüli nagy kibocsátókra is hatással lehetünk.

Magyarország ma egyértelműen nem a klímapolitika élharcosa az EU-n belül – pedig nekünk, magyaroknak éppúgy elemi érdekünk, hogy a Föld élhető maradjon, mint a svédeknek vagy németeknek. A klímavédelem olyan globális küzdelem, amelyben tényleg nem érdemes szerénynek lennünk. Ne legyünk kishitűnek: ne akarjunk kicsik lenni épp az emberiség történetének egyik legfontosabb közös vállalkozásában!

Mi a teendő? – Kibocsátásunk csökkentésének fő beavatkozási pontjai

Magyarország teljes üvegházhatású gáz- (ÜHG-) kibocsátása 2013-ra az 1990-es szint 60 százaléka körülre esett vissza. Ez első pillantásra eredmény, amelyet minden ország megirigyelhetne tőlünk. De miből is állt valójában ez a látszólag jelentős mértékű javulás?

A gazdasági szerkezetnek a rendszerváltást követő átalakítása (többek között az ipar leépülése) önmagában mintegy 19 százalékkal csökkentette

a kibocsátásokat. A 2007–2008-ban kezdődött gazdasági válság további 22 százalékos csökkentést hozott. 2013 óta (nagyjából a gazdasági válságból való kilábalással egy időben) azonban a kibocsátások újból lassú növekedésnek indultak – vagyis úgy néz ki, hogy egyelőre csak gazdasági válságok útján voltunk képesek komoly kibocsátáscsökkentéseket elérni. Ahhoz, hogy 2050-re saját erőfeszítéseink eredményeképpen elérhessük a teljes dekarbonizációt, ennél sokkal gyorsabb ütemű, átgondolt csökkentésre lenne szükség: az 1990 óta tapasztalt átlagos 1,1 százalékhoz képest átlagosan évi 3 százalékkal kellene visszafognunk a kibocsátásainkat.

Ehhez képest, míg a 2013 és 2017 közötti időszakban az energetikai kibocsátások stagnáltak, ezzel párhuzamosan mind a közlekedési, mind az ipari kibocsátások 30 százalék feletti növekedést mutattak. Ezalatt jelentősen, 60 százalékkal nőtt a zöldfelületek által elnyelt üvegházgáz mennyisége is. Bár vannak olyan ágazataink (ilyen például az energiaipar), amelyekben tapasztalhatunk pozitív fejleményeket, ma ezekben sem elég gyors a kibocsátások csökkenése. A közlekedés- és a lakossági kibocsátások pedig mindeközben folyamatosan nőnek, ami kifejezetten aggasztó tendencia – a lakossági tüzelés ma önmagában több kibocsátással jár, mint a mezőgazdaság.

Nem kérdés tehát, hogy a következő évtizedekben mind gazdasági, mind pedig fenntarthatósági szempontból a kibocsátás érdemi csökkentése lesz a Magyarország előtt álló egyik legnagyobb kihívás. De hol kellene kezdenünk?

A villamosenergia-piac

A fosszilis energiahordozók elégetéséből származó ÜHG-kibocsátás a globális kibocsátás közel háromnegyedéért felelős. Ezért a kibocsátás jelentős csökkentése szempontjából energiarendszerünk átalakítása elkerülhetetlen. Magyarországon az energetikai kibocsátásokért leginkább felelős három tényező a villamosenergia- és hőtermelés, a közlekedés, valamint az épületek.

Villamosenergia-rendszerünk kibocsátása viszonylag alacsonynak mondható. Ezt azonban úgy sikerült elérnünk, hogy a hazai kínálat több mint egyharmadát atomenergiából nyerjük, míg közel ugyanennyit (28 százalékot) importálunk. A biomassza a legjelentősebb megújulónk, de így is csak néhány százalékot ér el a teljes villamosenergia-fogyasztáson belül, ráadásul ezt a biomasszát is korszerűtlen szénerőművekből átalakított biomassza-erőművekben tüzeljük el, igen alacsony hatásfokon. A paksi atomerőmű élettartama a 2030-as években lejár, a második legnagyobb hazai erőmű, a mátrai erőmű pedig gazdaságtalan működés miatt várhatóan a 2020-as évek közepéig be fog zárni. Ez azért okozhat fejtörést, mert 2030-ig a villamosenergia iránti kereslet a gazdasági növekedés, illetve a közlekedés és a fűtés várható elektromos átállása miatt nőni fog, és ezzel párhuzamosan az energiaszektor egészében növekedni fog a nyomás a dekarbonizáció felgyorsítására. Mindezek miatt valójában már ma sem éri meg például szénerőműre költeni, hiszen az ilyen beruházásnak a jelenlegi trendek miatt esélye sincs megtérülni.[455]

A gáz mint energiaforrás sajátos pozíciót foglal el az energiapiac átállásának hosszú folyamatában. Mivel mégiscsak fosszilis energiaforrásról van szó, 2050-re várhatóan mindenképpen ki kell majd iktatni a villamosenergia-rendszerből. Ennek ellenére az egységnyi termelésre jutó szén-dioxid-kibocsátása jóval kisebb, mint a széné, ezért a mostani helyzetben még sokáig versenyképes tud maradni az utóbbival szemben. A probléma az, hogy az idő jelenleg nem a gázerőműveknek dolgozik: ahogy nő a jóval olcsóbban működtethető megújulók aránya, ezzel párhuzamosan pedig egyre magasabb lesz az európai szén-dioxid-kibocsátás (vagyis a sokat emlegetett kvóták) ára, ezek az erőművek már középtávon is gazdaságtalanná válhatnak. Emiatt a következő években nem igazán éri meg nagy összegeket fektetni a gázos erőművekbe – akkor már középtávon több értelme van átmenetileg nagyobb mértékben kihasználni a jelenlegi gázos kapacitásokat.

Számos szakértőtől hallhatjuk fenntarthatósági kihívásainkra az atomerőművek jelentik a megoldást. Tény és való, az atomenergia vitathatatlan környezeti előnye, hogy viszonylag alacsony az ÜHG-kibocsátása: egyedül az erőműépítés és az uránbányászat közben keletkeznek kibocsátások, de az áramtermelés során már nem. Ám ez nem jelenti azt, hogy a technológiával ne lennének más problémák. Tekintsünk most el a nyilvánvaló biztonsági kockázatoktól, mint amilyen például a fukusimai tragédia volt, vagy amit a terrorizmus és a kiberterrorizmus jelenthet a jövőben. Ha az atomerőmű a világ legbiztonságosabb energiaforrása lenne, akkor is ott van a működtetése során keletkező nagy mennyiségű radioaktív hulladék tárolásának megoldatlansága. Ma az EU-s szabályozás alapján az atomszemetet kizárólag olyan speciális körülmények között és feltételek mellett lenne szabad tárolni, amelyeknek ma valójában a világon egyetlen lerakó sem felel meg. Ilyen tárolók létrehozása mai tudásunk szerint akár több évtizedbe is telhet.

Ráadásul az atomenergia mindettől függetlenül is borzasztóan drága formája a kibocsátásmentes áram előállításának. Ennek fő oka az, hogy az erőművek beruházási költsége folyamatosan növekszik, főként az egyre szigorodó biztonsági követelmények miatt, miközben ezzel párhuzamosan a megújuló energia ára egyre gyorsuló ütemben csökken. A szélenergia költsége az elmúlt tíz év alatt 70 százalékkal, a napenergia költsége ugyanebben az időszakban 89 százalékkal csökkent, és már most alacsonyabb az atomenergia költségénél. Tegyük fel, hogy holnap új atomerőmű építéséről döntünk: nagyjából tizenöt évig fog tartani, hogy az új léte-

sítményt üzembe helyezhessük, ám ez idő alatt a megújulók költsége csak tovább fog csökkenni.

Az atomerőművek tehát a jelenlegi tudásunk alapján egészen biztosan nem fogják beváltani a hozzájuk fűzött reményeket. Ideiglenesen adhatnak némi enyhülést a dekarbonizáció sürgető nyomása alól, és sajtótájékoztatókon nagyon jól lehet kommunikálni a technológia alacsony kibocsátását, illetve az általa termelt energia viszonylag alacsony árát – ezért várhatóan világszerte sokáig lesznek még olyan politikusok, akik saját rövid távú érdekeiknek megfelelően olcsó atomenergiával fognak kampányolni, és nem az ő fejük fog fájni a középtávon fellépő megtérülési problémákkal és fenntarthatósági költségekkel. A hangsúly itt a rövid távon van: ha az energiapiac nagy trendjeit és az erőművek teljes élettartamának megtérülését vizsgáljuk, az atommal valójában csak rosszul jöhetünk ki. Ezzel szemben a megújuló energiaforrások – mindenekelőtt a nap-, és a vízenergia – esetében az áramtermelés költségei az utóbbi időben óriási mértékben csökkentek. Ennek egyelőre feltétele az átállást ösztönző állami támogatások növekedése, a közeljövőben azonban a megújulók mindenfajta állami támogatás nélkül is fel fogják venni a versenyt a hagyományos energiatermelési módokkal. Az pedig aligha kérdés, hogy tíz éven belül még nagyobb arányban lesznek jelen a világ energiapiacán.

Mi következik mindebből Magyarország jövőbeni energiaellátására vonatkozóan? A 2050-re (talán) megvalósuló dekarbonizáció jól hangzik, de mi lesz addig? Milyen legyen hazánk villamosenergia-rendszere a következő két-három évtizedben?

Láttuk, hogy a jelenleg ismert erőműtípusok közül a szén már nem versenyképes, és az atomenergia is egyre kevésbé az. Ugyanakkor a hazai vízerőmű-kapacitás korlátozott, a fa alapú biomassza-égetés pedig, bár erről kevesebbet szoktunk beszélni, fenntarthatósági szempontból megkérdőjelezhető.[456] Ennek következtében egyre fontosabbá válik a nap- és a szélenergia, a szerves hulladék energetikai célú hasznosítása – az átmeneti időszakban pedig, ideiglenes megoldást jelenthet meglévő földgáz alapú kapacitásaink intenzívebb kihasználása. Emellett a paksi atomerőmű élettartamának további (tízéves) meghosszabbítása is megoldást jelenthet, de szintén csak átmenetileg.

Nehéz lenne érvet találni azzal az állítással szemben, hogy a jövő (méghozzá a nem is olyan távoli jövő) a megújuló energiaforrásoké. Ezek fő gazdasági és társadalmi előnye az atom- és szénerőművekkel szemben az, hogy nem kisszámú befektető számára hoznak nagy bevételt; kis méretükből adódóan alkalmasak arra, hogy háztartások, energiaközösségek, gazdálkodók tulajdonát képezzék, és így sok ember számára termeljenek hasznot. Ezáltal nagyban hozzájárulhatnak az energiaszegénység kezeléséhez, és társadalmilag méltányosabb energiarendszert hozhatnak létre.

Hatékonyabb energiafogyasztás

Az energiafelhasználás világszerte, így Magyarországon is folyamatosan növekszik. Ezért a villamosenergia-szektor dekarbonizációja szempontjából az energiatermelés fenntarthatóbbá és olcsóbbá tétele mellett legalább ennyire fontos az energiahatékonyság növelése. Az ÜHG-kibocsátások csökkentése terén Magyarországon épületeink korszerűsítésével érhetnénk el a leglátványosabb eredményeket. Ez a terület, vagyis a lakosság, a vállalkozások és a közszféra épületeinek energiafelhasználása (a fűtés, a vízmelegítés, a főzés, a világítás, elektromos eszközeink működtetése) ma hazánk végső fogyasztásának 35–40 százalékáért, ÜHG-kibocsátásának pedig közel egyharmadáért felelős.[457]

Az épületek esetében az igazán nagy megtakarítási lehetőség nem az új épületekkel szemben támasztott energetikai követelményekben van, hanem a felújítási energiahatékonysági követelmények meghatározásában. A legismertebb és egyben legbeváltabb módszer a nyílászárók cseréje, illetve a külső szigetelés. A magyar háztartások több mint kétharmada családi házban él, így ezek korszerűsítése különösen nagy energiahatékonysági potenciált rejt magában: a régi nyílászárókkal rendelkező házak esetében a nyílászárócsere és a szigetelés akár 50–60 százalékos energiamegtakarítást is eredményezhet.[458] Ez ráadásul nemcsak fenntarthatóbbá, de olcsóbbá is teszi a lakhatást.

A másik kézenfekvő energiamegtakarítási lehetőség a fűtésrendszer korszerűsítése. A hatékonyabb kazánok, az új radiátorok, illetve a hőszabályozók mind hozzájárulnak a hatékonyabb energiafelhasználáshoz. A fával és szénnel és való tüzelést egészen biztosan vissza kell szorítani, mivel ezek mind a kibocsátás, mind a helyi levegőszennyezés szempontjából nagyon káros fűtési megoldások. Magyar sajátosság, hogy nagyon sok gázkonvektorunk van: az EU gázkonvektoraiból minden negyedik nálunk található. Ezt a technológiát egy ideig sok helyen nem lehet más hagyományos fűtési módszerekkel kiváltani, és alacsonyabb kibocsátása miatt addig legalábbis mindenképpen jobb alternatívát jelent a fával és szénnel való fűtéshez képest.

A 21. század az okoseszközök elterjedéséről szól, és ez az energiahatékonyság növelésének lehetőségeit is jelentősen szélesíti. A korábban már tárgyalt okosvárosok okosotthonait összekapcsolt rendszereikkel a lehető legnagyobb hatékonyság szolgálatába állíthatjuk: a fűtést, a hűtést, a szellőztetést vagy a világítást is optimalizálhatjuk, illetve akár a távolból is programozhatjuk majd.

A megújuló energia terjedésének ösztönzése

Magyarország a napenergia szempontjából kifejezetten jó adottságokkal rendelkezik. A mai napelem-technológiával elvben az ország teljes energiaigénye megtermelhető lenne egy Budapest-méretű napelemparkban.[459] (Ez azért csak elvi lehetőség, mert az éjszakai energiaellátást így még nem lehetne megoldani.) Az elmúlt évtizedben mind a napkollektorok, mind a napelemek költségei drasztikusan csökkentek, telepítésük pedig világszerte exponenciálisan nőtt. Németországban például 2006 és 2018 között a háztartási méretű napelemrendszerek átlagos beruházási költsége mintegy 75 százalékkal csökkent.[460] Ennek is köszönhető, hogy az elmúlt évtizedben Magyarországon is látványosan terjedtek a háztartási napelemrendszerek.

A napenergia-beruházások hatékonysága nemcsak a természeti adottságoktól függ, hanem attól is, hogy a pénzügyi környezet mennyiben ösztönzi vagy gátolja a fogyasztókat a magas belépési költségek vállalására. Ezért az állam közvetlenül is tud hatni a megújuló energia terjedésének ütemére, például az átállást célzó kedvezményes hitelek és támogatások nyújtásával.

A megújuló energia háztartási méretű használatra ma már többféle lehetőség is létezik, ez pedig a következő egy-két évtizedben alapjaiban fogja átalakítani az energiatermelést. A napelemrendszerek telepítésével a fogyasztó (aki ma a szolgáltatótól veszi az áramot) úgynevezett *„prosumer"*-ré vagyis termelő-fogyasztóvá válik: mintegy önerőből kielégítheti saját energiaigényét, és ha feleslege keletkezik, akár vissza is táplálhatja azt a hálózatba. Vagyis a megújulók arányának növekedése nemcsak az országot, de a háztartásokat is az energiafüggetlenség irányába mozdítja, és tartós, fenntartható rezsicsökkentést eredményez.

A napenergiához hasonló tartalékok rejlenek a szélgenerátorokban is. Egy tízemeletes panelház tetejére telepített szélgenerátor például képes fedezni a lift és a közös helyiségek teljes áramszükségletét, sőt olykor akár ennél többet is.[461] Az ilyen szélgenerátorok elterjedését is megéri támogatni, hiszen minél többféle megújuló energiaforrásra támaszkodunk, annál nagyobb az ellátás biztonsága. Egyszerű példával élve: a nap nem süt éjszaka, de a szél attól még fújhat.

A megújulók kapcsán sokat beszélünk a biomasszáról, vagyis például a növényi és állati eredetű hulladékról, amelyből égetés révén energia nyerhető. Ma Magyarországon az ország megújulóenergia-termelésének nagyjából 80 százaléka biomasszaalapú.[462] Sajnos ennek az energiaforrásnak az egyenlege már nem olyan jó, mint az eddigieké. Bár a biomassza kétségkívül megújuló energiaforrásnak számít, ha a levegőszennyezési szempontokat is számításba vesszük, mindjárt problémásabb a helyzet. Mivel a biomassza a fától az elhullott állatokon a szennyvízig sok mindent jelenthet, a környezeti költségek kapcsán fontos az alapanyag forrása, minősége, nedvességtartalma, ahogy az is, hogy azt milyen hatékonyságú kazánban használjuk fel. Ahhoz, hogy a biomassza tényleg fenntartható energiaforrás legyen, számos körülménynek kell eleget tenni, amelyek ellenőrzése jelenleg nem megoldott Magyarországon.

A mi autónk – kibocsátáscsökkentés a közlekedésben

A közlekedés terén is sok teendő vár ránk: elsősorban a szennyezőbb autók behozatalának megnehezítése, a már meglévők forgalomból való kivonása, illetve használatuk korlátozása, leginkább pedig a tömegközlekedés részarányának növelése.

Az elektromos autók vásárlását ösztönző kedvezmények mellett a vásárlókat adózási eszközökkel is a tisztább járművek irányába kell terelni. A szennyezőbb autókra az importjárművek esetében is nagyobb adóterheket kell kiróni. Németországban az utóbbi években egyre több SUV-t adnak el, amelyek lényegileg ugyanarra szolgálnak, amire a személyautók, csak sokkal nehezebbek, így a kibocsátásuk is nagyobb. Mivel Magyarországon az újonnan regisztrált autók fele nyugat-európai import, ezek a monstrumok néhány éven belül nálunk is meg fognak szaporodni – hacsak nem építünk ellenösztönzőket a rendszerbe.

A legfontosabb távlati cél az, hogy hazánkban egy idő után egyáltalán ne lehessen forgalomba hozni új belső égésű motoros autót. Ezt korábban már számos európai országban meghirdették, és bár azonnali változást nem várhatunk ettől az intézkedéstől, a tapasztalat szerint már maga a téma felvetése is sokat tesz azért, hogy ráébressze az embereket a változás szükségességére. Szlovéniában például 2030-tól csak 50 g/km CO_2-kibocsátású autókat lehet regisztrálni, ami lényegében kizárja a tisztán benzines vagy dízeles autókat; Nagy-Britanniában a 2040-től tervezett, az új fosszilis járművekre vonatkozó tilalmat 2035-re tervezik előrehozni; Franciaországban 2040 után tilos lesz dízel- és benzinüzemű autókat eladni. Számos európai város is bevezetett már (vagy tervez bevezetni) hasonló tilalmakat, többek között Athén, Madrid, Párizs, Amszterdam, Barcelona, London, Brüsszel, Milánó és Róma. Ezekben a városokban jellemzően vagy a dízelautókat tiltják ki 2025-től, vagy minden fosszilis autót 2030-tól.

Korábban említettük, milyen súlyosan érinti a kibocsátások mértékét a városok szétterülése. A már megépült kertvárosokat nyilvánvalóan nem lehet felszámolni, ám sokat tehetnénk annak érdekében, hogy a szétterülés folyamata megálljon vagy legalább jelentősen lassuljon. Ehhez mindenekelőtt vonzóbbá kell tenni a belvárosi életet – például úgy, hogy csillapítjuk benne az autóforgalmat, fákat ültetünk, és a parkoló autók által elvett helyeket visszaadjuk az embereknek. Emellett regionális szintű területrende-

zési tervekre van szükség, amelyek alapján nem a helyi önkormányzat dönt róla egyedül, hogy megengedi-e új lakóparkok építését, illetve amelyek a tömegközlekedési ellátottság vonatkozásában is számonkérhető követelményeket támasztanak a beruházókkal szemben.

Elengedhetetlen lenne a tömegközlekedés fejlesztése annak érdekében, hogy ez a környezetkímélőbb utazási mód sokkal több ember számára legyen vonzóbb, mint az autós ingázás. Ezen a téren a költséges hálózatfejlesztés csak az egyik feladat; legalább ennyit segítene az egységes elővárosi jegyrendszer vagy a járatsűrítés. A lakásépítési gyakorlatot mindeközben úgy kellene átalakítani, hogy a vállalkozók számára könnyebb és vonzóbb legyen többszintes társasházakat felhúzni olyan egykori rozsdamezős területeken, ahol jók a tömegközlekedési kapcsolatok.

De ki állja a cechet?

A dekarbonizációs folyamat összességében sok pozitív változást fog előidézni az életünkben: csökkenteni fogja a légszennyezést és az ezzel összefüggő egészségügyi költségeket, új munkahelyek tömegeit teremti, növeli az energiafüggetlenségünket, és tartósan csökkenti a rezsit, amivel legalább részben megtéríti az átállásba fektetett forrásokat. Ahhoz azonban aktív állami szerepvállalásra lesz szükség, hogy az átalakulás költségei ne terheljenek aránytalan mértékben meghatározott társadalmi csoportokat vagy régiókat, hogy az átalakulás minél súrlódásmentesebben tudjon megtörténni, illetve hogy a hasznok képesek legyenek kompenzálni a költségeket, mégpedig minél egyenlőbben eloszolva a társadalom tagjai között.

Amikor ugyanis fogyasztási szokásaink megváltoztatásáról és a szénmentes gazdaságba való átmenet költségeiről beszélünk, egy dolgot mindig érdemes észben tartanunk: az egyes emberek felelőssége még ugyanazon országon belül sem egyenlő mértékű a klímaváltozás előidézésében. A nagyobb fogyasztás vagy a több utazás nagyobb kibocsátással jár, amiből az következik, hogy a jómódúbb polgárok általában nagyobb mértékben járulnak hozzá összkibocsátásunkhoz, mint a szegényebbek. Eközben a klímaváltozás és a légszennyezés hatásai nagyobb arányban sújtják majd a szegényeket, mint a leggazdagabbakat. A fenntartható átállás során mind az igazságosság kedvéért, mind pragmatikus-politikai szempontból különösen nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy ne azok viseljék a terhek nagyobb részét, akinek nemcsak kevesebbjük van, de a problémához is kevesebbet tettek hozzá.

Ez a klímatudatos gazdaságba való átmenet társadalmi elfogadhatósága szempontjából is különösen fontos. Gondoljuk meg: a kibocsátások az energiafogyasztáshoz kapcsolódnak a legnagyobb mértékben, ezért kézenfekvő

lehetne, hogy közvetlenül az áramot, a gázt, a szenet, illetve az üzemanyagot adóztassuk. Ha többet kell fizetni a kibocsátásért felelős szolgáltatásokért és alapanyagokért, az idővel a fenntarthatóbb – és olcsóbb – megoldások felé fogja terelni a fogyasztókat. Igen ám, de ezek a javak aránylag sokkal nagyobb részét teszik ki a szegények kiadásainak, mint a gazdagokéinak – még akkor is, ha utóbbiak abszolút értékben többet fogyasztanak. 2010-ben az átlagmagyar a teljes kiadásainak 16 százalékát költötte energiára, de a társadalom legszegényebb egyharmadánál ez az arány 19 százalék volt.[463] Ezért az átállás végrehajtásakor nem kizárólag fenntarthatósági szempontokkal kell számolnunk: a magasabb energiaadók például növelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, és csökkentik a dekarbonizáció társadalmi elfogadottságát. Az adóemelések könnyen elégedetlenséget szülhetnek, sőt szélsőséges esetben akár zavargásokká is fajulhatnak: mind emlékezhetünk a közelmúltbeli franciaországi sárgamellényes tüntetésekre.

Mindezek okán oda kell figyelnünk arra, hogy a klímaváltozás elleni harc terhei ne sújtsák aránytalanul a szegényeket. Erre – az adók egy részének szociális juttatások révén történő újraelosztása mintájára – hathatós módszer lehet az úgynevezett karbonadó-visszatérítés módszere. A Kanadában 2019-ben bevezetett korrekció[464] lényege az, hogy bár az üzemanyagot vagy a háztartási tüzelőanyagot egységesen megadóztatják, az így befolyó bevételeket egyenlő mértékben szétosztják a háztartások között – aminek eredményeképpen a kevesebbet fogyasztó családok többet fognak visszakapni, mint amennyit befizettek, és csak a legnagyobb fogyasztó háztartásoknak kell viselniük a többletterhet.[465]

Felkészülés az elkerülhetetlenre – a klímaalkalmazkodás

Az eddigiekben arról beszéltünk, hogyan lehetne visszafogni a légszennyezést és lassítani a klímaváltozást. Ám ma már olyan következményekkel is számolnunk kell, amelyek akkor sem lennének elkerülhetők, ha máról holnapra teljesen leállítanánk a gazdasági termelést, és nullára csökkentenénk az ezzel járó kibocsátást. Ezért a kibocsátások csökkentése, az úgynevezett *mitigáció* mellett legalább ilyen fontos az *adaptáció*, vagyis a klímaváltozás következtében fellépő változásokhoz való alkalmazkodás.

Ennek során nem kerülhetjük meg a természetes környezettel való viszonyunk újragondolását. A növényborítottság és a biológiai sokféleség a legolcsóbb és legkellemesebb adaptációs eszköz, amelynek az épített és a természetes környezetre is számos pozitív hatása van, nem beszélve arról, hogy az életünket is kellemesebbé teszi. A természeti rendszerek megóvása és helyreállítása egyaránt segít az éghajlatváltozás elleni küzdelemben és az alkalmazkodásban. A huszonkettes csapdája éppen az, hogy miközben

az éghajlatváltozás csökkenti a biológiai sokféleséget, épp a minél nagyobb biológiai diverzitás lenne az a faktor, amely számos módon segítene lassítani az éghajlatváltozás ütemét.

A növényzetnek a fotoszintézis révén általában is kulcsfontosságú szerepe van a szén-dioxid elnyelésében és tárolásában. De sokkal közelebbi hatást is gyakorolnak az ember életére. A városokban a nagy kiterjedésű, mesterséges beépítettség miatt nyaranta úgynevezett hőszigetek alakulnak ki, vagyis olyan belső területek, amelyeken jó néhány fokkal melegebb van a külterületekhez képest. Egyes magyar városok esetében ez a különbség akár a 8 °C-ot is megközelítheti a nyári időszakban,[466] de a fővárosban is 4–5 fokos különbséget mérhetünk.[467] Ez a nyarainkat megkeserítő jelenség érezhetően enyhíthető a növényeknek köszönhető párologtatás révén – nem véletlen, hogy ma a legtöbb világváros ebbe az irányba halad.

A magyar városokban is számos foghíjtelken lehetne parkokat vagy közösségi kerteket létrehozni. Az egyre több helyen épülő bevásárlóközpontok és irodaházak körüli területrendezés is sokkal több lehetőséget kínál a növényborítottság növelésére, mint amennyi jelenleg megvalósul. Az épületek tetején kialakítható úgynevezett zöld tetők is jó lehetőséget biztosítanak a hőszigethatás csökkentésére, sőt hűtő hatásuknak köszönhetően részben még a légkondicionálást is ki tudnák váltani. A növényborítottság növelése ezek mellett a levegőtisztításban és a zajcsökkentésben is pozitív szerepet játszik.

A biológiai sokféleség megőrzése ahhoz is elengedhetetlen, hogy biztosítva legyenek olyan, a mezőgazdaságban is kulcsfontosságú ökológiai „szolgáltatások", mint például a beporzás vagy a víztisztítás. A természeti környezet értelemszerűen a mezőgazdasági alkalmazkodásban is döntő szerepet játszik: a mezőgazdasági területek erdősávokkal való elválasztása hűtő hatást gyakorol az adott területre, illetve a párologtatás révén szárazabb időben is növeli a csapadék kialakulásának esélyét a területen.[468]

És mindezek mellett természetesen nem elhanyagolhatók a természeti környezet megóvásához kapcsolódó pszichológiai előnyök sem. Az egyre több stresszel terhelt 21. századi életben még inkább felértékelődnek a természetes, természetközeli területeknek a jólléthez kapcsolódó előnyei. Számos boldogságkutatás világított már rá arra, hogy a természettel való szorosabb kapcsolat növeli a szubjektív boldogságérzetet.[469] Ki ne szeretne a városokban is inkább parkok és fák árnyékában élni, mint fülledt, rossz levegőjű betondzsungelben?

A klímaváltozás fő vesztese – Magyarország vízkészlete

Magyarországnak különleges kapcsolata van a vízhez. Erősen kötődünk nagy folyóinkhoz: költészetünkben csak úgy sorjáznak a Dunához, a Tiszához írt versek, és büszkék vagyunk a Balatonra, a „saját tengerünkre". Ki ne hallotta volna még könnyedebb vagy komolyabb közéleti társalgás során, hogy „Magyarország víznagyhatalom"? Nemzeti identitásunk része, hogy Magyarország „vizes" ország, bőséges hidrológiai erőforrásokkal, amelyek jelentős gazdasági előnyök, illetve kellemes kulturális, sport- és szabadidős tevékenységek alapjai. De vajon tényleg ilyen jól állunk vízellátottságban? Valóban ennyire sok és ilyen jó minőségű vizünk van? És hogy fogja érinteni vízkészletünket a klímaváltozás?

Víznagyhatalom, vagy vízszegény ország?

Magyarországon az egy főre jutó felszíni vízkészlet 11 000 m^3/év, ami Európában az egyik legmagasabb érték.[470] Ez az adat némileg mégis megtévesztő. Ha azt nézzük, mekkora az egy főre jutó, hazai lefolyású – vagyis nem külföldről érkező – vízkészlet, akkor ez az érték már csak körülbelül 600 m^3/év.[471] Hazánkban ugyanis az országból kifolyó víz túlnyomó többsége külföldről érkezik, míg a hazai lefolyású vizek aránya mindössze 5 százalék – ez viszont már az egyik legalacsonyabb érték Európában.[472] Ezek a számok már önmagukban elegendők ahhoz, hogy képet alkothassunk róla, a közvélekedéssel ellentétben hazánk mennyire kitett a hasznosítható víz mennyisége szempontjából. Épp ezért különösen fontos, hogy körültekintően gazdálkodjunk a rendelkezésünkre álló vízzel – mind annak mennyiségét, mind pedig minőségét tekintve.

Magyarország alapvetően csapadékban jól ellátott országnak számít. Az évente befolyó nagyjából 107 millió m^3 víz mellett egy átlagos évben ennek valamivel több mint a fele, 55,7 millió m^3 csapadék hullik az országra.[473] Ám itt is szükséges némileg árnyalni a képet: ennek a csapadéknak ugyanis mind területi, mind pedig időbeli eloszlása rendkívül egyenetlen: vagyis vannak csapadékban bőséges régiók és időszakok, de ugyanígy akadnak szélsőségesen száraz területek és hónapok is. Ez pedig megint csak a felelős vízgazdálkodás és a vízvisszatartás fontosságára hívja fel a figyelmet.

Az egyre szélsőségesebb időbeli eloszlás nem kis részben épp a klímaváltozás egyenes következménye. Magyarországon a csapadék mennyisége a jövőben nyáron és télen akár 20 százalékkal is csökkenhet,[474] ám mindeközben radikálisan gyorsulni fog a víz körforgása. Korábban már tárgyaltuk ezt a jelenséget: az átlaghőmérséklet emelkedésének hatására megnő a párolgás sebessége, ennek következtében pedig az egyszerre lezúduló csa-

padék mennyisége is, ami pedig a folyók vízjárását teszi szélsőségesen ingadozóvá. A hatásokat már napjainkban is érezzük: 1998 és 2016 között nagy folyóinkon kilencszer vonult le rekordközeli árvíz, miközben az azt megelőző ötven évben mindössze kétszer regisztráltak ilyen komoly árhullámot.[475] Mindannyian emlékezhetünk még a 2013-as dunai árvízre: akkor volt a valaha mért legmagasabb vízállás Budapestnél, ami mellett sokkolónak hat, hogy csupán néhány évvel később, 2018-ban már minden idők legalacsonyabb vízállást regisztrálták ugyanitt. Öt éven belül a két legszélsőségesebb vízállás, közel két évszázad adataival összevetve.

Ezek a szélsőséges vízállások rendkívül hátrányosan fogják érinteni a hajózást, a turizmust, a mezőgazdaságot, az alacsony vízállású időszakok pedig különösen rossz hatással lehetnek a vizeink minőségére és ökológiai állapotára. Vagyis ha ez az instabilitás tartóssá válik, az ezzel kapcsolatos problémák kezelésének kényszere – annak tetemes anyagi költségeivel együtt – állandó kísérője lesz a hétköznapjainknak. Mindegy, hogy globálisan vagy csak hazánkra koncentrálva értékeljük a helyzetet, a diagnózis ugyanaz lesz: a klímaváltozás egy része már elkerülhetetlen, és az ahhoz kapcsolódó vízválság sem védhető ki. Ha ezt belátjuk, annak is tudatosulnia kell bennünk, hogy vizeink mennyisége és minősége szó szerint létfontosságú lesz a következő évtizedekben – ahogy annak is, hogy a megváltozott éghajlati és vízjárási viszonyokhoz mindenképpen alkalmazkodnunk kell.

Jó víz

A vízügyesek elég közérthetően írják le egy víz minőségét: nemes egyszerűséggel „jó állapotúnak" nevezik az olyan felszíni vagy felszín alatti vizet, amelynek kémiai összetétele megfelel egy meghatározott határértékrendszernek, illetve az esetlegesen a vízben élő természetes ökoszisztéma igényeinek, esetleg az emberi fogyaszthatóság kritériumainak. Nem „jó" például egy tó állapota, ha a beleömlő szennyvíz kritikus mennyisége természetellenesen gyors algásodást indít be, ami aztán csökkenti a víz oxigéntartalmát, ennek következtében pedig elkezdenek kipusztulni belőle a halak és más fajok.[476] Épp az ilyen folyamatok megelőzése érdekében létfontosságú, hogy a vizeink minél nagyobb hányada megőrizhesse a „jó" minősítést.

Ehhez képest Magyarországon a felszíni vizek állapota sajnos a legroszszabbak között van az EU-ban: a Duna magyarországi vízgyűjtő területének 95 százalék nem felelt meg a jó vízfelszín határértékének.[477] De nem sokkal jobb a helyzet akkor, ha – szó szerint – mélyebbre ásunk. Bár felszín alatti vizeink összességében jobb állapotban vannak, ezek esetében is igen

távol állunk attól, hogy általánosságban „jó" állapotról beszélhessünk: ezek több mint harmada nem minősül jó minőségű víznek.[478]

Vizeink állapotára különösen káros hatással van az illegális kútfúrások elterjedtsége. Nem jelentéktelen problémáról beszélünk: hazánkban a fúrt kutak többsége sem engedélyezve, sem pedig bejelentve nincs,[479] amiből egyúttal az is következik, hogy nincs megbízható adatunk az ezekből a kutakból felhasznált víz mennyiségéről. Egyvalamit azonban tudunk: ezek nagyon sokat tudnak ártani ivóvízkészletünknek. A helytelenül fúrt és rosszul szigetelt „sufnikút" ugyanis a felszínről vagy a szigetelőként funkcionáló földrétegekből átereszti és egyenesen a talajvízbe, majd onnan a mélyebben húzódó tiszta rétegvízbe vezeti a háztartási, mezőgazdasági és egyéb szennyező anyagokat. Ráadásul nem nehéz kitalálni, hogy az „ingyen" víz sok mindenre ösztönözheti a fogyasztót, de takarékos és gondos vízhasználatra nem igazán.

Mit jelent mindez? Azt, hogy bár általában víznagyhatalomnak tartjuk magunkat, valójában nagyon rossz gazdái vagyunk ennek a nemzeti értéknek. Vizünk minősége alapján nemzetközi összevetésben is kifejezetten rosszul sáfárkodunk a rendelkezésünkre álló vízkészlettel – mind mennyiségi, mind pedig minőségi vonatkozásban. Ez pedig vizeink ökológiai funkcióját és hasznosíthatóságát (a halászást, a kereskedelmi forgalmat vagy éppen a szabadidős tevékenységet és a turizmust) egyaránt érinti. De mit lehetne tenni, hogy megállítsuk ezt a folyamatot?

A probléma itt is egyszerre érinti az emberek hozzáállását és az intézményi környezet lepusztultságát. Ami az elsőt illeti: sem a vízkészletünkkel szembeni közös felelősségünk, sem mostani állapotuk, sem az azt veszélyeztető fontosabb kockázati tényezők nemigen jelennek meg a magyar közbeszédben, ahogy a polgárok vonatkozó tudásának mértéke sem kielégítő. A víztudatosság növelése azonban olyan stratégiai fontosságú cél, amely többet kíván valamiféle időszakos, látványos infokommunikációs, illetve plakátkampánynál vagy akár jól böngészhető, közérthető adatbázisok nyilvánossá tételénél.

A magyar vízkészlet helyzete szorosan összefügg a víztudományi és vízgazdálkodási intézményrendszer állapotával. A magyar vízügyi szakmát évtizedeken át nemzetközi elismerés övezte, és a magyar vízügyi tudásexport még napjainkban is komoly piaci és presztízsértékkel bír (például a mobilgátak vagy árvízi riasztó és előrejelző rendszerek területén). Ehhez képest ma Magyarországon nemcsak önálló víz- vagy környezetvédelmi minisztérium nincs, de az utóbbi években nemzetközi színvonalú vízgazdálkodási és -kutatási intézményrendszerünk is meggyengült, széttöredezetté vált, módszerei pedig elavultak – mindenekelőtt nem él a 21. század új lehetőségeket kínáló, digitális – big data- és mesterségesintelligencia-alapú – vízgazdálkodási lehetőségeivel. Mindennek az egyre égetőbb szak-

emberhiány mellett az átfogó vízügyi tervezés hiánya is egyenes következménye.[480] Ahhoz, hogy érdemi változást tudjunk elérni, nemcsak a vízügyi oktatás, kutatás és szakemberképzés újjáépítésére és a vízügyi problémák magasabb államigazgatási szintre emelésére, de a vízgazdálkodás integrált rendszerének megvalósítására is szükség van.

A vízminőség javítása mellett a vízmegőrzés is kulcskérdés. A vízvisszatartás történhet tározók építésével, amelyekből ma a Nemzeti Vízstratégia szerint sincs elegendő.[481] Ennek révén belvíz és árvíz idején a felesleges víz egy részét lényegében „eltehetnénk későbbre". De talán ennél is fontosabbak, mindenesetre hatékonyabbak és költségkímélőbbek a természetes vízmegtartási technikák: az ártéri, illetve más vizes élőhelyek visszaállítása (például a Kis-Tiszán vagy a Velencei-tónál), vagy megfelelő művelési ágba (például: rét, legelő) sorolható, elárasztható területek fenntartása. A vizes élőhelyek egyrészt védenek az árhullámoktól, másrészt a tavaszi áradások során sok vizet visszatartanak, vizet biztosítva a növényeknek a nyári, csapadékhiányos időszakban is. Szakértői becslések szerint Európában a vizes élőhelyek kétharmada eltűnt, és Magyarországon is döntő többségük ilyen sorsra jutott.

A vízzel való kapcsolat a vízpartokra épült települések polgárainak életminőségét, hétköznapi jóllétét is döntően befolyásolja. A víznek már a látványa is meghatározó városképformáló, sőt identitásképző elem – a hozzá kötődő élmények, rekreációs lehetőségek, közösségi élmények azonban olyan tartalékot jelentenek, amelyek alapvetően változtathatják meg a városi életet. Magyarország folyóvizei, mindenekelőtt a Duna és a Tisza ma nemcsak a turizmus, de az „őslakosok" szempontjából is városaink legfontosabb alulhasznosított közterületei.[482]

Budapesten például a Kádár-kori funkcionalista várostervezés a hatvanas évektől lépésről lépésre számolta fel az emberek közvetlen kapcsolatát a város folyójával: a Duna partjának funkciója egyre inkább a városi autóforgalom kiszolgálására korlátozódott, a polgárok, illetve a város épített környezete pedig lényegében el lettek vágva a víztől. Partszakaszaink struktúrája, a lépcsős és magas partfalas szakaszok váltakozása önmagában remek lehetőségeket teremtene a víz intenzívebb szabadidős kihasználására – a probléma az elérhetőségből, a tervezetlenségből és a kiszolgáló infrastruktúra ebből eredő hiányából ered. A rakpartjaink mentén húzódó hosszú házsoroknak köszönhetően minden lehetőség meglenne arra, hogy megfelelő támogató kapacitással (vendéglők, boltok, fagyizók és más fogyasztási terek) lehessen kialakítani a budapestiek közvetlenebb Duna-élményét. A többsávos autóutak azonban elvágják és nehezen megközelíthetővé teszik, vagyis összességében eltávolítják a vizet a kikapcsolódni vágyóktól, a keskeny és hirtelen megszakadó gyalogutak pedig erősen korlátozzák a partok élményszerű használatát.[483]

A modern városszervezés Európa-szerte, de Európán kívül is a folyók mint közösségi terek újrafelfedezéséről szól. Az utóbbi egy-két évtized New Yorktól Madridig, Koppenhágától Bangkokig, Tel-Avivtól Ljubljanáig a folyóvíztestek rehabilitációjáról és használatba vételéről, új funkciók felfedezéséről, a városoknak és a városi életnek a víz felé terjeszkedéséről szólt.[484] Természetes vízre épített uszodák, úszóházak, úszóvárosok,[485] az autók helyett az emberek előnyben részesítése.[486] A nemzetközi tapasztalatok ráadásul arra utalnak, hogy attól sem kell félnünk, hogy az intenzívebb lakossági használat végső soron nagyobb vízszennyezéshez vagy a folyók ökoszisztémájának megbomlásához vezetne. Épp ellenkezőleg: a közvetlenebb vízélmény jellemzően inkább az érintett víztestek tisztasága és rendben tartása iránti fokozottabb igénnyel jár együtt: a polgárok sokkal inkább odafigyelnek a fenntarthatósági szempontokra például szavazáskor, ha a vízminőség változását hétköznapi életükben, szó szerint a saját bőrükön tapasztalják meg.[487]

Bár az utóbbi időben hazánkban is történtek részleges előrelépések és ígéretes kísérletek (például a dunakeszi szabadstrand néhány évvel ezelőtti megnyitása, a pesti rakpart egyes szakaszainak újjáépítése, a párizsi mintájú plázs megnyitásával való kísérletezés a Szent István park alatti szakaszon vagy a BKV dunai hajójáratának megindítása), az elszigetelt kezdeményezések mindmáig nem tudtak egységes rendszerré összeállni. A városok „folyóra fordítása" általában megmaradt elkötelezett urbanisták, civilszervezetek és lelkes polgármesterek elszigetelt projektjének, de nem zajlott le az az általános szemléletváltás, amely a folyópartokban nem közlekedési útvonalat, hanem a helyi polgárok birtokát, pihenésük, szórakozásuk és közösségi életük kiemelt helyszínét látja.

Hazánkba mindmáig nem gyűrűzött be a világ nagyvárosaira jellemző „vízforradalom". Pedig a városok víz felé terjeszkedése nemcsak a gazdaságnak és a turizmusnak jó, de segíti a klímaalkalmazkodást (a városi hőhullámok elleni védekezést), és általában is hozzájárul a polgárok jóllétének növeléséhez. Adjuk hát vissza a Dunát a budapestieknek! Adjuk vissza a Tiszát a szolnokiaknak, a szentesieknek, a szegedieknek! Nyissuk meg az utat a magyarok számára legfontosabb természeti erőforrásuk: saját folyóvizeik felé!

Ivóvizünk állapota és elérhetősége

Bár a Föld területének közel háromnegyedét víz borítja, ennek kevesebb mint három százaléka iható, és még ennek a kevésnek a jelentős része is elérhetetlen számunkra (például azért, mert gleccserekben vagy a sarki jégben van elzárva). Mindeközben a gyarapodó emberiségnek egyre több víz-

re lenne szüksége: 1960 óta az egy főre jutó, elérhető ivóvíz mennyisége több mint felével csökkent, aminek következtében ma a világ népességének 40 százaléka vízproblémákkal szembesül. Becslések szerint 2030-ra a világ vízigénye ugyancsak 40 százalékkal fogja a meghaladni a rendelkezésre álló vízkészletet.[488]

A növekvő igényt csak súlyosbítja az ember közvetlen szennyező tevékenysége, illetve a klímaváltozás hatásai, amelynek nyomán népes térségek válnak sivataggá. Ezért a 21. században az ivóvíz az egyik legértékesebb erőforrásnak fog számítani, amelyért az államok szükség esetén akár véres konfliktusokba is fognak bocsátkozni. Magyarországot ez utóbbi veszély talán még nem fenyegeti – ivóvizünk minősége és hozzáférhetősége azonban minket is komoly kihívások elé fog állítani.

Vezetékes vizet mindenkinek – de honnan?

Hazánkban ma a lakosság több mint 98 százaléka számára elérhető a közüzemi vízellátás – még a legalacsonyabb hozzáférésű Bács-Kiskun megyében is 88 százalék körüli az arány.[489] Ez meglehetősen jó adatnak tűnhet, ám a statisztika olykor fényesebb képet nyújt a valóságról. A közüzemi hozzáférésbe ugyanis Magyarországon azokat a háztartásokat is beleszámolják, amelyek esetében az ellátás nem lakáson vagy a házon belül, hanem például közkútról megoldott. Vagyis olyan családokat is ideszámítunk, amelyek számára az elérhető közüzemi vízellátás a valóságban annyit jelent, hogy háromszáz méteres körzetben van közkút. Ma még csak megbízható becslésünk sincs arról, hogy ez a probléma hány háztartást is érinthet: abból kiindulva azonban, hogy például csak Ózdon néhány évvel ezelőtt még ezer család vezetékes víz nélkül élt,[490] arra következtethetünk, hogy a probléma legalábbis tízezres nagyságrendben érinti a magyar polgárokat *(37. ábra)*.

Hasonlóan felemás képet kapunk akkor is, ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen víz is folyik a csapokból. A hivatalos adatok alapján a magyarországi ivóvíz minősége megfelelőnek tűnhet: egy 2017-es vizsgálat során például a minták több mint 99 százalékában a legtöbb vízminőségi faktor eredménye elfogadható volt.[491] Ám némileg ez az eredmény is félrevezető: az ivóvíz-szolgáltatók felelőssége ugyanis csak az úgynevezett szolgáltatási pontig – vagyis lényegében a vízóráig – terjed. Tehát ami innentől a házak és lakások csőrendszerében történik, az már az épület tulajdonosainak a felelőssége. Márpedig a tulajdonosok információhiány vagy pénzügyi erőforráshiány miatt sokszor nem cserélik ki a régi vezetékeket – vagyis a víz sokszor sokkal szennyezettebben kerül a poharunkba, mint a vízminőséget ellenőrző szakemberek mikroszkópja alá.

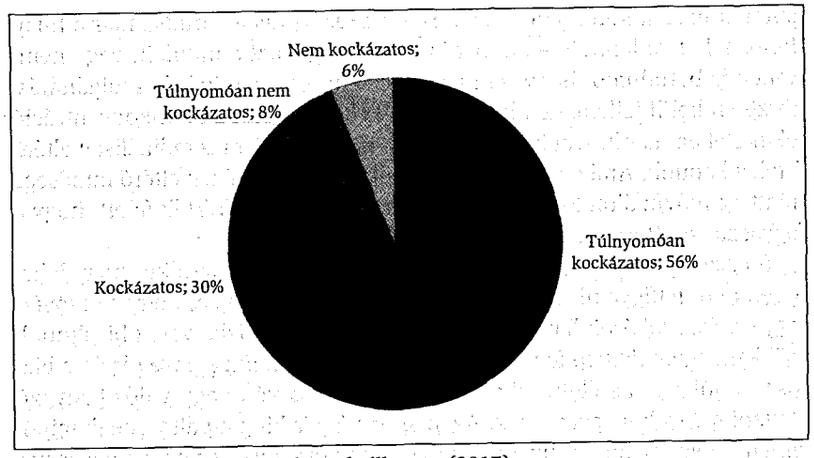

37. ÁBRA • *A hazai ivóvízrendszerek állapota (2017)*
Forrás: Századvég 2018 alapján saját szerkesztés

Ivóvizet mindenkinek – de milyet?

Az elmúlt évtized egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy jelentősen sikerült csökkenteni Magyarországon az ivóvíz magas arzéntartalmát. Az ilyen ivóvíz fogyasztása hosszabb távon rákos megbetegedéshez vezethet, de a várandós anyák és kisgyermekek esetében már rövid távon is igen veszélyes. A probléma gyökerei szó szerint nagyon mélyre nyúlnak: felszín alatti vizeink viszonylag magas arzénkoncentrációjának főként geológiai okai vannak. Az utóbbi tíz év során azonban számos, részben az EU által támogatott arzénmentesítési program nyomán sikerült érdemi javulást elérni. 2010 környékén még nagyjából négyszáz település esetében mértek az uniós határértéknél magasabb arzénkoncentrációt; 2019-re ez a szám tizenhatra csökkent.[492]

Ahogy az arzénszennyezés problémája fokozatosan megoldódni látszik, úgy kerül előtérbe az ólomszennyezésé. Ha ebből a nehézfémből túl sok kerül a szervezetbe, az vérszegénységet eredményez, árt az idegrendszernek, a vesének és a szívnek. Ehhez képest egy 2019 májusában készült kimutatás szerint Budapesten minden ötödik háztartás érintett lehet. A probléma főleg az 1945 előtt épült társasházakra jellemző, elsősorban a régi csövek miatt.[493]

És itt válik komoly problémává, amit korábban már említettünk: hogy a szolgáltató felelőssége csak a vízóráig tart. Ennek megfelelően a régi vízvezetékekből történő kioldódás elkerülésére a legtöbb ólom gerincvezetéket már kicserélték, és már a bekötő vezetékek cseréje is folyamatban van.[494] Ám a fennmaradó, potenciális szennyezési források jelentős része a szol-

gáltatók hatáskörén kívülre esik, és a veszélyforrás elhárítása már a tulajdonos feladata lenne[495] – aki pedig vagy elvégzi ezt a munkát, vagy nem. Ennek is betudható, hogy míg az arzénszint egy-egy ivóvíz-szolgáltatási körzeten belül jellemzően hasonló értékeket mutat, az ólomkoncentráció tekintetében már házról házra, sőt akár lakásról lakásra is radikálisan eltérő értéket kapunk. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy vezetékek eltérő minősége miatt az ivóvíz ólomtartalma úgy lehet messze a határérték felett, hogy a fogyasztó adott esetben nem is tud róla.

Sokszor pedig tud róla, mert a szennyezés olyan mértékű, hogy lehetetlen nem felfigyelni rá. Így azon sem lepődhetünk meg, hogy az ivóvízfogyasztási szokások hazai alakulása alapján a csapvízbe vetett bizalmunk csökken: egyre többen fogyasztanak palackos vizet. Ezt persze részben biztosan a jólét és az *életmód* változása, esetleg a vélt vagy valós kedvező élettani hatások magyarázzák. Az azonban így is kiugró változásnak minősíthető, hogy az utóbbi tizenöt évben az egy főre jutó ásványvízfogyasztás hazánkban több mint a duplájára nőtt.[496] Külön probléma, hogy az ásványvizet jellemzően műanyag palackban értékesítik, amelynek az előállítása és hulladékként való kezelése is komoly terhet jelent a környezetnek.

Annak érdekében, hogy a csapvíz kiváltása a jövőben ne folytatódjon, helyre kell állítani a csapvizünk iránti bizalmat a magyarokban. Ennek érdekében – a jelenlegi támogatott vízvezetékhálózat-korszerűsítési programok fenntartása és bővítése mellett – mindenekelőtt az átláthatóságot kell növelni. Folyamatosan kellene frissíteni és mindenki számára könnyen elérhetővé tenni az ivóvízminőségi adatokat. Az információk nyilvánossága a legfontosabb ösztönző: az emberek egészen máshogy viszonyulnának saját lakóhelyük rendben tartásához, ha tudatában lennének, milyen egészségügyi kockázatoknak teszi ki őket és gyermekeiket a mostani helyzet.

MI A TANULSÁG?

- Környezetünk tisztasága, rendezettsége mentális jólétünket is meghatározza. Polgári szocializációnk alapját kell képeznie a normakövetésnek, a *másokra* és környezetünkre való odafigyelésnek.
- Egyre kevesebb helyünk van egyre több hulladék számára. A megelőzés és feldolgozás új módszerei révén fenntarthatóvá kell tennünk hulladékgazdálkodásunkat.
- Nem a tízmilliós Magyarország fogja megmenteni a Földet a klímaváltozástól, de ez nem ment fel bennünket a cselekvés kötelezettsége alól. A klímaadaptáció és a gazdaság zöld átállása nem külső kötelezettség, hanem legelemibb önérdekünk: döntő lesz a kis országok versenyképessége szempontjából, ki ér el az elsők között az átalakuló világgazdasági rendbe.

VI. SIKERES ORSZÁG

Fő erőforrásunk az ember

Ebben a kötetben végig arra a kérdésre keressük a választ, hogyan képzelhetünk el egy sikeres Magyarországot a 21. században. Az érdekel bennünket, hogy a következő tíz év alatt miképpen állítanánk új, sikeresebb pályára hazánkat. Az előző fejezetekben egy okos nemzet képét körvonalaztuk, amely erős, összetartó és jövőorientált közösségként működik. Amelyik nemcsak néhány kiváló elmére, hanem az átlag magyar tudására és képességeire is büszke lehet. Arra is kitértünk, hogyan teremthetnénk tiszta, rendezett, áttekinthető és fenntartható környezetet közös jövőbeni életünkhöz. Meggyőződésünk, hogy a következő évtizedben és azután is ezek lesznek egy ország kitörésének fő peremfeltételei: az tudáson alapuló, jövőorientált nemzettudat és az emberek életminőségét, biztonságos jólétét lehetővé tevő, átfogóan értelmezett tisztaság.

Most azt fogjuk közelebbről megvizsgálni, hogy az eddig elmondottak, a ma ismert adottságok és tendenciák alapján hogyan tölthetnénk fel tartalommal ezeket a kereteket. Ha valaki egyszer csak a kezünkbe adna egy varázspálcát, mi lenne az első, a második, a harmadik, az ötödik dolog, amire azt használnánk? Milyen vezérlőelvnek kell irányítania a következő évtized döntéshozatalát? Mi tűnik különösen fontosnak a 21. században a munka, a versenyképesség és a jóllét szempontjából?

Figyelmünket először is arra fogjuk összpontosítani, hogy merre keressük Magyarország helyét a nagyvilágban. Hogyan reagáljunk a korábban ismertetett nemzetközi tendenciákra, és hova helyezzük a hangsúlyt a jövőben a világban való tájékozódás során? Ezt követően ráközelítünk hazánkra, és számba vesszük, hogy a hosszú távú gazdasági növekedést meghatározó nagy, makrogazdasági kategóriák (fizikai és humán tőke, technológia) közül miben vagyunk jók és miben tudnánk még jobbak lenni. A szemléletünk mindvégig a gazdaság egészére irányul, vagyis nem megyünk le a szektorok, ágazatok, alágazatok, pláne nem a termékek és termékcsoportok szintjére. Inkább irányelveket, általános ajánlásokat fogunk megfogalmazni, amelyek a közeljövő konkrét szakpolitikai döntéseinek hátterét adhatják. Be fogjuk mutatni, hogy mely tényezők adhatnak okot *optimizmusra* hosszú távú fejlődésünk lehetőségeivel kapcsolatban. Ezt követően ajánlásokat fogalmazunk meg arról, hogyan lehetnénk még jobbak: mely területeken és milyen irányban léphetnénk tovább.

1. HELYEZKEDÉSÜNK A VILÁGBAN – ÚJ IRÁNYOK A 21. SZÁZADBAN

A következő években meg kell kezdenünk eddigi külpolitikai gondolkodásunk új alapokra helyezését. A 21. századra nemzetközi tájékozódásunknak a rendszerváltás idején kiérlelt elvei több ponton is idejétmúlttá váltak, miközben az új 21. századi világrend új témákat és prioritásokat emel be a döntéshozatal horizontjába. Magyarországnak mind a nemzetközi erőviszonyok destabilizálódására, mind az államok közötti konfliktusok megváltozására, mind pedig a napjainkban újonnan felemelkedő régiók és országok megerősödésére vagy a határon túli magyarok helyzetének megváltozására időben el kell kezdenie a felkészülést.

A világrend változása – a keleti nyitás és az atlantizmus kibékítése

A nemzetközi rend általánosságban aligha fog gyökeresen átalakulni a következő évtizedben, a korábban tárgyalt trendek azonban finomhangolásra késztetik a magyar külpolitikát. Továbbra is az Egyesült Államok marad az egyetlen szuperhatalom, de idővel egyre kevésbé lesz képes betölteni a globális csendőr szerepét. Kína hosszú távú kihívója lesz Amerikának, de a hidegháborúhoz hasonlóan közvetlen összetűzésekre várhatóan nem fog sor kerülni. A legvalószínűbb forgatókönyv szerint az évtized végéig folyamatossá válhatnak a kereskedelmi és kibervillongások; utóbbiak célpontjai mindkét oldalon a legmeghatározóbb vállalatok közül fognak kikerülni. Ezen összetűzések jelentős járulékos veszteségeket okoznak majd az EU tagállamainak, így Magyarországnak is. A hazánkat érintő fenyegetések miatt növelni kell a titkosszolgálatoknál a kibervédelemmel foglalkozó, korszerű tudással bíró és gazdasági kérdésekben is naprakész szakértők számát. Nem állhatunk ki fedetlen mellkassal a világba. Ahogy a modern időkben ez jól felszerelt, nagy létszámú sorköteles katona hadban tartását jelentette, a jövőben csak az az ország maradhat talpon, amely korszerű és folyamatos megújulásra képes kibervédelmi arzenállal rendelkezik.

Az szinte biztosra vehető, hogy a legtöbb országnak választania kell a Kína-barát és az atlantista politika között. A hintapolitika túl költséges – békítsük ki egymással a keleti nyitást és az atlantizmust! Ázsiai kapcsolatépítésünk során Kína helyett az atlantista elkötelezettségű országok felé kell nyitnunk. Ezekben tudunk jobban érvényesülni, és ez jár kisebb járulékos költséggel és kockázattal. Kína természetesen fontos kereskedelmi partner marad, de a külkereskedelmi adatok is azt mutatják, hogy a kisebb ázsiai országokban alacsonyabb befektetés és politikai költségek árán összességében nagyobb profit érhető el. Kína-politikánk tervezésekor a vágyott – és kétséges értékű – haszon mellett végre a hosszabb távú költségeket is számba kellene vennünk, amelyek elsősorban az atlanti és az európai uniós politika oldalán keletkeznek. Hosszú távon nem szabad a kínaiak trójai falovának szerepét játszanunk az Európai Unió megosztásában.[497]

Változó hangsúlyok – új magyar regionális stratégiát

Az EU-n belül a következő évtizedben növekedni fog a tágabb regionális integrációk érdekérvényesítő képessége, és a koronavírus-válság egyik valószínű következménye is a még inkább erősödő politikai és gazdasági regionalizáció lehet. E folyamatok alapján a mindenkori magyar kormánynak regionális politikáit is új alapokra kell helyeznie, mindenekelőtt a visegrádi együttműködés visszaszorulása és Románia erősödő jelenléte miatt. A lengyel hatalmi érdekek ugyanis a V4 helyett a Három Tenger Kezdeményezés (TSI) és a Bukaresti Kilencek (B9) irányába fogják tolni a regionális együttműködést, amelyekben Lengyelországgal együtt Románia is kiemelt szerepet játszik. A regionális politikát a jövőben nem egyetlen kiemelt együttműködés, hanem több, területileg jelentős, de messze nem teljes átfedést mutató, szakpolitikánként elkülönülő szervezet fogja képviselni.

Magyarországnak is meg kell találnia a számára ideális regionális együttműködési formákat. Ennek során a következő szempontoknak kell érvényesülniük: a kiemelt fontosságú integrációknak magukban kell foglalniuk azokat az országokat, ahol jelentős számú magyar él; kellően sok EU-s tagállamnak kell részt vennie bennük az uniós koordináció és döntéshozatali mechanizmusok miatt; ezáltal pedig új piacokat kell tudnunk megnyitni általuk; illetve olyan együttműködésekbe kell nagy energiákat fektetnünk, amelyekre elhelyezkedésünk és jelenlegi szövetségi rendszerünk okán kellő hatást tudunk gyakorolni, így nem kényszerülünk majd arra, hogy alárendelt szerepet játsszunk szövetségeseink mellett.

Eddig is egy kiemelt stratégiai szempont vezérelte külpolitikai helyezkedésünket, és ez a jövőben sem változhat: Magyarország egyetlen fontos regionális kezdeményezésből sem maradhat ki. A V4 esetleges visszaszorulására felkészülve másodlagos struktúrák építését is támogatnunk kell, amelyekben lehetőség szerint vezető szerepre kell törnünk.

A fenti földrajzi szempontrendszernek egyetlen jelenlegi együttműködés felel meg: a Duna Régió Stratégia. A magyar kezdeményezésre létrejött integráció azonban ma alapvetően fejlesztéspolitikai irányelvek laza érvényesítésére korlátozódik. A következő évtizedben legelemibb érdekeinket szolgálná, hogy ezt a regionális szövetséget külgazdasági és külpolitikai tartalommal tudjuk megtölteni.

Nyitás, de merre? – Hol képviseljük a magyar cégek érdekeit?

Magyarországnak a következő években arra kell törekednie, hogy minél hatékonyabban képviselni tudja azt a nagyjából fél tucat külföldön is versenyképes, valódi értékeket teremtő hazai céget, amely 2030-ig fontos szerepet játszhat a nemzetközi piacon. A magyar államnak ez ma is deklarált célja, ám a sikeres nemzetközi példák azt mutatják, hogy a méretükben hozzánk hasonló gazdaságoknak a kiugrást nem a távoli országokban, hanem a saját szomszédságukban érdemes keresniük. Ez pedig egészen új megvilágításba helyezi eddigi mozgásunkat és hosszú távú partnerségeinket – mindenekelőtt a nagy, javarészt már zsúfolt keleti és távol-keleti piacokon való helykeresésünket.

Ausztria számára például az utóbbi években a közép-európai régióban eszközölt export- és befektetésfejlesztési kísérletek térültek meg a leglátványosabban. Ha hazánkat nézzük, közel húsz év keleti nyitási politikája után is elég egyértelmű az egyenleg: a Romániába irányuló magyar export értéke közel kétszerese a kínai exportunknak, míg a nyugat-balkáni vagy az ukrán export szintén meghaladja a Kína felé történő kivitelünket. A Wizz Air vagy az OTP által a közelmúltban Ukrajnában eszközölt befektetések ugyancsak látványosan mutatják, merre lehet keresnivalója Magyarországnak.

Fel kell ismernünk, hogy a hazai vállalatok számára az esetek többségében kizárólag az adta a versenyelőnyt a nyugat-balkáni és kelet-európai régióban, hogy hajlandók voltak akár nagyobb kockázat vállalása mellett is idejekorán betörni a piacra. Ha a közeljövőben ezeknek az országoknak a felzárkózása a mai politikai és gazdasági kockázatokat is csökkenteni fogják és lehetőség nyílik a nyugat-európai vállalatok megjelenése számára, ezeknek a cégeknek is sokkal élesebb versenyben kell majd helytállniuk. Ezért sürget az idő: tudatosan törekednünk kell arra, hogy akár kormányzati-diplomáciai eszközöket is bevetve megerősítsük a jelenlétünket néhány kiemelt hozamot ígérő országban, mindenekelőtt Ukrajnában, Moldovában, Macedóniában, Szerbiában vagy egy estleges politikai fordulat esetén Belaruszban.

Ez persze nem azt jelenti, hogy nem kellene keresnünk a lehetőségeket az új piacokra történő belépéshez, különösen a következő években, amikor a világgazdaság erőviszonyait újonnan felemelkedő és egyre fogyasztóképesebb piacok fogják átszabni. Ahhoz, hogy Magyarország profitálhasson a nemzetközi környezetben zajló jelenlegi folyamatokból, mindenekelőtt a délkelet-ázsiai térségben kell növelnie a jelenlétét. Kínai kitettségünk már ma is túl nagy, politikai értelemben és a külkereskedelem bővítésére fordított erőforrások terén egyaránt – miközben a gazdasági hasznok messze elmaradnak a lehetséges politikai kockázatoktól. Kína viszonya az EU-hoz, illetve az USA-hoz egy ideig még folyamatosan romlani fog, így mi is egyre nehezebben tudunk majd külön üzleteket kötni ezen az amúgy is túlzsúfolt piacon. Az alacsonyabb nemzetközi politikai kockázatok mellett a dinamikusabb gazdasági bővülés és a további növekedési potenciál is erősebb jelenlétet indokol ugyanakkor például Vietnámban, Indonéziában, Malajziában és más, kisebb feltörekvő délkelet-ázsiai országokban – mindenekelőtt Kambodzsában és Laoszban, amelyeket Magyarország már csak méretük okán is inkább kezelhet partnerként, mint a hatalmas Kínát. A magyar kormánynak különös gondot és sok pénzt kellene fordítania olyan szakemberek képzésére, akik értik a régiót és beszélik a nyelveket.

India dinamikusan növekvő világgazdasági szerepe miatt itt is lehetőleg még időben el kell kezdenünk növelni a jelenlétünket. Mivel régiós versenytársaink ezen a területen le vannak maradva, fontos lenne további befektetéseket eszközölnünk itteni pozíciószerzésünkre. Indiában már csak azért is nagyobb előnnyel indulunk számos kisebb lehetséges ázsiai partnernél, mert az angol nyelv széles körű ismerete miatt itt a nyelvi akadályok is marginálisnak tekinthetők. Persze az indiai piacot nem mi fedeztük fel: aki hosszú távra szeretne befektetni, ma mind Delhiben vagy Mumbaiban igyekszik megtalálni a számítását – vagyis a piac középpontja igazából már megtelt. Ám az ilyen hagyományos gazdasági központok mellett Magyarország kisebb indiai államokban és városokban is megpróbálhatna tájékozódni, amelyek alacsonyabb fejlettségi szintjük miatt eddig nem álltak a nyugati befektetők érdeklődésének homlokterében. Nem kizárólag a kormánynak, hanem Budapestnek is fontos szerepe lenne ezen a területen, hiszen a fővárosnak Ázsián belül jelenleg egyedül Kínában és Iránban vannak testvérvárosi és partneri kapcsolatai.

Ki kell alakítani és újra kell gondolni segélyezési politikánk alapjait, és meg kell sokszorozni az Afrikával foglalkozó hazai szakemberek létszámát. Az afrikai növekedés azonban Délkelet-Ázsiához hasonlóan indokolttá teszi, hogy mind diplomáciai, mind gazdasági eszközökkel igyekezzünk jobban megvetni itt a lábunkat. Tovább kell növelnünk afrikai képviseleteink számát, és versenyhelyzetünk javítása érdekében itt is olyan országokra érdemes fókuszálnunk, ahol ma még kisebb a tolongás. A manapság állandóan emlegetett nigériai piac helyett ilyen célpont lehet az olajkincse miatt gazdag Angola, amelynek jelenlegi felső vezetése közül sokan tanultak hazánkban. Emellett kiemelten fontos partnerré válhat Etiópia, amely az elmúlt másfél évtizedben évente átlagosan 10 százalékkal növelte GDP-jét, vagy Mozambik és Tanzánia, ahol jelentős szénhidrogén-vagyon kitermelésébe kezdtek bele.

Ennek érdekében segélyezési politikánkban is új fejezetet kell nyitnunk, már csak azért is, mert erre számos nemzetközi egyezményben kötelezettséget vállaltunk – többek között azzal, hogy 2016-ban harmincadik tagként csatlakoztunk az OECD Fejlesztési Segítségnyújtási Bizottságához. Ez a vál-

lalás azt jelenti, hogy jelentősen növelni fogjuk itteni ráfordításainkat.[498] OECD-elvárás az is, hogy szegényebb európai országok helyett, mint Moldova, Szerbia vagy Ukrajna, amelyekbe eddig gyakorlatilag az összes magyar támogatás áramlott, legalább minden második forintot Afrikában költsünk el. De nekünk sem lehet célunk, hogy ezeket a támogatásokat nyugati donorokon keresztül juttassuk célba: hazai civil- és segélyszervezetek bevonásával, illetve támogatásával jelentősen tudnánk növelni a fejlődő országokról való tudás- és kapcsolati tőkénket, miközben növelhetnénk azoknak a szakembereknek a számát, akik a későbbiekben a hazai piaci szereplők hídfőállásainak kiépítésében is fontos szerepet vállalhatnak.

Fogyó diaszpóra, változó politikai környezet – a határon túli politika

A közvetlen környezetünkben olyan időszakra kell felkészülnünk, amikor a határon túli magyarok politikai képviselete már csak demográfiai okokból sem lesz biztosítható, ez pedig alapvetően fogja megváltoztatni a magyar külpolitika mozgásterét.

Szlovákiával kapcsolatban a mindenkori magyar kormány már eddig is súlyos dilemmákkal szembesült. Az ország euroatlanti csatlakozását követő évtizedben tovább gyorsult a szlovákiai magyarok asszimilációja *(38. ábra)*, miközben a magyarság politikailag látványosan megosztottá vált. Ez a megosztottság odavezetett, hogy a 2019-es választásokon nem jutott magyar képviselő az Európai Parlamentbe, a 2020-as választásokon pedig mindkét magyar párt látványosan megbukott.

Ebben a helyzetben két lehetséges út áll a magyar kormány előtt. Az egyik az, hogy erősíti az etnikai politikát, felnagyítja a konfliktusokat, és az elmúlt évek tárgyalásos módszerét feladva visszatér a nyílt konfrontációhoz. Ez növelheti a magyarok hajlandóságát egyrészt a politikai részvételre, másrészt az etnikai alapon történő választásra. Ennek a politikának, azonban szinte biztosan áldozatul esne a regionális integrációs politika, miközben a jelenlegi EU-politikát is rombolná.

A másik, óvatosabb út több anyagi ráfordítást igényel. Ebben az esetben a magyar kormány jelentősebb forrásokat fordítana egy új vagy teljesen megújuló politikai platform támogatására: magára vállalhatná az ehhez szükséges szakemberek képzési költségeit, és más országokhoz hasonlóan növelné a helyi média anyagi támogatását, esetleg Budapestről irányított új médiumok létrejöttét. Újabb jelentős infrastrukturális beruházásokkal kölcsönösen előnyös gazdasági vonzáskörzetté alakítaná Dél-Szlovákia egyes leszakadó magyarlakta területeit, például a szlovákiai regionális centrumoktól távoli, de a budapesti tágabb agglomerációba könnyedén integrálható Ipolyságot. Végezetül az oktatás és a kultúra területein többet lehetne invesztálni a fiatalokat megcélzó programokra is.

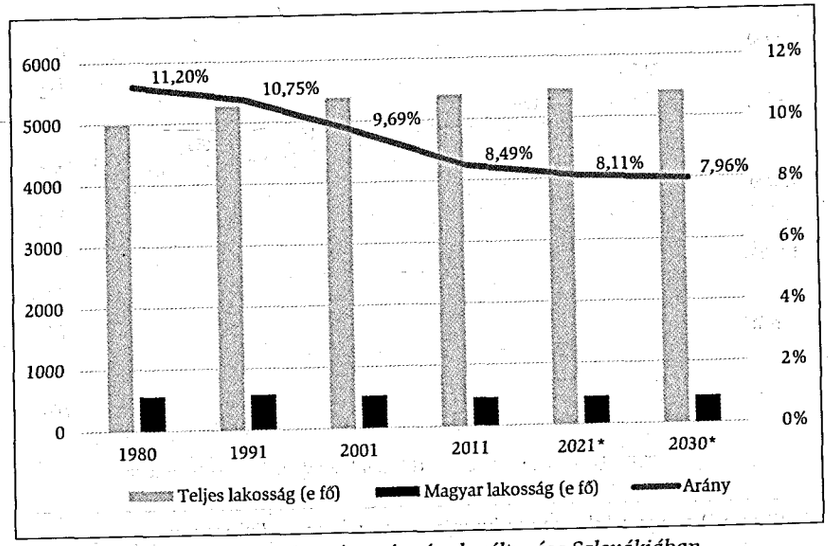

38. ÁBRA • *A magyar lakosság számarányának változása Szlovákiában*

Forrás: PopulationPyramid, Romania 2019, Új Szó (Czímer 2019) és Hablicsek László (2005) adatai alapján saját szerkesztés

* Előrejelzés

Romániában Szlovákiához hasonló folyamatok zajlanak le, ugyanakkor a Partium és Székelyföld viszonylatában is sajátos, egymástól is nagymértékben eltérő politikai kontextussal kell számolni. Nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedben a magyar politikai vezetés ez utóbbira helyezte a hangsúlyt, és gyakran a székelyekkel azonosította a teljes romániai magyarságot. Ez tükröződött a Magyar Polgári Párt létrehozásában is, amely erőteljes támogatást kapott Budapestről, és amely nyíltan a Székelyföldre kívánta helyezni a romániai magyar képviselet motorját az RMDSZ-szel szemben.

Figyelembe véve, hogy Románia határai között élő magyarok száma csökken *(39. ábra)*, a nem nemzetiségi alapon szavazók száma pedig folyamatosan növekszik, az ötszázalékos romániai parlamenti küszöb megugrása 2030-ra már problémát jelenthet. Addig azonban kezelhető a helyzet, amíg a romániai választási szabályokon nem változtatnak. A jelenleg hatályban lévő alternatív küszöb értelmében azok az indulók is megugorják ugyanis a választási küszöböt, amelyek legalább négy megyében megkapják az érvényes szavazatok legalább húsz százalékát. Amennyiben ennek megváltoztatása napirendre kerül 2030-ig, az a kétoldalú kapcsolatok azonnali elmérgesedéséhez vezethet.

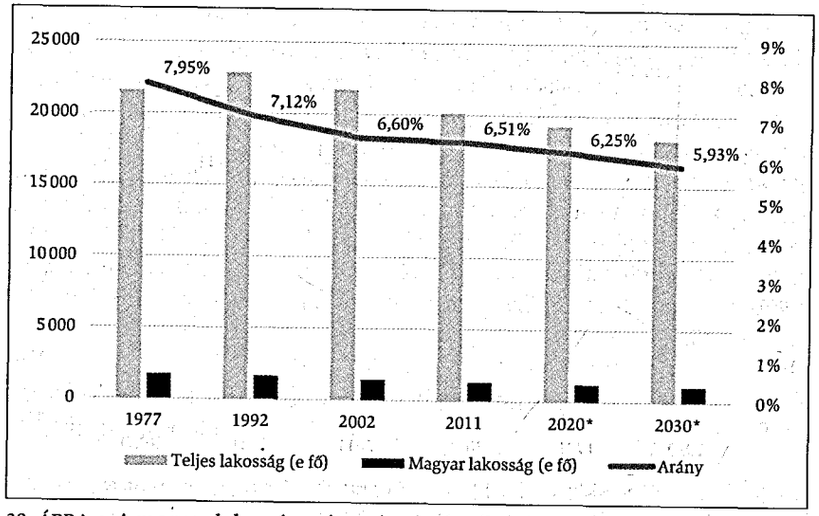

39. ÁBRA • *A magyar lakosság számarányának változása Romániában*

Forrás: Maszol 2019, a PopulationPyramid, Romania 2019 és a Román Statisztikai Hivatal (National Institute of Statistics) adatai alapján saját szerkesztés

* Előrejelzés

A szlovák példa bizonyította, hogy a mindenkori magyar kormány nem engedheti meg két etnikai párt versengését a magyarok szavazataiért. Ma azonban még nem látható, hogy egy ilyen felőrlő versenynek Romániában hogyan lehetne elejét venni.

Szerbia azon kevés szomszédos országok egyike, amelyekkel az elmúlt évtized folyamán jelentősen javultak a kapcsolataink. A korábban soknemzetiségű Jugoszláviában, majd Szerbiában a számos nemzetiség egyikeként a magyar kisebbség, ha nem is játszott marginális szerepet, mégsem volt meghatározó. A koszovói traumát nyögő, az EU-csatlakozásban reménykedő belgrádi politika számára azonban a magyarok felértékelődtek.

Jelenleg a magyarok alkotják Szerbia messze legnagyobb létszámú kisebbségét. Az ő helyzetük és a nekik biztosított jogok nemcsak a koszovói kérdés tárgyalásakor, az ottani szerbek jogaiért való küzdelemben jelent fontos referenciát, hanem az EU-csatlakozási tárgyalások során is Brüsszelben. Ezzel párhuzamosan a szerbiai magyarok kedvező helyzete a magyar külpolitika támogatásának is feltétele, miközben számarányuk és demográfiai helyzetük lehetetlenné teszi, hogy erős belpolitikai tényezővé válhassanak *(40. ábra)*.

A látszólag sikeres kisebbségpolitika ebben a dimenzióban egy fontos tényezőnek is köszönhető: a Szerbiára és Ukrajnára fordított források jelentősen nagyobbak a többi szomszédos országban elköltött összegeknél.

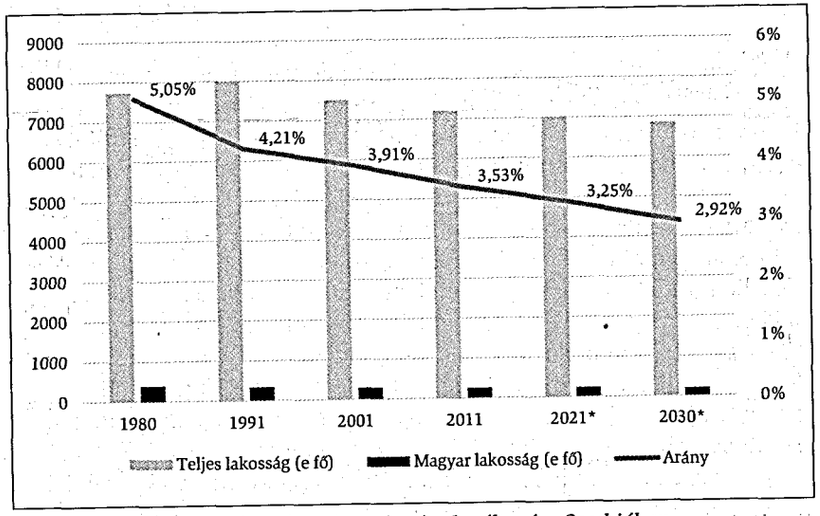

40. ÁBRA • *A magyar lakosság számarányának változása Szerbiában*

Forrás: a Szerb Statisztikai Hivatal (Population projections) és a United States Census Bureau (PopulationPyramid, Serbia 2019) adatai alapján saját szerkesztés

* Előrejelzés

Az ennek a két országnak juttatott támogatásokat ugyanis el lehet számolni nemzetközi fejlesztésként, tekintettel arra, hogy mindkét ország szerepel az ENSZ-nek a fejlesztésre szoruló országokról szóló listáján. Nem véletlen, hogy ez a két ország volt évtizedekig a magyar fejlesztési segélyezés két kulcsállama. Ez azonban lassan megváltozik, és egyre inkább közel-keleti és szubszaharai afrikai projektek válnak meghatározóvá. Ennek ellenére a magyar kisebbségnek juttatott egy főre jutó támogatás mértéke sok helyen vonzóbbá teszi a magyar kisebbségi intézményeket (iskolákat, kulturális központokat) a többségi infrastruktúránál.

Szerbia szempontjából az EU-csatlakozásnak és az ehhez vezető vállalásoknak legalább addig nem lesz alternatívájuk, amíg maga a csatlakozás nem fog megtörténni a következő évtizedben. A magyar állam a következő évtizedben továbbra is támogatni fogja Szerbia EU-csatlakozási törekvéseit, ugyanakkor megpróbálja megteremteni azokat a garanciákat is, amelyek biztosítják, hogy a szerb kormány hosszú távon is elköteleződjék a kisebbségi jogok garantálása mellett.

Az elmúlt évtizedben a munkaképes korúak elvándorlásával az ukrajnai magyar közösség demográfiai szempontból összeroppant. Számításaink szerint 2030-ig egyhatodával fog csökkenni a magyar kisebbség létszáma, részben a további elvándorlás hatására, amit a kettős állampolgárság megkönnyít, részben pedig a kárpátaljai magyarok korösszetétele miatt. Mind-

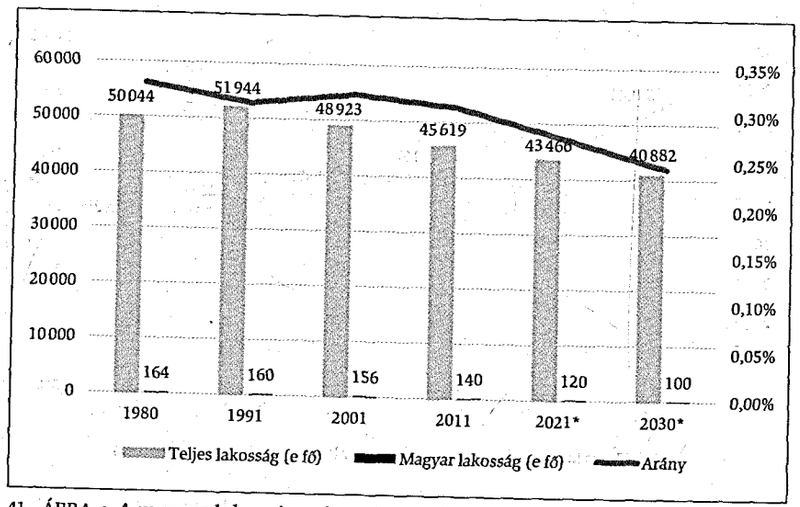

41. ÁBRA • *A magyar lakosság számarányának változása Ukrajnában*

Forrás: a PopulationPyramid, Ukrajna 2019, a Summa 2017 (Badó 2018) adatai alapján saját szerkesztés

* Előrejelzés

eközben 2019-ben már hivatalosan is tizenötezer ukrán dolgozott Magyarországon,[499] és a jelenlegi trendek alapján a számuk 2030-ra a százezer főt is meghaladhatja. 2030-ban várhatóan több ukrán állampolgár lesz Magyarországon, mint magyar nemzetiségű Ukrajnában *(41. ábra)*.

A magyarok jogainak garantálása az ország euroatlanti aspirációitól függetlenül nem lesz az ukrán politika prioritása, a magyar külpolitika pedig az egyes önkormányzatok szintjén is legfeljebb részsikerekre lehet majd képes. Ugyanakkor a kölcsönösség kérdését az ukrán fél már beemelheti a kétoldalú kapcsolatok kérdései közé, arra hivatkozva, hogy a Magyarországon élő, növekvő méretű ukrán közösséget hasonló jogok illetik meg, mint a magyarokat. 2030-ig a határon túli politikának ez a dimenziója el fog halványulni, a jelenleg feloldhatatlannak tűnő konfliktus pedig elveszíti az értelmét. Magyarországnak a következő évtizedben alapvető érdeke lesz, hogy a tíz legfontosabb külkereskedelmi partnere közé tartozó és a legnagyobb növekedési potenciállal rendelkező ukrán piac nyitva maradjon a magyar befektetők és cégek előtt.

MI A TANULSÁG?

- A következő évtizedekben is Amerika marad az egyetlen szuperhatalom, de egyre kevésbé tudja majd ellátni ezt a szerepet, és számolni kell Kína aktívabb jelenlétével is. A kiéleződő konfliktusokban rendkívüli mértékben fel fog értékelődni a kiberbiztonság szerepe – erre pedig Magyarországnak is fel kell készülnie.
- A 21. században nem támaszkodhatunk a rendszerváltás idején kidolgozott külpolitikai elvekre, de jelenlegi tájékozódási irányaink is újragondolásra szorulnak. Mindenekelőtt szakítanunk kell a túl költséges „hintapolitikával". A kínai–amerikai versengés éleződésével egyre költségesebbé válnak a kétirányú politikai gesztusok: nincs reális esélyünk arra, hogy a híd szerepét töltsük be Kína és a nyugat között, az egyértelmű atlantista elkötelezettség azonban helyreállíthatja a tekintélyünket és pozíciónkat hagyományos nemzetközi szövetségi rendszerünkben. Békítsük ki egymással a keleti nyitást és az atlantizmust! Ázsiai térhódításunkban Kína helyett az atlantista elkötelezettségű országok irányában kell tájékozódnunk.
- Az európai politikában növekedni fog a regionális integrációk jelentősége. A visegrádi együttműködés szerepe gyengülni fog, és növekedni fog olyan az együttműködési kereteké, mint a Duna Régió Stratégia, a Három Tenger Kezdeményezés vagy a Bukaresti Kilencek. Fel kell készülnünk a V4-ek háttérbe szorulására, és meg kell találnunk a helyünket új típusú, a magyar érdekeket előmozdító regionális együttműködésekben.
- A magyar külpolitika egyik legfontosabb feladata a kisszámú, nemzetközi piacon is versenyképes hazai cég külföldi képviselete. A magyar vállalatok elsősorban nem messzi országokban, hanem közelebbi környezetünkben találhatnak kitörési pontokat, így például Romániában, Ukrajnában vagy Szerbiában.
- Ugyanakkor Magyarországnak is érdemes új piacok után kutatnia a felzárkózó országokban; de nem a már ma is nyüzsgő területeken, hanem a piactér még elhagyatott szegleteiben. Ezért a már most is telített Kína helyett inkább Délkelet-Ázsia országaiban (Indonéziában, Vietnámban, Kambodzsában és Laoszban), főként pedig Indiában érdemes pozíciókat szereznünk. Afrikában segélyezési politikánk újragondolásával meg kell vetnünk a lábunkat egyes feltörekvő gazdaságokban, többek között Angolában, Mozambikban vagy Tanzániában.
- Határon túli nemzetpolitikánkat hozzá kell igazítanunk a fogyó diszapórák realitásaihoz. Szlovákiában és Romániában a magyar kisebbségek politikai képviselete érdekében törekedni kell a magyar pártok közötti versengés mérséklésére és az egységes fellépés ösztönzésére, és szükség esetén több forrást kell szánni a helyi kulturális és politikai intézmények

megerősítésére. Támogatni kell Szerbia európai integrációját, cserébe pedig garanciákat kell biztosítani a szerbiai magyarok jogainak érvényesítéséhez. Tíz év múlva várhatóan több ukrán állampolgár él majd Magyarországon, mint ahány magyar nemzetiségű Ukrajnában. A magyar vállalatok szempontjából kulcsfontosságú, hogy az ukrán piac kitüntetett befektetési célponttá váljék.

2. MIBEN VAGYUNK JÓK? – KITÖRÉSÜNK ALAPJAI

A 21. század új külpolitikai kereteinek felvázolása után nézzük most meg, mire építhetjük versenyképességünket a változó világgazdasági környezetben! Mik a gazdasági növekedés fő mozgatórugói? Mitől növekszik gyorsabban az egyik ország, mint a másik? Miben mások a sikeresebb, jómódúbb országok, mint a szegényebbek? És mi az oka annak, hogy történelme különböző szakaszaiban ugyanaz az ország is annyira eltérő ütemben fejlődik?

A gazdasági teljesítmény közvetlen okaként a közgazdászok három tényezőt szoktak megjelölni: az értékteremtésbe bevont fizikai tőkét; az értékteremtésbe bevont emberi tőkét; valamint azt a technológiát, amely ezekből a termelési tényezőkből valamit (terméket, szolgáltatást) előállít.[500] Ezek a fogalmak talán kissé elvontnak tűnnek, de mindjárt formát öltenek, ha közelebbről megvizsgáljuk azokat egy konkrét vállalkozás szintjén.

Fizikai tőkének nevezünk minden tartós munkaeszközt: ilyen például egy könyvelőirodában a számítógép és az internet-hozzáférés, egy orvosi rendelőben a műtőasztal vagy a szike, egy pékségben a péklapát és a kemence. Emberi tőke ezzel szemben mindaz, amit dolgozóként beleteszünk az értéktermelés folyamatába: a saját szakmai tudásunk, az egészségi állapotunk, minden ledolgozott munkaóránk a könyvelésnek erre a lapjára tartozik. Ahhoz azonban, hogy a gép és az ember (a fizikai és az emberi tőke) együttműködéséből valami olyasmi születhessen, ami mások számára is értékkel bír, vagyis amiért mások is hajlandók fizetni, szükségünk van még egy csomó mögöttes szaktudásra – például a munkafolyamatok megszervezéséről és kivitelezéséről vagy éppenséggel az előállított javak értékesítéséről. Mindez a mögöttes szaktudás – a gyártási technológiától a vállalkozások működtetésén és a munkakultúrán át a végtermék marketingjéig – az, amit a közgazdászok technológiának neveznek.

Amikor tehát hosszú távú gazdasági teljesítményről és egy ország sikerességéről gondolkodunk, mindenekelőtt azt kell megnéznünk, hogy állunk ezekkel a tényezőkkel: a fizikai és a humán tőkével, valamint a technológiával. A következőkben ezt a számvetést fogjuk elvégezni a magyar gazdaság és társadalom kapcsán. Mivel gazdaságunk általános problémáiról és lemaradásáról már sok szót ejtettünk, ezúttal különös hangsúlyt fogunk

fektetni a lehetőségekre – vagyis arra, hogy mit tekinthetünk előnynek, kitörési pontnak az előttünk álló évtizedben.

Lássuk tehát, mire lehetünk büszkék!

A lehetőség adott a kitöréshez – a hazai infrastruktúra

A fizikai tőke legnagyobb része egyszerűen szólva magántulajdon. Saját irodánk bútorait, saját gyárunk gépeit egyedül mi hasznosíthatjuk, jobbára a saját gazdasági céljainkra. Ettől megkülönböztetjük a fizikai tőke azon részét, amely minden hazai termelő és fogyasztó számára elérhető és értékes erőforrásként hasznosítható: ez a közjószág jellegű tőke, közkeletűbb nevén a közös infrastruktúra.[501] Az infrastruktúra állapotát nehéz mérni, mivel nagyon sokféle, minőségileg is nagyon eltérő (ráadásul nehezen beárazható) dolgot foglal magában. Ezért az összesített számok helyett érdemes inkább a növekedésünk szempontjából legfontosabb összetevők helyzetére összpontosítani.

A hazai szállítási infrastruktúra fejlettségünk szintjéhez képest kifejezetten jó minőségűnek mondható, sőt régiós összevetésben is kiemelkedő. Különösen igaz ez az autópálya-ellátottságra és a hazai autópályák minőségére. Uniós csatlakozása óta Magyarország a beömlő fejlesztési forrásoknak köszönhetően hihetetlenül nagyot lépett előre ezen a téren. A közgazdászok elemzései szerint ez a fejlődés különösen nagy szerepet játszott a nálunk működő multik telephelyválasztásában[502] és a szerencsés fekvésű (az autópályák nyomvonalához közel eső) települések felzárkóztatásában.[503] Persze az elmúlt másfél évtized autópálya-építéseiről gyorsan eszünkbe juthat a magyar szektor híres túlárazottsága,[504] és sokak szerint az erre fordított pénzeket hasznosabban is el lehetett volna költeni.[505] Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy közlekedési infrastruktúránk végeredményben kiemelten jó színvonalú, amire a jövőben is építhetünk.

Hasonlóan derűs a kép a digitális infrastruktúra területén: fejlettségünkhöz képest mind az internet sebességében, mind pedig lefedettségében kifejezetten jók vagyunk. Ez még fizikai infrastruktúránál (például a közúthálózatnál) is fontosabb előny, hiszen a nagysebességű internet pont a modern gazdaság legfontosabb erőforrásának, a tudásnak, az információnak a terjedését segíti.[506] Így lehetővé teszi a térben elkülönülő termelőegységek gyors, olcsó és hatékony együttműködését, valamint segíti az új ötletek, a legjobb gyakorlatok megosztását, mind a termékek, mind a szervezeteken belüli folyamatok innovációját. A digitális infrastruktúra minősége így meghatározza az összes magyar (informatikai szolgáltatást használó) cég versenyképességét, szűkebb értelemben pedig valamennyi itthoni informatikai fejlesztő cég kilátásait.

A 2 megabit per szekundumos sebességben nagyjából a GDP-nk arányának megfelelően teljesítünk, de az ennél gyorsabb, vagyis a 30 megabit per szekundum, a 100 megabit per szekundum, valamint az ennél is magasabb sebesség elérhetőségében az európai élmezőnyhöz tartozunk. A modern technológiájú, magas sebességű úgynevezett Next Generation Access (NGA) lefedettségében ugyancsak az EU alapító országaival versenyzünk. Igazán kiemelkedő a vezetékes internet lefedettsége is, ebben megint csak az egész Unió legfejlettebb tagállamai közé tartozunk. Ráadásul európai összehasonlításban területi eltéréseink sem kiugróak: a magyar vidék internetes lefedettsége is átlag feletti.[507]

A tehetséggondozás bűvöletében – a hazai humán tőke

Szó volt már arról, hogy Magyarországon milyen nagy kultuszuk van a kiugró egyéni teljesítményeknek: számontartjuk nagy sportolóinkat, tudósainkat és művészeinket, büszkék vagyunk rájuk, és nemzeti identitásunkban is fontos szerep jut nekik. Korábban többször is említettük, hogy az „okos nemzet" identitását számos objektív mutató is alátámasztja. Hagyományosan nagyon jól szerepelünk például a nemzetközi diákolimpiákon, rendre az élmezőnyben végzünk matematikából és a természettudományi tárgyakból is.

És ezzel állnak szemben a humán tőke jóval rosszabb átlagos mutatói. Hadd világítsuk meg itt újra e kettősség néhány aspektusát. Míg a féltucatnyi hazai elitgimnázium évtizedek óta borítékolhatóan szállítja a nemzetközi szinten is magasan jegyzett eredményeket, az átlagos magyar középiskolás az európai átlag alatt teljesít. A leglátványosabban a matematikai átlagkészségek és a matematikai elitképzés teljesítménye válik el egymástól: míg az átlagban kifejezetten az európai mezőny végén kullogunk, az elitteljesítményben a legszűkebb élmezőnyben vagyunk *(42. ábra)*.[508] Nagyon hasonló a kép, ha a matematika helyett a természettudományos tárgyakat nézzük, de akkor is, ha a sportot: olimpiai érmekben világszínvonalúak, tömegsport-teljesítményben azonban az átlag alatt vagyunk.

A tanulságok itt is nagyon hasonlók ahhoz, amit az infrastruktúráról elmondtunk: közoktatásunk elitre szabott, tehetséggondozó része az európai élmezőnyben helyezkedik el. A legjobb magyar diákok a nemzetközi megmérettetésben is kiemelkedően jók – a nagy többség azonban a mezőny végén botorkál.

Mindez arra utal, hogy bár az önmagunkról alkotott kép („Nobel-díjas nemzet") részben elfedi a valós helyzetet, a gondot nem a magyarok hiányos adottságai jelentik. Fiataljaink tehetségesek, és ha megfelelő képzésben részesülnek, valóban elképesztő teljesítményre képesek. A probléma tehát nem

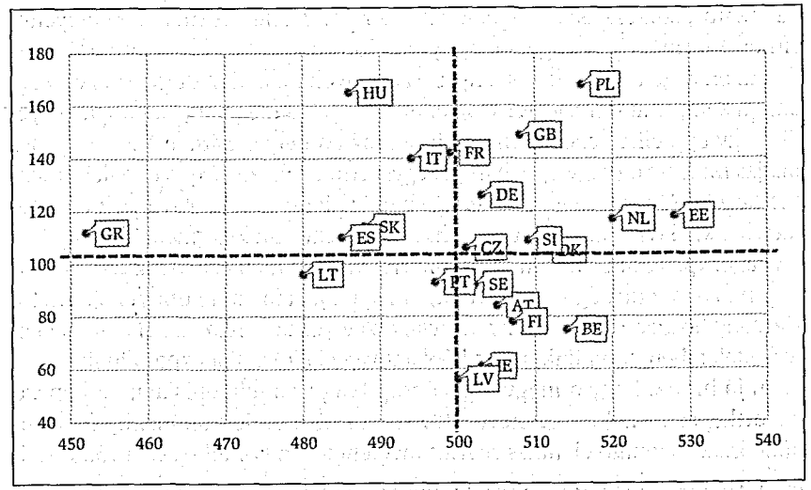

42. ÁBRA • *Az átlagos PISA-tesztpontszám matematikából (vízszintes tengely), illetve a nemzetközi matematikai diákolimpián elért csapatpontszám (függőleges tengely) az európai országokban (a piros szaggatott vonalak az átlagot jelölik)*
Forrás: OECD

az „alapanyaggal", hanem a „megmunkálással" van – vagyis nem mindenki részesül olyan oktatásban, amely lehetőséget adna tehetsége lehető legjobb kibontakoztatására. Ez egyúttal arra is utal, hogy a magyarokban rengeteg kihasználatlan lehetőség rejtőzik, ami optimizmusra adhat okot a jövőbeli kutatás-fejlesztési és innovációs kilátásainkkal kapcsolatban.

A komplexitás bajnokai – a technológia

Míg a fizikai és az emberi tőkét laikusként is könnyű elképzelni, a kettőt kombináló technológia már jóval nehezebben megfogható fogalom, különösen akkor, ha egy ország szintjén próbáljuk értelmezni.[509] A gazdasági növekedés egyik ismert és méltán népszerű teoretikusa, Ricardo Hausmann szerint a technológia nem más, mint az ország közös tudása arról, hogyan kell értéket teremteni.[510] A közös egyszerűen szólva azt jelenti, hogy mindenki számít a képletben: a jól működő országok képesek arra, hogy a polgáraik milliói által felhalmozott tudást ügyesen kombinálják. Hausmann híres hasonlatában az országok olyanok, mint a scrabble-játékosok: ha az embernek sok betűje van, könnyebben tud kombinálni, ezért hosszú, változatos, érdekes szavakat alkothat, és jobbak az esélyei a játék megnyerésére. Ha egy országban sok tudást halmozunk fel, akkor könnyen termelhetünk

változatos, sokféle és a világpiac által is nagyra értékelt (nehezen helyettesíthető) termékeket, vagyis megnyílik előttünk az esély az előrejutáshoz.

Az országok scrabble-versenyében a szavak hosszát az úgynevezett gazdasági komplexitás írja le. Ez a fogalom azt ragadja meg, hogy mennyire egyedi (vagy épp ellenkezőleg: mennyire könnyen helyettesíthető) és mennyire magas minőségű (vagy éppenséggel egyszerű) az ország exportjának termékszerkezete. A gazdasági komplexitás bajnokai a japánok, a svájciak és a németek, akik kiváló minőségű és nehezen helyettesíthető termékekkel látják el a világot (például elektromos áramkörrel vagy optikai eszközökkel). A lista végén azok az országok kullognak, amelyek jellemzően könnyen elérhető, alacsony hozzáadott értékű nyersanyagokkal vesznek részt a nemzetközi kereskedelemben, mondjuk, nyers kőolajat vagy kókuszdiót exportálnak.

A jó hír az, hogy a magyar gazdaság (vagyis a felmérés alapját képező exportképes része) az úgynevezett Atlas of Economic Complexity nemzetközi összehasonlító elemzés szerint meglehetősen komplex, és a 133 országot tartalmazó lista tizedik helyén áll. Ez azt jelenti, hogy a tipikus magyar exporttermékben sok közös, produktív tudás testesül meg: sokféle ember sokféle bonyolult együttműködésének, praktikus *know-how*-jának eredménye.[511] Sőt, a magyar exportszektor komplexitásában jóval előkelőbb helyen állunk az országok nemzetközi rangsorában, mint az egy főre eső GDP alapján.[512] Márpedig a gazdasági komplexitás mutatóját kidolgozó kutatók amellett érvelnek, hogy az országok felzárkózási esélyeit hosszú távon leginkább a – termékeik komplexitásában megtestesülő – produktív tudásbázisuk határozza meg.

Összefoglalva: a magyar gazdaság világviszonylatban is komplex (magas hozzáadott értékű, nehezen helyettesíthető) termékekkel jelenik meg a világpiacon. Ez arra utal, hogy a magyar kivitelt uraló vállalatok széles helyi tudásbázisra, termelési tapasztalatokra, ipari hagyományokra támaszkodnak, ami – ha sikerül rá építeni, és tovább diverzifikálni a minőségi termékek kínálatát – hosszú távon is számottevő fejlődési potenciált jelent.

MI A TANULSÁG?

- A magyar közlekedési-szállítási és digitális infrastruktúra a fejlettségünkhöz mérten kifejezetten jó. Különösen azokon a területeken vagyunk erősek, amelyek fontos szerepet játszhatnak az ország tőkevonzó képességében, a hozzánk települő multinacionális vállalatok logisztikai feladatainak megoldásában, valamint a magasabb jövedelmű és státusú magyarok igényeinek kiszolgálásában.
- Identitásunkban fontos szerep jut az „okos nemzet" képének. Ez igaz a magas színvonalú képzésben részesülő kevesekre, ezzel azonban a humán tőke jóval rosszabb átlagos mutatói állnak szemben. Elitképzésünk kiváló, de átlagos tanulóink jóval az európai átlag alatt teljesítenek. Ez azt is jelenti, hogy a magyar emberanyagban rengeteg kihasználatlan lehetőség van, amire jobban is építhetnénk a jövőben.
- A technológia közös tudásunk arról, hogyan lehetne értéket teremteni. A jól működő országokat az különbözteti meg a kevésbé sikeresektől, hogy mindenki tudását és képességeit képesek hasznosítani, és senki erejéről nem mondanak le. Minél több magyar képességeit tudjuk hasznosítani, annál több esélyünk lesz a kitörésre – nem engedhetjük meg magunknak, hogy kontraproduktív oktatási rendszerünk magyar tehetségek tömegeit vesztegesse el.

3. LEGFONTOSABB ERŐFORRÁSUNK: AZ EMBERI TŐKE

Ha körülnézünk a világban, feltűnhet nekünk egy elsőre talán meglepő tény: hogy a legboldogabb országoknak nincsenek különleges természeti kincseik vagy kivételes földrajzi adottságaik.[513] Az a közös bennük, hogy polgáraik a világ többi országánál többet keresnek, hosszabb ideig élnek egészségesen, inkább érzik úgy, hogy a bajban számíthatnak mások támogatására, valamint hogy szabadon dönthetnek a sorsukról. A közgazdászok kicsit fontoskodó megfogalmazásában: az országok hosszú távú sikerességének elengedhetetlen feltétele az emberi tőke, vagyis az ország polgárainak minden olyan tulajdonsága (képessége, készségei, állapota), amely termelékennyé, autonómmá és alkalmazkodóvá teszi őket.[514] Az országok, illetve polgáraik elégedettségében mért sikeressége nem valami szerencsés véletlenen múlik tehát, hanem azon, hogy miképp képesek felhalmozni és hasznosítani az emberi tőkét.[515]

Bár a humán tőke fontosságával elvben könnyű egyetérteni, a gyakorlatban sokszor nem költünk rá eleget. A fizikaitőke-beruházások (infrastrukturális vagy ingatlanfejlesztések, út-, közmű- vagy gyárépítések, gépvásárlások) látványosak, a politikusok szempontjából sok-sok színes szalag átvágására adnak alkalmat és azonnal hozzák a magasabb GDP-ben mért eredményt. Ezzel szemben az emberi erőforrások fejlesztését célzó intézkedések (például az oktatási, az egészségügyi reform vagy az úgynevezett aktív munkapiaci eszközök) ritkán köthetők egyetlen jól meghatározott, ünnepélyes eseményhez, és általában csak hosszú távon fejtenek ki érdemi hatást. Így aztán az országok hajlamosak inkább a látványosabb fizikai tőke felhalmozására összpontosítani.[516] Az emberi tőke szerepének és jelentőségének felismerése a hosszú távra tervező politikaalkotás első és megkerülhetetlen lépése.

Az emberi tőke elvont fogalom, amely nem mérhető olyan könnyen, mint a testmagasság vagy akár a fizetés. A Világbank 2018-ban indította

el Human Capital Project nevű kezdeményezését, amelynek célja épp az, hogy ráirányítsa a döntéshozók figyelmét a humántőke-beruházások fontosságára. Ennek első lépéseként kialakítottak egy minden országra kiszámítható mutatót, az emberi tőke indexét (Human Capital Index), amely azt próbálja megragadni, hogy egy ma született gyermek tizennyolc éves koráig mennyi emberi tőkét halmoz fel – vagyis hogy az adott ország friss polgára várhatóan (az oktatás és az egészségügy mai állapota alapján) hogyan teljesít a lehetőségeihez képest.[517] A magyar eredmény nagyjából megfelel annak, amit az egy főre jutó GDP-nk alapján várhatunk: az EU tagállamai között mindkét mutató alapján a huszonegyedik helyen állunk, számottevően lemaradva minden vágyott vagy akár a történelmi hagyományaink alapján hasonlónak gondolt referenciacsoporttól *(43. ábra)*.[518]

A munkapiac azért fontos vizsgálati terep, mert a humán tőke lényegében itt tudja megmutatni a valódi értékét: itt fordul termővé, itt tudjuk közvetlenül is megfigyelni, hogy az ország polgáraiban megtestesült emberi tőke mennyi érték megtermelésére elég. A következőkben ezt fogjuk körüljárni.

Három fő kérdésre keressük a választ. Először is arra, hogy mennyire lépnek be a magyarok (és a magyarok egyes csoportjai) a munka világába,

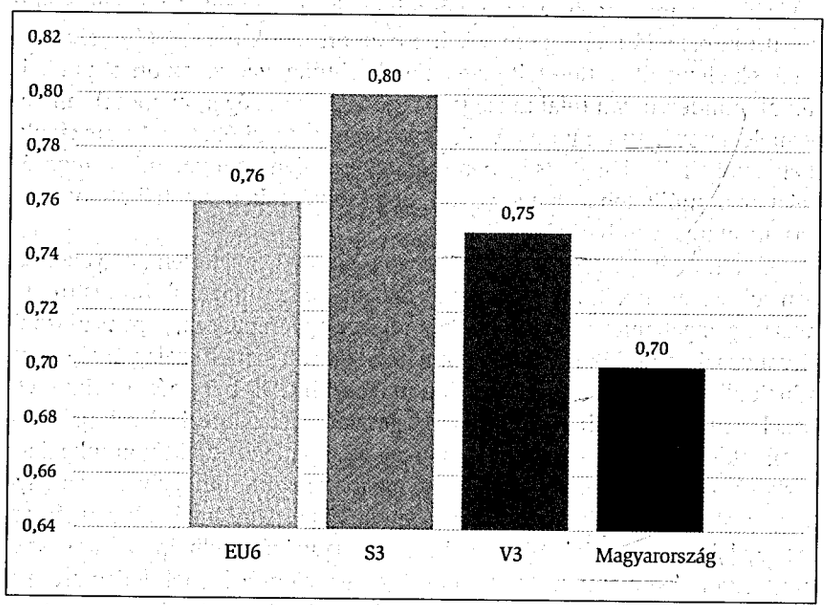

43. ÁBRA • *A Világbank emberitőke-indexének értéke Magyarországon és a szokásos referenciaországokban (2018)*
Forrás: Világbank

vagyis milyen arányban hasznosul egyáltalán az emberi tőkéjük a gazdaság értékteremtő folyamataiban. Másodszor arra, hogy a megfigyelhető mutatók alapján mekkora (hozzáadott) értéket képesek létrehozni. Harmadszor pedig arra, hogy mennyire sokkálló az emberi tőkénk, vagyis hogy mennyire vagyunk képesek alkalmazkodni az előttünk álló kihívásokhoz.

A hasznosuló emberi tőke: hányan és kik dolgoznak?

Két szempontból is nagyon fontos, hogy hányan dolgoznak egy országban. Először is tisztán gazdasági okból: minden egyéb változatlansága mellett több ember több értéket teremt. A jóléti államban a munkapiaci részvétel különösen fontos, hiszen végső soron a mindenkori aktívaknak kell eltartaniuk azokat, akik valamiért kiszorulnak a munkapiacról. A demográfiai folyamatok miatt pedig eleve az árral szemben úszunk: változatlan aktivitási ráta mellett egyre csökken a hadra fogható (vagyis a munkapiacra bevonható) népesség aránya. Másrészt a munka hozzátartozik az értelmes élethez. Azok, akik hosszabb időre kiesnek a munkából, a reményvesztettség számos aggasztó tünetét mutatják a mentális betegségektől a családi kapcsolatok felbomlásáig. Ráadásul ezek a válságjelenségek jellemzően a következő generációkra is átörökítődnek, és ezáltal ördögi kört teremtenek.[519]

Mindezek fényében jó hír, hogy a rendszerváltást követő két évtized kiugróan gyenge munkapiaci teljesítménye után az utóbbi tíz évben nagyjából felzárkóztunk a régióhoz és az uniós magországokhoz, mind a munkapiaci részvétel, mind a foglalkoztatás arányát tekintve *(44. ábra)*.[520] 2018-ban csaknem 4 és fél millióan dolgoztak Magyarországon, ami messze a legmagasabb érték a rendszerváltás óta *(45. ábra)*.

A csúcson lévő aktivitás és foglalkoztatás mindenképpen megsüvegelendő – minden okunk megvan rá, hogy örüljünk neki. A foglalkoztatásbővülés legnagyobb része az idősek nagyobb arányú munkapiaci részvételéből ered: az elmúlt tíz év sikeres munkapiaci folyamataiban a legnagyobb hatást a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése váltotta ki (a 2010 és 2019 közötti bővülés 40 százaléka ennek tudható be).[521] Fontos tényező az is, hogy a munkaerő-állomány összetétele a foglalkoztathatóság szempontjából nagyon kedvezően változott: a korábbi két évtized felsőoktatási expanziójának hatására az utóbbi évek visszalépése ellenére is történelmi csúcson jár a diplomások száma, és csökkent a nehezen foglalkoztatható szakmunkás-végzettségűek száma. Ezek jelentőségét az sem csökkenti túlzottan, hogy a statisztikai hatások szisztematikusan a kedvezőbb kép irányába torzítanak.[522]

Összességében elmondható, hogy a magyar munkapiac ma nagyjából belesimul az európai trendekbe. Nagyot léptünk előre az alacsony munka-

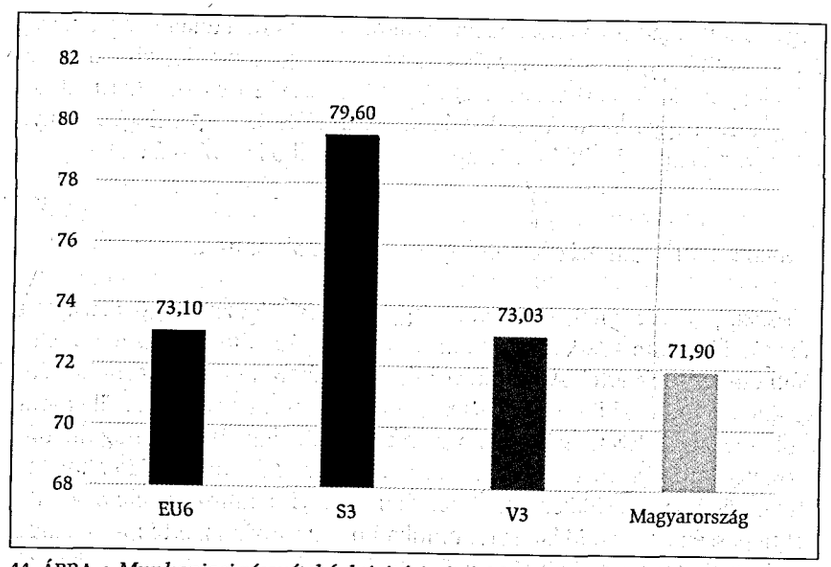

44. ÁBRA • *Munkapiaci részvétel (aktivitási ráta) Magyarországon és a referenciaországokban (2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

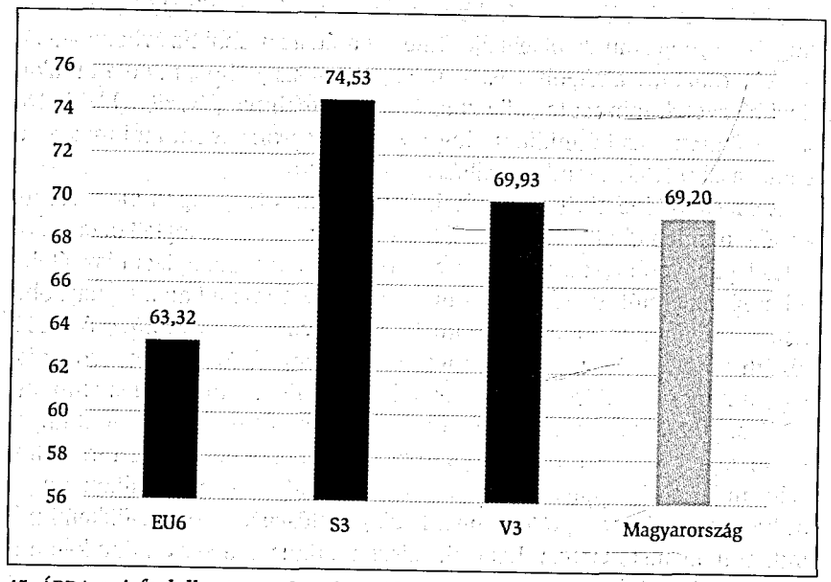

45. ÁBRA • *A foglalkoztatottak aránya Magyarországon és a referenciaországokban (2018, százalék)*
Forrás: Eurostat

piaci részvétel problémájának felismerésében és tudatosításában. Látható eredménye van a nyugdíjkorhatár emelésének és a rokkantsági felülvizsgálatok szigorításának.[523] Az is látszik ugyanakkor, hogy az úgynevezett munkakínálati ösztönzők (például a munkanélküli-segély feltételeinek az európai gyakorlatban egyedülálló szigorítása vagy a gyed melletti munkavégzés lehetővé tétele a jogosultság megőrzése mellett) nem vezetnek automatikusan magasabb aktivitáshoz és foglalkoztatáshoz. A hagyományosan kevéssé aktívak és/vagy nehezen foglalkoztathatók (elsősorban az alacsonyan képzettek, a kisgyermeket nevelők és a fiatalok) ma ugyanúgy hátrányokkal küszködnek a munkaerőpiacon, mint tíz vagy húsz évvel ezelőtt *(46. ábra)*.

Ez arra enged következtetni, hogy a jövő minden bizonnyal nehezebb lesz: hosszú távú, strukturális problémáink a példátlan világgazdasági konjunktúra hatásai és a csúcsra járatott munkakeresleti ösztönzők[524] mellett is velünk fognak maradni. A gazdasági teljesítmény lassulásával és az üres álláshelyek szükségszerű leépülésével a kedvező foglalkoztatási folyamatok hamar megfordulhatnak. Ráadásul a kedvező összetételhatások sem lesznek velünk automatikusan örökké: az oktatási rendszer közelmúltbeli fejleményei, mindenekelőtt a férőhelyek csökkentése például ezeknek az összetételváltozásból származó hatásoknak a megfordulását vetíti előre.[525]

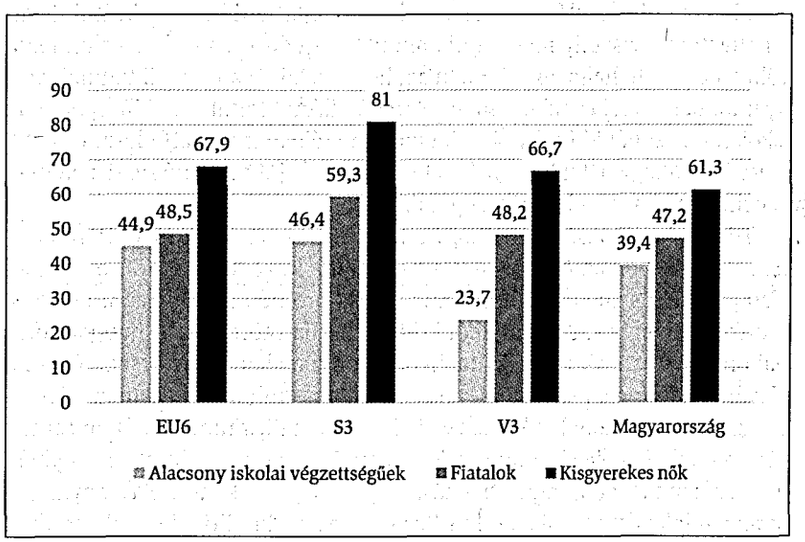

46. ÁBRA • *A munkaerőpiac szempontjából hátrányos csoportok (alacsony képzettségűek, fiatalok, kisgyerekes nők) foglalkoztatási aránya Magyarországon és a referenciaországokban (2018, százalék)*

Forrás: Eurostat

A hátrányban lévő csoportok közül az alacsonyan képzettek helyzete a leginkább kritikus. Alacsony szintű foglalkoztatásuk részben a rendszerváltás öröksége:[526] legalábbis erre enged következtetni, hogy a képzetlenek munkapiaci esélyei az összes egykori szocialista országban egyformán roszszak. Részben azonban annak is betudható, hogy nem működnek azok az integrációs minták, amelyek segíthetnének bevonni ezeket a csoportokat a valódi értékteremtésbe. Például nem létezik formális felnőttképzés, miközben az érintettek jellemzően nélkülözik a megfelelő informális csatornákat, a civil kapcsolatteremtést és a puha készségeket fejlesztő egyszerű interakciókat is.[527] Ráadásul a 2013-as szakiskolai reform csak tovább nehezítette a helyzetüket: a közismereti tárgyak visszaszorulásával, a képzés rövidülésével és „gyakorlatorientáltabbá" tételével hosszú távú munkapiaci esélyeik is romlottak.[528] Az általános konjunktúra és a kiterjedt közmunkaprogram átmenetileg elfedi a képzetlenek helyzetének hosszú távú kilátástalanságát. Akármilyen válságra ők reagálnak a leginkább érzékenyen: akár úgy, hogy kiesnek a foglalkoztatottak/aktívak közül, akár úgy, hogy a szükségszerű alkalmazkodási kényszerek hatására egyre lejjebb csúsznak (vagyis például szakmunkásból jellemzően segédmunkássá válnak).[529]

Szintén a rendszerváltás öröksége húzódik meg amögött is, hogy a 15 és 29 év közötti magyar fiatalok a nyugat-európai országokhoz képest alacsonyabb arányban vannak jelen a munkaerőpiacon. Az utóbbi években azonban zárult az olló, még ha ennek nem feltétlenül kell is örülni. Nem a hallgatói jogviszony melletti diákmunka terjedése volt ugyanis ennek a változásnak a fő hajtóereje, hanem az, hogy csökken a nappali tanulók aránya: többen hagyják abba hamarabb a „főállású" tanulást.[530] Márpedig az iskolarendszerből idő előtt kiesők emberi tőkéje alacsonyabb lesz, és ezt a kiesést nemhogy nálunk, de még a felnőttképzés jól működő rendszereiben is nehéz és költséges lenne korrigálni.[531]

Történelmi örökség az is, hogy a kisgyermekes nők hosszú időre kiesnek a munkából: az átlagos magyar kismama közel öt évet tölt otthon az első gyermek születése után.[532] Ez azért is probléma, mert ez a kiesés a munkapiaci érték szempontjából kritikus korban történik. A nyugat-európai országokban két modellel találkozhatunk: a skandináv országokban a jó minőségű, rugalmas állami gyermekgondozás mindenki számára elérhető (így a nők viszonylag hamar és jellemzően teljes munkaidőben térnek vissza a munkahelyeikre), míg a kontinentális Európa számos országában a nők részmunkaidős foglalkoztatása terjedt el (így a kisgyerekes anyák jellemzően félállásban dolgoznak). Bár számos szakpolitikai beavatkozás[533] célozza a magyar kisgyermekes anyákat, az áttörés egyelőre elmaradt: továbbra is túl hosszú az otthon töltött idő és a munkapiaci kiesés.

Mennyit ér az emberi tőkénk?

A magyar munkavállalók európai összehasonlításban jellemzően olcsónak számítanak. Akár a munkáltató számára releváns bruttó bérköltséget, akár a munkavállaló szempontjából fontos nettó keresetet nézzük, a vágyott referenciaországokhoz képest jelentős az elmaradásunk, de még a visegrádi régióhoz képest is bő tíz százalék *(47. ábra)*.[534] A diagnózis tehát nem túl derűs: a magyarok emberi tőkéjéért keveset adnak a munkaerőpiacon.

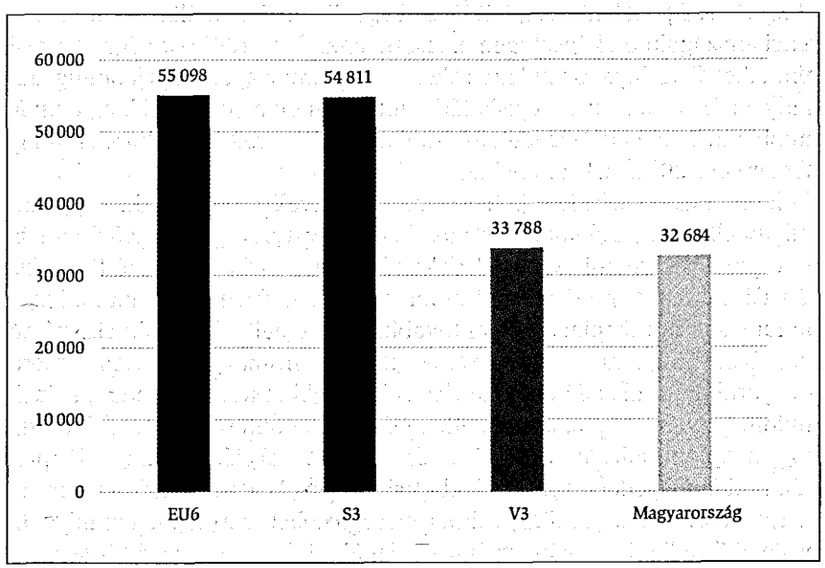

47. ÁBRA • *A vásárlóerő-paritással korrigált éves nettó keresetek (2019, kétgyermekes, teljes állásban foglalkoztatott családban, euró)*

Megjegyzés: Számos országban működik valamiféle családi adókedvezmény, ezért a különböző országokbeli átlagkereseteket csak ugyanarra a családmodellre lehet összehasonlítani.

Forrás: Eurostat

Emberi tőkénk értéke, a munkánk bérben mért hasznosulása jelentős részben készségeinktől, képességeinktől, tágan értelmezett kompetenciáinktól[535] függ. A kognitív készségek alakítása elsősorban az oktatási rendszeren és a szociális helyzeten múlik. A probléma csak az, hogy az oktatás csak meglehetősen hosszú idő alatt tudja érdemben befolyásolni az emberi tőkét. Ez azt jelenti, hogy a mai közoktatás már a következő generációk munkapiaci esélyeit alakítja, míg a mai munkavállalók készségei még az iskolarendszer múltbeli teljesítményéről tanúskodnak. A nemzetközi vizsgálatok azt mutatják, hogy akár a felnőttkori, akár az iskoláskori kompe-

tenciákat vizsgáljuk, ma nem igazán állunk jól. Messze elmaradunk a vágyott országoktól, de még a régiónkhoz képest is inkább alulteljesítünk.[536] Az elmúlt időszak iskoláskori kompetenciavizsgálatai ráadásul a probléma további súlyosbodását vetítik előre.

A kompetenciavizsgálatok elsősorban az oktatás minőségét tükrözik, ami nagyon sok összetevőtől függ, amelyek közül nem mindegyiken lehet gyorsan változtatni. Az oktatásnak azonban létezik egy másik, szakpolitikai eszközökkel könnyebben és rövidebb idő alatt is befolyásolható dimenziója: az iskolában töltött évek száma, vagyis az oktatás mennyisége. Magyarország e tekintetben különösen egy dimenzióban áll rosszul: a referenciaországokhoz képest igen alacsony nálunk a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Szemléltetésként: Magyarországon nagyjából ugyanannyian fejezték be a középiskolát, mint a skandináv országokban, de míg utóbbiaknál az érettségizettek fele diplomát is szerzett, nálunk ez az arány nem éri el a 30 százalékot.[537]

Ez már csak azért is sajnálatos, mert a tények azt mutatják, hogy bármilyen ellenkező véleménnyel szemben Magyarországon nagyon is megéri diplomát szerezni. Bár a felsőoktatás rendszerváltást követő tömegessé válása érdemben növelte a számukat és népességen belüli arányukat, a diplomások munkapiaci esélyei továbbra is kiemelkedően jók: elenyésző arányban válnak munkanélkülivé, és tetemes bérprémiumra tesznek szert. Magyarul: a munkaadók egyszerűen sokkal többet fizetnek annak, akinek diplomája van.[538] Igaz, a nemzetközi összehasonlításokból az is kiderül, hogy a diplomások alacsony aránya és a diplomával elérhető magas bérprémium nem független egymástól: ahol viszonylag kevesen végeznek egyetemet, ott diplomával jóval nagyobb nyereségre lehet szert tenni a munkaerőpiacon. Az adatok alapján azt is megállapíthatjuk, hogy legalábbis kevéssé tűnik valószínűnek, hogy a magyar felsőoktatás valóban a számottevő túlképzés bűnébe esett volna.[539] Sőt.

Hogyan tudunk alkalmazkodni?

A munkaerőpiaci sikeresség fontos eleme a változásokhoz való alkalmazkodás képessége. A technológiai újítások miatt a munka világa az egész világon változóban van: munkakörök és feladattípusok szűnnek meg, helyettük pedig mások keletkeznek, újak, olyanok, amelyeket ma még el sem tudunk képzelni. A gyorsan változó világban a rugalmasság, a mobilitás, az alkalmazkodóképesség a legfontosabb erények.

Az alkalmazkodás egyik útja az, hogy a munkavállalók oda költöznek, ahol az új munkalehetőségek vannak. Ez a típusú belföldi mobilitás nálunk egyáltalán nem jellemző: az országon belüli költözést leginkább az olcsó lakhatáshoz jutás mozgatja, a vonzó munkalehetőségek sokkal kevésbé számítanak.[540] Ezért is fordulhat elő, hogy egyszerre látunk számottevő munkaerőhiányt (és külföldi vendégmunkásokat) az ország munkalehetőségekkel jobban ellátott régióiban, illetve továbbra is magas munkanélküliséget az ország hagyományosan gyengébben teljesítő részein.[541] Az országon belüli mobilitás nemzetközi összehasonlításban is alacsony.[542] Ennek legfőbb oka, hogy a magyarok jellemzően saját tulajdonú ingatlanban élnek, a bérleti díjak pedig (különösen a munkahellyel jól ellátott régiókban) túl magasak a költözés fix költségeihez képest. Másrészt a helyi közlekedés szakadozott, a hátrányos helyzetű régiókban nehezen elérhető, és kevéssé igazodik a munkavállalás szempontjaihoz.

Nem állunk sokkal jobban a foglalkozási mobilitásban sem, vagyis abban, hogy a munkavállalók új munkakörökben, foglalkozásokban próbálják ki magukat. A felgyorsult technológiai fejlődés miatt a mobilitás ezen típusának a jelentősége felértékelődik, hiszen a foglalkozások, munkakörök összetétele egyre gyorsabban változik. A kellően erős foglalkozási mobilitás az előfeltétele annak, hogy a gazdaság szerkezete bármilyen külső körülmény változására kellően gyorsan változzon, hogy a megváltozott körülmények ne csak rombolással, hanem új lehetőségek megteremtésével is járjanak.

Az oktatási rendszer kifejezetten gátolja a foglalkozások közötti váltást, hiszen túl sok specifikus ismeretet közvetít.[543] Nehezíti a munkahelyváltást az is, hogy nem vagy rosszul működnek az úgynevezett élethosszig tartó tanulás formális (átképzések, továbbképzések) és informális csatornái.[544] Számottevő különbségeket látunk ugyanakkor a foglalkozási mobilitásban képzettség szerint: míg az érettségizettek és különösen a diplomások jó eséllyel felfelé mozdulnak a munkahelyváltással, a szakmunkások és szakiskolai végzettségűek szinte kizárólag lefelé csúsznak. Ez arra utal, hogy ők minden bizonnyal nem önként váltanak, ha pedig mégis rákényszerülnek, akkor a tudásuk nehezen váltható át, az általános tanulási képességük pedig gyenge.[545]

Tényleg a kivándorlás a legnagyobb gondunk?

Az eddig elmondottak kapcsán és a magyar emberitőke-tartalékokat tárgyalva nem kerülhetjük meg a kivándorlás és a munkaerőhiány kérdését. A munkaerőhiányról szóló vállalati panaszok nagyjából 2014 óta uralják a hazai közbeszédet. Olyannyira, hogy mára nagyjából minden, akár csak közepesen tájékozott újságolvasó kész tényként kezeli, hogy ez a magyar gazdaság első számú problémája. Ráadásul a kezelésére irányuló (nagyrészt a vállalati szektor által sugalmazott) megoldási javaslatok is széles

körű társadalmi egyetértésre találnak. De valóban jól tesszük, amikor a feltételezett szakemberhiányra a tankötelezettség leszállításával vagy a szakiskolai képzés gyakorlatiasabbá tételével reagálunk? És egyáltalán: mennyire súlyos a valóságban ez a probléma?

Kezdjük az elején: mit értünk munkaerőhiányon? A legtágabb meghatározás szerint munkaerőhiányról akkor beszélünk, ha a vállalatok toborzási nehézségekkel szembesülnek. Ez a magyar gazdaságra kétségkívül igaz: a magyar vállalatok évek óta panaszkodnak arra, hogy a „megfelelő" munkaerő hiánya korlátozza a termelésüket. Jegyezzük meg ugyanakkor, hogy a hiány mértéke mindig csak a bérszinttel együtt értelmezhető (vagyis a helyes kérdés az, hogy *mennyiért* nincs ember). Nem véletlen, hogy súlyos hiányhelyzetekről a piaci bérszint alatt fizető, rosszabbul teljesítő vállalatok számolnak be.[546]

Valóban drámai helyzetet látunk, ha például az iparban működő cégek 90 százaléka nem talál embert. De vajon hány ember hiányzik a magyar gazdaságból? A 48. ábra némiképp árnyalja a képet: 2019-ben a meghirdetett üres álláshelyek ugyanis mindössze az összes munkahely 2,4 százalékát tették ki. Vagyis egy száz főt foglalkoztató üzemnek átlagosan két-három új emberre lett volna szüksége, ez pedig azért nem tűnik megoldhatatlan feladatnak. Mindez arra utal, hogy a munkaerőhiányról szóló, erősen érdekvezérelt és túlérzékeny vállalati panaszokat legalábbis fenntartásokkal érdemes kezelni.[547] Az üres álláshelyek és a toborzási nehézségek ettől még valós jelenségek, és az is tény, hogy az üres álláshelyek hazai aránya, bár nem drámai mértékben, de 2019-ben is meghaladta az EU-s átlagot *(48. ábra)*.

Az üres álláshelyek arányának időbeli alakulása tovább árnyalja a képet: a versenyszférában a munkaerőhiány 2018 óta határozottan mérséklődik, miközben a kormányzati szektorban azóta is tovább növekszik. Ráadásul a kormányzat aktív alakítója volt annak, hogy a versenyszektor bizonyos ágazataiban az elmúlt években (különösen a választási évben) kifejezetten súlyosbodjanak a toborzási problémák. Egyrészt akkor is ösztönözte a keresletet, amikor minden jel arra utalt, hogy a magyar gazdaság amúgy is túlfűtött. Másrészt pont azokban az években járatta csúcsra a munkahelyteremtő vállalati támogatások rendszerét, amikor a feldolgozóipari cégek már amúgy is egyre növekvő számban kezdtek átmenetileg idecsábított vendégmunkásokkal dolgozni. Harmadrészt az általános túlpörgetés mellett bizonyos ágazatokban még az átlagosnál is erősebb keresleti impulzusokat támasztott. Az építőipar például megkapta ösztönzőként a CSOK-ot, az új lakás áfacsökkentését, az uniós pénzekből finanszírozott állami megrendeléseket, miközben pont ez az ágazat indult eleve erős szakemberhiánnyal (mivel a válságot követő visszaeséskor a szakmunkások körében az átlagosnál nagyobb volt a kivándorlás). Ironikus módon azonban

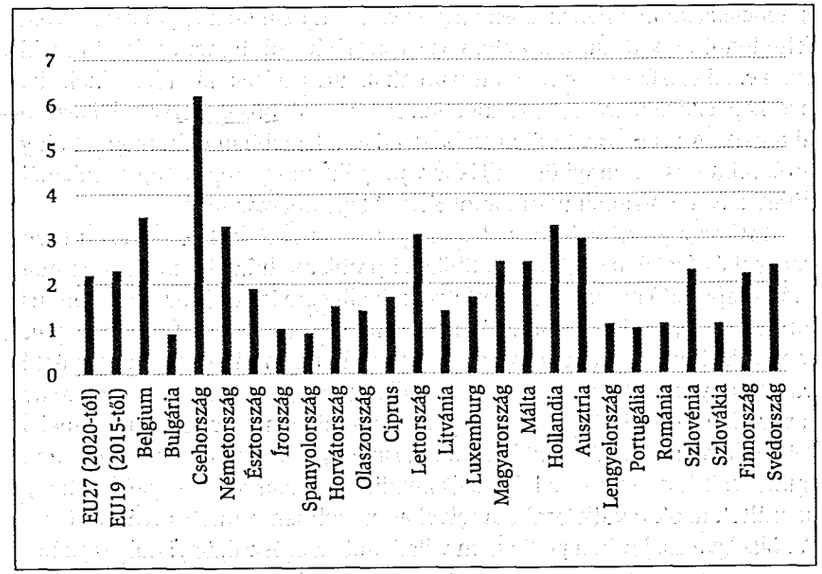

48. ÁBRA • *Az üres álláshelyek aránya az összes munkahelyhez képest (2019, százalék)*
Forrás: Eurostat

a vállalati szektor lassan megtanulta az alkalmazkodást, és mára a költségvetési szektorban vált kiugróvá a klasszikusan vállalati problémának gondolt munkaerőhiány.

Azt is érdemes rögzíteni, hogy egy normálisan működő piacgazdaságban mindig lesznek üres álláshelyek. A munkaerőpiac egyensúlya mindig és mindenhol az átmenetileg betöltetlen állások és az átmenetileg használaton kívüli szabad kapacitások (például munkanélküliek, inaktívak, pályakezdők, a munkapiacra éppen visszatérő kismamák) valamely aránya mellett valósul meg. A munkaerő és az állás összetalálkozása sokténye zős folyamat, hiszen a kettőnek sokféle szempontból *kell jól illeszkednie* egymáshoz. Így egyáltalán nem meglepő, hogy mind a kereslet, mind a kínálat oldalán vannak olyanok, akik átmenetileg pár nélkül maradnak. A gond akkor van, ha az egyensúly úgy áll be, hogy mindkét oldal elégedetlen: vagyis a sok üres álláshely mellett sok az inaktív vagy az alulfoglalkoztatott ember.

Ezért is figyelemre méltó, hogy a hiányjelzések elszaporodásával párhuzamosan valójában jócskán maradt tartalék a magyar munkapiacon: a hagyományosan nehezen foglalkoztatható csoportok (képzetlenek, nők, fiatalok) részvétele és foglalkoztatása ma is elmarad a számunkra példaként szolgáló országoktól. Ez arra utal, hogy nem a kevés ember a valódi probléma, hanem a rossz illeszkedés. A magyar munkaerőpiacon a kereslet és a

potenciális kínálat nehézkesen vagy egyáltalán nem talál egymásra.[548] Nem feltétlenül makroszintű problémáról van tehát szó, hanem sokkal inkább szerkezeti elcsúszásról: nem ott vannak az üresedések, ahol lennének szabad kapacitások, és nem azokból van hiány, akik bőségesen rendelkezésre állnának. A probléma területi szórása talán a legjobban dokumentált tény: több mint tízszer annyi üres álláshely jut például egy regisztrált munkanélkülire a Nyugat-Dunántúlon, mint Kelet-Magyarországon.[549]

A rossz regionális illeszkedés mögött számos további szerkezeti (képzettségi és foglalkozási) kompatibilitási probléma húzódik meg. A gombamód szaporodó programozó tanfolyamok ellenére is kevés az informatikus, az ország szinte összes kórházában érezhető az orvoshiány (a házi- és gyermekorvosi praxisokat is csak a nyugdíjkorhatáron túliak tartják legalább valamennyire telítetten), és gyakran hallott panasz az is, hogy mennyire nehéz vendéglátóst találni. Ezek a mikroszintű hiányhelyzetek tükröződnek a relatív bérekben is: 2013 után az átlagosnál gyorsabban emelkedett a szakmunkások és a diplomások bére, és némiképp magasabb béremelésre kényszerültek azok a vállalatok, amelyeket erősebben érintett kivándorlás.[550] A költségvetési körben pedig nem véletlenül az egészségügyi dolgozók béremelése az örök téma (és nem például a tanároké): az állami egészségügy szakemberhiánya mára minden más, hiányszakmának gondolt ágazaténál magasabb *(49. ábra)*.

A közbeszéd abban is nagyon kategorikus, hogy a munkaerőhiányt a kivándorlás okozza. Az persze magától értetődően igaz, hogy a nettó kivándorlás csökkenti az országban rendelkezésre álló munkaerő állományát. A kivándorlás becsült nagyságrendje azonban önmagában nem indokolna drámai munkaerőhiányt.[551] Mindenekelőtt azért, mert Magyarországról – a fejlettségéhez, méretéhez és perifériális helyzetéhez képest – kevesen mentek el. A magyar emigránsok aránya a régióban – de még az EU régebben csatlakozott szegényebb országaihoz képest is – kifejezetten alacsonynak számít. A számok arról tanúskodnak, hogy a Bulgáriától Görögországon át Csehországig tartó, az átlaghoz képest alulfejlett uniós országok közül nálunk a legalacsonyabb a tartósan külföldön letelepedettek aránya. A kivándorlók arányában valójában jóval közelebb vagyunk Hollandiához és Finnországhoz, mint Lengyelországhoz vagy Portugáliához *(50. ábra)*.

Ehhez érdemes hozzátennünk, hogy az arányaiban legtöbb üres álláshellyel rendelkező országok (Lettország kivételével) vagy a nemzetközi migráció nettó befogadói (Németország, Hollandia, Ausztria), vagy velünk együtt olyan államok, ahol az elvándorlás nem volt igazán drámai (Csehország, Málta, Szlovénia). Ez pedig legalábbis azt sejteti, hogy a kivándorlásban nálunk erősebben érintett országok többségének is sikerült alkalmazkodnia a kevesebb hazai munkavállalóhoz, a munkaerőhiány hátterében pedig más okokat kell keresnünk.[552]

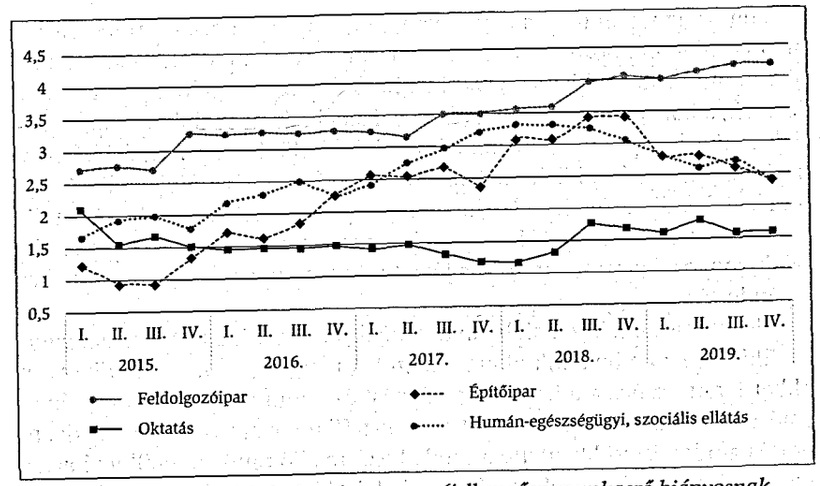

49. ÁBRA • *Az üres álláshelyek aránya egyes (jellemzően munkaerő-hiányosnak tartott) ágazatokban*

Forrás: KSH

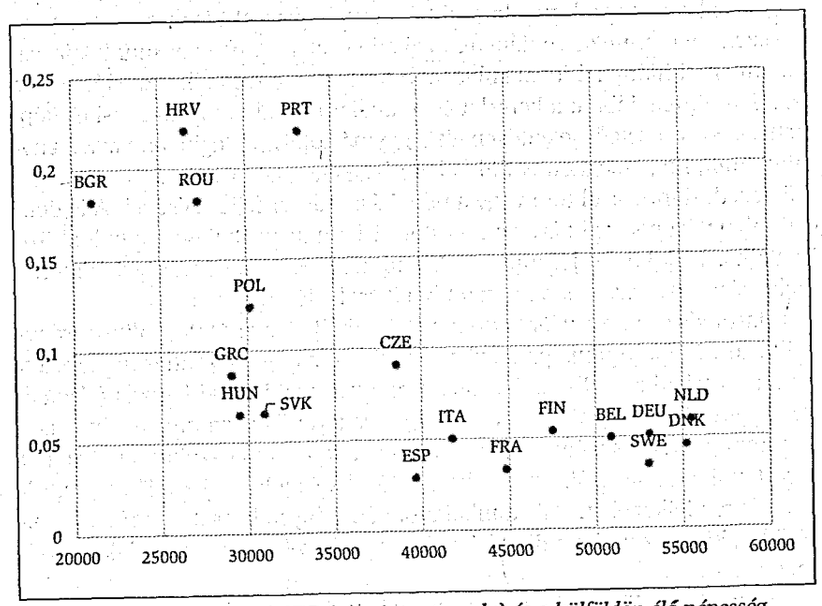

50. ÁBRA • *Az egy főre jutó GDP (vízszintes tengely) és a külföldön élő népesség aránya (függőleges tengely) egyes európai uniós országokban*

Forrás: Eurostat és Migration Policy Institute

Fontos azonban itt is megjegyezni, hogy az elvándorlás természetesen nem véletlen mintázatot követ: nagyon is jellemző, hogy kik vállalnak külföldön munkát. Az átlagnál jóval inkább próbálnak külföldön szerencsét a fiatalok, a közepesen képzettek (érettségizettek, de nem diplomások), a férfiak és meghatározott ágazatok képviselői – különösen a vendéglátásban, az építőiparban és a közlekedésben, szállítmányozásban dolgozók. A diplomások közül pedig kiemelkedően magas a kivándorló orvosok aránya. Ez azzal a következménnyel jár, hogy bár a nemzetgazdaság egészében kevésbé, bizonyos ágazatokban igenis jelenthet komoly nehézséget az erőteljes elvándorlás.[553]

Elég pontosan látszanak hát a fő kihívások. De vajon mit lehetne tenni?

Először is: ne öntsünk olajat a tűzre! A magyar gazdaságpolitika pont akkor járatta csúcsra a keresletösztönzést és a munkahelyteremtési támogatások rendszerét, amikor mind a demográfiai folyamatok, mind a kivándorlás amúgy is csökkentette a rendelkezésre álló munkaerő-állományt.[554] Ezzel (bizonyos ágazatokban és munkakörökben) nagyban hozzájárult a probléma súlyosbodásához. A gazdasági ciklusokat inkább simító (és a politikai konjunktúraciklusok csábításának is kevésbé engedő) költségvetési politikával, valamint a munkahelyteremtő támogatások visszaszorulásával érdemben tompítható volna az időleges munkaerőhiány.

Másodszor: tegyük rugalmasabbá a munkapiacot! Magyarországon ma egyszerre van munkaerőhiány és szabad tartalék. A magyar munkapiaccal az átmeneti hiánynál jóval súlyosabb probléma a rossz illeszkedés szinte minden dimenzióban: a kereslet és a kínálat földrajzi, foglalkozási és képzettségi szerkezete is jelentősen eltér egymástól. Ezen leginkább azzal enyhíthetünk, hogy megkönnyítjük a kereslet és kínálat találkozását, például a közlekedési infrastruktúra vagy a bérlakásrendszer fejlesztésével. A legfontosabb hatást persze itt is az oktatástól várhatjuk: az általános, a különböző foglalkozások között jól transzferálható készségek és képességek előtérbe helyezése sokat javíthat a hosszú távú illeszkedésen.[555]

Harmadszor: ne a vállalati panaszok diktálják az oktatáspolitika irányváltásait! Míg a tipikus panaszkodó vállalatnak „gyakorlatiasan" képzett szakmunkásokra volna szüksége, a magyar szakiskolai képzés *jelenlegi* rendszeréből kikerülők több mint fele (gyakorlatilag semmiféle képzettséget nem igénylő) segédmunkásként dolgozik, és a panaszkodó vállalatok *minden* fizikai munkakörben többre értékelik és jobban keresik az érettségivel is rendelkezőket.[556] A munkáltatói vélemények becsatornázása elvben jó ötlet, különösen, ha a döntéshozó helyén kezeli az erősen érdekvezérelt igényeket.

Negyedszer: Fizessük meg az orvosokat! Az orvosok elvándorlása döntő részben pénzkérdés.[557] Ha fontos az orvosok (és más egészségügyi dolgozók) megtartása, meg kell őket fizetni. Ha úgy gondoljuk, hogy a bérek rendezésének együtt kell járnia az egészségügy nagyszabású reformjával, ezért rövid távon nem megoldható, akkor el kell foganunk, hogy az egészségügyben hosszú távon is egyre súlyosbodó orvos- és ápolóhiánnyal kell számolnunk.[558]

Ötödször: támogassuk az agyelszívást! Egyes nemzetgazdasági vagy társadalompolitikai szempontból stratégiai területen (egészségügy) érdemes elgondolkodni az agyelszíváson, azaz képzett külföldi munkavállalók (orvosok, szakápolók) legális meghívásán. A zömmel az iparban és szinte kizárólag átmenetileg foglalkoztatott vendégmunkások már ma is köztünk élnek, egyelőre azonban úgy, hogy semmiféle tudatos, hosszú távú kormányzati stratégia (pláne közmegegyezés) nincs arról, hogy mely ágazatokban, milyen arányban, milyen időtávon számolunk velük. A bizonyos foglalkozásokban *tartósan* fennálló hiányhelyzetekre megoldást jelenthet a foglalkozási kvótákhoz kötött nyílt, szabályozott és korlátozott agyelszívás – ahogy azt Ausztrália vagy Kanada példája is mutatja. Ezekben az országokban az agyelszívást az ország munkaerőigényéhez igazítják – vagyis elsősorban azokat engedik be, akik aktív korúak, meghatározott képzettséggel, szakmai tapasztalattal és angolnyelv-tudással rendelkeznek, vagy hajlandók részt venni egy célzott helyi továbbképzésen annak érdekében, hogy a megfelelő munkát végezhessék. Ez könnyebb és olcsóbb megoldás lenne, mint az emigráns magyarok hazatelepülését célzó kampányok, amelyek sikerességéről nemigen állnak rendelkezésre meggyőző nemzetközi példák vagy akár hazai tapasztalatok.[559]

MI A TANULSÁG?

- A világ legboldogabb országai sikerüket jórészt a humán tőkéjüknek, vagyis a polgárok tehetségének, készségeinek és összetartásának köszönhetik. Minden tény ezt támasztja alá, mi azonban Magyarországon mégsem költünk eleget az emberitőke-felhalmozásra.
- Az emberi tőke hasznosulásának elsődleges terepe a munkaerőpiac. A magyar munkaerőpiac – főként az elmúlt évtized foglalkoztatásbővülése okán – ma már nagyjából illeszkedik az európai trendekhez. A munkanélküli segély feltételeinek szigorítása vagy a gyed melletti munkavégzés azonban nem hatott érdemben az aktivitás és a foglalkoztatás szintjére.
- A kedvező munkapiaci folyamatok a világgazdaság lassulásával gyorsan az ellenkezőjükre fordulhatnak, amire fel kellene készülnünk. Három társadalmi csoport: az alacsonyan képzettek, a kisgyermekes anyák és a fiatalok ma is jelentős munkaerőpiaci hátrányokkal küzdenek, így érdemi tartalékot jelentenek a foglalkoztatás bővítéséhez. Különösen kriti-

kus a képzetlenek helyzete, és az utóbbi évek oktatáspolitikai lépései (a tankötelezettség korhatárának leszállításától a szakiskolai reformig) azt vetítik előre, hogy az elsődleges munkapiacon való hosszú távú helytállásukra kevés esélyük lesz.

- A magyar munkaerő kevéssé termelékeny, ezért olcsó is. Mind a magyar tanulók, mind a magyar felnőttek kompetenciái elmaradnak a vágyott referenciaországok szintjétől. Ráadásul ebben a jövő sem kecsegtet sok jóval: mind a közelmúlt tanulói kompetenciamérései, mind az oktatási rendszer változásai lemaradásunk fokozódását vetítik előre.
- Magyarországon megéri diplomát szerezni: a magyar munkaerőpiac átlagon felül jutalmazza a diplomát bérprémiummal és a diplomás munkahelyek nagyobb stabilitásával. Ehhez képest a közvélekedéssel szemben Magyarországon nem diplomás túlképzés van, hanem épp ellenkezőleg: nemzetközi összehasonlításban túl kevesen szereznek felsőokú végzettséget.
- A magyar munkaerőpiac legnagyobb problémáját nem a kivándorlás, hanem a munkaerő-kereslet és -kínálat rossz illeszkedése jelenti. Magyarországon a hasonló jövedelmű országokhoz képest az átlagnál alacsonyabb a kivándorlás mértéke – ez azonban nem jelenti azt, hogy egyes szakmák (mindenekelőtt az egészségügyi dolgozók) vonatkozásában ne lenne komoly a probléma. Ezért rugalmasabbá kellene tennünk a munkaerőpiacot, nagyobb anyagi megbecsülést kellene nyújtanunk a hiányszakmákban dolgozóknak, és támogatnunk kellene a szabályozott agyelszívást.

4. MITŐL LESZÜNK JOBBAK?

Az eddigiekből kiderült, hogy az országok hosszú távú fejlődésével foglalkozó szakemberek szerint melyek a magyar gazdaság előnyei, vagyis azok az adottságaink, amelyek bizakodásra adhatnak okot, illetve amelyekre a jövőben is építhetünk. A következőkben azt fogjuk körüljárni, hogyan lehetnénk még jobbak: hogyan tudnánk továbblépni? Ajánlásaink továbbra sem a szakpolitikai részletekre fognak vonatkozni, sokkal inkább arra, hogyan lehetne még jobban használni a fizikai infrastruktúrát, termelékenyebbé tenni emberi erőforrásainkat és többet kihozni a közös tudásunkból.

Infrastruktúra – látványos nagyberuházások helyett kisebb, helyi projekteket!

A magyar politikusok és a médianyilvánosság általában a nagy projekteket szeretik. Ezzel egyébként nincsenek egyedül: az uniós pénzek kedvezményezettjei közül sokan költötték az EU-tól kapott (és saját) forrásokat autópályára és más ambiciózus megaprojektekre.[560]

Miközben az autópályák (főleg a kontinensen átívelő, nagy közlekedési folyosókhoz csatlakozók) valóban jelentős gazdasági haszonnal járhatnak, a regionális felzárkóztatáshoz és a munkapiac szempontjából hátrányos helyzetű rétegek esélyeinek javításához meglehetősen keveset tesznek hozzá. A hátrányos helyzetű kistérségekkel és az ott élő munkavállalókkal foglalkozó hazai kutatások évek óta panaszkodnak a helyi, kistérségi szintű közlekedési lehetőségek hiányára.[561] A hátrányos helyzetű térségek alacsony bérszintje mellett az ingázás túl drága, a helyi közlekedési lehetőségek pedig nem feltétlenül veszik figyelembe a munkaidő szempontjait. Vagyis egy zsákfaluban élő, alacsony keresetű segédmunkásnak eleve nehéz kigazdálkodnia a buszjegy (vagy buszbérlet) árát a heti ötszöri oda-vissza utazáshoz, és még azzal is számolnia kell, hogy a – tegyük fel – reggeli műszak határás kezdetéhez menetrend szerint alkalmasint akár csak két-három órával előbb, még rosszabb esetben valamivel később tud bejutni a városba. Mindehhez azt is érdemes hozzávenni, hogy ezeknek a munkavállalóknak sokszor családjuk is van: iskolába járó gyermekeik, gondozásra szoruló, idős szüleik. Márpedig a térségi központokba való eljutás időigényes volta nehezen egyeztethető össze a családi kötelezettségekkel.

Mindez azért probléma, mert a magyar gazdaság hosszú távú bővüléséhez mindenkire szükségünk lesz, aki képes és szeretne is dolgozni. Nincs érdemi esély arra, hogy a hosszú távú, komoly szándékú foglalkoztatók a hátrányos helyzetű, távoli, szétszórt kistelepülések közelében létesítsenek munkahelyeket. A modern gazdaság minden ösztönzője afelé hat, hogy az ilyen gazdasági központok már kiépült infrastruktúrára, szolgáltatásokra és koncentrált tudásbázisra épüljenek. Egyszerűbben megfogalmazva: a munkahelyeket egyre inkább a nagyvárosok és agglomerációik vonzzák.[562] Korábban sok szót ejtettünk már arról, hogy jórészt ez a gravitációs erő áll a feltartóztathatatlan, egyre gyorsuló urbanizáció és a vidék hosszú távú elnéptelenedése mögött. Az állam persze nagyon is érthető – szociális, vidékmegtartási – céloktól vezérelve sziszifuszi munka keretében végtelen forrásokat ölhet ennek a trendnek a megfordítására.

Hosszú távú növekedésünk érdekei azonban a modern gazdaság szerkezete mellett egyértelműen azt diktálják, hogy inkább a szétszórt munkaerőt igyekezzünk a munkahely közelébe vinni, mint hogy versenyképességünk

rovására próbáljuk közelebb hozni a munkalehetőségeket a potenciális munkavállalókhoz.[563]

A kistérségi szintű infrastrukturális fejlesztések, magyarul a munkaerő mobilitásának serkentése lehetővé tehetné, hogy olyanok is beléphessenek a munkaerőpiacra, akik az ingázás nehézkessége miatt ma kiszorulnak belőle. Ez ráadásul az állam szempontjából összességében olcsóbb lehetőséget teremtene arra is, hogy aki szeretne, az ingázás mellett is helyben maradhasson. A jobb közlekedésszervezés, a menetrendek sűrítése, az útvonalaknak a munkalehetőségekhez való hozzáhangolása persze nem olyan típusú fejlesztések, amelyekről a híradók látványos szalagátvágásokat és sikerjelentéseket tudnak közvetíteni. Ez azt jelenti, hogy a rövid távú politikai ösztönzők továbbra is a gigaberuházások felé terelik a nagypolitikát. Ám ha egyetértünk abban, hogy a politika nemcsak a következő választás megnyeréséről, hanem a közösség érdekeinek tartós előmozdításáról is szól, érdemes elkezdenünk hosszabb távban gondolkodni. Ne érjük be a máról holnapra élés lehetőségével, a látványos, de üres sikerek hajhászásával – a versenyképesség növelése hosszú távon a politika szempontjából is kifizetődik.

Technológia – általános készségek és munkakultúra

Magyarország előnyei között említettük, hogy gazdaságunk (különösen az exportra termelő feldolgozóipar) világviszonylatban is komplex, vagyis széles tudásbázisra épül és technológiai szempontból összetett. Ilyen országokban a továbblépés elvileg viszonylag egyszerű: a meglévő tudásbázisra építve minél több kis lépéssel, a termékek fokozatos fejlesztésével bővíteni kell a termékek kínálatát.[564] Nálunk azonban ez mégsem tűnik annyira egyszerűnek: míg a termelési szerkezet komplexitása szerencsés (de számunkra inkább külső) adottságnak tekinthető, a továbblépés leginkább kézenfekvő módszereiben nem igazán vagyunk erősek. Az innovációs mutatókban messze az európai átlag alatt teljesítünk,[565] és eközben a termékkínálat szélesítésében sem igazán jeleskedünk.[566]

Magyarországon évek óta az üzleti szektor a kutatás-fejlesztés és az innováció valódi hajtóereje, miközben az állami (és a felsőoktatási) szerepvállalás messze elmarad a vállalatokétól. Ez utóbbi persze az Európai Unióban (és a világ fejlettebb országaiban általában) is így van, és jól is van így. Nem is feltétlenül arra kellene törekedni, hogy az állam aktívabban beszálljon és maszszív innovátorrá nője ki magát, hanem inkább arra, hogy jobban megértse, milyen tényezők akadályozzák a magyar vállalatok előrelépését. A vállalati beruházási ráta és a hitelezés alakulása arra utal, hogy a szűk keresztmetszet már régóta nem a forráshiány, a drága finanszírozás vagy a megfelelő eszközök (és az eszközökben megtestesült technológiák) elérhetősége.

Az innovációval és versenyképességgel (vagyis végső soron a vállalati szektor sikerességével) foglalkozó kutatók fontos felismerése, hogy – a hazánkban elterjedt vélekedéssel szemben – nem a cég- és szektorspecifikus szaktudás, hanem az általános képességek számítanak igazán. Az, hogy hányan tudnak angolul, meghatározza, hogy hányan tudják használni a külföldi gépeket, hogyan tudják lefordítani a vevői igényeket a napi gyártási folyamatokra, vagy hogy tudnak-e kapcsolatokat és vevőkört építeni az üzleti vásárokon.[567] A vállalati előrejutás (egy innovációs folyamat sikeres levezénylésétől a külgazdasági kapcsolatépítésen át a beszállítói láncban való feljebb lépésig) legtöbbször általános vállalatvezetési ismereteken múlik, ami szintén tanítható, tanulható, és az ázsiai országok tapasztalati alapján a külföldi ösztöndíjakkal és MBA-programokkal importálható.[568]

Fejlesztéspolitika – fizikai tőke helyett humán tőkébe fektessünk!

A magyar fejlesztéspolitika az EU-n belül a sokszor hivatkozott északi példák helyett a kevésbé dicső mediterrán hagyományokat követi: vagyis többet költ fizikai infrastruktúrára és vállalati támogatásokra, mint az emberekre. Hagyjuk itt most a skandinávokat, és a jobb összevethetőség kedvéért keresgéljünk inkább a saját ligánkban! Magyarországhoz hasonlóan más országok is részesültek korábban jelentős európai fejlesztési forrásokban annak érdekében, hogy leküzdhessék a hátrányukat, és felzárkózhassanak az EU-s átlaghoz. Ezen országok közül egyértelműen Spanyolország, Portugália és Görögország példáját másoljuk, nem pedig Írországét, amely a jogosult országok közül a legmagasabb arányban költött humántőke-fejlesztésre – vagyis jó minőségű, korszerű oktatásra, továbbképzési lehetőségekre vagy éppen a munkaerőpiacról kiszorultak integrálására. A mi szempontunkból a rossz hír az, hogy az adatalapú elemzések rendre arra jutottak, hogy a felzárkózás déli példái kevéssé voltak sikeresek, míg az írek kimagasló megtérüléssel tudták hasznosítani az uniós forrásokat. De mit is jelent közelebbről „az emberi tőke fejlesztésének" elvont fogalma? Mit kellene tennünk, ha inkább tájékozódnánk észak, mint dél felé?

Az emberi tőke fejlesztésének nagyon sok iránya lehet. A korábbi fejezetekben számos, itt említhető problémát azonosítottunk: a gyenge és romló tanulói kompetenciákat, az alacsonyan képzettek rossz általános készségeit és munkapiaci lehetőségeit, az iskolai lemorzsolódást, az iskolarendszer világviszonylatban is kirívóan alacsony mobilitását, a szakképzési rendszer zsákutcás voltát vagy a diplomások számának csökkenését. Ezek kezelésére egyetlen út látszik: egy nagyszabású oktatási és képzési reform, amely

erőforrásokat nem kímélve kifejezetten ezeknek a hátrányoknak a ledolgozását célozza.

Sajnos az elmúlt évtizedekben minden politikus megtanulta Magyarországon, hogy az oktatás ingoványos terep: bár hosszú távon a legjobb befektetés, rövid távon csak politikai kockázattal, mindenekelőtt pedig rengeteg költséggel és konfliktussal jár. Mint minden nagy rendszer, ez is nehezen mozdítható. A sok szereplő és sok részletkérdés tisztázása sok egyeztetést, sok érdekelt fél sokféle szempontjának összecsiszolását igényli. Így bizonyos szempontból még érthető is, hogy ma ott tartunk, ahol – a politikai ciklusokhoz igazított rövid távú szemlélet mellett a döntéshozókat egyszerűen sokkal több ösztönző terelte a változatlanság, illetve az elsietett látszatmegoldások felé. A könnyebb út azonban, ahogy az egyén életében, sajnos társadalmi szinten sem mindig a jobb. Akármilyen kockázatosnak tűnik, kivétel nélkül minden összefüggés arra mutat, hogy ez az a terület, ahol elsőként és pénzt nem sajnálva kell beavatkoznia annak, aki valóban használni szeretne a hazájának.

Oktatás, oktatás, oktatás – ne csak az elittel törődjünk!

A jelen kötet kereteit szétfeszítené, ha kísérletet tennénk arra, hogy kijelöljük egy nagyszabású oktatási reform fő irányait. Itt mindössze arra hívjuk fel a figyelmet, hogy eddigi hosszas vizsgálódásaink során bármely részkérdést vizsgáltuk is, újra és újra az oktatásba mint legfontosabb beavatkozási területbe ütközünk. Foglalkozzunk bár a társadalmi mobilitással, a szegénységből való kitöréssel, a cigányok esélyeinek javításával, a polgári öntudat fejlesztésével vagy a gazdasági versenyképesség középtávú javításával, mindig csak ugyanoda jutunk: a magyar közoktatás forráshiányos, korszerűtlen egyenlőtlen és kontraproduktív voltához.

Jó lenne rámutatni egy vagy több olyan csodafegyverre, amelynek révén jövőre vagy akár öt év múlva a világ élvonalába repíthetnénk Magyarországot – a hazai helyzet elemzése és az összes mintaország példája azonban arra mutat, hogy nem létezik ilyen. Ezért a fő kérdés nem az, hogy öt éven belül szeretnénk-e kitörni – hanem hogy hajlandók vagyunk-e végre odaállni a középtávú felemelkedés startvonalához. Vajon hol tartanánk ma, ha ezt már tizenöt vagy harminc évvel ezelőtt megtettük volna?

Félreértés ne essék: a mostani lemaradás nem a pedagógusok hibája – strukturális problémákról van szó. A magyar közoktatásból sokszor még a legalapvetőbb eszközök is hiányoznak. Az internet európai átlagot messze meghaladóan kiváló infrastruktúrája mellett nálunk a középiskolások jóval alacsonyabb arányban rendelkeznek laptoppal vagy tablettel, mint az EU átlagában vagy akár a hozzánk közelibb Csehországban. Ironikus, hogy

miközben a magyar iskolák internetes lefedettsége vagy az iskolákban elérhető digitális kapcsolat sebessége kiugróan jó, még a régiótól is jócskán elmaradunk a digitális eszközök használatában és az iskolák digitális felszereltségében.[569] A magyar általános iskolások közel ötöde (tanulásra alkalmas eszközök hiányában) egyáltalán nem fér hozzá az online oktatáshoz.[570]

Izgalmas lesz megfigyelni, hogy a 2020-as koronavírus-járvány hatásai vajon képesek lesznek-e hosszú távú változásokat elindítani. A hirtelen fellépő kényszer közepette, rapid módon végrehajtott „digitális átállás" eddigi tapasztalatai persze önmagában biztosan nem lesznek elegendők. Arra azonban jók lehetnek, hogy ráirányítsák a figyelmet: a 21. században megváltoztak a korszerű oktatás infrastrukturális és módszertani feltételei. Az ilyen problémák megoldása pedig még akár a hagyományosan eszközfetisiszta kormányzatok számára is vonzó lehet.[571]

A valódi felemelkedés tehát időbe fog telni. De vajon milyen körülmények fogják kijelölni a lehetőségeinket?

Az is kiderült már, hogy a magyar közoktatás kifejezetten erős a tehetséggondozásban. Ez egyfelől remek hír, hiszen arra utal, hogy a megfelelő minták és a szakmai háttér rendelkezésre áll. Másfelől azonban – figyelembe véve a korlátos erőforrásainkat – az elitképzésre koncentráló oktatási modell igazából rossz választás, méghozzá több okból is.

Egyrészt az előttünk álló kihívások egy része (így a technológiai vagy munkaszervezési változások) valójában alkalmazkodási kényszer. Márpedig egy ország alkalmazkodóképessége nem azon múlik, hogy *néhányan* képesek-e alkalmazkodni, hanem azon, hogy *mindenkit* át tudunk-e vinni a túlsó partra.

Másrészt a nemzetközi példák alapján a *korai iskolai szelekció* (vagyis a gyerekek minél korábbi, képesség szerinti szétválasztása) mind a hatékonyság, mind a mobilitás szempontjából tragikus következményekkel jár:[572] ahelyett, hogy a gyerekek legszélesebb körének biztosítanánk jó oktatást, amelynek keretében a jobban teljesítő diákok magukkal húznák a többieket, akik előtt megnyílna a kitörés lehetősége, csak újratermeljük a létező esélykülönbségeket.

Harmadrészt (az előző ponttal is összefüggve) az európai példák azt mutatják, hogy az igazán jó iskolarendszerekben a magas átlagos teljesítmény alacsony szórással párosul, vagyis viszonylag kicsi a gyerekek közötti tudáskülönbség.[573] Másképpen fogalmazva: mindenki *egyformán jó* oktatást kap. A mi iskolarendszerünk ezzel pont szembemegy, amikor az átlagosan gyenge teljesítményt viszonylag nagy relatív szórással éri el. Ez egyszerűbben megfogalmazva annyit jelent, hogy az adott korosztályon belül borzasztóan nagyok a különbségek: sokan kapnak nagyon jó, de még többen viszonylag rossz minőségű oktatást. Márpedig ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a gyenge iskolatípusba kerülő gyerekek mai rossz teljesítmé-

nyével a jövőbeni munkavállalók foglalkoztathatóságát, jövedelemtermelő képességét és alkalmazkodási esélyeit is játsszuk el. Nélkülük pedig igen nehéz lesz előrébb jutnunk.

MI A TANULSÁG?

- A munka világa folyamatos változásban van, ezért a sikerességnek fontos eleme az alkalmazkodás képessége, a rugalmasság és a mobilitás. A magyar munkavállalókra ma egyik tulajdonság sem jellemző.
- Az alacsony mobilitás miatt Magyarországon egyszerre van munkaerőhiány és munkanélküliség, ami részben a saját tulajdonú lakóingatlanok magas arányának és a magas bérleti költségeknek tudható be. De a munkakörváltásban sem jeleskedünk, pedig a munkakörök összetétele egyre gyorsabban változik, aminek elsősorban oktatási rendszerünknek a specifikus és lexikális tudásra összpontosító jellege az oka.
- Minél alacsonyabb az iskolai végzettségünk, annál alacsonyabb a mobilitásunk. Ráadásul munkahelyváltás során is a diplomásoknak van a legnagyobb esélyük az előrelépésre, míg a szakmunkások és a szakiskolai végzettségűek inkább lefelé csúsznak.
- Látványos gigaberuházások helyett a munkaerő mobilitását erősítő kistérségi fejlesztésekre lenne szükségünk: a közlekedés jobb megszervezésére, a menetrendek sűrítésére, az útvonalaknak a munkalehetőségekhez való hozzáhangolására. Így olyanok is be tudnának lépni a munkaerőpiacra, akik ma kiszorulnak onnan. Mindenkire szükségünk lesz, aki tud és akar dolgozni.
- Fejlesztéspolitikánk a déli minta helyett az északi nyomvonalat kövesse: vagyis a fizikai infrastruktúra helyett fektessünk minél többet a humán tőkénkbe!
- Problémáink túlnyomó részének az oktatás jelenti a kulcsát: a gyenge tanulói kompetenciák, az alacsonyan képzettek rossz általános készségei és munkapiaci lehetőségei, az iskolai lemorzsolódás, a szegények szegregációja az oktatásban, a rossz szakképzési rendszer és a diplomások számának csökkenése.
- A sikeres országokban minden gyermek hasonlóan jó minőségű oktatásban részesül, míg nálunk a világszínvonalú képzés a kevesek kiváltsága – ez pedig tehetségeink tömeges elherdálásához vezet. Az oktatás és a képzés reformja politikailag kockázatos vállalkozás, de nincs más lehetőségünk a kitörésre. Hazudik, aki azt állítja, hogy létezik más, gyorsan megtérülő recept. Nem az a kérdés tehát, hogy létezik-e rövid távú megoldás, hanem hogy mikor látunk végre hozzá ahhoz a feladathoz, amelynek teljesítésével már így is késésben vagyunk.

ZÁRSZÓ

Politikusok és hatásvadász publicisták gyakran rémítgetnek bennünket a nemzet pusztulásának fenyegető lehetőségével. Sürgősen meg kell tennünk ezt vagy azt, ha meg akarunk maradni. Le kell számolnunk ezzel vagy azzal az ellenséggel, ha holnap is élni szeretnénk. Jól kell szavaznunk a következő választáson, ha azt szeretnénk, hogy száz év múlva is éljenek magyarok a Kárpát-medencében.

Pedig a magyarokat valójában nem fenyegeti megsemmisülés. Legnagyobb problémánk ma nem a nemzethalál fenyegetése, hanem a közepesség tömegvonzásának ereje. Belekényelmesedtünk abba a tudatba, hogy bármit teszünk, holnap is csak lesz valahogy. Elveszítettük a hitünket, hogy sikeresebbek is lehetnénk. Elveszett a bátorságunk, hogy merjünk a jövőbe tekinteni és közös célokért dolgozni. Túl vonzó a kisebb ellenállás felé haladni. Túl kézenfekvő csak a másnapra gondolni. Túl egyszerű semmit sem tenni.

Pedig Magyarországot semmi sem kényszeríti arra, hogy beérje a középszerrel. Mindenünk megvan hozzá, hogy kitörjünk saját korlátaink közül és a 21. század nyertesei közé kerüljünk. Semmivel sem vagyunk rosszabbak, mint az írek, nem vagyunk tehetségtelenebbek, mint a svédek, nem vagyunk érdemtelenebbek, mint a szingapúriak. Csak végre el kellene kezdenünk cselekedni. Persze nem tehetjük egyik napról a másikra semmissé eddigi tétlenségünket. De már holnap nekiláthatunk, hogy lefektessük egy sikeresebb jövő alapjait. Ehhez három dologra van szükségünk: a tudást értéknek tekintő, jövőorientált nemzettudatra, intézményeink és környezetünk tisztaságára, rendezettségére, valamint a legfontosabb erőforrásunkba, a magyar emberekbe való befektetésre.

A magyarok közösségének egészére szükségünk lesz. Az első lépést a politikának kell megtennie – de egyetlen kormány sem érhet el semmit a magyar emberek nélkül. Legyünk a hagyományaira büszke, a jelenét reálisan látó nemzet, a jövőre tervező közösség. Nem kell mindenben egyetértenünk, de egyezzünk meg a legfontosabban: hogy mind a magyar nemzet részei vagyunk, és senkit sem nélkülözhetünk. Merjünk szabad, cselekvőképes közösségeket alkotni! Építsünk a magyar emberek tudására és tehetségére! És ne féljünk a nemzettudattól: a nacionalizmus nemcsak mások ki-

zárására és ellenségek keresésére, hanem közös értékekre és a jövőbe mutató célokra is épülhet. Ne az határozzon meg bennünket, hogy kiket gyűlölünk vagy kiktől félünk, hanem az, hogy kik szeretnénk lenni! Találjunk vissza a polgári nacionalizmus nagy reformkori hagyományaihoz: találjunk új, közös célokat, amelyek új lendületet adhatnak a magyarok közösségének!

A tiszta, rendezett, biztonságos élet iránti igény minden ember legtermészetesebb vágya. Egy nemzet tagjai csak akkor lehetnek valóban szabadok, ha életüket, tulajdonukat és gyermekeik jövőjét is biztonságban tudhatják. Nekünk, magyaroknak is jogunk van ehhez. Csak akkor lehetünk sikeresek a 21. században, ha sikerül megtisztítanunk a közéletünket és hétköznapi életvilágunkat. Teremtsünk jól működő, kiszámítható, átlátható intézményeket! Számoljunk le a közmorált és gazdasági teljesítményünket romboló korrupcióval! Merjünk élni a demokratikus részvétel új lehetőségeivel – és merjük kimondani, hol van szükség kevesebb demokráciára! Váljék nemzeti büszkeségünk részévé a fejlett, takarékos, minőségi közszolgáltatásokat nyújtó állam!

A klímaváltozást biztosan nem mi fogjuk megállítani, ám egyedül rajtunk múlik, hogy előnyt tudunk-e kovácsolni az általa támasztott kihívásokból. A jövő azoké, akik másokat megelőzve ismerik fel a klímaalkalmazkodás és a gazdaság zöld átállásának kihívásait és lehetőségeit. Ott kell lennünk az átalakulások frontvonalában, hogy elsők között érhessünk a jövő új gazdasági rendjébe. Végre ne a mások által kitaposott úton haladjunk, hanem szabjuk meg mi a mintát az utánunk jövőknek! Őrizzük és ápoljuk természeti kincseinket! Ez nem valamiféle ideológiai megfelelési kényszer: élővilágunk, erdeink, tiszta ivóvizünk jelenti lelki jóllétünk és egészségünk fő bástyáját. Hagyjunk a magyarok következő nemzedékére tiszta és rendezett Magyarországot!

A világ legboldogabb országai nem természeti kincseiknek köszönhetik a sikereiket, hanem emberi erőforrásaik minőségének. A jövő gazdasága egyre inkább a tudásról, az alkalmazkodásról, a sokféle területen hasznosítható alapkészségekről fog szólni. Tárgyak és eszközök helyett nekünk is el kell kezdenünk végre az emberekkel foglalkozni. Problémáink legfőbb közös oka ma a rossz oktatás: míg a szerencsés kevesek világszínvonalú készségekkel kerülnek ki a munkaerőpiacra, a többségnek ma gyenge alapkészségekkel, rossz digitális kompetenciákkal és hiányos nyelvtudással kell helytállnia a 21. század folyamatosan változó kihívásai közepette, miközben a szegényeket semmi sem segíti abban, hogy ki tudjanak törni, és a nemzet egészének javára tudják kamatoztatni a tehetségüket. Pedig a jó magyar minták adottak: nincs más dolgunk, mint hogy mindenki számára elérhetővé tegyük azokat. Merjük kimondani: hazudik, aki szerint létezik rövid távú csodaszer. A felemelkedés kulcsa csakis a hosszú távú befektetés lehet emberi erőforrásainkba! Lehet, hogy ez csak holnap fog megtérülni,

de ez az egyetlen lehetőségünk arra, hogy holnapután is talpon tudjunk maradni.

Ne elégedjünk meg a kevesek kiválóságával! Tegyük közössé a sikereinket! Teremtsük meg a lehetőségét annak, hogy minden magyar kibontakoztathassa a benne rejlő tehetséget! Váljunk azzá, aminek ma is látjuk magunkat: talpraesett, erős, cselekvésre kész okos nemzetté!

Ebben a kötetben sok szó esett útfüggőségekről, döntéseink és választásaink tartós következményeiről. A történelem nehézkedési ereje ránk is hatással van, mai lehetőségeinket a múlt döntései korlátozzák. De épp így döntő hatással lesz a jövőre, hogy milyen utat választunk ma. Miért ne élnénk ezzel a lehetőséggel?

Még nem késtünk le semmiről.

De nincs még egy elvesztegethető évtizedünk.

JEGYZETEK

II. HONNAN INDULUNK?

1. Gallup et al. 1999., Böröcz 2017.
2. Wallerstein 2010.
3. Robinson–Acemoglu 2013; North 1990.
4. Weber 1995; Tabellini 2010.
5. Falk et al. 2018.
6. Phelps 2006.
7. Hofstede Insights.
8. Hankiss et al. 1982.
9. Andorka 2006.
10. Lásd például Smolar 1990; Szalai 1998.
11. Miközben a nyugat-európai társadalmakhoz képest a különbség szembeszökő, a volt szocialista országok értékrendjei között is számos eltérést találunk. Egyes kutatók szerint például egészen a 15. századi huszita mozgalomig kell visszamennünk, ha meg akarjuk érteni a csehek körében mért individualizmusnak a kelet-európai mezőnyben is kiugró mértékét (Kolman et al. 2003).
12. Medgyesi–Boda 2018.
13. Lásd *Global Preferences Survey*.
14. Kopp 2008.
15. TÁRKI 2013.
16. Tamás 1994; TÁRKI 2013, 56.
17. TÁRKI 2013.
18. Boros–Laki 2017, 47.
19. ESS 2002.
20. Lásd például Kolman et al. 2003. A legutóbbi kutatások közül lásd Nézőpont Intézet 2019.
21. Boros–Laki 2018.
22. World Values Survey 2014.
23. OECD Data, https://data.oecd.org/emp/hours-worked.htm.
24. A munka mint önérték társadalmi megítéléséről lásd Borgulya 2012; Hajdu–Sik 2016.
25. Aghion et al. 2010.
26. Simon 1993.; GfK 2017.
27. Boros–Laki 2017.
28. A politikai törzsi gondolkodásról bővebben lásd Chua 2018.
29. Boros et al. 2020.
30. Boros–Laki 2018.
31. Boros–Laki 2018.

32. Bartha et al. 2020.
33. Pew Research Center 2019.
34. A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek hazai helyzetéről bővebben is szót ejtünk majd a következő két fejezetben.
35. Gregor–Kováts 2018.
36. Lásd Eurostat 2016.
37. TÁRKI 2013.
38. Boros–Laki 2018.
39. Hobsbawm 1968; ill. Ferge 1985. A szegénység valószínűleg legelismertebb hazai kutatója, Ferge Zsuzsa is erre a rendszerszintű jellegre hívja fel a figyelmet: vagyis hogy a relatív szegénység rétegzett társadalmakban alakul ki, ahol az életlehetőségek egymástól lényegében elkülönülő és eltérő érvényesülési potenciállal rendelkező csoportokra tagolják az egyéneket (Ferge 1986, 12).
40. Ennek veszélyére szolgál bizonyítékkal többek között: Andrews–Leigh 2009.
41. Havasi Éva megfogalmazásában „a deprivált személy vagy háztartás nélkülöz valamit, ami az adott társadalomban a nagy többség rendelkezésére áll, vagy ami az adott társadalomban mindenki számára kívánatos, elérhető minimumnak tartható" (Havasi 2019, 62). Az Eurostat módszertana szerint azok élnek súlyos anyagi deprivációban, akik a következő kilenc tétel közül legalább négy vonatkozásában hiányt szenvednek: 1. lakáshatási költségeik fizetése; 2. otthonuk megfelelő fűtése; 3. váratlan kiadások fedezése; 4. hús/hal fogyasztása minden második nap; 5. évente legalább egy hét fizetett üdülés; 6. színes televízió; 7. mosógép; 8. autó; 9. telefon (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Material_deprivation).
42. Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat/data/database).
43. A korábbi években a váratlan kiadás fedezésének képességére vonatkozó kérdés így szólt: „Képes volna-e az Önök háztartása arra, hogy egy váratlan, nagyobb összegű kiadást a saját forrásaiból fedezzen? (HS060M)". Egy kiegészítő, nyitott kérdés pedig arra vonatkozott, hogy „mekkora összegig?" 2016-tól a két kérdést összevonták, és ekkor már csak igennel vagy nemmel lehetett válaszolni: „Képes lenne az Önök háztartása arra, hogy 70 ezer forintos váratlan kiadást saját forrásból fedezzen?" (Havasi 2019, 63).
44. KSH (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/laekindikator/laekindikator12.pdf).
45. Havasi 2019, 62.
46. Az EU6, a V3 és az S3 országainak átlagát az adott évre vonatkozó népességszám szerinti súlyozással számoltuk ki az Eurostat adatai alapján. A további összehasonlító ábrák módszertana ugyanez.
47. Az egy főre jutó tényleges magánfogyasztás a háztartások fogyasztási célú kiadásait korrigálja a kormányzat és a nonprofit szektor olyan költéseivel, amelyek végső soron szintén a háztartásokhoz jutnak termékként vagy szolgáltatásként (jellemzően az oktatási és egészségügyi kiadások tartoznak ide). A nemzetközi statisztikai összehasonlításokban ezt a mutatót használják leginkább az országok közötti jóléti különbségek megragadására. Lásd Eurostat–OECD 2012 (https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-manuals-and-guidelines/-/KS-RA-12-023).

48. Az egészségi állapot és a társadalmi háttér összefüggéseiről lásd Björk et al. 2008; Orosz–Kollányi 2014, 334. Az egyenlőtlenségeknek az egészséghez és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférésre gyakorolt hatásairól lásd Marmot 2015.
49. A téma legrészletesebb áttekintését lásd ÁEEKERTM 2016.
50. Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat/data/database).
51. KSH (https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdph220.html).
52. Az Európai Bizottság sajtóközleménye.
53. Eurostat 2018.
54. ÁEEKERTM 2016.
55. Eurostat 2018, 41., 46–47.
56. EC–OECD 2019, 4.
57. ÁEEKERTM 2016.
58. A tüdőszűrés Magyarországon 2016 óta nem kötelező, míg a vastagbélrákra soha nem is volt az.
59. KSH 2018.
60. Vitrai et al. 2017.
61. Ez a mutató az úgynevezett ESCS-index, amelyet a szülők iskolai végzettsége, foglalkozása, a háztartásban elérhető eszközök, erőforrások alapján szoktak meghatározni.
62. Oktatási Hivatal 2019, 64–65.
63. Varga 2019.
64. Nem ebben a kötetben fogjuk eldönteni azt a Magyarországon olykor még ma is vitákat generáló kérdést, hogy mi ennek a kisebbségnek a „helyes" vagy „politikailag korrekt" megnevezése. A kilencvenes évek óta akadnak, akik a cigány szót a magyar nyelv közegében pejoratív, megbélyegző mellékjelentésű kifejezésnek tartják, és a roma szó használatát tartják megfelelőnek. Mások azzal érvelnek, hogy ez a nyelvi óvatosság sokkal inkább többségi aggodalomnak tűnik, sőt a cigányok jelentős hányada számára önmegnevezésként értelmezhetetlen a *rom* („házas férfi", „ember") szóból képzett roma szó, és határozottan a cigány mint gyűjtőkategória használatához ragaszkodnak. Szerintük ez ennek a sokszínű és tagolt csoportnak mindegyik alcsoportjára nyugodtan használható. A hétköznapi magyar nyelvhasználatban (a német vagy az angol ettől számottevően különbözik) a két fogalom ma leginkább semleges, leíró szinonimának tűnik, amelyek közül az érintettek közül a roma szót talán valamivel kevesebben tartják alkalmazhatónak önmagukra (a kérdésről bővebben lásd Dupcsik 2009, különösen: 274–275.).
65. A cigányok hazai lélekszámának megbecsülése évtizedek óta a magyar társadalomtudósok egyik megoldhatatlan kihívásának számít, és ha őszinték akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy egyszerűen nincs megnyugtató megoldás. Mivel senkire sincs „ráírva" cigány származása, vagyis nem létezik összetéveszthetetlen cigány azonosítójegy (nem beszélve arról a kérdésről, hogy mit kezdjünk a vegyes családokkal, a kettős vagy többes identitásokkal), a kutatók nehéz dilemma előtt állnak: azt tekintsék-e leíró értelemben cigánynak, aki önmagát annak tartja (és például a népszámláláson annak vallja magát), vagy azt, akiről – nem cigány – környezete ezt gondolja? A különböző megközelítések szerint szélsőségesen eltérő eredményekre juthatunk: míg az önbevallásra építő legutóbbi népszámlálás alapján a cigányok létszáma közel

316 ezer, ami nyilvánvalóan irreális adat, a módszertanilag megalapozottabb becslések valahová 700 és 900 ezer közé teszik ezt a számot (a kérdésről bővebben lásd Dupcsik 2009; Pénzes et al. 2018).
66. Kovács et al. 2008, 11.
67. Pénzes et al. 2018.
68. Pénzes et al. 2018, 22.
69. KSH 2018, 8.; Bakó–Lakatos 2019, 24.
70. Kertesi 2018.
71. Varga 2019, 39–42.
72. Babusik 2007, 5.; illetve EC 2014.
73. Dupcsik 2009, 33.
74. Ez alól egyetlen kivételt teszünk: a fejezet végén röviden ki fogunk térni néhány olyan tényezőre, amelyben az elmúlt néhány évben nagyot és előnyünkre változtunk.
75. Lásd például Falk et al. 2018; Francois–Zabojnik 2015; Doeppke–Zillibotti 2014, Gorodnichenko–Roland 2011.
76. Falk et al. 2018.
77. Lásd például Gorodnichenko–Roland 2010, 2011; és Taylor–Wilson 2012.
78. Gorodnichenko–Roland 2010; Hofstede Insights.
79. Lásd például Arntz et al. 2016 és Bessen 2015.
80. EC 2012.
81. Eurostat 2019.
82. EC 2018.
83. Eurostat 2019b.
84. MNB 2017.
85. Lannert 2018.
86. Lásd például Róbert 2018.
87. Lásd például Tóth–Szelényi 2018.
88. A teljes adóteher megállapításakor a munkáltatók és a munkavállalók által fizetett valamennyi adótípust összegezzük. Így válik nemzetközileg összehasonlíthatóvá sokféle ország sokféle adórendszere. Míg Magyarországon alacsony (és egyre csökkenő) például a személyi jövedelemadó, ez a kiragadott mutató önmagában keveset mond az állami elvonások mértékéről. A foglalkoztatás teljes adóterhe a régióban messze nálunk a legmagasabb. Az úgynevezett teljes adóék (az összes adóteher a teljes bérköltség százalékában) nálunk meghaladja a 45 százalékot, ami 10 százalékponttal magasabb az OECD-országok átlagánál, de az összes régiós országét is meghaladja.
89. MNB 2017; Világbank 2020.
90. Lásd például Világbank 2020 és World Economic Forum 2019. A versenyképességi indikátorokról értékeléséről lásd MNB 2017 és Vakhal–Palócz 2018a; Vakhal–Palócz 2018b.
91. Világbank 2020.
92. Hausmann et al. 2019.
93. Muraközy et al. 2019.
94. Muraközy et al. 2019.
95. MNB 2017.
96. Muraközy et al. 2019.
97. Muraközy et al. 2019 és Békés et al. 2009.

98. Az államtól független hazai tulajdonosi réteg fontosságáról és a fejlődésben betöltött nélkülözhetetlen szerepéről lásd Orbán 2017 és Lakatos–Szendrői 2019.
99. Deloitte 2016.
100. Lásd például Orbán 2017 és Lakatos–Szendrői 2019.
101. GKI 2019; MNB 2017.
102. EC 2017.
103. Az EQI az Európai Bizottság által finanszírozott és a Göteborgi Egyetemhez tartozó Quality of Government Institute által készített mutató, amely az Európai Unió országainak, illetve régióinak intézményi minőségét méri. Az EQI országok közötti alakulását vizsgáló jelentést először 2010-ben készítették el, majd 2013-ban, illetve 2017-ben is megismételték (a következő jelentés várhatóan 2020-ban érkezik). Az index egy, az EU minden országában elvégzett lakossági felmérésen alapul, amelyben nagyságrendileg húsz-harminc kérdést tesznek fel a megkérdezettnek. Az adatfelvételt helyi közvélemény-kutatók végzik, az adott ország hivatalos nyelvén. A megkérdezettek száma egyre növekszik, a három év alatt összesen hozzávetőlegesen 200 ezer embert kérdeztek meg. A kérdések a közvéleménynek az állami szektorra vonatkozó elképzeléseire és tapasztalataira, a vélt, tapasztalt, esetleg elkövetett korrupcióra, a közszolgáltatások pártatlanságára, illetve minőségére vonatkoznak.
104. Bergh (2018) a neves Nobel-díjas közgazdászra, a központi tervezés alacsony hatékonyságáról sokat író Friedrich A. Hayekre utalva *hayekiánus jóléti államként* azonosítja a svéd modellt. Az elnevezés arra utal, hogy bár a svéd állam fiskális értelemben (vagyis az újraelosztás arányát tekintve) kifejezetten nagynak mondható, információs értelemben (vagyis a döntéseihez szükséges piaci információk mennyiségében) kifejezetten visszafogott és takarékos.
105. Az úgynevezett fejlesztő állam mintaországai a kelet-ázsiai kistigrisek (Dél-Korea, Tajvan, Hong Kong és Szingapúr), amelyek az 1960-as évektől szegény, elmaradott, perifériális agrárországokból a világ leggazdagabbjai közé emelkedtek. A szakirodalomban ma is vitatott, hogy mi volt ennek a sikertörténetnek legfontosabb oka. Az azonban biztos, hogy ezek az országok elsősorban arra törekedtek, hogy protekcionista gazdaságpolitikával a nemzetközi színtéren is versenyképes hazai vállalatokat hozzák helyzetbe. A kelet-ázsiai modell tanulságairól lásd például Campos–Root 1996 vagy Young 1995.
106. A politikai gazdaságtan a „kincsek átkaként" ismeri azt a jelenséget, amikor az államtól függő forrásokért folytatott versenyben azok a viselkedések, attitűdök kerülnek előtérbe, amelyek kifejezetten rombolják a hosszú távú gazdasági sikert. A jelenség klasszikus kifejtését lásd Sachs–Warner 1995; a magyar viszonyokra való továbbgondolását lásd Váradi 2006.
107. A sokéves trendet 2020-ban a koronavírus-járvány sokkja állította meg – vélhetően ideiglenesen.
108. Economist Intelligence Unit 2019.

III. MERRE TARTUNK? MAGYARORSZÁG 2030-BAN

109. UN 2018.
110. UN 2018.
111. Eurostat: *Population and social conditions. Population projections.*
112. Gallai 2005, 522.
113. KSH Népszámlálás 2011. A KSH adatai alapján a magyarok lélekszáma 2010-ben csökkenhetett tízmillió alá, a 2011-es népszámlálás idejére már közel tizenötezer fővel.
114. KSH Stadat 1.1. tábla. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001c.html.
115. Lennert 2019.
116. Lennert 2019, 508.
117. Lennert 2019, 509., 512.
118. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=proj_19np&lang=en.
119. Az EU-n belül Magyarországnál csak Romániában, Bulgáriában, Lettországban és Litvániában alacsonyabb a születéskor várható élettartam.
120. KSH (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wns001.html).
121. Az Eurostat alap-előrejelzése szerint Magyarországon 2030-ban 86 ezer, 2050-ben pedig már 83 ezer körül fog alakulni a születések száma (Eurostat: *Population and social conditions. Population projections. Demographic balances and indicators by type of projection*).
122. Magyarországon ezt az értéket utoljára több mint negyven éve, 1977-ben értük el: akkor 2,15 volt a termékenységi arányszám.
123. Eurostat: *Population and social conditions. Population projections. Demographic balances and indicators by type of projection.*
124. Romer 1990, Aghion–Howitt 1992; Jones 1995. A népességcsökkenés hosszú távú következményeiről lásd Bricker–Ibbitson 2019 és Jones 2020.
125. Ez a logika elég hasonló ahhoz, amely alapján a kutatók szerint az urbanizáció hasznos: ott az a kulcs, hogy az emberek közötti interakciók, együttműködések teremtik az új értéket, tehát minél több az emberek közötti kapcsolat, annál több az új ötlet, újdonság, és ebben a tömeghatásban rejlik a városok gravitációs ereje.
126. Eurostat: *Population and social conditions.*
127. Litvániát, Romániát, Lettországot és Bulgáriát (uo.).
128. Eurostat: *Population and social conditions.*
129. OECD 2017.
130. Magyarország Kormánya 2020.
131. KSH Stadat 1.3. tábla (http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd009.html).
132. KSH Stadat 2.1.6. tábla (http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf006.html).
133. Interjú Simonovits Andrással 2020, vagy Szikra 2017.
134. Persze vannak olyan szakmák, amelyek esetében a magasabb kor éppenséggel hátrányt jelent: a topmodellek és az élsportolók mellett a költöztetők vagy a magasépítők sem a nyugdíj előtt vannak a csúcson – ők azonban kétségkívül nem a munkavállalók többségét teszik ki.

135. Lásd például Jones 2005; Nager et al. 2016 vagy Azoulay et al. 2018.
136. Acemoglu–Restrepo 2018.
137. Lásd például Metz 2002; Bussolo et al. 2015, különösen: 263–280.
138. Bussolo et al. 2015, 268–269.
139. Uo. A nyugdíjakkal és az oktatással kapcsolatos preferenciák kor szerinti mintázata tartós, ám nem érvényes más típusú, elsősorban világnézeti kérdések esetében. A kutatások szerint nem igaz például az a közkeletű bölcsesség, hogy az ember a kor előrehaladtával egyre konzervatívabb lesz. Legalábbis olyan ügyekben, mint például az állami szerepvállalás helyes mértéke, a melegek megítélése, a halálbüntetéshez vagy éppen a bevándorláshoz való viszony, az életkornál sokkal fontosabb az úgynevezett *kohorszhatás*. Ez a bonyolultnak hangzó szakkifejezés annyit jelent, hogy gondolkodásunkra döntő befolyással vannak azok a benyomások és élmények, amelyeket a generációnkhoz tartozó társainkkal együtt éltünk meg (ellentétben a korábbi generációkkal, például a szüleinkkel). Aki gazdasági válság idején eszmélt politikailag, jó eséllyel a nagyobb állami gazdasági szerepvállalás híve lesz; aki a 20. század végén szocializálódott a nyugati világban, amikor az egynemű kapcsolatokat már nem üldözte a törvény, és mind a környezetében, mind a médiában több, a szexuális orientációját vállaló egyénről szerzett tapasztalatot, a melegek egyenjogúságával kapcsolatban is liberálisabb álláspontot fog képviselni stb. (lásd például Bussolo et al. 2015, 260.).
140. Lásd például Boros et al. 2013, 18. Ez a mintázat egyébként elég pontosan tükrözi a régiós jellemzőket. Lásd például Bussolo et al. 2015, 267.
141. Boros et al. 2013, 19–20.
142. Korner et al. 2018.
143. Czirják 2015; UN 2018.
144. UN 2018.
145. KSH 2014.
146. Lásd erről: KSH 2014.
147. Virág 2006; Havas 2008. Havas Gábor (2008) korábbi becslése szerint mintegy száz gettótelepülés és további kétszáz gettósodó település található az országban.
148. *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2018.*
149. *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2018; Éves lakhatási jelentés 2019.*
150. Hegedüs et al. 2016, 45.
151. A pontos szám évről évre változik. Az ábrán a 2018-as helyzetet láthatjuk, vagyis az utolsó olyan évet, amikor minden vizsgált országra vonatkozóan rendelkezésre állnak adatok. A következő évben azonban Magyarországon már közel 92 százalék volt a saját tulajdonú lakások aránya (https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvho02&lang=en).
152. *Éves lakhatási jelentés 2019;* Hegedüs et al. 2016, 42–47.
153. Hegedüs et al. 2016, 46.
154. Inchauste et al. 2018, 18.
155. Deloitte 2019, 23.
156. Deloitte 2019, 24. Érdemes itt megemlíteni, hogy Budapesttel ellentétben az albérletek árát mindhárom említett városban szabályozzák, vagyis felső határt szabnak nekik.

157. Lásd például Inchauste et al. 2018, 18.; Ridao-Bodewig 2018, 31., 38.
158. Inchauste et al. 2018, 59–61.
159. Ők évi 814 ezer és 995 ezer Ft közötti egy állandó lakosra jutó szja-alappal rendelkeznek.
160. Ez évi 1 millió 294 ezer és 1 millió 854 ezer forint közötti jövedelmet jelent.
161. KSH TIMEA 2020.
162. KSH Statinfo 2020. február.
163. Zsibók 2019.
164. KSH 2018.
165. Lennert 2019, 514–516.
166. Mind a városkörnyéki, mind a félreeső vidéki terek esetében 5000 fő alatti lakosságú településekről beszélünk (Lennert 2019, 514.).
167. Beke 2017.
168. Blaskó–Gödri 2016.
169. KSH TIMEA.
170. Kováts et al. 2019.
171. Illéssy at al. 2019.
172. Ongjerth 2019.
173. Ráadásul a közelmúlt fogyasztói kultúrájában nem ismeretlen az „alulról", illetve „oldalról" beszüremkedő hatás sem – gondoljunk csak például a popzene vagy az étkezésben a pizza- és tésztakultúra térnyerésére, amelyek felülírták az évszázadokig érvényesnek gondolt úgynevezett leszűrődéselméletet (Ilmonen 2011).
174. A sokáig a többségtől hermetikusan elzárt, hangsúlyosan elitjelenségnek számító szubkultúra számos tényező hatására nyílt meg fokozatosan a középosztály, majd az alacsonyabb jövedelmi csoportok felé is: ilyen volt a vásárlóerő általános növekedése, a piaci szereplők tudatos „lefelé nyitása", a „séfcelebek" magyarországi megjelenése, a tudatosan szegmentált bisztró- és streetfood-kultúra kiépülése, az Éttermek Éjszakája-típusú akciók elterjedése vagy éppen a főzőműsorok és -vetélkedők növekvő népszerűsége.
175. Reckwitz 2018.
176. Mintel 2018.
177. A városok jövőjével és az épített környezet trendjeivel foglalkozó kutatók munkáiban kitüntetett figyelem jut az *urban gardening*nek nevezett jelenségnek. Lásd Korner et al. 2018.
178. Központi Statisztikai Hivatal, STADAT 2020 A kiskereskedelmi eladási forgalom főbb árucsoportonként.
179. *Megatrend-Dokumentation*. Zukunftsinstitut 2018.
180. Uo.
181. Brynjolfsson–McAfee 2014.
182. Lásd még: Susskind–Susskind 2018; Susskind 2018.
183. Hootsuit 2018.
184. Gondoljunk csak a WWAN (*Wireless Wide Area Network*) terjedésére vagy akár Elon Musk projektjére, a Starlinkre, amely föld körüli pályára állított műholdak tízezreivel „szórná tele" a Föld minden pontját.
185. Mishra 2016.
186. A Fiverr nevű izraeli online piactér például már egy évtizede arra specializálódott, hogy összehozza egymással a különféle digitális szolgáltatásokat kereső vállalatokat és az ilyen szolgáltatásokat a legmagasabb minőségen vagy éppen legolcsóbban kínáló szabadúszókat.

187. Bernadette 2019.
188. 3D Printing Industry report 2017.
189. A kombinált tanulásról és a tükrözött osztálytermi módszerekről bővebben lásd például: https://www.khanacademy.org/partner-content/talks-and-interviews/talks-and-interviews-unit/conversations-with-sal/v/sal-khan-video-lecture-on-digital-learning.
190. Susskind–Susskind 2018, 83–84.
191. GII 2019.
192. DESI 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020.
193. Évről évre tapasztalható egy-két helynyi mozgás előre vagy hátra, de mindvégig a 20–23. hely között végeztünk a 28 tagállam közül.
194. DESI 2020.
195. 49 százalék, szemben az EU 58 százalékos átlagával (DESI 2020b, 8.).
196. Az EU-ban átlagosan ez az arány is jóval magasabb, 33 százalékos (DESI 2020b, 8.).
197. 57 százaléka, szemben a 39 százalékos EU-s átlaggal (DESI 2020b, 12.).
198. DESI 2020b, 8.
199. Eduline 2020.
200. HRportal 2020.
201. Az aggasztóan alacsony munkaerő-kínálat mögött számos ok húzódik meg. Még ma is igen kevés a megfelelő készségeket átadni képes egyetemi képzés, és rosszul állunk a formális egyetemi képzést nyújtó, kiegészítő felnőttképzések tekintetében is. Emellett a legversenyképesebb multikat leszámítva kevés magyar vállalat engedheti meg magának, hogy versenyképes fizetést biztosítson a kisszámú elérhető szoftverfejlesztőnek és rendszergazdának, akiknek egyáltalán nem okoz gondot, hogy akár otthonról is jobban fizető külföldi munkákat vállaljanak el. És míg a világban általános tendencia, hogy az informatikusok iránti megnövekvő igényt többek között a nők nagyobb arányú bevonásával kíséreljék meg kielégíteni (a látványos stanfordi és berkeley-i eredményekről lásd Baron 2018), hazánkban a nők még ma is mindössze 10–15 százalékot tesznek ki az informatikai képzéseken tanulók és a techszektorban dolgozók körében (HRportál 2020).
202. Lásd például Sachs–Kotlikoff 2012; Benzell et al. 2015; Berg et al. 2018.
203. Ezeket a gondolatkísérleteket mutatja be általános modelljében Berg et al. 2017.
204. Lásd például Acemoglu–Autor 2011; Autor–Salomons 2017 vagy Acemoglu–Restrepo 2019a.
205. A technológiai fejlődés hatásával foglalkozó irodalomban fontos a munkahelyek *(jobs)* és a feladatok *(tasks)* fogalmának megkülönböztetése. Azt valóban könnyű elképzelni, hogy az egyre jobb teljesítményű gépek bizonyos *feladatokat* átvesznek az emberektől, míg más *feladatokban* kiegészítik az emberi munkaerőt – ennek empirikus relevanciájáról lásd például Autor-Levy–Murnane 2003; Acemoglu–Autor 2011. Az biztos, hogy a feladatok szintjén nagyobb átrendeződéseket várunk és látunk, mint a foglalkoztatásban. Azt egyelőre kevesen állítják, hogy a jövő gépei képesek lesznek a különböző szakmák potenciálisan nagyon sokféle feladattípusát egyszerre vagy legalábbis döntően

átvenni, és egészen újraértelmezni a szakmák jövőjét (kivétel például Susskind–Susskind 2018).

206. Ezek a korábban nem létező munkakörök igencsak fontosak: Acemoglu és Restrepo (2019a) számításai szerint az 1980 és 2007 közötti amerikai foglalkozásbővülés felét azok az ágazatok magyarázzák, amelyekben voltak új munkakörök.
207. A fenti három foglalkozási csoport elkülönítése megtalálható Autor–Salomons 2017.
208. Autor és Salomons (2017) empirikus elemzése a technológiai fejlődésnek az aggregált foglalkoztatásra gyakorolt teljes hatását vizsgálja a közvetlen (az automatizáción keresztül érvényesülő negatív) és a közvetett (a más szektorokban érvényesülő pozitív tovagyűrűző) hatások elkülönítésével. Azt találják, hogy a gyors technológiai fejlődésben leginkább érintett szektorokban valóban csökken a foglalkoztatás (vagyis az automatizáció munkaerőt kiváltó hatása érvényesül), de a gazdaság egészében a hatás inkább enyhe pozitív (vagyis a közvetett hatások dominálnak). Az is igaz azonban, hogy a közvetett hatások némiképp gyengülhettek a 2000-es években.
209. Autor (2014) vezeti be az automatizációval foglalkozó közgazdasági irodalomba a magyar származású Polányi Mihály gondolatát a hallgatólagos tudás jelentőségéről. Autor szerint a szakmák többségét döntően jellemző hallgatólagos tudás az oka annak, hogy az emberi munkaerő gépekkel való helyettesíthetőségéről szóló jóslatok erősen eltúlzottak. Brynjolfsson–McAfee (2014) ugyanakkor amellett érvel, hogy a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás jócskán oldhatja a nehezen kódolható tudás miatti korlátokat.
210. A munkapiaci polarizációról lásd Autor 2014; Acemoglu–Autor 2011. A magyar vonatkozásokról lásd Telegdy 2018 és MNB 2017.
211. A középszerű robotokról lásd Acemoglu–Restrepo 2019b.
212. Az automatizáció és a demográfia összefüggéseiről lásd Acemoglu–Restrepo 2019c.
213. Az egy főre jutó ipari robotok élmezőnye a következő országokból áll: Szingapúr, Japán, Dél-Korea, Németország. Lásd IFR 2019.
214. A RI (2019) az USA-beli székhellyel rendelkező cégek visszatelepülési bejelentéseit gyűjti, 2010 és 2017 között 961 esetet regisztráltak, 75 százalékuk Kínából költözött vissza. A European Reshoring Monitor (Eurofund 2019) az elmúlt öt évben 235 olyan vállalatról tud, amely valamelyik uniós tagországba telepítette vissza a termelését. De Backer et al. (2016) a fejlett (OECD-) országokat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a reshoring aggregált szintű hatásai egyelőre csekélyek.
215. Faber (2019) úgy találta, hogy az USA-Mexikó vonatkozásában a *reshoring*-hatás már erősen érezhető, legalábbis a mexikói oldalon: az amerikai robotok elterjedésével a mexikói foglalkoztatás, az USA-ba irányuló mexikói export és az exportra termelő mexikói üzemek száma is érezhetően csökken. Az országok tágabb körét vizsgálva hasonló eredményre jutott Carbonero et al. (2018) és Krenz et al. (2018) is.
216. Lásd például Rodrik 2016.
217. Brynjolfsson et al. 2017 számításai szerint a fordítóprogramok annyival lendítették fel az országok közötti kereskedelmet, mintha a köztük lévő távolság 37 százalékkal csökkent volna.

218. IFR 2019.
219. Lásd Telegdy 2018 és MNB 2017.
220. Lásd MNB (2019).
221. Marin et al (2017) elemzése szerint a német és a francia vállalatok hajlanak a legkevésbé a *reshoring*ra, míg a legerősebb hajlandóságot a britek mutatták. A legnagyobb vesztesek az EU déli országai, az angol cégek hazatelepülése elsősorban az olasz és a spanyol leányvállalatokat érintette.
222. Krenz et al (2018) elméleti modelljében azt mutatja be, hogy minél nagyobbak a tőkét kihelyező és a tőkét fogadó ország közötti kereskedelmi akadályok (távolság, nyelvi és kulturális korlátok, vámok), annál erősebb lesz a *reshoring*. Az elemzés egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy bár az egyre fokozódó kínai–amerikai kereskedelmi háborúnak (legalábbis a politikai deklarációk szintjén) kifejezetten célja a „munkahelyek visszaszerzése", ezek a bizonyos visszaszerzett munkahelyek inkább az amerikai robotoknak jutnak majd, és legalábbis erősen kétséges, hogy az intézkedéseknek érdemi hatásuk lesz a feldolgozóipari munkahelyteremtésre.
223. A járműipari és beszállító ágazatok együttes súlya a magyar GDP 15 százaléka körül alakulhat. Lásd MNB 2017.
224. Interjú Kapitány Istvánnal (2020).
225. Az itthon is aktív (hagyományos) gyártók közül az Audi és a Mercedes is komoly ambíciókat hirdet az átállásra, és ebben (legalábbis az eddigi kommunikáció szerint) szerepet szánnak a hazai kapacitásoknak is. 2017 óta Komáromból tervezi az európai piac elérését Kína vezető elektromos buszgyártója, a BYD. Az új, elektromos autógyártási technológiák legfontosabb költségtényezője az akkumulátor. Ebből a szempontból megnyugtató, hogy 2019 októberében jelentette be a Samsung, hogy 390 milliárd forintból bővíti gödi akkumulátorgyártó üzemét (a vállalat egyetlen európai gyárát), amely tízéves beszállítói szerződést kötött a BMW-vel.
226. Magyarország Kormánya 2012.
227. Zuzana 2020.
228. Hromada 2019.
229. Henry–Pomeroy 2018.
230. PWC 2017.
231. Vég 2019.
232. Kónya 2002.
233. Henry–Pomeroy 2018.
234. Portfolio 2019.
235. Twinning 2012.
236. European Strategy and Policy Analyses System 2019.
237. Franciaországban 19 745 (2018), Nagy-Brittaniában 20-25 ezer (2017), Spanyolországban 5000 (2018), Németországban 10 800 (2018). Nagyjából 10 százalékuk, mintegy 10 000 fő kész arra, hogy bármikor elkövessen erőszakos cselekményt és 24 órás megfigyelést igényel.
238. European Strategy and Policy Analyses System 2019, 28–30.
239. Intergovernmental Panel on Climate Change 2018, 6.
240. A globális átlaghőmérséklet alakulásánál abszolút átlaghőmérsékleti értékek meghatározása több okból is nehézkes lenne. Például hegyvidéki területeken a legtöbb mérés a lakott völgyekből származik, így a magasságot is figyelembe

kell venni a régió átlaghőmérsékletének becslésekor. Például egy nyári hónap az átlagosnál hűvösebb lehet egy adott területen a hegyen és a völgyben is, de az abszolút hőmérsékleti értékek nagyban különbözhetnek a két helyen. Ebben az esetben az eltérések használatával kimutatható, hogy mindkét helyen az átlagosnál alacsonyabb volt a hőmérséklet. Az anomáliák jobban le tudják írni egy nagyobb terület éghajlati változékonyságát, mint az abszolút hőmérsékleti értékek, és olyan keretreferenciát biztosítanak, mely értelmezhető összehasonlítást tesz lehetővé az egyes helyszínek között, és elősegíti a hőmérsékleti trendek pontosabb számítását.

241. Gleick–Heberger 2014.
242. Pidcock 2013.
243. 2100-ra, az ipari forradalom előtti szinthez képest.
244. Bart 2019.
245. Intergovernmental Panel on Climate Change 2018.
246. EC 2019.
247. Kocsis 2018, 62.
248. Hőhullámos napról beszélünk, mikor a napi átlaghőmérséklet legalább 25°C.
249. OMSZ 2017
250. Páldy et al. 2017, 1342.
251. Páldy et al. 2017, 1344.
252. Kocsis 2018, 64.
253. Innovációs és Technológiai Minisztérium 2018, 148.
254. Sokan egyenesen a „hatodik tömeges kipusztulás korszakáról" beszélnek, amelyhez olyan földtörténeti események hasonlíthatók, mint például a dinoszauruszok kihalása (How many species are we loosing?).
255. Living Planet Report 2018.
256. Agrárgazdasági Kutató Intézet 2018, 20.
257. Az úgynevezett vonalas infrastruktúrákról van szó, például a közlekedési, energetikai és informatikai hálózatokról, valamint az épületek és épített környezet egyéb elemeiről.
258. REF EU-CIRCLE jelentés.
259. Ez jórészt magából a szélsőséges időjárási események megnövekedett számából ered, és csak részben az infrastruktúra értékének növekedéséből.
260. Forzieri et al. 2018.
261. Az, hogy adott helyen és pillanatban melyik szennyezőanyag okozza a legtöbb problémát, nagyban függ a földrajzi helyzettől, a helyi lakosok körében jellemző fűtési technológiától, a fosszilis üzemanyaggal működő gépjárművek számától és állapotától, valamint az aktuális időjárási viszonyoktól.
262. Rácz 2018.
263. EEA 2019b, 68., 69.
264. Uo.
265. KSH 2016, 44.
266. Pál 2019.
267. EPOMM 2020.
268. Eurostat 2019a.
269. Az Eurostat adatai szerint az EU-ban 2017-ben nálunk volt legalacsonyabb az egy főre jutó autók száma (Eurostat 2019a). Valószínűleg Romániában még kisebb ez a szám, de onnan nem érkeztek adatok az elmúlt években.

270. EPOMM 2020.
271. KSH 2020a.
272. Vezess.hu 2019.
273. Factcheck: How electric vehicles help to tackle climate change.
274. *Global EV Outlook 2019*.
275. EEA 2019a.
276. E-cars 2020.
277. Előd 2018.

IV. A MAGYAROK KÖZÖSSÉGE(I)

278. Szabó 2009.
279. Aronson 2008, különösen: 27–32.
280. Gerő 2012, 317.
281. Kahneman–Krueger 2006.
282. Kahneman–Krueger 2006, 22.
283. Axelrod 1984; Orbán–Szántó 2005, 58.
284. Hanifan 1916.
285. Hanifan 1916, 130.
286. A korai kutatások közül lásd például Ben-Porath 1980.
287. Putnam et al. 1993.
288. Fukuyama 1997, 85.
289. Fukuyama 1997, 88.
290. A közösségi cselekvés játékelméleti, a klasszikus fogolydilemma megoldása köré szerveződő megközelítéséről lásd Hardin 1998.
291. Sárvári 2014.
292. Torsvik 2000; Orbán–Szántó 2005, 60–61.
293. Kopp–Skrabski 2008.
294. Fukuyama 1999; Orbán–Szántó 2005, 61–62.
295. Uo.
296. Utasi 2013.
297. Giczi–Sik 2009, 70.
298. Utasi 2013, 13–14.
299. Sárvári 2014.
300. Az OECD adatai szerint a tagok aránya Magyarországon 2018-ra 8 százalék alá esett vissza (OECD. Stat, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=-TUD).
301. Uo.
302. Kopp–Skrabski 2008.
303. Fukuyama 1999, 15.
304. Uo.
305. Elias 2004.
306. Mill 1867, 295.
307. Renan 1995, 186.
308. Joó 1939, 5.
309. Greenfeld 2001, 25.
310. Hobsbawm 1997.

311. Lásd például az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1735. számú, a témában meghatározó fontosságú ajánlását, amely arra jut, hogy nem alkotható akár csak megközelítőleg egységes definíció, amelynek kulcsfontosságú elemei még „tisztázásra szorulnak".
312. A meghatározás nehézségeiről lásd még: Gellner 2009, 16–18.
313. A kérdés pszichológiai megközelítéséről lásd például Baumeister–Vohs 2002; Steger 2012.
314. Lásd például Greeneld 2001; Nakano 2004; Mosk 2013.
315. Esterházy 1996, 193.
316. Szabó 2009.
317. Univerzalitás és partikularitás viszonyáról a politikai közösségekben bővebben lásd Balázs 2003, 209–235., illetve Schöpflin 2004.
318. Kölcsey 1903, 275.
319. Schöpflin 2004, 248.
320. Balázs 2003, 233–234.
321. Huntington 2005, 38–46.
322. Huntington 2005, 25–38.
323. Scheffer 2016.
324. Pirisi et al. 2009.
325. Morauszki–Papp 2014.
326. Valamint az arabot, a kínait, az oroszt és a vietnámit is.
327. Morauszki–Papp 2014, 87.
328. Simonovits 2014 összesítette az International Social Survey Program (ISSP) nemzeti identitásra vonatkozó, 1995-es, 2003-as és 2013-as adatait (az esetlegesen azóta bekövetkezett változásokat feltáró következő adatfelvétel 2020-ig még nem történt meg).
329. Simonovits 2014, 406. Igaz, a magyarok még így is az európai átlagnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a származás kérdésének (uo. 407.).
330. A frissebb irodalomból lásd például Kende et al. 2018.
331. Scheffer 2016.
332. A legfontosabbak közül lásd például Erős 2001; Hunyadi 2005; Tóth 2009; Pataki 2011; László–Fülöp 2011; Csepeli 2013; Ladányi 2015; Hunyady 2016; Mészáros et al. 2017.
333. Csepeli 2013.
334. László–Fülöp 2011.
335. Valuch 2013.
336. Széchenyi 1907, 183.
337. Gyurgyák 2007, 15.
338. Gyurgyák 2007, 535.
339. Ennek a nemzetképnek talán a legátfogóbb összefoglalását adja: Lánczi 2002, illetve Tellér 2014.
340. A jobb- és baloldali nemzeti narratívákról lásd még: *Nemzeti identitás – egység vagy sokszínűség?...*
341. Lásd Gyurgyák 2007, 548.
342. Mészöly 1990, 58.
343. Ebben a felfogásban Gyurgyák János meghatározását követjük, aki viszont nagyban épít Ernest Renan nemzetkoncepciójára (Renan 1995). Lásd Gyurgyák 2007, 538–539.

344. Anderson 2006.
345. Huntington 2005, 54.
346. Lásd például Müller 2002.
347. A polgári nacionalizmus fogalmáról lásd még Brubaker 1992.
348. Szerb 1947, 166.
349. Götz 2004.
350. Széchenyi 1985c, 23.
351. Széchenyi 1985a, 29.
352. Széchenyi 1985b, 204.
353. Wesselényi 1833, 231.
354. Eötvös 1978, 398.
355. Juhász Gyula: *Magyar táj, magyar ecsettel.*
356. Széchenyi 1991, 178.

V. TISZTA MAGYARORSZÁG

357. A rendezettség, átláthatóság, tisztaság pozitív fiziológiai funkcióját, mindenekelőtt a hormonháztartásunkra gyakorolt kedvező hatását számtalan pszichológiai kutatás megerősítette. Lásd például Saxbe–Repetti 2010; McMains–Kastner 2011.
358. Weiss 2014.
359. Tamási 1999, 589.
360. Karnik 2015.
361. Ugyanakkor a szélsőséges jobboldali terrorizmus Magyarországon sem ismeretlen: a 2008–2009-es, cigányok ellen elkövetett sorozatgyilkosság, amely az általános megfélemlítést és kisebbségi-többségi viszony végletes kiélezését tűzte ki célul, összesen hat ember életét követelte.
362. Részben ez állhat például a magyarországi lopási statisztikák látványosan javuló tendenciája mögött: 2012-ben a szabálysértési törvényt úgy módosították, hogy a bűncselekmények összeghatára húszezer forintról ötvenezer forintra emelkedett – vagyis számos, korábban bűncselekménynek számító tett ettől kezdve már csak szabálysértésként került nyilvántartásba.
363. Ha például a rendőrséggel szembeni bizalmatlanságom vagy rossz tapasztalataim okán nem jelentek be egy biciklilopást, vagy az újabb megaláztatástól való félelemből hallgatok az engem ért szexuális zaklatástól, az semmiképp nem a közbiztonság jobb állapotáról tanúskodik, mégis ezt a képet alakítja ki a statisztikákban.
364. OECD Better Life Index, Safety, http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/safety/.
365. NMHH 2019.
366. Az Eurostat legutóbbi, az összehasonlításra is teret kínáló adatai sajnos viszonylag régről, 2013-ból valók. Ezek alapján Magyarország lényegében belesimul a régiós átlagba, és bár a skandinávoknál látványosan jobb a helyzet, az EU magországainál sem vagyunk sokkal bizalmatlanabbak (Eurostat 2015).
367. Kolontár 2019.
368. Kolontár 2019.
369. Markotay 2019.

370. Gulyás 2019.
371. Kolontár 2019.
372. *The costs of corruption...*
373. WEF 2019.
374. WEF 2019.
375. Mauro et al. 2019, 27.
376. OECD 2012.
377. Lásd például Johnson 2018.
378. OECD 2008.
379. Dávid-Barrett–Fazekas 2019.
380. Mauro et al. 2019, 28.
381. TI 2008.
382. Tóth–Hajdu 2017.
383. TI 2008.
384. Vagyis hogy például mennyire képesek online eszközök révén ellenőrizni a hatalom működését.
385. IPI 2019.
386. Ezekben a rangsorokban általában jobb helyezést érnek el az átláthatóbb, szigorúbban szabályozott jogállami keretekkel bíró országok, ahol szabad a sajtó és vannak független kontrollintézmények, mint azok, ahol az újságírók nem férhetnek hozzá a releváns információkhoz, illetve ahol a közpénzek felett egy átláthatatlan módon gazdálkodó, nem demokratikusan működő kormány diszponál. A helyezések alakulása azt az előzőleg már érintett összefüggést is megerősíti, hogy a korrupció szintje általában a jómódúbb országokban alacsonyabb.
387. Tóth–Hajdu 2017, 80–82.
388. Tóth–Hajdu 2017, 17.
389. Tóth–Hajdu 2017, 51.
390. 2006 és 2015 között az átlag évi 25 és 33 százalék között mozgott. Lásd Tóth–Hajdu 2017, 6.
391. 31 százalékát (Tóth–Hajdu 2017, 6).
392. Mauro et al. 2019, 28.
393. A szingapúri korrupcióellenes küzdelem részleteiről lásd például Lim 2019.
394. A kiváló amerikai újságíró, Jonathan Rauch nevezi így *Political Realism* című rövid, de annál nagyobb hatású könyvében a politikai verseny és a kormányzás alapját adó formális és informális pártmechanizmusokat, amelyek jutalmazás és szelekció révén gondoskodnak egyebek mellett a magasan kvalifikált káderek helyzetbehozásáról és politikai hűségéről. A való világban egy kormányzat szempontjából legalább annyira fontos a kulcspozícióba kerülő, a munkáját segítő szakemberek lojalitása, mint képzettsége és szakmai tapasztalata. Ezeket az erőforrásokat pedig úgy lehet tartósan biztosítani, ha ezt a lojalitást olykor – a legalitás és a jó erkölcs körén belül – pozíciókkal is jutalmazzák (Rauch 2015).
395. Az oksági viszony persze fordítva is igaz: a jómódú államok több pénzt tudnak fordítani intézményeik működésére és az azokat működtető, jól képzett szakemberekre, vagyis általában a gazdagabb államok rendelkeznek a legjobb intézményekkel. A jól működő intézmények és a gazdasági növekedés összefüggéseinek tengernyi irodalmából lásd például Knack–Keefer 1995; Chong–Calderon 2000; Globelman–Shapiro 2002; Kurtz–Schrank 2007; Huynh–Jacho-Chávez 2009.

396. OECD 2017.
397. OECD 2017, 56–57.
398. Jakab–Gajduschek 2018, 401.
399. Erről és a technológiai fejlődésnek a hagyományos szakmák iránti keresletre gyakorolt további hatásairól lásd Susskind–Susskind 2018.
400. Erről és a technológiai fejlődés további politikai vonatkozásairól lásd Susskind 2018.
401. Roser 2019.
402. Levitsky–Way 2015.
403. Carothers 2015.
404. Roser 2019.
405. Elég, ha a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságra vagy a Kongói Demokratikus Köztársaságra gondolunk.
406. Wike et al. 2017.
407. Dahl 2000, 48–50.
408. A könyvtárnyi irodalomból lásd például Rodrik 1997; Acemoglu et al. 2019.
409. Világbank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?year_high_desc=true.
410. Leblang 1996 mintegy ötven ország növekedésének több évtizedet átfogó összevetésével igazolta, hogy a tulajdon biztonságának intézményes garanciái alapvetően határozzák meg a gazdasági szereplők viselkedését, és ezáltal elsőrendűen hatnak a gazdasági növekedésre, a demokráciák irányában billentve el a mérleget.
411. Rodrik 1997; Acemoglu et al. 2019. Utóbbi szerzők szerint az elmúlt ötven év során a demokrácia elterjedése az érintett országokban átlagosan húsz százalékkal növelte az egy főre jutó GDP-t.
412. A bőséges irodalomról és a példák még szélesebb köréről lásd még: Przeworski et al. 2000. A demokráciák nagyobb gazdasági hatékonyságával szemben az elmúlt években gyakran merül fel ellenérvként Kína, amely a hetvenes évek végétől bevezetett piaci reformjait követően valóban bámulatos növekedési pályát futott be. Ez sokak szerint nemcsak arra bizonyíték, hogy a kapitalizmus és a jólét nem feltétlenül jár kéz a kézben a demokráciával és a jogállammal, de arra is, hogy az autokratikus kormányzás hatékonyabban segíti elő a gazdasági növekedést. Ezek a szerzők azonban két fontos szempontot is figyelmen kívül hagynak. Az első az, hogy a „kínai csoda" épp demokratikus elszámoltathatatlansága miatt csak iszonyatos társadalmi költségek árán mehetett végbe: ilyen volt mindenekelőtt a természeti környezet drámai pusztítása, a munkavállalók embertelen kiszolgáltatottsága és az egyenlőtlenségek szélsőséges növekedése (Kína ma a világ egyik legegyenlőtlenebb országa, jócskán megelőzve nemcsak Európa jóléti államait, de még az Egyesült Államokat is. Lásd GINI Coefficient By Country 2020). A második, még ritkábban emlegetett körülmény, hogy bár Kínában valóban fennmaradt az egypártrendszer, az átalakításokat irányító Teng Hsziao-ping a gazdaság újrastrukturálása mellett kevésbé látványos, ám a rendszer alapjait érintő reformokat is bevezetett – méghozzá épp a nyugati demokráciák vívmányait utánozva, afféle felülről irányított, kontrollált demokratizálódást levezényelve. A legfontosabb ezek közül a kollektív veze-

tés intézményesítése volt az állampárt élén, amelyet a tisztségek betöltésének időbeli limitálása és felső korhatár megszabása egészített ki, hogy biztosítsák a pártelit megújulását és a belső versenyt, illetve megakadályozzák a hatalom túlzott, egy kézben való összpontosítását. Ez már önmagában a hatalom korlátozását és egyfajta – igaz, csak belső – politikai verseny kialakítását jelentette, de emellett egy bonyolult teljesítményértékelési rendszer bevezetésével a pártelit alsóbb szintű, helyi vezetőit is elszámoltathatóbbá tették. Mindez kétségkívül nem jelenti a rendszer nyugati értelemben vett demokratizálódását, ám nehéz lenne tagadni, hogy a korábbi központosított diktatúrát egy versengőbb, elszámoltathatóbb és korlátozottabb autokrácia váltotta fel. Mindezek miatt *van olyan szakértő, aki szerint Kína valójában épp arra jelent bizonyítékot*, hogy egy autokrácia kizárólag a demokrácia bizonyos elemeinek átvétele révén válhat versenyképessé (Ang 2018). Végezetül nem szabad megfeledkezni arról, hogy a gazdasági reformok eddig „csak" abban bizonyultak sikeresnek, hogy Kína bámulatos gazdasági növekedésével kitörjön a szegény országok sorából. Ez azonban nem jelenti azt, hogy lendületét a jövőben, közepes jövedelmű országként is meg tudja őrizni, már csak azért sem, mert a gazdasági növekedés fő motorját jelentő bürokrácia egyre több erőforrását köti le az iskolázottabbá, jómódúbbá és öntudatosabbá váló kínai középosztály oldaláról érkező, egyre határozottabbá váló demokratikus követelések elnyomása (Ang 2018).

413. Lásd például Paine 2006, 30–31.
414. Erről bővebben lásd Przeworski et al. 2000.
415. Lásd például az Egyesült Államok finoman szólva is megkérdőjelezhető szerepvállalását az 1954-es guatemalai katonai puccsban vagy a nicaraguai polgárháborúban a nyolcvanas években (Dahl 2000, 57–58.).
416. Bayer 2010.
417. Tocqueville 1994, 197.
418. Az Isten képmására teremtett embernek az Isten előtti egyenlősége ugyanúgy része a judaizmus, a kereszténység és az iszlám szent szövegeinek, ami a három vallás közös gyökerei mellett e gondolat univerzális jellegét is jelzi – függetlenül attól, hogy a történelem során az intézményesült egyházak és az ezekkel együttműködő politikai hatalom sokszor nem tartotta magát hozzá.
419. Nagel 1991.
420. A „racionális választó" tételét széles empirikus bázison és szemléletesen cáfolja például Achen–Bartels 2016. Ebből kiderül például, hogy a választók általában egyáltalán nem képesek felmérni a kormány szakpolitikai intézkedéseinek valós hatását, miközben sokszor olyan, nyilvánvalóan a politika befolyási körén kívül eső eseményekért büntetik a választott vezetőket, mint az áradás vagy éppen a cápatámadások számának növekedése.
421. A tudásalapú demokrácia, vagyis az *episztokrácia* egyik legnépszerűbb kortárs megalapozását adja: Brennan 2017. Brennan demokráciakritikáját igen meggyőző érvekkel bírálta az egyik legnevesebb mai politikai filozófus, Thomas Christiano (2017).
422. Lásd például Ensminger–Slusarcick 1992.
423. Dahl 1995, 59.
424. Igaz, olyan empirikus kutatások is akadnak, amelyek igazolni látszanak az úgynevezett esküdtszékelméletet, amely szerint minél többen vesznek részt egy döntés meghozatalában, annál valószínűbb, hogy a döntés a lehetséges legjobb lesz. Lásd például List–Goodin 2001.
425. Lásd például Levitsky–Ziblatt 2018.
426. A kifejezés a demokrácia egyik nagy teoretikusától, John Stuart Milltől származik (Mill 1980).
427. Bíró-Nagy et al. 2016.
428. Bíró-Nagy–Laki 2020, 24.
429. European Social Survey 6.
430. Szabó–Gerő 2019, 47–55.
431. Lásd erről részletesebben: Csizmadia 2014, aki ezt a jelenséget egészen a dualizmus létrejöttének pillanatáig vezeti vissza a történelemben.
432. A védekezőképes demokrácia német eredetű elmélete az alkotmányos berendezkedés olyan intézményi megalapozását jelenti, amely az állam ideológiai semlegességét nem terjeszti ki a demokrácia alapvető értékeire, vagyis deklaráltan vállalja a demokratikus értékek elsőbbségét, és határozottan körülbástyázza azokat a lebontásukra irányuló politikai törekvésekkel szemben. Bővebben lásd Csingár 2013.
433. Jones 2020.
434. Jones 2020.
435. Brennan 2017.
436. A princetoni közgazdászprofesszor, Alan Binder ötletének olvasmányos kifejtését lásd Jones 2020.
437. Jones 2020.
438. Susskind 2018, 45.
439. A nyílt tartalmú, közösségileg szerkesztett tudásbázisokra a legismertebb példa a Wikipédia, míg a lakókörnyezet közösségi tervezésére (beruházásokkal kapcsolatos ötletek és vélemények online összegyűjtésére, esetleg a versengő alternatívák versenyeztetésére) Magyarországon is számos példa van.
440. Az online közvetlen demokrácia, a Wiki-demokrácia, a data-demokrácia vagy az MI-demokrácia lehetőségeiről és kockázatairól bővebben lásd Susskind 2018, 227–254.
441. Heidelberger 2009.
442. World Bank 2018.
443. Joyce 2019.
444. Joyce 2019.
445. World Bank 2018.
446. Szabó-Bódi et al. 2018.
447. Szabó-Bódi et al. 2018
448. Szabó-Bódi et al. 2018.
449. OECD 2020.
450. Jó példa erre a 2011 óta évente megrendezett, jelenleg a Nemzeti Innovációs és Technológiai Minisztérium ernyője alatt működő TeSzedd! – Önkéntesen a tiszta Magyarországért! nevű hulladékgyűjtési akció.
451. Az ismétlődő budapesti finanszírozási és feladatellátási problémák mellett talán a legkirívóbb eset a száztizenhat település és mintegy százhuszonötezer család szemétszállítását ellátó Zöld Híd Kft.-é volt, amely 2018 őszén bejelentette, hogy pénzügyi nehézségek miatt határozatlan időre kénytelen felfüggeszteni a szemétszállítást.

452. Országos Hulladékgazdálkodási Terv, 47.
453. HUMUSZ é. n.
454. Az állami és civil szanálási programok mellett idesorolhatók például az illegális szemétszállítás felderítésére és megakadályozására szolgáló nemzetközi DEMETER-akciók is.
455. A fosszilis energia helyzetét tovább rontja az EU energiapolitikájának számos eleme. Ilyen mindenekelőtt az európai kibocsátáskereskedelmi piacon kialakuló karbonár, azaz az EU kibocsátáskereskedelmi rendszerében az energiatermelők és a nagyipar számára egy tonna CO_2 kibocsátását engedélyező és a piacon megvásárolható CO_2-kvóta ára, amely olyan magas, hogy ma már a hagyományos szénerőművek jelentős része veszteségesen működik. Ebből egyelőre a gáztüzelésű erőművek profitálnak, amelyek részben kiválthatják a szénerőművek termelését.
456. REKK 2017.
457. Innovációs és Technológiai Minisztérium 2018, 57.
458. Energiaklub 2011, 16.
459. Sipos 2013.
460. Fraunhofer Institute for Solar Energy Systems ISE 2020, 8.
461. Németh 2017.
462. REKK 2018.
463. KSH 2020b.
464. Canadadrives 2020.
465. Globalnews 2020.
466. Sümeghy 2004, 7.
467. Trupka 2017.
468. Baranyai–Csernus 2018, 322.
469. Price–Mitchell 2014.
470. OVF 2016, 39.
471. Uo.
472. Magyarország Kormánya 2017.
473. OVF 2016.
474. Kocsis 2018.
475. Magyarország Kormánya 2017.
476. Pregun–Juhász 2010.
477. Lásd https://tableau.discomap.eea.europa.eu/t/Wateronline/views/WISE_SOW_SWB_Status_Maps/SWB_Status_RBD?iframeSizedToWindow=true&:embed=y&:showAppBanner=false&:display_count=no&:showVizHome=no
478. Lásd https://tableau.discomap.eea.europa.eu/t/Wateronline/views/WISE_SOW_GWB_Status_Maps/GWB_Status_RBD?iframeSizedToWindow=true&:embed=y&:showAppBanner=false&:display_count=no&:showVizHome=no.
479. A 2000-es és 2010-es évek elején végzett kútfúrások 90 százaléka illegálisan történt, miközben 1992-ben ez az arány még csak 10 és 20 százalék között mozgott (Kéri et al. 2014).
480. Szöllősi-Nagy 2018.
481. Magyarország Kormánya 2017.
482. Biri 2015, 2.

483. Biri 2015.
484. A közösségi hasznosítás különféle módozatairól és nemzetközi példáiról lásd például Urban Hub 2017.
485. Svájc több nagyvárosában, így Bázelben, Bernben, Zürichben vagy Genfben a nyolcvanas évektől a „városi úszás" képében valóságos városszervezési forradalom bontakozott ki, amely a folyók polgároknak való visszaadását célozta. A korábban súlyosan szennyezett, jobbára iparilag hasznosított városi folyóvizeket hosszú távú rehabilitációs stratégia keretében először megtisztították, leválasztották a lakossági szennyvízhálózatról, majd megfelelő útvonalak kiépítésével megkönnyítették az emberek vízhez való eljutását, és biztonságos úszóterületek kijelölésével lehetővé tették a folyók széles körű szabadidős hasznosítását. Mindennek eredményeképpen ma ezekben a városokban hétköznapi jelenetnek számítanak a pezsgő vízközeli kulturális-közösségi rendezvények, folyóparti családi sütögetések vagy a nyári hőhullám idején a part közeli lakásából fürdőruhában kilépő és a néhány méterrel arrébb folyó vízben felfrissülő polgárok látványa (lásd Foote 2019).
486. Beck–Cruxen 2019.
487. Urban Hub 2017.
488. Ghosh 2018.
489. Nemzeti Népegészségügyi Központ 2017.
490. Baksa et al. 2013.
491. Nemzeti Népegészségügyi Központ 2017.
492. Vargha 2019; Nemzeti Népegészségügyi Központ 2017.
493. Herczeg 2019.
494. Nemzeti Népegészségügyi Központ 2017.
495. Vargha 2019.
496. Míg 2004-ben az egy főre jutó ásványvízfogyasztás még csak évente 60 liter volt, 2019-ben ugyanez az adat már 131 literre rúgott (MÁGyÜS 2020).

VI. SIKERES ORSZÁG – FŐ ERŐFORRÁSUNK AZ EMBER

497. Panyi 2019.
498. A bruttó nemzeti jövedelemhez viszonyított 2015-ös 0,13%-ról 2019-ig 0,22%-ra nőtt a hazai ráfordítás, de kormányhatározatban vállaltuk, hogy az erre elkülönített források 2030-ig el fogják érni a 0,33%-os szintet.
499. 24.hu 2019.
500. A hagyományos (nagyjából a Nobel-díjas Robert Solow munkásságával kiteljesedő) növekedéselmélet szerint az ország gazdasági teljesítménye leírható egy úgynevezett makroszintű termelési függvénnyel. A függvény az országszinten értelmezett (aggregált) termelési tényezőkből (tőkeállomány, munkaerő) állítja elő a GDP-t. A hagyományos növekedéselmélet mechanikus szemlélete abban nyújt fogódzót, hogy melyek a gazdasági teljesítmény mögött közvetlenül meghúzódó okok (a tőke és a foglalkoztatás bővülése, valamint a reziduálisan adódó technológia javulása). A növekedés későbbi elméletei mind azt célozzák, hogy a közvetlen, mechanikus meghatározók mögé ássanak, és olyan kérdésekre is választ adjanak, mint hogy mi határozza meg azt, hogy egy ország milyen technológiát használ, mennyit ruház be a fizikai eszközökbe, vagy ho-

gyan halmozza fel a humán tőkét. A későbbi modellekben nagy szerep jut olyan (szigorú értelemben nem gazdasági) tényezőknek is, mint a történelmi meghatározottság, az intézményi minőség, a társadalmi normák, a kultúra, az értékek és a hagyományok. A növekedéselméletről kiváló áttekintést ad például Jones–Romer 2010 és Jones 2016.

501. A kormányzati beruházások és a közösségi infrastruktúra hosszú távú gazdasági teljesítményre gyakorolt hatása az empirikus növekedési irodalom egyik leginkább vitatott kérdése. Ashauer (1989) és Munnel (1992) eredményei szerint a közösségi beruházások szignifikáns hatással vannak a termelékenységre, és a magánberuházást is vonzzák. Ezeknek a számításoknak komoly szerepük volt abban, hogy Bill Clinton 1992-es elnökválasztási kampányában olyan nagy hangsúlyt kapott a közösségi beruházások élénkítését célzó „Amerika újjáépítése" terv. A szakma kevésbé lelkesedett az optimista eredményekért. Gramlich (1994) szerint az a tény, hogy az adófizetők ritkán követelik az infrastrukturális beruházások érdemi bővítését, arra utal, hogy a becsült megtérülési ráták eltúlzottak. Tatom (1993) a közösségi tőkeállomány és a termelékenység közötti viszony vizsgálata során fordított okságra bukkant: a termelékenység bővülése vezet a közösségi tőkeállomány és a beruházási ráta növekedéséhez. A nemzetközi összehasonlító (keresztmetszeti) elemzésekben tisztább a kép: általában szignifikánsan pozitív a kormányzati beruházások hatása. Easterly–Rebelo (1993) azt találta, hogy a kormányzat közlekedési és távközlési beruházásai pozitív kapcsolatban állnak a hosszú távú növekedéssel. Sanchez-Robles (1998) a vasúthálózat és közúthálózat hosszáról, az áramellátottságról és a telefonvonalak számáról mutatta ki ugyanezt.
502. Békés–Muraközy (2005) számításai szerint az úthálózat sűrűsége befolyásolta a hazánkba települő multinacionális vállalatok telephelyválasztási döntéseit, és az itt termelő leányvállalatok termelékenységét.
503. Kullmann (1999) számításai szerint egy település elérési idejének tízperces csökkenése az egy főre eső jövedelem 3 ezer forintos emelkedésével jár együtt. Bartha–Klauber (2000) vizsgálatai szerint az M5-ös autópálya körüli húsz-huszonöt kilométeres sávban számos kistérségszintű indikátor értéke (munkanélküliség, népességmegtartó erő, külföldi beruházások, nyereséghányad) javult a távolabb fekvő referenciacsoporthoz képest. Hasonlóan pozitív hatásokat dokumentál Bíró–Molnár (2004) és Ohnsorge–Szabó (2006) is. Németh (2004) és Gaal et al. (2016) szerint az autópálya-építések csak bizonyos kedvező előfeltételek („dinamizáló hatások": földrajzi helyzet, humán tőke szintje, innovációs képesség, intézményi és műszaki infrastruktúra egyéb elemei) mellett fejtenek ki pozitív hatást. Radikális ellenvéleményt fogalmaz meg többek között Lukács (2005), aki szerint az autópályák igencsak kétes gazdasági előnyeit a környezeti és egészségügyi kockázatok jócskán ellensúlyozzák.
504. Lásd például Thoroczkay (2015), aki részletesen bemutatja a 2007 és 2013 közötti uniós programozási ciklushoz kötődő infrastrukturális fejlesztések fajlagos költségeinek alakulását. Az akkori csúcsot az M4-es autópálya Abony és Fegyvernek közötti szakasza érte el, ahol a végső ár a ciklus eleji becsült fajlagos költség 235 százalékát érte el (Thoroczkay 2015). Míg 2013-ban még felkaphattuk a fejünket az M4-es csaknem négymilliárd forintos kilométerenkénti árára, az M85-ös 2024-re tervezett utolsó szakasza már kilométerenként tizenegymilliárdba fog kerülni (Bucsky 2020).

505. Kertesi (2000) azt mutatja be, hogy a leszakadó térségek munkapiaci esélyeinek javítása (végső soron a regionális felzárkóztatás) szempontjából nem a regionális központok közötti kapcsolatot jelentő autópálya-építés, hanem a helyi érdekű, a kistérségeken *belüli* közlekedés fejlesztése volna igazán hasznos. Köllő (1997) és Bartus (2007) is arra a következtetésre jutott, hogy a napi ingázás (amely jellemzően a falvakból a legközelebbi nagyobb városba, körzeti központba irányul) magas egyéni szintű költségei gátolják a munkaerő mobilitását, fenntartják a kistérségi munkanélküliséget és konzerválják a hátrányos helyzetű települések gyenge foglalkoztatási esélyeit. Minderről alább még bővebben is szót ejtünk.
506. A szélessávú internet elérhetőségének a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásáról lásd például Czernich et al. 2011.
507. Forrás: Eurostat 2018.
508. A növekedéselmélet humán tőkével foglalkozó alapmodelljei két csatornát azonosítanak, amelyeken keresztül az emberi tőke (vagyis a munkaerő minősége) hat a gazdasági teljesítményre. Lucas (1988) modelljében az emberi tőke magasabb szintje kibővíti, termelékenyebbé teszi a meglévő termelési tényezőket. Ebben a keretben az iskolázottabb, kompetensebb embereknek az az előnyük, hogy ugyanannyi fizikai eszközzel többet termelnek. Romer (1990) vagy Aghion–Howitt (1992) modelljeiben a humán tőke legfontosabb hozadéka az, hogy új tudást teremt (innovál) vagy elősegíti az új tudás terjedését, az új termelési eljárások, technológiák kidolgozását. Érvelhetünk úgy, hogy a kétféle elméleti modell implicite más humántőke-fogalmat használ: míg a Lucas-féle keretben az általános tudásszint bővülése járul hozzá a növekedéshez, Romer és Aghionék modelljeiben a magasan képzettek aránya a döntő. Vandenbusche et al. (2006) és Sunde–Vischer (2011) empirikus vizsgálatai arra jutottak, hogy míg a legfejlettebb országokban a különösen magasan képzettek szintje számít, addig a kevésbé fejlettek (a technológiai értelemben követő országok) szempontjából az átlagos szint változásának van nagy hozadéka.
509. A hosszú távú gazdasági fejlődéssel foglalkozó empirikus közgazdasági irodalom mára szilárd konszenzusra jutott abban, hogy az országok közötti tartós jövedelmi különbségeknek csak a fele-harmada vezethető vissza a tőkeállomány eltéréseire (Caselli 2005; Jones–Romer 2010). Vagyis egy ország hosszú távú sikere döntően az elméletben sokáig nem magyarázott, maradéktagként *(reziduumként)* kezelt technológián múlik.
510. Az alapgondolat kifejtése megtalálható Hausmann–Hidalgo (2009, 2010) cikkeiben. Az alapötletre épülő tanulmányok, országjelentések, rendszeresen frissített értékelések pedig letölthetők az Atlas of Economic Complexity oldaláról: https://atlas.cid.harvard.edu/.
511. A magyar exportszerkezet óriási átrendeződésen ment keresztül az elmúlt húsz évben. A kilencvenes években a magyar kivitelt a textilipar és a mezőgazdaság/élelmiszeripar (a tipikusan alacsony hozzáadott értékű könnyűipar) uralta. Ma az export szempontjából a három legfontosabb szektorunk a jármű-, a gép- és az elektronikus cikkek gyártása (csupa fejlett technológiát használó ágazat).
512. Lásd Export Complexity in 2018.
513. A 2019-es World Happiness Report szerint a világ legboldogabb országainak tízes élmezőnye a következőkből áll: Finnország, Dánia, Norvégia, Izland, Hol-

landia, Svájc, Svédország, Új-Zéland, Kanada, Ausztria. Közülük csak Svájc és Norvégia fér be az egy főre jutó (vásárlóerő-paritáson számolt) GDP alapján készített rangsor első tíz országa közé (Brunei és Katar, vagy éppen Makaó és Szingapúr mellé). Míg a jövedelem (GDP) alapú mutatókban nagyon erősen látszanak a szerencsés adottságok (nyersanyagkincsek, kitüntetett földrajzi helyzet), a jólét tágabb mutatóiban ezek a hatások lényegesen visszaszorulnak.

514. Az emberi tőke koncepcióját már a modern közgazdaságtan atyja, Adam Smith is használta. Az ő megfogalmazásában az ország polgárainak minden tudása és készsége tőke (vagyis vagyoneszköz): „az ilyen tudás és készség megszerzése tényleges kiadásokat jelent, mivel megszerzőjét neveltetése, tanulmányai vagy tanonckodása idején el is kell tartani, alapjában véve úgy kell felfogni őket, mint az illető személyben rögzült és megtestesült tőkét. Ez a tudás és készség az illető személy vagyonának egy része, de egyben része ama társadalom vagyonának is, amelyhez a személy tartozik. A munkás fokozott egyéni kiképzését ugyanúgy foghatjuk fel, mint a munkát megkönnyítő gép vagy szerszám beszerzését: bizonyos kiadást jelent ugyan, de ez profittal együtt megtérül" (Smith 1992, 282.).

515. A közgazdaságtan egyik, kötetünkben is vissza-visszaköszönő alapkérdése az, hogy mitől sikeresek hosszú távon az országok. A makroökonómia hosszú távú gazdasági teljesítménnyel foglalkozó ágának újabb elméleteiben kiemelt szerepet kap a humán tőke (lásd például a Nobel-díjas Robert Lucas vagy Paul Romer munkásságát). Az országok növekedésének és jólétének összehasonlító empirikus vizsgálatai is rendre visszaigazolják, hogy az emberi tőke alakulása nagyon fontos meghatározója a gazdasági teljesítménynek (lásd például Mankiw–Romer–Weil, Hsie–Klenow, Caselli).

516. Az empirikus politikai gazdaságtan területén számos érdekes eredmény született arról, hogy a jobb intézményekkel rendelkező (demokratikusabb) országok jellemzően többet költenek az emberi tőkét támogató célokra, például oktatásra és egészségügyre (lásd például Baum–Lake 2003 és Tavares–Wacziarg 2001).

517. Az index két területen méri az ország teljesítményét: az oktatásban és az egészségügyben. Az oktatásban a mennyiséget (a beiskolázottak arányát, az oktatásban töltött évek számát) és a minőséget (a különböző tesztpontszámokkal mért kimeneteket) is figyelembe veszi. Az egészségügyben a csecsemő- és gyermekhalandóság mellett a kisgyermekkori nélkülözés arányát és a felnőttkori egészség indikátorait tartalmazza. A két területen mért teljesítményt végül egy 0 és 1 közötti kompozit mutatóba sűríti össze – ez lesz a Human Capital Index értéke. A módszertanról lásd Kray 2018.

518. Az emberitőke-indexben ugyanakkor több olyan egykori szocialista ország is megelőz bennünket, amely az egy főre jutó jövedelem tekintetében elmarad tőlünk (például Lettország, Horvátország, Szerbia vagy Oroszország); ezek mindannyian az oktatásban mutatnak jobb teljesítményt nálunk.

519. Case–Deaton 2020; Köllő 2009.

520. A munkapiaci statisztikában aktívnak számít az, aki vagy foglalkoztatott, vagy munkanélküli ugyan, de munkát keres, és belátható időn belül hajlandó és képes volna elhelyezkedni. Az aktivitási ráta (azaz a foglalkoztatottak és a munkanélküliek összegének a munkaképes korú népességhez viszonyított aránya) a munkapiaci kínálatot, a potenciálisan bevonhatók arányát ragadja meg.

Inaktívak azok, akik nem tudnak vagy nem akarnak munkát vállalni – ide tartoznak a nyugdíjasok, a tanulók, a tartósan betegek, a gyerekükkel otthon lévő nők, valamint az úgynevezett reményvesztettek, akik már nem is keresnek munkát.

521. Köllő 2019.

522. A legfontosabb statisztikai torzítás abból fakad, hogy (a nemzetközi gyakorlattól eltérően) nálunk mind az ideiglenesen külföldön dolgozók, mind a közmunkások növelik a foglalkoztatást. Ha valaki átmenetileg külföldön dolgozik, az a saját emberi tőkéjének hasznosulása szempontjából akár jó hír is lehet, a magyarok közössége szempontjából azonban kevésbé az: a külföldre ingázók sem a magyarországi közteherviselésben, sem a hazai értékteremtésben nem vesznek részt. A közmunka a legtöbb európai ország statisztikai rendszerében az úgynevezett aktív munkapiaci eszköztár része, vagyis azon intézmények közé tartozik, amelyek a munkanélküliek álláskeresését támogatják. Így a közmunkásokat eleve munkanélkülinek tekintik. Ezt az értelmezést támasztja alá, hogy a közmunkaprogramok résztvevői az államilag meghatározott minimálbér alatt keresnek, ahogy az is, hogy a részvételre szankciókkal (például a segélyjogosultságok megvonásával) kényszeríthetők. Van egy további hatás is: a tartósan külföldre távozók (tehát azok, akik életvitelszerűen tartózkodnak külföldön) közben kiesnek a mintából, mert a munkaerő-felmérés kérdezőbiztosai nem találják meg őket. Így ők (a csak átmenetileg külföldön dolgozókkal ellentétben) nem kerülnek bele a mintába, vagyis (a nevező csökkenésén keresztül) szintén növelik a hazai aktivitási és foglalkoztatási rátákat.

523. Fontos megjegyezni, hogy az érdemi felzárkózás ellenére az idősek munkapiaci részvétele és foglalkoztatása ma is jelentősen elmarad a fejlett országokétól, de még a régiótól is (Magyarország: 3,3 százalék, EU6: 5,3 százalék, S3: 8,2 százalék, V3: 5,5 százalék). Ennek fő meghatározója az egészségi állapot, amely Magyarországon még a többi visegrádi országhoz képest is rossz és egyenlőtlen (Orosz–Kollányi 2016 és Divényi–Kézdi 2013). Ráadásul az utóbbi időben számos „visszaforduló" intézkedés született (nők40, a bírák, közalkalmazottak és köztisztviselők kötelező nyugdíjaztatása), amelyek megint nem közelítenek minket a legjobb nemzetközi gyakorlatokhoz.

524. Idetartoznak a közvetlen munkahelyteremtő támogatások, a munkahelyvédelmi akcióterv munkáltatóijárulék-csökkentései, illetve a közmunka is (amelynek során maga az állam lép be foglalkoztatóként a munkapiacra).

525. A felsőoktatási reform (2012. évi CXXIII. törvény a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény módosításáról) ambíciója éppen a korábbi évtizedek felsőoktatási „túlburjánzásának" megállítása volt, ezért jelentősen szűkítette az államilag finanszírozott felsőoktatási férőhelyek számát. Míg a 2011/12-es tanévben 208 836 állami ösztöndíjas hallgató volt, addig 2012/13-ra a számuk 194 249-ra csökkent. A 2017/18-as tanévben 164 052 hallgató vett részt állami ösztöndíjas képzésben (forrás: https://www.oktatas.hu/felsooktatas/kozerdeku_adatok/felsooktatasi_adatok_kozzetetele/felsooktatasi_statisztikak/!DARI_FelsooktStat/oh.php?id=fir_int_stat).

526. Aghion–Blanchard 1994.

527. Köllő 2015.

528. Hermann–Horn–Tordai (2019) azt mutatja be, hogy a szakképzési reform számottevően rontotta az érettségit nem adó szakképzésben tanulók matematikai

és szövegértési kompetenciáit. Hermann et al. (2019) pedig azt támasztja alá, hogy épp ezek a tágan értelmezett (matematikai és szövegértési) kompetenciák azok, amelyek döntően meghatározzák a munkaerőpiaci sikerességet (a későbbi kereseteket és a munkanélkülivé válás esélyét is).

529. Varga 2017.

530. 2012 után a nappali tanulók aránya mind a 17–19 (középiskolások), mind a 20–24 évesek (egyetemisták) körében csökkent. A javuló konjunktúra hatása mellett az oktatáspolitikai intézkedések is ráerősítettek a folyamatokra (például a tankötelezettségi korhatár csökkentésével, a szakiskolai képzés rövidülésével és az államilag finanszírozott egyetemi férőhelyek szűkítésével). Lásd Csillag et al. 2019, 39–41.

531. Különösen nagy a veszteség, ha a munkapiacra frissen kilépők első munkahelye nem teremti meg a tudásfelhalmozás igazi esélyét. A szakirodalom úgy tartja, hogy azért kiemelten fontos figyelni a fiatalokra, mert az első munkapiaci tapasztalatok még nagyon fontosak a humán tőke felépülése szempontjából. Ezért sem jó hír, hogy a magyar fiatalok első munkahelye egyre nagyobb arányban csak határozott idejű munkaszerződést kínál nekik. Különösen igaz ez az alacsonyan képzettekre, akik még így is nehezen tudnak elhelyezkedni (Greskovics–Scharle 2019, 85–87). A leginkább reménytelen helyzetben azok vannak, akik első munkahelye a közfoglalkoztatáshoz kötődik, ahonnan minimális esélyük van akár az elsődleges munkaerőpiacra való belépésre, akár bármiféle továbbtanulásra (például a már megkezdett középiskola befejezésére; lásd Molnár 2019, 117–119).

532. Bálint–Köllő 2008.

533. A gyed melletti munkavégzés, a bölcsődei férőhelyek bővítése, a munkaidő-arányos munkáltatói terhek bevezetése, a nagycsaládos nők szja-mentessége. A hazai becslések alapján az óvodai-bölcsődei férőhelyek bővítésétől valóban érdemi hatások várhatók (lásd Szabó et al. 2018, 159). Valószínűleg segítene a részmunkaidős foglalkoztatás is, amely – a régió többi országához hasonlóan – nálunk is meglehetősen ritka (Ausztria: 46 százalék, Szlovákia: 6 százalék, Csehország: 10 százalék, Magyarország: 9 százalék). Ennek okai a szakértők szerint inkább a munkavállalói oldalon keresendők: a magyar keresetek mellett a tipikus álláskeresőnek csak igen magas órabér esetén érdemes részmunkaidőt vállalnia. Ezen leginkább a munkavállalói fix költségek csökkentésével, jobb közlekedéssel, több, jobb és rugalmasan nyitva tartó bölcsődével-óvodával lehetne segíteni. Lásd Köllő 2012, 194–209. és Tóth et al. 2018, 185–189.)

534. A magyar munkajogi szabályozásban (különösen a Munka Törvénykönyvének 2011-es módosítása óta) az egyensúly erősen elbillent a munkáltatók felé. Nemzetközi összehasonlításban nálunk viszonylag alacsony a munkavállalói jogok védelme: könnyű felmondani a munkaviszonyt, nem kell sok végkielégítést fizetni, viszonylag sok kérdést (a munkavégzés helyétől a munkaidő beosztásáig) a munkáltató egyoldalúan szabhat meg, gyenge a sztrájkjog és a szakszervezetek védelme is (a munkahelyek védelmének nemzetközi összehasonlító elemzését lásd Cazes–Nesporova 2003, a hazai fejlemények értékelését lásd Neumann et al. 2013). Ez az elbillent erőegyensúly (és az erre épülő kizsákmányoláselmélet) nem ad azonban igazi magyarázatot az alacsony magyar bérekre. Egyrészt azért nem, mert a magyar termelékenység (vagyis az

egy dolgozóra jutó hozzáadott érték) is arányában hasonlóan alacsony, tehát nem arról van szó, hogy a munkáltatók különlegesen nagy profitot realizálnának a magyar dolgozókon. Másrészt a munkakörülmények számos mutatójában a magyar munkavállalók kifejezetten jól állnak: az uniós és a régiós átlagnál is ritkábban túlórázunk, és kevesebbet dolgozunk hétvégén (Eurostat). A közvetett bizonyítékok alapján úgy tűnik, az igazi probléma nem a munkavállalók alkupozíciójával, hanem inkább értékteremtő képességükkel van.

535. Lásd Hermann et al. 2019.

536. Az OECD nemcsak az iskolásokra, hanem a felnőttekre vonatkozóan is készít nemzetközi, összehasonlító kompetenciamérést. A jóval ismertebb PISA felnőttkori megfelelője, a PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies) a szövegértés és a számolási készségek mellett a számítástechnikai jártasságot is méri. A magyar felnőttek a bekezdésnyi szövegek értelmezésében a mintában szereplő OECD-átlag alatt teljesítenek, miközben a számolási készségeik valamivel átlag felettiek, a számítástechnikai jártasságuk pedig nagyjából átlagos. A skandináv országok mindegyikében, az EU országok döntő többségében (Olaszország kivételével), a régióból pedig Csehországban és Szlovákiában is erősebbek a felnőttek átlagos kognitív készségei. Lásd OECD 2019.

537. Eurostat.

538. Lásd Varga 2019.

539. Varga (2019) számításai szerint még a túlképzettség is érdemi bérelőnyt jelent: az adott munkakörhöz már nem szükséges, úgynevezett „többlet" felsőoktatási évek bérekre gyakorolt hatása is masszívan pozitív.

540. Lásd Hárs 2012.

541. 2018-ban a munkanélküliség aránya a Nyugat-Dunántúl régióban 2, míg az Észak-Alföld régióban 6,7 százalék volt (forrás: KSH).

542. A belföldi migráció tényleges értékét nehéz tudni, mert Magyarországon az állandó (vagy ideiglenes) lakcím bejelentésének nincs valódi ösztönzője. Feltételezhető, hogy a bejelentett lakcímváltozások száma jócskán alábecsüli a költözések valódi gyakoriságát.

543. A szakiskolai rendszer elmúlt időszakban történt átalakítása kifejezetten ebbe a rossz irányba löki tovább a képzést, de a bolognai reform és a kétszintű egyetemi képzés sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a legtöbben nem váltanak szakot az amúgy is túlszakosított alapképzés után. Lásd Varga 2019.

544. Az államilag szervezett vagy finanszírozott átképzési programokról lásd Adamecz–Völgyi 2017, a felnőttkori tudásfelhalmozás informális csatornáiról lásd Köllő 2015.

545. Lásd Varga 2019.

546. Manifeszt hiányhelyzetnek azt nevezzük, amikor a vállalat meglévő kapacitásai kihasználatlanul maradnak, vagyis egy cégnek ténylegesen veszteséget okoz, hogy nem tud felvenni (elég) embert. (Ennél valamivel enyhébb eset, ha a vállalatok a toborzási nehézségekkel szembesülve lemondanak a jövőbeli bővülés lehetőségéről. Ezekről a latens problémákról jellemzően inkább a jó vállalatok számolnak be. Lásd Köllő et al. 2017.) A jobban működő cégek az ilyesmit nagyon gondosan igyekeznek elkerülni, a legegyszerűbben úgy, hogy magasabb bért kínálnak vagy a túlmunkáról kezdenek alkudozni a foglalkoztatottakkal. A bérek esetleges túlpörgése pedig arra ösztönözheti a cégeket, hogy

a munkaerőt próbálják minél inkább gépekkel helyettesíteni (MNB 2018, 2019). Ezek messze nem csak elvi lehetőségek: az elmúlt évek hazai vállalati gyakorlatában mindhárom alkalmazkodási csatornára bőségesen látunk példát.

547. A munkaerőhiányról szóló panaszok azért érdekvezéreltek, mert az érintett vállalkozók erős lobbitevékenységet is folytatnak azért, hogy a toborzási nehézségekhez való vállalati alkalmazkodás számukra költséges csatornáit (például a béremelést vagy a tőke-munka helyettesítést) elkerüljék. Lásd Köllő et al. 2017; Hajdú et al. 2017 és Tóth–Nyírő 2017. A hiányjelzések túlérzékenysége pedig abból fakad, hogy egy vállalat akkor is panaszosként jelenik meg kérdőíves felmérésben, ha akár csak egyetlen betöltetlen álláshelye van, ez a jelenség adhat magyarázatot a drámaian magas panaszráta és a betöltetlen álláshelyek jóval mérsékeltebb aránya közötti szakadékra.
548. Köllő–Varga 2017.
549. MNB 2018.
550. Czethoffer–Köllő 2017; Köllő 2017.
551. Korábban is felhívtuk már rá a figyelmet, hogy meglehetősen nehéz pontosan meghatározni a kivándorlás és a külföldi munkavállalás mértékét, leginkább azért, mert az elvándorlóknak csak egy töredéke jelentkezik ki a magyarországi lakhelyéről. A fogadó ország tükörstatisztikáinak felhasználásával készített becslések alapján 2011 és 2016 között a 18 évnél idősebbek 2 százaléka lett külföldi munkavállaló. Érdemes azonban azt is hozzátenni, hogy a kivándorlók csaknem fele haza is jött, így a nettó kivándorlási arány évi 1 százalékra tehető (Hárs–Simon 2017 és Horváth 2016).
552. Valószínűbb, hogy azokban az országokban vált feszesebbé a munkapiac, amelyek erősebben kapcsolódnak a világgazdaság legdinamikusabban teljesítő régióihoz (elsősorban Kínához és Kelet-Ázsiához).
553. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy még a kivándorlással leginkább sújtott ágazatok is nagyon sokfélék. Az építőiparban a nagyarányú elvándorlás kiugróan magas visszavándorlási aránnyal járt, vagyis ebben az ágazatban feltételezhető, hogy a hazai konjunktúra fellendülésével a szakmunkások döntő hányada hazaköltözött (Hárs–Simon 2016). Érdekes adalék a hazai orvoshiányhoz, hogy nagyjából ugyanannyi a belföldi pályaelhagyó, mint ahányan külföldre távoztak (Varga 2016).
554. Bár a közbeszédben a kivándorlásnál kevésbé népszerű toposz, de az úgynevezett demográfiai csere (a Ratkó-nemzedék nyugdíjba vonulása és az egyre kisebb létszámú évjáratok belépése) a 2010-es évtizedben nagyságrendileg ugyanannyi embert szív el a magyar munkapiacról (Hermann–Varga 2017).
555. Az oktatás érdemi átalakítása természetesen évtizedes távlatot jelent. Vannak azonban gyorsabban ható reformlépések is. Még az oktatási rendszer mai színvonala és teljesítménye mellett is fontos volna az érettségizettek vagy a diplomások arányának növelése. Az ugyanis igen alaposan alátámasztott tapasztalati megfigyelés, hogy a magyar vállalatok *minden* pozícióra szívesebben alkalmaznak képzettebb embert, miközben semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy a lezüllesztett szakképzésből kikerülő alacsonyan képzettekért valóban sorban állnának a vállalatok (lásd Czethoffer–Köllő 2017; Hajdu et al. 2015).
556. Köllő 2017.
557. Nem csak az persze, de döntő részben ezt találta az orvosok elvándorlásának hátterében két különböző módszertannal készült tanulmányban Hárs–Simon (2016) és Varga (2016) is. Az utóbbi tanulmány azt is számszerűsíti, hogy mekkora az a bérelőny, ami a hazai praxisuk feladására ösztönzi az orvosokat, és 40 százaléknál találja meg ezt a küszöbértéket. (Ez pont az a szint, amit az itthoni pályaelhagyók megnyernek, amikor orvoslátogatók vagy egészségügyi menedzserek lesznek.)

558. A KSH adatai szerint 2018-ban 3,5–5 százalék körüli volt a szakemberhiány az egészségügyben, ami 1700 betöltetlen orvosi és 3700 betöltetlen szakdolgozói státuszt jelent. A Magyar Egészségügyi Szakdolgozói Kamara saját felmérésére hivatkozva 10–15 százalékos hiányról beszél.
559. A hazatelepülést célzó kampányok nemzetközi tapasztalatairól lásd Kálmán 2016.
560. A megaprojektek rendszerint sokkal kockázatosabbak, mint a szerényebb léptékű fejlesztések, legalábbis utólag ez szokott kiderülni róluk. Ez nem véletlen tervezési hiba, ami a projekteket övező szükségszerű bizonytalanságból fakad, hanem igencsak tudatos csúsztatások miatt van így: támogatói és élharcosai szisztematikusan félretájékoztatják a döntéshozókat a projekt várható hasznáról, költségéről, kockázatairól. Lásd Flyvbjerg et al. 2003.
561. Lásd Kertesi 2000; Köllő 1997; Bartus 2003, 2007.
562. A modern gazdaságföldrajz (kereskedelemelmélet) és az endogén növekedéselmélet egyik közös tanulsága, hogy a (magasabb jóléthez vezető) hatékonyság és a regionális kiegyenlítődés egymással konfliktusban álló gazdaságpolitikai célok. Az érvelés erősen leegyszerűsítve úgy szól, hogy ha a nagyobb üzemméret mellett csökkennek a termelési költségek, és fontos szerepe van a tudás helyi (termelőegységek közötti) terjedésének, akkor az értékes termelőkapacitásoknak érdemes egymáshoz közel lenniük. A gazdasági (hatékonysági) racionalitás tehát a nagyvárosok és agglomerációk irányába hajtja a regionális fejlődést. Ezzel ellentétes szempontokat vet fel a hátrányos helyzetű települések felzárkóztatásának (a térbeli jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésének) igénye. Paradox módon az Európai Unió regionális és felzárkóztató politikái egyszerre célozzák a két egymást némiképp kizáró célt, ezért szinte felkínálják magukat, hogy az értékelések hol félig telinek, hol félig üresnek lássák az eredményeit. Lásd például Martin 1999.
563. Vágyainktól függetlenül a leszakadó és hátrányos helyzetű kistérségek elnéptelenedése hosszú távon valóban elkerülhetetlennek tűnik. Bartus (2012) számításai szerint ezeknek a kistérségeknek a harmadából nem lehet tömegközlekedéssel a legközelebbi városba érni reggeli munkakezdésre. Ezen az elszigeteltségen nagyjából az érintett települések közel felének esetében javíthatna a jobb közlekedésszervezés, úthálózat és tömegközlekedés. A maradék egyszerűen földrajzilag túl messze van (több mint 45 kilométerre a legközelebbi várostól) ahhoz, hogy reális kereseteket és utazási költségeket feltételezve megérje onnan máshová menni dolgozni. Így viszont csak a szükségszerű leszakadásuk, illetve a jobb pozíciójú településekbe való tömeges beáramlás vetíthető előre.
564. A gazdasági komplexitás elméletének kidolgozója, Ricardo Hausmann az exporttermékek diverzitása és az ország külkereskedelmi beágyazottsága alapján ajánl stratégiai irányokat a továbblépéshez. A legfejlettebb technológiát használó országok útja a frontvonalbeli innovációk, az általános célú technológiák és az alapkutatások felé vezet. A legfejlettebb technológiákat már használó,

a komplex gyártási folyamatokba bekapcsolódó, a világ vezető országaival intenzív kereskedelmi kapcsolatban álló, de technológiai szempontból alapvetően követő országoknak az úgynevezett finomhangolás stratégiáját javasolja. Ebbe az országcsoportba sorol (a régió többi országával együtt) minket is. A nálunk kevésbé komplex gyártási folyamatokkal jellemezhető országok esetében van értelme stratégiai iparpolitikáról, egyes ágazatok célzott állami fejlesztéséről beszélni. Lásd Harvard Growth Lab 2020.

565. 2017-ben az európai országok egymillió lakosra vetítve átlagosan 107 szabadalmi kérelmet nyújtottak be az Európai Szabadalmi Hivatalhoz (European Patent Office, EPO). A listát a svédek vezetik 283-mal, míg a magyar érték 20. Megjegyzendő, hogy valamennyi visegrádi ország jócskán lemarad a nyugati értékektől. A térségből egyedül Szlovénia mutat alsó-nyugati szintű szabadalmi aktivitást. Különösen elgondolkodtató, hogy míg valamennyi fő exportpartnerünk (Németország, Ausztria és a régiós országok) elsősorban a gépészeti szabadalmakban erős, mi ebben még a régiós országoknál is gyengébben teljesítünk. A közlekedéshez köthető gépészeti szabadalmakban különösen fájó a lemaradásunk (minden régiós ország jobb teljesítményt mutat), ami arra utal, hogy az itt termelő multiktól várt technológiai tovagyűrűzés (a szabadalmaztatható magyar újítások területén) legalábbis várat magára (EPO).

566. Az elmúlt 15 évben 21 új termékkel (valójában termékkategóriával) jelentünk meg az exportpiacon, amelyeket viszonylag kis tételben sikerült terítenünk. A termékek diverzifikálása a visegrádi országok közül nekünk hozott a legkevesebb hasznot, és az úgynevezett diverzifikációs rangsorbeli helyezésünk messze elmarad a komplexitásunktól. Lásd Hausmann et al. 2019.

567. Tízévente nagyjából 5 százalékponttal nő azon munkahelyek aránya, ahol nélkülözhetetlen a nyelvtudás, lásd Portfolio 2013.

568. Portfolio 2013.

569. EC 2019.

570. Hermann 2020.

571. A hozzánk hasonlóan megaprojektmániás (és gazdasági teljesítőképességében is hozzánk mérhető) Portugáliában már a járvány alatt elkezdték a mobilnettel és megfelelő program-előfizetésekkel ellátott ingyenes laptopok szétosztását a rászorultak között, és kormánydöntés született arról is, hogy legkésőbb a következő tanév kezdetéig minden iskolás megkapja a szükséges eszközöket.

572. Abban teljes az egyetértés a téma nemzetközi irodalmában, hogy a korai szelekció növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket és lassítja a mobilitást (Hanushek–Woessmann 2005; Hermann 2013; Horn 2013). Pártolói szerint azonban a rendszer előnye, hogy mivel mindenki viszonylag homogén közegben tanul, a tananyag jobban igazítható, így a differenciálás javítja az átlagos tanulói teljesítményt. Bár ez logikus érvelésnek tűnhet, a nemzetközi vizsgálatok szerint a valóságban ennek pont az ellenkezője történik: az erősen szelektált iskolarendszerben éppenséggel rosszabb az átlagos tanulói teljesítmény, és különösen sok a leszakadó (Wössmann–Schütz 2006; Hermann–Horn 2011; Hanushek–Woessmann 2005; Piopiunik 2014). Ennek egyik oka az, hogy az iskolai felvételi valójában csak nagyon bajosan tudja szűrni a kisgyerekkori képességeket: sokkal inkább szól a (szülői) motivációról, a kitartásról, fegyelemről és egyéb puha készségekről (Federicova–Münich 2014). A régióban az utóbbi évek egyetlen nagyobb oktatási reformkísérlete az 1999-es lengyel volt.

Ennek egyik fő célja és eredménye is a szelekció késleltetése: a lengyel diákok a régióban messze a legkésőbb (a kilencedik osztály után) választanak csak iskolatípust. A lengyel oktatási reform jelentősen javította a gyengébb tanulók eredményeit (miközben nem rontotta a jobb képességűekét), így sokat javított a lengyel középiskolások átlagos tesztpontszámain. A reformot az oktatással foglalkozó szakirodalom hatékonysági és egyenlőtlenségi szempontból is kifejezetten méltatja (Jakubowski et al. 2010; Drucker–Horn 2016; OECD 2010).

573. Lásd OECD 2010.

FELHASZNÁLT IRODALOM

I. HONNAN INDULUNK? – MAGYARORSZÁG 2020-BAN

105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500105.kor. Utolsó letöltés: 2020. július 7.

290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1500106.KOR&txtreferer=A1400290.KOR Utolsó letöltés: 2020. július 7.

Aghion, Philippe – Algan, Yann – Cahuc, Pierre – Shleifer, Andrei (2010) *Regulation and Distrust.* Harvard University.

Andorka Rudolf (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó.

Andrews, Dan – Leigh, Andrew (2009) More Inequality, Less Social Mobility. *Applied Economics Letters*, 16(15): 1489–1492.

Arntz, Melanie – Gregory, Terry – Zierahn, Ulrich. (2016) *The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries: A Comparative Analysis*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 189.

ÁEEKERTM (2016) *A magyar egészségügyi rendszer teljesítményértékelési jelentése. 2013–15.* Állami Egészségügyi Ellátó Központ, Egészségügyi Rendszer Teljesítményértékelési Munkacsoportja, https://mertek.aeek.hu/documents/68031-/98448/M%C3%89RT%C3%89K+2013-15-s.pdf/0ff86d89-15f6-41f4-c6cb-142d0d47f5cd. Utolsó letöltés: 2020. július 4.

Babusik Ferenc (2007) Magyarországi cigányság – strukturális csapda és kirekesztés. *Esély*, 18(1): 3–23.

Békés, Gábor – Kleinert, Jörn – Toubal, Farid (2009) Spillovers from multinationals to heterogeneous domestic firms: Evidence from Hungary. *The World Economy*, 32(10): 1408–1433.

Bergh, Andreas (2018) *Hayekian Welfare States: Explaining the Co-Existence of Economic Freedom and Big Government*. IFN Working Paper No. 1252.

Bessen, James (2015) *How Computer Automation Affects Occupations: Technology, Jobs, and Skills.* Boston University School of Law, Law and Economics Research Paper No. 15–49.

Björk, Lisa – Fritzell, Johan – Kölegård Stjärne, Maria – Lundberg, Olle – Åberg Yngwe, Monica (2008) *The Nordic Experience: Welfare States and Public Health (NEWS)*. Centre for Health Equity Studies.

Borgulya Istvánné Vető Ágnes (2012) *A munkával kapcsolatos értékek és attitűdök változása Közép-Kelet Európában a XXI. század első évtizedében (Changing values and attitudes regarding labour in Central-Eastern Europe in the first decade of 21st century). Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 43 (4) 23–35.

Boros Tamás – Laki Gergely (2017) *A magyar álom*. Policy Solutions – Friedrich-Ebert-Stiftung.

Boros Tamás – Laki Gergely (2018) *A magyar rémálom*. Policy Solutions – Friedrich-Ebert-Stiftung.
Boros Tamás – Laki Gergely (2018) *Politikai útmutató Magyarországhoz*. Policy Solutions – Friedrich-Ebert-Stiftung.
Böröcz József (2017) *Hasított fa: a világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan.
Campois, Jose Edgardo L. – Root, Hilton. L (1996) *The Key tot he Asian Miracle: Making Shared Growth Credible*. Brookings Institution Press.
Chua, Amy (2018) *Political Tribes: Group Instinct and the Fate of Nations*. Penguin Press.
Deloitte (2016) Central Europe Top500. *Deloitte*, https://www2.deloitte.com/hu/en/pages/about-deloitte/articles/central-europe-top-500.html. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Doepke, Matthias – Zilibotti, Fabrizio (2014) Culture, Entrepreneurship, and Growth. In Aghion, Philippe – Durlauf, Steven (eds.) *Handbook of Economic Growth*. Vol. 2A. Elsevier, Amsterdam.
Dupcsik Csaba (2009) *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó.
E-cars (2020) 7161 darab zöld rendszámot adtak ki 2019-ben. *E-cars.hu*, január 10. https://e-cars.hu/2020/01/10/7-161-darab-zold-rendszamot-adtak-ki-2019-ben/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Economist Intelligence Unit (2019) *The Global Liveability Index 2019*. The Economist Intelligence Unit. https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=liveability2019. Utolsó letöltés: 2020. január 9.
Eurobarometer 2018: https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=7489. Utolsó letöltés: 2019. október 28
EC (2017) *Korai iskolaelhagyók (tematikus tájékoztató)*. European Commission, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_early-school-leavers_hu.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Az Európai Bizottság sajtóközleménye, 2016. november 23. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/IP_16_3749. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
EC (2012) *Europeans and Their Languages*. Special Barometer No. 386.
EC (2014) *Roma Health Report. Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*. European Commission, augusztus. https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/social_determinants/docs/2014_roma_health_report_en.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
EC, OECD (2019) *State of Health in the EU. Magyarország. Egészségügyi országprofil 2019*. OECD Publishing – European Observatory On Health Systems and Policies. https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/2019_chp_hu_hungary.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
European Social Survey adatbázis: https://www.europeansocialsurvey.org/data/themes.html?t=values. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Eurostat (2016) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Eurostat (2018) *Eurostat regional yearbook, 2018 edition*. Statistical Books, Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9210140/KS-HA-18-001-EN-N.pdf/655a00cc-6789-4b0c-9d6d-eda24d412188. Utolsó letöltés: 2019. október 28

Eurostat (2019a) *Adult learning statistics – characteristics of education and training*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Adult_learning_statistics_-characteristics_of_education_and_training. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Eurostat (2019b) *Mean and median income by educational attainment level – EU-SILC survey*. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Eurostat (2019c) *Electricity prices by type of user*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ten00117/default/table?lang=en. Utolsó letöltés: 2020. június 5.
Eurostat adatbázis: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database. Utolsó letöltés: 2020. január 28.
Eurostat: Glossary: Material deprivaton. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Material_deprivation. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Falk, Armin – Becker, Anke – Dohman, Thomas – Enke, Benjamin – Huffman, David – Sunde, Uwe (2016) *The Preference Survey Module: A Validated Instrument for Measuring Risk, Time, and Social Preferences*. IZA Discussion Paper 9674.
Falk, Armin – Becker, Anke – Dohman, Thomas – Enke, Benjamin – Huffman, David – Sunde, Uwe (2018) Global Evidence on Economic Preferences. *Quarterly Journal of Economics*, 133(4) 1645–1692.
Francois, Patrik – Zabojnik, Jan (2005) Trust, social capital, and economic development. *Journal of the European Economic Association*, 3(1): 51–94.
Gallup, John Luke – Sachs, Jeffrey D. – Mellinger, Andrew D. (1999) Geography and Economic Development. *International Regional Review*, 22(2): 179–232.
GKI (2019): *Az egészségügy helyzete Magyarországon nemzetközi összehasonlításban*. Gazdaságkutató Zrt., https://www.gki.hu/wp-content/uploads/2019/05/GKI-Az-eg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgy-helyzete-20190409.pdf. Utolsó letöltés: 2020. július 8.
Global Preferences Survey. Elicit Risk, Time, and Social Preferences. Institute on Behavior & Inequality, Germany. https://www.briq-institute.org/global-preferences/rankings#32-7-1. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Gorodnichenko, Yuriy – Roland, Gerard (2010) *Culture, Institutions and the Wealth of Nations*. CEPR Discussion Paper 8013.
Gorodnichenko, Yuriy – Roland, Gerard (2011) Which Dimensions of Culture Matter for Long-Run Growth? *American Economic Review*, 101(3): 492–498.
Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018) *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
Hajdu Gábor – Sik Endre (2014) A hátrányos helyzetű kistelepülés mint szociológiai jelenség. TÁRKI Regionális *Műhelytanulmányok*, 2014(1): 8–27. http://old.tarki.hu/hu/publications/WP/regionalis/201401_regionalis_muhely.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.
Hajdu Gábor – Sik Endre (2016) A munkával kapcsolatos értékek a világban (1990–2014) és a mai Magyarországon. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI. 399–421.

Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között.* MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Hausmann, Ricardo – Hidalgo, César – Bustos, Sebastian – Coscia, Michele – Chung, Sarah – Jimenez, Juan – Simoes, Alexander – Yildrim, Muhammed (2019) *The Atlas of Economic Complexity. Mapping Paths to Prosperity.* The MIT Press.

Havas Gábor (2008) Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért.* ECOSTAT, 121–138. http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28

Havasi Éva (2019) Rövid módszertani leírás a szegénység méréséről. In Bass László – Darvas Ágnes (szerk.): *Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2014–2017.* Gyerekesély Közhasznú Egyesület, 59–64.

Hofstede Insights: https://www.hofstede-insights.com/. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

IEP (2020) *Global Peace Index 2020. Measuring Peace in a Complex World.* Institute for Economics & Peace. http://visionofhumanity.org/app/uploads/2020/06/GPI_2020_web.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 7.

Kertesi Gábor (2018) *Roma gyerekek szegregációja a közoktatásban.* Előadás. https://168ora.hu/data/cikkek/151/1519/cikk-151977/Kertesi_szegregacio_eloadas_2018_majus.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

Kolman, Ludek – Noorderhaven, Niels G. – Hofstede, Geert – Dienes, Elisabeth: Cross (1993) Cultural Differences in Central Europe. *Journal of Managerial Psychology,* 18(1): 76–88.

Kovács Katalin – Lados Mihály – Somlyódiné Pfeil Edit (2008) Közszolgáltatás-szervezési kihívások kistelepülési környezetben. In Kovács Katalin – Somlyódiné Pfeil Edit (szerk.): (2008) *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában* KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 9–44.

KSH (2014) *A haláloki struktúra változása Magyarországon*, 2000–2012. KSH. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/halalokistruk.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

KSH (2018) *Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014–2018.* KSH. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/munkerohelyz17.pdf

KSH (2019) *Internet-előfizetések száma hozzáférési szolgáltatások szerint.* KSH, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_oni003.html. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

KSH 2.2.4. tábla. https://www.ksh.hu/thm/2/indi2_2_4.html. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

KSH adatbázis: https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdph220.html utolsó letöltés időpontja: 2020. március 28.

KSH Stadat 6.2.2.10 tábla http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zrk005b.html utolsó letöltés időpontja: 2020. március 28.

KSH Stadat 6.2.2.4 tábla. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qsla004b.html utolsó letöltés időpontja: 2020. március 28.

Lakatos Péter – Szendrői Gábor (2019) Kilépés a közepes jövedelem csapdájából. *Index,* október 8. https://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2019/10/08/kilepes_a_kozepes_jovedelem_csapdajabol/. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

Lannert Judit (2018) Nem gyermeknek való vidék. A magyar oktatás és a 21. századi kihívások. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018.* TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 1–19.

Marmot, Michael (2015) *The Health Gap: The Challenge of an Unequal World.* Bloomsbury.

MNB (2017) Versenyképességi jelentés. Magyar Nemzeti Bank. https://www.mnb.hu/letoltes/versenyke-pesse-gi-jelente-s-hun-digita-lis.pdf. Utolsó letöltés: 2020. július 8.

Molnár György (2020) *A magyar háztartások tartalékai.* KRTK KTI. https://www.mtakti.hu/hirek/a-magyar-haztartasok-tartalekai/12930/?fbclid=IwAR1O-ELmd1BwZf6T9Gm9qsnx_snjlMY0dYOkOh5gEtrCW8PUHC701iRumUUA. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Muraközy Balázs – Bisztray Márta – Reizer Balázs (2019) *Productivity differences in Hungary and mechanisms of TFP growth slowdown.* Publication Office of the EU.

Neumann-Bódi Edit – Hofmeister-Tóth Ágnes – Kopp Mária (2008) Kulturális értékek vizsgálata a magyar társadalomban Hofstede kulturális dimenziói alapján. In Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot.* Semmelweis Kiadó, 365–372.

Nézőpont Intézet (2019) A magyarok több mint 80 százaléka támogatja a kormány családpolitikai döntéseit. *Nézőpont Intézet,* 2019. február 5. https://nezopontintezet.hu/2019/02/05/a-magyarok-tobb-mint-80-szazaleka-tamogatja-a-kormany-csaladpolitikai-donteseit/. Utolsó letöltés: 2019. december 15.

North, Douglass C. (2012) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance.* Cambridge University Press.

OECD Data: https://data.oecd.org/emp/hours-worked.htm. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

Oktatási Hivatal (2019) *PISA 2018. Összefoglaló jelentés.* https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2018_v6.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

Orbán Krisztián (2017) Száz év szorongás. *Index,* március 27. https://index.hu/velemeny/2017/03/27/szaz_ev_szorongas_magyar_rezsimek_felzarkozas_orban_krisztian/. Utolsó letöltés: 2019. október 28.

Orosz Éva – Kollányi Zsófia (2016) Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016.* TÁRKI, 334–357.

Page, Emily E. – Stone, Alayna M. (2010) *From Harlem Children's Zone to Promise Neighborhoods: Creating the Tipping Point for Success.* The Center for Research on Children in the U.S. (CROCUS), Center for Juvenile Justice, Reform & Georgetown Public Policy Institute.

Pénzes János (2015) A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. *Területi Statisztika,* 55 (3): 206–232. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2015/03/penzes.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Pénzes János – Benedek Viktória (2018) *Periférikus térségek lehatárolása – módszertani dilemmák és lehetőségek.* Előadás. „Áramlások a térgazdaságban" az MRTT XVI. vándorgyűlése Kecskemét 2018. október 18–19.

Pénzes János – Tátrai Patrik – Pásztor István Zoltán (2018) A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika,* 58(1): 3–26. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2018/01/ts580101.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Pew Research Center (2019) *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*. Pew Research Center, https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/. Utolsó letöltés: 2020. március 9.
Phelps, Edmund S. (2006) *Economic Culture and Economic Performance: What Light Is Shed on the Continent's Problem?* Venice.
Róbert Péter (2018) Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 64–80.
Robinson, James – Acemoglu, Daron (2013) *Miért buknak el nemzetek?* HVG Könyvek.
Sachs, Jeffrey D. – Warner, Andrew M. (1995) *Natural Resource Abundance and Economic Growth*. NBER Working Paper No. 5398.
Simon János (1993) Post-paternalist political culture in Hungary: Relationship beween citizens and politics during and after the "Melancholic Revolution" (1989–1991). *Communist and Post-Communist Studies*, (26): 226–238.
Smolar, Aleksander (1990) A demokratikus átmenet bizonytalanságai. *Századvég*, (3–4): 21–32.
Szalai Júlia (1998) Társadalmi integráció és dezintegráció a Kádár-korszakban. In uő: *Uraim! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, 374–386.
Tabellini, Guido (2010) Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, 8(4): 677–716.
Taylor, Mark Z. – Wilson, Sean (2012) Does culture still matter? The effects of individualism on national innovation rates. *Journal of Business Venturing*, 27(2): 234–247.
Tóth István György – Szelényi Iván (2018) Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 25–46.
Vakhal Péter – Palócz Éva (2018a) Mi lett velük? Egy kiterjesztett esettanulmány tanulságai a középvállalati réteg sorsának alakulásáról 2000–2016 között. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 1–14.
Vakhal Péter – Palócz Éva (2018b) Fél pohár víz – avagy hogyan értelmezhető a Magyar versenyképesség az objektív és szubjektív mutatók szerint? In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 217–232.
Varga Júlia (szerk.) (2019) *A közoktatás indikátorrendszere 2019*. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/A_kozoktatas_indikatorrendszere_2019.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
Váradi Balázs (2005) A kincsek átka. *ingyenebed.blog.hu*, 2006. december 6. https://ingyenebed.blog.hu/2006/12/06/a_kincsek_atka. Utolsó letöltés: 2020. június 6.
Világbank (2020) *Doing Business 2020. Comparing Business Regulation in 190 Economies*. Világbank, http://documents1.worldbank.org/curated/en/688761571934946384/pdf/Doing-Business-2020-Comparing-Business-Regulation-in-190-Economies.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 5.
Virág Tünde (2006) A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 16(1): 60–76.

Vitrai József – Bakacs Márta – Varsányi Péter (2017) Hazai egészség-pillanatkép. *Egészségfejlesztés*, 58 (4): 59–75.
Vokó Zoltán – Poór Gyula (2019) A magyar roma populáció egészségügyi, szociális és társadalmi jellemzői és a felzárkóztatás lehetőségei. *Magyar Tudomány*, 180(11): 1593–1595.
Wallerstein, Immanuel (2010) *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó.
Weber, Max (1995) *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi Kiadó.
World Economic Forum (2019) *Global Competitiveness Report: How to End a Lost Decade of Productivity Growth?* https://www.weforum.org/reports/how-to-end-a-decade-of-lost-productivity-growth. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
World Value Survey (2014) http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp. Utolsó letöltés: 2020. április 6.
Young, Alwyn (1995) The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3): 641–680.
Zsom Brigitta (2015) A jóllét mérése hátrányos helyzetű régiókban. *Területi Statisztika*, 55(3): 273–287.

II. MERRE TARTUNK? – MAGYARORSZÁG 2030-BAN

1341/2019. (VI. 11.) Korm. határozat a Digitális Kompetencia Keretrendszer fejlesztéséről és bevezetésének lépéseiről. https://hirlevel.egov.hu/2019/06/16/1341-2019-vi-11-korm-hatarozat-a-digitalis-kompetencia-keretrendszer-fejlesztesrol-es-bevezetesenek-lepeseirol/. Utolsó letöltés: 2020. július 2.
1536/2016. (X. 13.) Korm. határozat a köznevelési, a szakképzési, a felsőoktatási és a felnőttképzési rendszer digitális átalakításáról és Magyarország Digitális Oktatási Stratégiájáról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16H1536.KOR&txtreferer=00000001.TXT. Utolsó letöltés: 2020. július 2.
24.hu (2019) Két és félszeresére nőtt Magyarországon az ukrán vendégmunkások száma. *24.hu*, november 17. https://24.hu/fn/gazdasag/2019/11/27/kran-vendegmunkasok-szama/. Utolsó letöltés: 2020. április 12.
3D Printing Industry report (2017) https://3dprintingindustry.com/news/half-million-3d-printers-sold-2017-track-100m-sold-2030-131642/. Utolsó letöltés: 2020. április 12.
Acemoglu, Daron – Autor, David (2011) Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings. In Ashenfelter, Orley – Card, David E. (eds.): *Handbook of Labor Economics*, 4. Elsevier, 1043–1171.
Acemoglu, Daron – Restrepo, Pascual (2019a) Automation and New Tasks: How Technology Displaces and Reinstates Labor. *Journal of Economic Perspectives*, 33(2): 3–30.
Acemoglu, Daron – Restrepo, Pascual (2019b) The Wrong Kind of AI? Artificial Intelligence and the Future of Labor Demand. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2019. november.
Acemoglu, Daron – Restrepo, Pascual (2019c) *Demographics and Automation*. MIT, https://economics.mit.edu/files/16788. Utolsó letöltés: 2020. február 7.

Agrárgazdasági Kutató Intézet (2018) *Éghajlatváltozási alkalmazkodás-kutatás a hazai mezőgazdaságban.* Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat.

Agrárminisztérium és Hermann Ottó Intézet (2018) *Fűts okosan! A tisztább levegőért.* Fűts okosan kampány. http://www.futsokosankampany.hu/fa#tartalom. Utolsó letöltés: 2020. február 6.

Autor, David (2015) *Polanyi's Paradox and the Shape of Employment Growth.* NBER Working Papers 20485.

Autor, David – Levy, Frank – Murnane, Richard (2003) The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration. *Quarterly Journal of Economics,* 118(4): 1279–1333.

Autor, David – Salomons, Anna (2018) Is Automation Labor Share-Displacing: Productivity Growth, Employment, and the Labor Share. *Brookings Papers on Economic Activity,* 1–63.

Badó Zsolt (2018) Hány magyar van Kárpátalján? Summa–2017. *karpataljalap.net,* 2018. június 14. https://karpataljalap.net/2018/06/14/hany-magyar-van-karpataljan. Utolsó letöltés: 2020. február 3.

Bajkó Attila – Maknics Anita – Tóth Krisztián – Vékás Péter (2015) A magyar nyugdíjrendszer fenntarthatóságáról. *Közgazdasági Szemle,* (62):1229–1257.

Baron, Ethan (2018) Forget tech's bad bros: Stanford, Berkeley boost female computing grads. *thestar.com.my,* április 22. https://www.thestar.com.my/tech/tech-news/2018/04/22/forget-techs-bad-bros-stanford-berkeley-boost-female-computing-grads/. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Bart István (2019) Kell-e foglalkoznunk a túlnépesedéssel, és ha igen, akkor miért nem? *Qubit,* június 1. https://qubit.hu/2019/06/01/kell-e-foglalkoznunk-a-tulnepesedessel-es-ha-igen-akkor-miert-nem. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Beke Károly (2017) Ide vezetett a tömeges kivándorlás: több magyar lépett le, mint gondoltuk, *Portfolio.hu,* augusztus 30. https://www.portfolio.hu/gazdasag/20170830/ide-vezetett-a-tomeges-kivandorlas-tobb-magyar-lepett-le-mint-gondoltuk-260665. Utolsó letöltés: 2020. február 7.

Benzell, Seth – Kotlikoff Laurence – LaGarda, Guillermo – Sachs, Jeffrey (2015) *Robots Are Us: Some Economics of Human Replacement.* NBER Working Paper No. 20941, február.

Berg, Andrew – Buffie, Edward – Zanna, Luis-Filipe (2018) *Should We Fear the Robot Revolution? (The Correct Answer is Yes).* IMF Working Paper No. 18 (116).

Blaskó Zsuzsa – Gödri Irén (2016) A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In Blaskó Zsuzsa – Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet,* 59–67. Idézi: Gödri Irén: 12. Nemzetközi vándorlás. In *Demográfiai profil 2018.* KSH, 265.

Boros Tamás – Kadlót Tibor – Naszádos Zsófia – Varga Áron (2013) *Ők nem szavaznak ma Magyarországon A Friedrich Ebert Alapítvány és a Policy Solutions elemzése a magyarországi nemszavazókról.* Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.

Brynjolfsson, Erik – McAfee, Andrew (2014) *The second machine age: Work, Progress, and prosperity in a time of brilliant technologies.* W. W. Norton & Company.

Brynjolfsson, Erik – Rock, Daniel – Syverson, Chad (2017) *Artificial Intelligence and the Modern Productivity Paradox: A Clash of Expectations and Statistics.* NBER Working Paper No. 24001, november.

Bussolo, Maurizio – Koettl, Johannes – Sinnott, Emily (2015) *Golden Aging Prospects for Healthy, Active, and Prosperous Aging in Europe and Central Asia.* World Bank Group.

Carbonero, Francesco – Ernst, Ekkehard – Weber, Enzo (2018) *Robots worldwide: The impact of automation on employment and trade.* International Labor Office Research Department Working Paper, No. 36., október.

Czímer Gábor (2019) Évente 800–1500 fővel fogy a magyar. *ujszo.com,* május 4. https://ujszo.com/kozelet/evente-800-1500-fovel-fogy-a-magyar. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Czirják Ráhel (2015) Urbanizációs válság? Nyomornegyed-probléma London és Nairobi példáján. *Afrika Tanulmányok folyóirat,* 9(3–4): 11–38. http://www.africa.pte.hu/wp-content/uploads/at/2015_3-4/02_czirjak.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

De Backer, Koen – Menon, Carlo – Desnoyers-James, Isabelle – Moussiegt, Laurent (2016) *Reshoring: Myth or Reality?* OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 27, OECD Publishing.

DESI (2015) *Digital Economy and Society Index 2015. Country Profile. Hungary.* Európai Bizottság. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/desi-2015-country-profiles. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

DESI (2016) *Digital Economy and Society Index 2016.* Európai Bizottság. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/2016-i-desi-report. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

DESI (2017) *Digital Economy and Society Index 2017.* Európai Bizottság. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-economy-and-society-index-desi-2017. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

DESI (2018) *Digital Economy and Society Index 2018.* Európai Bizottság.https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-economy-and-society-index-2018-report. Utolsó letöltés: 2020 június 6.

DESI (2019) *Digital Economy and Society Index 2019.* Európai Bizottság. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/2019-desi-report-electronic-communications-markets-overview-member-state-telecom-chapters. Utolsó letöltés: 2020. július 6.

DESI (2020) *Digital Economy and Society Index 2020.* Európai Bizottság. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi. Utolsó letöltés: 2020. július 6.

E-cars (2020) 7161 darab zöld rendszámot adtak ki 2019-ben. *e-cars.hu,* január 10. https://e-cars.hu/2020/01/10/7-161-darab-zold-rendszamot-adtak-ki-2019-ben/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.

Eduline/MT (2020) 22–25 ezer közötti informatikus hiányzik a piacról: a kormány még több diplomást szeretne. *eduline.hu,* március 4. https://eduline.hu/palyakezdes/20200303_informatikai_agazatban_emelkedjen_a_szakkepzett_diplomasok_szama. Utolsó letöltés: 2020 június 6.

Előd Fruzsina (2018) Rengeteg az üres lakás Magyarországon. *Index,* április 25. https://index.hu/gazdasag/2018/04/25/rengeteg_az_ures_lakas_magyarosz agon/. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

eNET (2019) 5,3 millió okostelefon-használó hazánkban, *enet.hu,* szeptember 5. www.enet.hu/hirek/53-millio-okostelefon-hasznalo-hazankban/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.

EPOMM (2020) *The EPOMM Modal Split Tool*, European Platform on Mobility Management. EPOMM, http://www.epomm.eu/tems/result_city.phtml?city=341&list=1. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

EU-CIRCLE (2016) *Impacts of Climate Change and Extreme Weather Events on Critical Infrastructure. State of the Art Review and Taxonomy of Existing Knowledge.* EU-CIRCLE Consortium.

Eurofound (2019) *Reshoring in Europe: Overview 2015–2018. Future of Manufacturing in Europe.* European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/fomeef18010en.pdf. Utolsó letöltés: 2020. május 20.

EEA (2019a) *New electric vehicles in the EU-28.* European Environment Agency, https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/daviz/new-electric-vehicles-in-eu-28#tab-chart_1. Utolsó letöltés: 2020. július 7.

EEA (2019b) *Air quality in Europe, 2019 report.* European Environment Agency, Report No 10/2019, 2019. június 24; https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2019. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

EEA (2020a) *Air pollutant emissions data viewer, Gothenburg Protocol, LRTAP Convention.* European Environment Agency, https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/dashboards/air-pollutant-emissions-data-viewer-2#tab-based-on-data. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

EEA (2020b) *Greenhouse gas data viewer.* European Environment Agency, https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/data-viewers/greenhouse-gases-viewer. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

European Strategy and Policy Analyses System (2019) *Global Trends 2030: Challanges and Choices for Europe*, április. https://espas.secure.europarl.europa.eu/orbis/sites/default/files/generated/document/en/ESPAS_Report2019.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Eurostat (2019a) *Passenger cars in the EU, 2017.* Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Passenger_cars_in_the_EU. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Eurostat: *Population and Social conditions. Demography and Migration. Population. Mortality.*

Eurostat: *Population and Social Conditions. Population projections.* https://ec.europa.eu/eurostat/data/database. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Faber, Marius (2018) *Robots and reshoring: Evidence from the Mexical labor markets.* Working papers 2018(27), Faculty of Business and Economics – University of Basel.

Farkas András, Dr. (2019) Mit tanulhatunk az európai nyugdíjrendszerektől? *Biztosítás és Kockázat*, 6(4): 56–87. https://mabisz.hu/wp-content/uploads/2019/12/biztositas-es-kockazat-6-evf-4-szam-5-cikk.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 4.

Forzieri, Giovanni – Bianchi, Alessandra – Batista e Silva, Filipe – Marin Herrera, Mario A. – Leblois, Antoine – Lavalle, Carlo – Aerts, Jeroen C.J.H. – Feyen, Luc (2018) Escalating impacts of climate extremes on critical infrastructures in Europe. *Global Environmental Change*, 48: 97–107.

Gabrizova, Zuzana (2020) Brexit may create greater support for EU policies in the Council. *Euractiv*, február 7. https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/brexit-may-create-greater-support-for-eu-policies-in-the-council/. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Gál Róbert Iván – Radó Márta (2019) Felkészülés a társadalom idősödésére: Esettanulmány a demográfiai jövőképesség tárgykörében. *Szociológiai Szemle*, 29 (1): 58–84.

Gallai Viktória (2005) Az elöregedés – gazdasági megközelítésben. Gondolatok Spiezia Az elöregedő népesség című, az International Labour Review-ban megjelent cikke kapcsán. *Közgazdasági Szemle*, 52(5): 521–532.

Gleick, Peter H. – Heberger, Matthew (2014) Water and Conflict Events, Trends, and Analysis (2011–2012). In Gleick, Peter H. (ed.): *The World's Water. The Biannual Report on Freshwater Resources.* Island Press. 159–171.

GII (2019): *Global Innovation Index 2019.* Global Innovation Index, https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII2019-keyfinding-E-Web3.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Gödri Irén (2018) Nemzetközi vándorlás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről.* KSH.

Grooten, Monique – Almond, Rosamunde (eds.) (2018) *Living Planet Report.* WWF, https://wwf.panda.org/knowledge_hub/all_publications/living_planet_report_2018/. Utolsó letöltés: 2020. június 6.

Hablicsek László (2005) A Kárpát-medencei magyarság előreszámítása 2021-ig. *Demográfia*, 48 (1): 83–109. http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/583/729. Utolsó letöltés: 2020. június 3.

Hausfather, Zeke (2019) Factcheck: How electric vehicles help to tackle climate change. *Carbonbrief.org.* 2019. május 13. https://www.carbonbrief.org/factcheck-how-electric-vehicles-help-to-tackle-climate-change. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Havas Gábor (2008) Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért.* Ecostat Kormányzati Gazdaság- és Társadalomstratégiai Kutató Intézet, 121–138.

Henry, Janet – Pomeroy, James (2018) The World in 2030. HSBC Research. *Economics Global*, szeptember. https://enterprise.press/wp-content/uploads/2018/10/HSBC-The-World-in-2030-Report.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Hootsuit (2018) *Digital in 2018 in Eastern Europe. Part 1 – West.* https://www.slideshare.net/wearesocial/digital-in-2018-in-eastern-europe-part-1-west-86864848. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Hromada Attila (2019) Bővítési biztos: Így nem lesz új EU-csatlakozás a 2030-as évek előtt. *Index*, november 7. https://index.hu/kulfold/eurologus/2019/11/07/balkan_eu_bovites_hahn/. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

HRPortal (2020) Az informatika nem csak a férfiaké. *hrportal.hu*, március 2. https://www.hrportal.hu/hr/az-informatika-nem-csak-a-ferfiake-20200302.html. Utolsó letöltés: 2020. július 16.

IEA (2019) *Global EV Outlook. 2019. Scaling up the transition to electric mobility.* International Energy Agency, https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2019. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Illéssy Miklós – Számadó Róza – T. Nagy Judit (2019) *A XXI. századi önkormányzati sikerténvezők vizsgálata az ÖFFK II. projekt kutatásainak tükrében.* BM Önkormányzati koordinációs Iroda.

Ilmonen, Kaj (2011) *A Social and Economic Theory of Consumption.* Palgrave Macmillan.

Innovációs és Technológiai Minisztérium (2018) *A 2018–2030 közötti időszakra vonatkozó, 2050-ig tartó időszakra is kitekintést nyújtó második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia.* Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, https://nakfo.mbfsz.gov.hu/hu/node/517. Utolsó letöltés: 2020. január 2.

Intergovernmental Panel on Climate Change (2018) *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. Summary for Policymakers.* IPCC, https://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 6.

IFR (2019) *World Robotics 2019.* International Federation of Robotics, https://ifr.org/downloads/press2018/Executive%20Summary%20WR%202019%20Industrial%20Robots.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Johnson, Bernadette (2019) Economic Impacts of the IoT. *HowStuffWorks,* https://computer.howstuffworks.com/internet-of-things6.htm. Utolsó letöltés: 2020. június 24.

Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2018) 3. Gyermekvállalás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről.* KSH.

Kocsis Károly (főszerk.) (2018): *Magyarország nemzeti atlasza: természeti környezet.* Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet.

Kolontár Krisztián (2019) A rendőrjárőrök negyede hiányzik Budapesten. *24.hu,* április 8. https://24.hu/belfold/2019/04/08/rendorseg-brfk-budapest-jaror-letszamhiany/. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Kónya István (2002) A dynamic model of cultural assimilation. *Boston College Working Papers in Economics.* Department of Economics, Boston College, https://fmwww.bc.edu/ec-p/wp546.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 4.

Korner, Christoph – Krückeberg, Lars – Putz, Wolfram – Willemeit, Thomas – Zerelli, Nora – Horx, Matthias – Papasabbas, Lena – Seitz, Janine (2018) *Futopolis; Stadt, Land, Zukunft.* Zukunftsinsitut.

Kováts András – Kovács Eszter – Papp Z. Attila (2019) *Magyarok külföldön. Egy online felmérés első tanulságai,* előadás a Mobilitás, integráció és egyenlőtlenségek a magyar társadalomban c. konferencián, 2019. november 14-én.

Központi Statisztikai Hivatal, STADAT (2020). KSH, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ur006.html. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Krencz, Astrid – Prettner, Klaus – Strulik, Holger (2018) *Robots, Reshoring, and the Lot of Low-Skilled Workers.* Center for European, Governance and Economic Development Research Discussion Papers 351. University of Goettingen, Department of Economics.

KSH (2014) *Települések a lét határán. Erősen fogyó népességű törpefalvak Magyarországon.* KSH, április http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/fogyonep.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

KSH (2015) *Népesség-előreszámítások.* Központi Statisztikai Hivatal, https://www.demografia.hu/hu/letoltes/tudastar/nepesseg-eloreszamitasok/nepesseg-eloreszamitas-2015.pdf). Utolsó letöltés: 2020. június 24.

KSH (2016) *A háztartások életszínvonala, 2016.* Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv16.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH (2018) *A települések infrastrukturális ellátottsága, 2018.* Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/telepinfra/telepinfra18.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH (2019) *A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2018.* Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/fenntartfejl/fenntartfejl18.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH (2020a) *6.4.6.2. közúti gépjármű-állomány, december 31.* Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ode006b.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH 1.1 tábla. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001c.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH 2.1.2 tábla. Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/thm/2/indi2_1_2.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Népszámlálás (2011). Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/demografia/04_01_01_01.xls. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.1. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html). Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.1. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001c.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.1. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.1. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.3. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd009.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.3. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd009.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 1.3. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd009.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

KSH Stadat 2.1.6. tábla. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf006.html. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Kudnani, Hans – Puglierin, Jana (2018) Atlanticist and "Post-Atlanticist" Wishful Thinking. *GMFUS,* január 18. http://www.gmfus.org/publications/atlanticist-and-post-atlanticist-wishful-thinking. Utolsó letöltés: 2020. június 24.

Leblois, Antoine – Lavalle, Carlo – Aerts, Jeroen C. J. H. – Feyen, Luc (2018) Escalating impacts of climate extremes on critical infrastructures in Europe. *Global Environmental Change,* 48: 97–107.

Lencsés Csaba (2019) A használtan behozott személyautók legfrissebb toplistái, 2018. *Vezess.hu,* január 7. https://www.vezess.hu/magazin/2019/01/07/hasznaltan-behozott-autok-toplista-2018/. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Lennert József (2019) A magyar vidék demográfiai jövőképe 2051-ig, különös tekintettel a klímaváltozás szerepére a belső vándormozgalom alakításában, *Területi Statisztika*, 59(5): 498–525.
MNB (2017) Versenyképességi jelentés. Magyar Nemzeti Bank. https://www.mnb.hu/letoltes/versenyke-pesse-gi-jelente-s-hun-digita-lis.pdf. Utolsó letöltés: 2020. július 8.
MNB (2019) *Inflációs jelentés. 2019 december.* Magyar Nemzeti Bank, https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-19.pdf. Utolsó letöltés: 2020. július 8.
Magyarország Kormánya (2012) A következő lépés, Széll Kálmán terv 2.0. *Kormany.hu*, április 23. https://2010-2014.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/hirek/elkeszult-a-szell-kalman-terv-2-0. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
Marin, Dalia – Veugelers Reinhilde. – Feliu Justine (2017) *A revival of manufacturing in Europe? Recent evidence about reshoring*, Brugel bluprint series 26.
Maszol (2019) Népesség-előreszámítás: hány magyar él majd 2031-ben Romániában? *Maszol.ro*, április 23. Forrás: https://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/110966-nepesseg-el-reszamitas-hany-magyar-el-majd-2031-ben-romaniaban. Utolsó letöltés: 2020. június 26.
Metz, David (2002) The Politics of Population Ageing. *The Political Quarterly*, 73(3): 321–327.
Mintel (2018) *Mintel Consumer Trends 2030.* Mintel, https://www.mintel.com/global-consumer-trends. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
Misra, Dinesh Chandra (2006) *Ten emerging e-government challenges today: the future may be sober and not hype.* Konferencia-előadás. https://pdfs.semanticscholar.org/15dd/dfe407c8ee370b13effdad5202bc1d274a3d.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Mishra, Dinesh Chandra (2016) *Does modern medicine increase life-expectancy: Quest for the Moon Rabbit? Indian Heart J.*, 68(1): 19–27. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26896262. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
NASA: *Global Annual Mean Surface Air Temperature Change.* NASA, https://data.giss.nasa.gov/gistemp/graphs_v4/. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
National Institute of Statistics: http://www.insse.ro/cms/en. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
Ongjerth Richárd (2019) A romatelepek minőségjavítása és a „vadtelepek" felszámolása. Definíciós kísérlet településfejlesztési szemszögből. *MaHolnap – társadalmi felzárkózási szemle*, 1(2): 12.
OMSZ (2017) *Hőhullámok: ami ma szélsőséges, az a jövőben valószínűleg átlagos lesz.* Országos Meteorológiai Szolgálat, https://www.met.hu/ismeret-tar/erdekessegek_tanulmanyok/index.php?id = 1969&hir = Hohullamok:_ami_ma_szelsoseges,_az_a_jovoben_valoszinuleg_atlagos_lesz. Utolsó letöltés: 2020. január 22.
Pál Gabriella (2019) De! Karbonizálunk! *Metazsúl blog*, április 9. https://metazsul.blog.hu/2019/04/09/de_karbonizalunk. Utolsó letöltés: 2020. március 3.
Páldy Anna – Bobvos János – Málnási, Tibor (2018) A klímaváltozás hatása egészségünkre és az egészségügyre Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 179(9): 1336–1348.
Pidcock, Roz (2013) *Research brief: New study suggests warming set to continue even if emissions drop to zero.* CarbonBrief, https://www.carbonbrief.org/research-brief-new-study-suggests-warming-set-to-continue-even-if-emissions-drop-to-zero. Utolsó letöltés: 2020. január 22.
PopulationPyramid (2019) Romania. PopulationPyramid, https://www.populationpyramid.net/romania/2030/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
PopulationPyramid (2019) Ukrajna. PopulationPyramid, https://www.populationpyramid.net/ukraine/2030/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Portfolio (2019) Kína lesz a világ legnagyobb nemzetgazdasága 2030-ra. *Portfolio*, január 22. Forrás: https://www.portfolio.hu/gazdasag/20190122/kina-lesz-a-vilag-legnagyobb-nemzetgazdasaga-2030-ra-311279. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
PWC (2017) The Long View How will the global economic order change by 2050? The World in 2050. *pwc.com* február. https://www.pwc.com.tr/tr/publications/arastirmalar/assets/world-in-2050/2050-de-dunya-raporu.pdf. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Rácz András (2018) *Levegőminőség: közügy vagy egyéni felelősség.* Konferencia-előadás, november 7. *http://www.hermanottointezet.hu/sites/default/files/1.%20Rácz%20András.pdf. Utolsó letöltés:* 2020. március 3.
Reckwitz, Andreas (2018) *Die Gesellschaft der Singularitaeten.* Suhrkamp.
RI (2019) *Reshoring Initiative 2018 Data Report. A Record 1389 Companies Announce the return of 145,000 Jobs.* Reshoring Initiative.
Rodrik, Dani (2016) Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1): 1–33.
Sachs, Jeffrey – Kotlikoff, Laurence (2012) *Smart Machines and Long-Term Misery.* NBER Working Paper No. 18629, december.
Susskind, Richard – Susskind, Daniel (2018) *A szakmák jövője – Hogyan változtatja meg a technológia a szakemberek munkáját?* Antall József Tudásközpont.
Szerb Statisztikai Hivatal: *Population projections* https://www.stat.gov.rs/en-us/oblasti/stanovnistvo/projekcije-stanovnistva/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Szikra Dorottya (2017) 2030-35-ig biztonságosan fenntartható a nyugdíjrendszer. *Szakszervezetek*, október 25. https://szakszervezetek.hu/hirek/12133-2030-35-ig-biztonsagosan-fenntarthato-a-nyugdijrendszer. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Szikra Dorottya (2017) Társadalombiztosítás, nyugellátások: A magyar nyugdíjrendszer a rendszerváltás óta. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *Társadalom- és szociálpolitika, Magyarország 1990–2015.* Osiris Kiadó.
TEIR: Interaktív elemző, KSH adatok.
Telegdy, Álmos (2018) *Emberek és robotok: az információs és kommunikációs technológia hatásai a munkaerőpiacra.* https://www.mnb.hu/letoltes /telegdy-almos-emberek-es-robotok-az–informacios-es-kommunikacios-technologia-mnb-honlapra.pd. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Twinning, Dan (2012) Global Trends 2030: Pathways for Asia's Strategic Future. *Foreign Policy*, 2012 december 10. https://foreignpolicy.com/2012/12/10/global-trends-2030-pathways-for-asias-strategic-future/. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
UN World Urbanization Prospects (2018) The 2018 Revison https://population.un.org/wup/Download/Files/WUP2018-F18–Total_Population_Annual.xls. Utolsó letöltés: 2020. március 28.

Vég Márton (2019) Ez az igazi migráció: már minden hatodik magyar külföldön születik. *napi.hu*, 2019. április 10. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ez_az_igazi_migracio_mar_minden_hatodik_magyar_kulfoldon_szuletik.682153.html. Utolsó letöltés: 2020. június 24.
Virág Tünde (2006) A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 2006(1): 60–76.
WWF: How many species are we loosing? https://wwf.panda.org/our_work/biodiversity/biodiversity/. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
Zukunftsinstitut (2018) *Mobilitaet, Megatrend Dokumentation*. Zukunftsinstitut.
Zsibók Zsuzsanna (2019) Minden marad a régiben? Regionalizált növekedési pályák Magyarországon. *Területi Statisztika*, 59(3): 247–272.

III. A MAGYAROK KÖZÖSSÉGEI

Anderson, Benedict (2006) *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan – Ateiler.
Aronson, Eliot (2008) *A társas lény*. Akadémiai Kiadó.
Axelrod, Robert (1984) *The Evolution of Cooperation*. Basic Books.
Balázs Zoltán (2003) *A politikai közösség*. Osiris Kiadó.
Baumeister, Roy F. – Vohs, Kathleen D. (200) The pursuit of meaningfulness in life. In Snyder, Charles R. – Lopez, Shane J. (eds.): *The Handbook of Positive Psychology*. Oxford University Press, 608–618.
Ben-Porath, Yoram (1980) The F-connections: Families, Friends, and Firms, and the Organization of Exchange. *Population and Development Review*, 6(1): 1–30.
Bíró-Nagy András – Laki Gergely (2019) *15 év után. Az Európai Unió és a magyar társadalom*. Friedrich-Ebert Stiftung – Policy Solutions.
Brubaker, Rogers (1992) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.
Csepeli György (2013) A magyar faj abszurditása (Prolegomena egy hasonló című, tervezett könyvhöz). *Mozgó Világ*, 39(1): 74–82.
Deloitte: *Property Index Overview of European Residential Markets*. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/de/Documents/real-estate/property-index-2019-2.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 28.
Elias, Norbert (2004) *A civilizáció folyamata*. Fok-ta Bt.
Eötvös József (1978) *Levelek*. Magyar Helikon.
Erős Ferenc (2001) *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Osiris Kiadó.
Esterházy Péter (1996) Arra gondoltam, hogy az le. In uő: *Egy kék haris*. Magvető Kiadó. 172–202.
Habitat for Humanity (2018) *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2018*. Habitat for Humanity Magyarország. https://habitat.hu/mivel-foglalkozunk/lakhatasi-jelentesek/lakhatasi-jelentes-2018/. Utolsó letöltés: 2020. április 28.
Habitat for Humanity (2019) *Éves lakhatási jelentés 2019*. Habitat for Humanity Magyarország. https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes/. Utolsó letöltés: 2020. április 28.
Fukuyama, Francis (1997) *Bizalom*. Európa Könyvkiadó.
Fukuyama, Francis (1999) *Social Capital and Civil Society*. IMF Working Paper.
Gellner, Ernest (2009) *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó.

Gerő Márton (2012) A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Argumentum, 317–342.
Giczi Johanna – Sik Endre (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth István György (szerk.): *TÁRKI európai társadalmi jelentés*. TÁRKI Zrt., 65–84.
Götz, Norbert (2004) The Modern Home Sweet Home. In Kurt Almqvist – Kay Glans (eds.) *The Swedish Success Story?* Axel and Margaret Ax:son Johnson Foundation.
Greenfeld, Liah (2001) *The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth*. Harvard University Press.
Gyurgyák János (2007) *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris.
Hanifan, Lyda Judson (2016) The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1): 130–138.
Hardin, Russel (1998) A kollektív cselekvés mint megegyezéses, N-szereplős fogolydilemma. In Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, 191–207.
Hegedüs József – Horváth Vera – Kullmann Ádám – Somogyi Eszter – Csizmady Andrienne – Horváth Áron – Székely Gáborné (2016) *Bérlakás koncepció. Budapest Főváros Önkormányzat bérlakás koncepciója*. https://mri.hu/wp-content/uploads/2020/03/B%C3%A9rlak%C3%A1s-koncepci%C3%B3-Budapes-2016-min.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 28.
Hobsbawm, Eric J. (1997) *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas.
Huntington, Samuel P. (2005) *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Európa.
Hunyadi György (2005) A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák. Előadás. In *Mindentudás Egyeteme IV*. Kossuth Kiadó.127–148.
Hunyady György (2016) *Jelentörténeti szociálpszichológia*. ELTE Eötvös Kiadó.
Inchauste, Gabriela – Karver, Jonathan – Kim, Yeon Soo – Jelil, Mohamed Abdel (2018) *Living and Leaving. Housing, Mobility and Welfare in the European Union*. International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank.
Joó Tibor (1939) *A magyar nemzeteszme*. Franklin-Társulat.
Kahneman, Daniel – Krueger, Alan B. (2006) Developments in the Measurement of Subjective Well-being. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1): 3–24.
Kende Anna – Nyúl Boglárka – Hadarics Márton – Wessenauer Veszna – Hunyadi Bulcsú (2018) *Romaellenesség és antiszemitizmus Magyarországon. Projektzáró tanulmány*. Political Capital, https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/EVZ_Romaellenesseg%20Antiszemitizmus_Tanulmany_HU_180228.pdf. Utolsó letöltés: 2019. október 27.
Kopp Mária – Skrabski Árpád (2008) A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia* 73(10): 722–730.
Kölcsey Ferenc (1903) Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. In Angyal Dávid (szerk.): *Kölcsey Ferencz munkái*. Franklin-Társulat, 267–314.
Ladányi János (2015) *Önpusztító nemzeti habitus*. L'Harmattan.
Lánczi András (2002) *Konzervatív kiáltvány*. Attraktor Kiadó.

László János – Fülöp Éva (2011) Nemzeti identitás és kollektív áldozati szerep. *Pszichológia*, 31(3): 295–315.
Mészáros Noémi Zsuzsanna – Vámos Eszter – Szabó Zsolt Péter (2017) Sérülékeny identitás. A kollektív áldozati tudat pszichológiai hatásai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 72(3–4): 345–379.
Mészöly Miklós (1990) Tudat és nelmzettudat (Szabálytalan helyzetkép). In uő: *A negyedik út. Esélyek és kockázatok az ezredvég küszöbén*. Életünk Szerkesztősége, 27–58.
Mill, John Stuart (1867) A nemzetiségről, a képviseleti kormányhoz viszonyában. In uő: *A képviseleti kormány*. Emich Gusztáv.
Morauszki András – Papp Z. Attila (2014) Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás*, 23(3): 73–98.
Mosk, Carl (2013) *Nationalism and Economic Development in Modern Eurasia*. Routledge.
Müller, Sven Oliver (2002) Who Is the Enemy? The Nationalist Dilemma of Inclusion and Exclusion in Britain During the First World War. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 9(1): 63–83.
Nakano, Takeshi (2004) Theorising economic nationalism. *Nations and Nationalism*, 10(3): 211–229.
Orbán Annamária – Szántó Zoltán (2005) Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3(2): 55–70.
Pataki Ferenc (2011) *A varázsát vesztett jövő*. Noran Libro.
Pirisi Gábor – Szabó András – Trócsányi András (2009) Kulturális sokszínűség egy homogén magyar társadalomban? In Tóth József – Aubert Antal (szerk.): *A Kárpát-medence és etnikumai*. PTE TTK Földtudományi Doktoriskola – Publikon Kiadó, 127–138.
Putnam, Robert D. – Leonardi, Robert – Nanetti, Raffaella. Y. (1993) *Making Democracy Work*. Princeton University Press.
Renan, Ernest (1995) Mi a nemzet? In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, 171–187.
Ridao-Cano, Cristobal – Bodewig, Christian (2018) *Growing United. Upgrading Europe's Convergence Machine*. International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank.
Sárvári Balázs (2014) A globális politika kora. In Faragó-Szabó István – Gyöngyösi Megyer – Takó Ferenc – Tóth Olivér István (szerk.): *Világunk határai*. Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 311–332.
Scheffer, Paul (2016) *Érkezési oldal. Európa és a bevándorlók*. Osiris.
Schöpflin György (2004) Nemzet, modernitás, demokrácia. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, 248–261.
Simonovits Bori – Szeitl Blanka (2016) Menekültekkel és migrációs politikával kapcsolatos attitűdök Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 422–441.
Simonovits Bori (2014) Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk) *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI: 404–431.
Steger, Michael F. (2012) Making meaning in life. *Psychological Inquiry*, 2012(23): 381–385.

Szabó Ildikó (2009) *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006*. L'Harmattan.
Széchenyi István (1907) *Széchenyi elnöki megnyitó beszédje a magyar tud. Akadémia 1846. évi deczember hó 20-án tartott közgyűlésén*. In uő: Gróf Széchenyi István munkáiból II. Franklin-társulat, 178–186.
Széchenyi István (1985a) *Stadium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Széchenyi István (1985b) *Hunnia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Széchenyi István (1985c) *A' kelet népe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Széchenyi István (1991) *Hitel*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Szerb Antal (1947) *Magyar irodalomtörténet*. Révai.
Tellér Gyula (2014) Született-e Orbán-rendszer 2010 után? *Nagyvilág*, 54(3): 346–367.
Torsvik, Gaute (2000) Social Capital and Economic Development: A Plea for the Mechanisms. *Rationality and Society*, 12(4): 451–476.
Tóth István György (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A Gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. TÁRKI. https://mek.oszk.hu/13400/13432/13432.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.
Utasi Ágnes (2013) *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. MTA TK – Belvedere.
Valuch Tibor (2013) „Ne szólj szám..." A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországán. *Metszetek*, 2(2–3): 145–156.
Wesselényi Miklós (1833) *Balítéletekről*. Bukarest.

IV. TISZTA MAGYARORSZÁG

Acemoglu, Daron – Naidu, Suresh – Restrepo, Pascual – Robinson, James A (2019) Democracy Does Cause Growth. *Journal of Political Economy*, 127(1): 47–100.
Achen, Christopher H. – Bartels, Larry M. (2016) *Democracy for Realists. Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton University Press.
Ang, Yuen Yuen (2018) Autocracy With Chinese Characteristics. Beijing's Behind-the-Scenes Reforms. *Foreign Affairs*, május–június. 39–46.
Baranyai, Gábor – Csernus, Dóra Ildikó (2018) *A fenntartható fejlődés és az állam feladatai*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
Bayer, Reşat (2010) Peaceful transitions and democracy. *Journal of Peace Research*, 47(5): 535–546.
Bíró-Nagy András – Dobszai Dalma – Kadlót Tibor – König Annamária (2016) *Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom*. Friedrich-Ebert-Stiftung. https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/13268.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.
Bíró-Nagy András – Laki Gergely (2019) *15 év után. Az Európai Unió és a magyar társadalom*. Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
Brennan, Jason (2017) *Against Democracy*. Princeton University Press.
Canadadrives (2020) Carbon taxes and rebates in Canada explained. *Canadadrives.ca*, január 2. https://www.canadadrives.ca/blog/car-expenses/carbon-taxes-and-carbon-tax-rebates-in-canada-explained. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Carothers, Christopher (2018) The Surprising Instability of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 29(4): 129–135.
Chong, Alberto – Calderon, Cesar (2000) On the Causality and Feedback between Institutional Measures and Economic Growth. *Economics and Politics*, 12(1): 69–81.
Christiano, Thomas (2017) Against Democracy. *Notre Dame Philosophical Reviews*, május 19. https://ndpr.nd.edu/news/against-democracy/. Utolsó letöltés: 2020. március 2.
Csingár Péter (2013) A védekezőképes demokrácia elmélete és gyakorlata. *Politikatudományi Szemle*, 22(2): 7–27.
Csizmadia Ervin (2014) *Miért „alaptalan" a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Gondolat Kiadó.
Dahl, Robert A (1995) *Forradalom után?* Osiris Kiadó – Readers International.
Dahl, Robert A. (2000) *On Democracy*. Yale University Press.
Dávid-Barrett, Elizabeth – Mihály Fazekas (2019) Grand corruption and government change: an analysis of partisan favoritism in public procurement. *European Journal on Criminal Policy and Research*, https://doi.org/10.1007/s10610-019-09416-4. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
dr. Baksa Zsuzsanna – dr. Fórika László – dr. Kiss Bernadett (2013) *Az alapvető jogok biztosa és a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztos-helyettes Közös Jelentése az AJB-5527/2013 számú ügyben.* Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, http://www.ajbh.hu/documents/10180/111959/201305527.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Energiaklub (2011) *Negajoule 2020. A magyar lakóépületekben rejlő energiamegtakarítási lehetőségek.* Energiaklub, https://energiaklub.hu/files/study/negajoule2020_pdf.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Ensminger, Margaret E. – Slusarcick, Anita L. (1992) Paths to high school graduation or dropout: A longitudinal study of a first-grade cohort. *Sociology of Education*, 65(2): 95–113.
Európai Bizottság (2019) *Fossil CO2 and GHG emissions of all world countries 2019 report. Study.* Európai Bizottság http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC117610/fossil_co2_emissions_of_all_world_countries_booklet_online_final.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Fraunhofer Institute for Solar Energy Systems ISE (2020) *Recent facts about photovoltaics in Germany.* Fraunhofer ISE, https://www.ise.fraunhofer.de/en/publications/studies/recent-facts-about-pv-in-germany.html. Utolsó letöltés: 2020. február 6.
Ghosh, Jayati (2019) The Growing Threat of Water Wars. *Project Syndicate*, november 13. https://www.project-syndicate.org/commentary/water-scarcity-conflict-africa-india-by-jayati-ghosh-2019-11?barrier=accesspaylog. Utolsó letöltés: 2020. június 29.
GINI Coefficient By Country 2020. *World Population Reivew*, https://worldpopulationreview.com/country-rankings/gini-coefficient-by-country. Utolsó letöltés: 2020. február 6.
Globalnews (2020) Most Canadian Households to get more in rebates than paid in carbon tax, *GlobalNews.ca*, február 4.; https://globalnews.ca/news/6504187/canada-carbon-tax-rebate-pbo/. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Globerman, Steven – Shapiro, Daniel (2002) Global foreign direct investment flows: the role of governance infrastructure. *World Development*, 30(11): 1898–1919.
Gulyás Erika (2019) Soha nem volt még ekkora létszámhiány a rendőrségnél. *Népszava*, július 20. https://nepszava.hu/3043843_soha-nem-volt-meg-ekkora-letszamhiany-a-rendorsegnel. Utolsó letöltés: 2020. április 12.
Heidelberger, Cory Allen (2009) Citizens, Not Consumers. In Weerakkody, Vishanth – Janssen, Marijn – Yogesh, K. Dwivedi (eds.): *Handbook of Research on ICT-Enabled Transformational Government: A Global Perspective.* Information Science Reference, 51–71.
Herczeg, Z. (2019) Szakértő: ólom van a csapvízben – mutatjuk, kik érintettek. *Infostart*, november 16. https://infostart.hu/belfold/2019/11/16/szakerto-olom-van-a-csapvizben-mutatjuk-kik-erintettek. Utolsó letöltés: 2020. június 30.
HUMUSZ (é.n.) Illegális szemétlerakó felszámolás és sajtótájékoztató. *Humusz.hu*, https://humusz.hu/esemenyek/illegalis-szemetlerako-felszamolas-es-sajtotajekoztato/1533. Utolsó letöltés: 2020. április 8.
Huynh, Kim P. – Jacho-Chávez, David Tomás (2009) Growth and governance: A nonparametric analysis. *Journal of Comparative Economics* 37(1): 121–143.
Innovációs és Technológiai Minisztérium (2018) *A 2018–2030 közötti időszakra vonatkozó, 2050-ig tartó időszakra is kitekintést nyújtó második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia.* Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, https://nakfo.mbfsz.gov.hu/hu/node/517. Utolsó letöltés: 2020. január 2.
IPI (2019) *Index of Public Integrity 2019*. Index of Public Integrity, https://integrity-index.org/. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Jakab András – Gajduschek György (2018) Jogállamiság, jogtudat, normakövetés. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 397–413.
Johnson, Stephen (2018) The global economy loses $3.6 trillion to corruption each year, says U.N. *Big Think*, december 10. https://bigthink.com/politics-current-affairs/corruption-costs-world-3-6-trillion. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Jones, Garreth (2020) *10% Less Democracy: Why You Should Trust Elites a Little More and the Masses a Little Less.* Stanford University Press.
Joyce, Christopher (2019) Where Will Your Plastic Trash Go Now That China Doesn't Want It? *NPR*, március 13. https://www.npr.org/sections/goatsandsoda/2019/03/13/702501726/where-will-your-plastic-trash-go-now-that-china-doesnt-want-it?t=1587457089155. Utolsó letöltés: 2020. április 12.
Karnik, Madhura (2015) The economic damage from the Nepal earthquake is almost half of the country's GDP. *Quartz*, május 22. https://qz.com/india/409484/the-economic-damage-from-the-nepal-earthquake-is-almost-half-of-the-countrys-gdp/. Utolsó letöltés: 2020. április 12.
Kéri Szilvia – Szüts Korinna – Pump Judit (2014) *Az alapvető jogok biztosának és a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó helyettesének Közös Jelentése az AJB-5376/2014. számú ügyben.* Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, https://www.ajbh.hu/documents/10180/1957691/K%C3%B6z%C3%B6s+jelent%C3%A9s+az+enged%C3%A9ly+n%C3%A9lk%C3%BCli+v%C3%ADzk%C3%BAtf%C3%BAr%C3%A1sokr%C3%B3l+7297_2013/09f1-8183-4c0b-412d-9b5b-15a1c11364d2?version=1.0. Utolsó letöltés: 2020. március 23.

Knack, Stephen – Keefer, Philip (1995) Institutions and Economic Performance: Cross Country Tests Using Alternative Institutional Measures. *Economics and Politics*, 7(3): 207–227.

Kocsis Károly (főszerk.) (2018) *Magyarország nemzeti atlasza: természeti környezet.* Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet.

Kolontár Krisztián (2019) A rendőrjárőrök negyede hiányzik Budapesten. *24.hu*, április 8. https://24.hu/belfold/2019/04/08/rendorseg-brfk-budapest-jaror-letszamhiany/. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

KSH (2020b) *1.4 Az egy főre jutó éves kiadások részletezése, 2010.* Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xtabla/haztfogy/tablhf10_01_04a.html?3443. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Kurtz, Marcus J. – Andrew Schrank (2007) Growth and Governance: Models, Measures, and Mechanisms. *Journal of Politics*, 69(2): 538–54.

Leblang, David A. (1996) Property Rights, Democracy and Economic Growth. *Political Research Quarterly*, 49(1): 5–26.

Levitsky, Stephen – Way, Lucan A. (2015) The Myth of Democratic Recession. In Diamond, Larry – Plattner, Marc F. (eds.): *Democracy in Decline?* Johns Hopkins University Press, 58–76.

Levitsky, Steven – Ziblatt, Daniel (2018) *A demokráciák halála.* Kossuth Kiadó.

Lim Kah Hwee, Nicholas (2019) *Singapore Experience in the Fight Against Corruption.* Előadás. https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/GG11/23_GG11_CP_Singapore2.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

List, Christian – Goodin, Robert E. (2001) Epistemic Democracy: Generalizing the Condorcet Jury Theorem. *Journal of Political Philosophy*, 9(3): 277–306.

MÁGyÜSz (2020) *Ásványvíz fogyasztási adatok.* Magyar Ásványvíz, Gyümölcslé és Üdítőital Szövetség, https://asvanyvizek.hu/mit-kell-tudni-az-asvanyvizrol/asvanyviz-fogyasztasi-adatok/. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Magyarország Kormánya (2017) *Nemzeti Vízstratégia (Kvassay Jenő Terv).* Magyarország Kormánya, https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/CE3BFF09-6D1B-4C8F-88B3-CDF70D2AF133/KJT_151120.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Markotay Csaba (2019) Lasszóval fogják a déli határvadászokat. *Népszava*, április 18. https://nepszava.hu/3033073_lasszoval-fogjak-a-deli-hatarvadaszokat. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Mauro, Paolo – Medas, Paulo – Fournier, Jean-Marc (2019) The Cost of Corruption. *Finance & Development*, 56(3): 26–29.

McMains, Stephanie – Kastner, Sabine (2011) Interactions of Top-Down and Bottom-Up Mechanisms in Human Visual Cortex. *Journal of Neuroscience*, 31(2): 587–597.

Mill, John Stuart (1980) *A szabadságról / Haszonelvűség.* Magyar Helikon.

Nagel, Thomas (1991) *Equality and Partiality.* Oxford University Press.

Németh, Krisztina (2017) Egy pécsi panelház napelem nélkül termel magának áramot. *Pécsma*, szeptember 7. https://www.pecsma.hu/abszolut-pecs/szelkereket-allitottak-egy-kertvarosi-panel-tetejen/. Utolsó letöltés: 2020. február 6.

Nemzeti Leltárjelentés (2019) *Magyarország Nemzeti Leltárjelentése, 2019.* ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezmény, UNFCCC. https://unfccc.int/documents/194931. Utolsó letöltés: 2020. március 03.

Nemzeti Népegészségügyi Központ (2017) *Magyarország ivóvízminősége, 2017.* ÁNTSZ. https://www.antsz.hu/data/cms90078/Ivovizminoseg2017_v2.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

NMHH (2019) A 20%-os bűncselekményarány vizsgálata a hírműsorokban (2018). *Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság*, június 6. http://nmhh.hu/dokumentum/204601/buncselekmenyek_aranya_hirmusorok_2018.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

OECD (2008) *Corruption – A Glossary of International Standards in Criminal Law, 2008.* Organization for Economic Cooperation and Development. http://www.oecd.org/dataoecd/59/38/41194428.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.

OECD (2012) *Issues Paper on Corruption and Economic Growth.* Organization for Economic Cooperation and Develepoment, https://www.oecd.org/g20/topics/anti-corruption/Issue-Paper-Corruption-and-Economic-Growth.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.

OECD (2017) *Hungary: Public Administration and Public Service Development Strategy, 2014–2020.* Organization for Economic Cooperation and Develepoment, https://read.oecd.org/10.1787/9789264286535-en?format=pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.

OECD (2020) *Circular economy, waste and materials.* Organization for Economic Cooperation and Develepoment, március 20. https://www.oecd.org/environment/environment-at-a-glance/Circular-Economy-Waste-Materials-Archive-February-2020.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Országos Hulladékgazdálkodási Terv 2014–2020 (2014) https://eionet.kormany.hu/download/f/16/71000/Orszagos%20Hulladekgazdalkodasi%20Terv%202014-2020.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 8.

OVF (2016) „A víz élet, gondozzuk közösen!". A Duna-vízgyűjtő magyarországi része. Vízgyűjtő-gazdálkodási terv. Országos Vízügyi Főigazgatóság https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/E3E737A3-3EBC-4B6F-973C-5DD9B8A6D-BAB/OVGT_foanyag_vegleges.pdf. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Paine, Thomas (2006) *Common Sense.* ICON Group International, Inc.

Pregun Csaba – Juhász Csaba (2010) *Vízminőségvédelem.* Debreceni Egyetem, http://www.agr.unideb.hu/ebook/vizminoseg/az_eutrofizci_folyamata.html. Utolsó letöltés: 2020. április 12.

Price-Mitchell, Marilyn (2014) Does Nature Make Us Happy? Connections with nature are linked to happiness and ecological sustainability. *Psychology Today.* https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-moment-youth/201403/does-nature-make-us-happy. Utolsó letöltés: 2020. február 12.

Przeworski, Adam – Alvarez, Michael A. – Cheibub, José Antonio – Limongi, Fernando (2000) *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990.* Cambridge University Press.

Rauch, Jonathan (2015) *Political Realism. How Hacks, Machines, Big Money, and Back-Room Deals Can Strengthen American Democracy.* Brookings Institution Press.

REKK (2018) *A 2030-as megújulóenergia-arány elérésének költségbecslése.* Regionális Energiagazdasági Kutatóközpont, https://rekk.hu/downloads/projects/2019_REKK_NEKT_megujulo_final.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 2.

Rodrik, Dani (1998) *Democracy and Economic Performance. Paper prepared for a rconference on democratization and economic reform in South Africa, Cape*

Town, január: 16–19. https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/democracy-economic-performance.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 20.
Roser, Max (2019) Democracy. *Our World in Data*, június. Our World in Data, https://ourworldindata.org/democracy. Utolsó letöltés: 2020. február 20.
Saxbe, Darby E. – Repetti, Rena (2010) No Place Like Home: Home Tours Correlate With Daily Patterns of Mood and Cortisol. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(1): 71–81.
Sipos Géza (2013) Hány balatonnyi napelem kell Magyarországnak? *Origo*, november 14. https://www.origo.hu/idojaras/20131113-hany-balatonnyi-napelem-szeleromu-energianoveny-kell-magyarorszagnak-interju-david-mackay-jel.html. Utolsó letöltés: 2020. április 12.
Susskind, Jamie (2018) *Future Politics. Living Together in a World Transformed by Tech*. Oxford University Press.
Susskind, Richard – Susskind, Daniel (2018) *A szakmák jövője – Hogyan változtatja meg a technológia a szakemberek munkáját?* Antall József Tudásközpont.
Sümeghy, Zoltán (2004) *A szegedi városi hősziget területi és időbeli eloszlásának térképezése és elemzése. Doktori (PhD) értekezés*. Szegedi Tudományegyetem.
Szabó Andrea – Gerő Márton (2019) *A magyar társadalom és a politika, 2019. A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
Szabó-Bódi Barbara – Kasza Gyula – Szakos Dávid (2018) Assessment of household food waste in Hungary. *British Food Journal*, 120(3): 625–638.
Szöllősi-Nagy András (2018) Sorsfordító a fejlődésben – 2. rész: Válaszút előtt a világ vízgazdálkodása. *Hidrológiai Közlöny*, 98(4): 9–16.
Tamási Áron (1999) *Ábel*. Ciceró.
The World Bank: GDP per capita, PPP. The World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?year_high_desc=true. Utolsó letöltés: 2020. február 6.
TI (2008) *Corruption Perceptions Index 2008*. Transparency International.
Tocqueville, Alexis de (1994) *A régi rend és a forradalom*. Atlantisz Kiadó.
Tóth István János – Hajdu Miklós (2017) *Intensity of Competition, Corruption Risks and Price Distortion in the Hungarian Public Procurement – 2009–2016*. Working Paper Series CRCB-WP/2017:2. http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2017/12/eu_hpp_2016_report_170616_.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Trupka, Zoltán (2017) A városi hősziget és az éghajlatváltozás. Interjú Dezső Zsuzsannával. *Élet és Tudomány*, április 12. https://www.eletestudomany.hu/a_varosi_hosziget_es_az_eghajlatvaltozas. Utolsó letöltés: 2020. február 12.
Vargha Márta (2019) Milyen az ivóvíz Magyarországon? *Tudomány.hu*, április 25. https://tudomany.hu/cikkek/milyen-az-ivoviz-magyarorszagon-109563. Utolsó letöltés: 2020. június 30.
Vízgyűjtő-gazdálkodási Terv (2016) *Vízgyűjtő-gazdálkodási Terv – 2015 A Duna-vízgyűjtő magyarországi része*. Belügyminisztérium Vízügyi Főigazgatóság. https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/E3E73-7A3-3EBC-4B6F-973C-5DD9B8A6DBAB/OVGT_foanyag_vegleges.pdf. Utolsó letöltés: 2020. július 8.
WEF (2019) Corruption costs developing countries $1.26 trillion every year – yet half of EMEA think it's acceptable. *World Economic Forum*, 2019. december 9. https://www.weforum.org/agenda/2019/12/corruption-global-problem-statistics-cost/. Utolsó letöltés: 2020. február 17.
Weiss János (2014) Az „életvilág" fogalma a kései Habermasnál. *Szociológiai Szemle*, 24(3): 4–17.
Wike, Richard – Simmons, Katie – Stokes, Bruce – Fetterolf, Janell (2017) *Globally, Broad Support for Representative and Direct Democracy. But many also endorse nondemocratic alternatives*. Pew Research Center, október 16. https://www.pewresearch.org/global/2017/10/16/globally-broa-support-for-representative-and-direct-democracy/. Utolsó letöltés: 2020. február 20.
World Bank (2018) *What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050*. The World Bank, https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30317/9781464813290.pdf?sequence=12&isAllowed=y. Utolsó letöltés: 2020. február 24.

V. SIKERES ORSZÁG – FŐ ERŐFORRÁSUNK AZ EMBER

Acemoglu, Daron – Restrepo, Pascual (2018) *Demographics and Automation*. NBER Working Paper No. 24421. https://www.nber.org/papers/w24421
Adamecz-Völgyi Anna – Csillag Márton – Molnár Tamás – Scharle Ágota (2017) Képzéssel a munkaerőhiány ellen? A munkaügyi központok által szervezett vagy finanszírozott képzések célzása és eredményessége. In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2016*. MTA Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság- Tudományi Intézet, 173–182.
Aghion, Philippe – Blanchard, Oliver J. (1994) On the Speed of Transition in Central Europe. National Bureau of Economic Research. *Macroeconomic Annual*, (9): 283–319.
Aghion, Philippe – Howitt, Peter (1992) A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica*, 60 (2): 323–351.
Ashauer, Daron (1989) Does public capital crowd out private capital? *Journal of Monetary, Economics*, 24(2): 171–188.
Ashauer, Daron (1989) Is public expenditure productive? *Journal of Monetary Economics*, 23(2): 177–200.
Ashauer, Daron (1989) Productive investment and productivity in the group of seven. *Economic Perspectives*, 13, 17–25.
Bálint Mónika – Köllő János (2008) A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. *Esély*, 19(1): 3–27.
Bartha Attila – Klauber Mátyás (2000) Az M5 autópálya gazdasági hatásvizsgálata. *Ipari Szemle*, 20 (4): 20–22.
Bartus Tamás (2003) Ingázás. In Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2003*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 88–101.
Bartus Tamás (2007) Városok elérhetősége: tények, okok, következmények. *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás* 2(2): 291–307.
Bartus Tamás (2012) Területi különbségek és ingázás. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede*. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 247–258. http://budapestinstitute.eu/uploads/Foglpol_20_kotet.pdf. Utolsó letöltés: 2020. február 6.

Baum, Matthew A. – Lake, David A. (2003) The Political Economy of Growth: Democracy and Human Capital. *American Journal of Political Science*, 47 (2): 333–347.

Békés Gábor – Muraközy Balázs (2005) *A vállalati magatartás és a közösségi infrastruktúra kapcsolata Magyarországon.* MTA KTI Műhelytanulmányok, (4): 3–41.

Bíró Péter – Molnár László (2004) A kistérségek fejlettségi szintjének és infrastruktúrájának összefüggései. *Közgazdasági Szemle*, 51(11): 1048–1064.

Bucsky Péter (2020) Csillagászati áron épül autóút az osztrák határig, de a dugók nem fognak megszűnni. *g7*, február 3. https://g7.hu/kozelet/20200203/csillagaszati-aron-epul-autout-az-osztrak-hatarig-de-a-dugok-nem-fognak-megszunni/. Utolsó letöltés: 2020. június 29.

Case, Anne – Deaton, Angus (2020) *Deaths of Despair and the Future of Capitalism.* Princeton University Press.

Caselli, Francesco (2005) Accounting for Cross-Country Income Differences. In Aghion, Philippe – Durlauf, Steven N. (eds.): *Handbook of Economic Growth 1.* Elsvier, 679–741.

Cazes, Sandrine – Nesporova, Alena (2003) *Labour Markets in Transition: Balancing Flexibility and Security in Central and Eastern Europe.* International Labour Market Office, 9–55.

Czernich, Nina – Falck, Oliver – Kretschmer, Tobias – Woessmann, Ludger (2011) Broadband Infrastructure and Economic Growth. *The Economic Journal*, 121(552): 505–532.

Czethoffer Éva – Köllő János (2017) The Impact of Demographic Replacement on Employment Structure. In Fazekas Károly – Köllő János (eds.) *The Hungarian Labour Market 2017.* Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Science, 91–93.

Csillag Márton – Scharle Ágota – Molnár Tamás – Tóth Endre (2019) Fiatalok a munkapiacon és az iskolában – Változások 2002 és 2018 között. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2018.* Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 37–44. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. január 7.

Divényi János – Kézdi Gábor (2013) Low employment among the 50+ population in Hungary: the role of incentives, health and cognitive capacities. In Börsch-Supan, Axel – Brandt, Martina – Litwin, Howard – Weber, Guglielmo (eds.): *Active ageing and solidarity between generations in Europe.* Walter de Gruyter, 77–90.

Drucker Luca Flóra – Horn Dániel (2016) Kisebb szelekció – nagyobb kereset. Az 1999-es lengyel oktatási reform hatásának vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 63(9): 944–965.

Easterly, William – Rebelo, Sergio (1993) Fiscal policy and economic growth: An empirical investigation. *Journal of Monetary Economics*, 32(3): 417–458.

Európai Bizottság (2019) *2nd Survey of Schools: ICT in Education.* Európai Bizottság, https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/2nd-survey-schools-ict-education. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Export Complexity (2018) *Export Complexity in 2018. Hungary.* Atlas of Economic Complexity, https://atlas.cid.harvard.edu/countries/102/export-complexity. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Federičová, Miroslava – Münich, Daniel (2014) Preparing for the eight-year gymnasium: the great pupil streeplechase. Short Study. IDEA. CERGE EI. 2. IDEA CERGE EI, http://idea-en.cerge-ei.cz/files/IDEA_Studie_2_2014_EN.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Flyvberg, Bent – Bruzelius, Nils – Rothengatter, Werner (2013) *Megaprojects and risk: an anatomy of ambition.* Cambridge University Press.

Gaal Gyula – Szalmáné Csete Mária – Török Ádám (2016) Közlekedés és térségfejlesztés. Autópálya mindenek felett? *Magyar Tudomány*, 177(8): 991–996.

Gramlich, Edward (1994) Infrastructure investment: A review essay. *Journal of Economic Literature*, 32(3): 1176–1196.

Greskovics Bori – Scharle Ágota (2019) Diákmunka. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2018.* Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont: 78–80. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hajdu Tamás – Hermann Zoltán – Horn Dániel – Kertesi Gábor – Kézdi Gábor – Köllő János – Varga Júlia (2015) *Az érettségi védelmében. (In defence of the Matura).* BWP 2015/1.

Hanushek, Eric A. – Woessmann, Ludger (2005) *Does Educational Tracking Affect Performance and Inequality? Differences-in-Differences Evidence across Countries.* NBER Working Paper 11124. https://www.nber.org/papers/w11124. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hárs Ágnes – Simon Dávid (2016) Labour Migration, cross-border commuting, emigration. Factors explaining the employment-relared emigration of Hungarians and changes since EU accession. In Blaskó Zsuzsa – Fazekas Károly (eds.): *The Hungarian Labour Market, 2016.* Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Science, 73–86.

Hárs Ágnes – Simon Dávid (2017) A külföldi munkavállalás és munkaerőhiány. In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2016.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 94–108.

Hárs Ágnes (2012) Földrajzi mobilitás. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede, 1990–2010.* Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 169–181. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/Foglpol_20_kotet.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Harvard Growth Lab (2020) *The Atlas of Economic Complexity.* https://atlas.cid.harvard.edu/. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hausmann, Ricardo – Hidalgo, César A. (2009) *The Building Blocks of Economic Complexity.* Harvard University CID Working Paper No. 186, szeptember. https://growthlab.cid.harvard.edu/files/growthlab/files/186.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hausmann, Ricardo – Hidalgo, César A. (2010) *Country diversification, product ubiquity, and economic divergence.* Harvard University CID Working Paper No. 201, október. https://growthlab.cid.harvard.edu/files/growthlab/files/201.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hausmann, Ricardo – Hidalgo, César A. – Bustos, Sebastian – Coscia, Michele – Chung, Sarah – Jimenez, Juan – Simoes, Alexander – Yildrim, Muhammed A.

(2019) *The Atlas of Economic Complexity. Mapping Paths to Prosperity.* The MIT Press.

Hermann Zoltán (2013) Az iskolatípus hatása a tanulói teljesítményekre. Eredmények a magyarországi középfokú oktatásról. *Budapest Working Papers on the Labour Market.* (16): 3–57. http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1316.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hermann Zoltán (2020) *Hány diákhoz jut el az online távoktatás?* MTA KRTK KTI. 2020. április 2. https://www.mtakti.hu/koronavirus/hany-diakhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatas/12769/. Utolsó letöltés: 2020. június 29.

Hermann Zoltán – Horn Dániel – Köllő János – Sebők Anna – Semjén András – Varga Júlia (2019) Szövegértési és matematikai kompetencia hatása a keresetre és a foglalkoztatási esélyekre. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2018.* Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont: 45–52. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hermann Zoltán – Horn Dániel – Tordai Dániel (2019) 2013. évi szakképzési reform hatása a tanulók kompetenciáira. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2018.* Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont: 63–68. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hermann Zoltán – Horn Dániel – Tordai Dániel (2019) 2013. évi szakképzési reform hatása a tanulók kompetenciáira. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2018.* Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 63–68. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Hermann Zoltán – Horn Dániel (2011) How Are Inequality Opportunity and Mean Student Performance Related? A Quantile Regression Approaching Using PISA Data. *Regional and Sectoral Economic Studies.* 11(3): 21–40.

Hermann Zoltán – Varga Júlia (2017) Demográfiai csere. In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2016.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 84–90.

Horn Dániel (2013) Diverging performances: the detrimental effect of early educational selection on equality of opportunity in Hungary. *Research in Social Stratification and Mobility,* 32: 25–43. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0276562413000036. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Horváth Ágnes (2016) Returning emigrants. In Blaskó Zsuzsa – Fazekas Károly (eds.): *The Hungarian Labour Market, 2016.* Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Science, 110–116.

Hsieh, Chang-Tai – Peter J. Klenow (2010) Development Accounting. *American Economic Journal: Macroeconomics,* 2(1): 207–23.

Jones, Charles – Romer, Paul (2010) The New Kaldor Facts: Ideas, Institutions, Population, and Human Capital, *American Economic Journal: Macroeconomics* 2(1): 224–245.

Jones, Charles I. (2016) *The Facts of Economic Growth.* Handbook of Macroeconomics 2A. NBER, https://web.stanford.edu/ ~ chadj/facts.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 3.

Kálmán Judit (2016) A hazatérést ösztönző közpolitikák Európában. In Blaskó Zsuzsa – Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör, 2015.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 116–120.

Kertesi Gábor (2000) Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. *Közgazdasági Szemle,* 47(10): 775–798.

Köllő János (1997) A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: számítások és szampéldák. *Esély,* 8(2): 2–17.

Köllő János (2009) *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a posztszocialista gazdaságban.* Osiris Kiadó.

Köllő János (2012) Részmunkaidő és más atipikus foglalkoztatási formák. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede, 1990–2010.* Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 194–209. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/Foglpol_20_kotet.pdf 194–209. Utolsó letöltés: 2020. február 3.

Köllő János (2015) Patterns of Integration: Low- educated people and their jobs in Norway, Italy and Hungary. *Economics and Transition,* 23(1): 105–134.

Köllő János (2017) Aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek. In Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör, 2017.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 53–61.

Köllő János (2019) Toward a „Work-Based Society"? In Kovács János Mátyás – Trencsényi Balázs (eds.): *Brave New Hungary. Mapping the „System of National Cooperation".* Lexington Books, 139–158.

Köllő János – Nagy Daniella – Tóth István János (2017) Mit értsünk munkaerőhiányon? In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2016.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 48–56.

Köllő János – Varga Júlia (2017) Hiány és munkanélküliség? In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2016.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 76–83.

Köllő János (1997) A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: számítások és szampéldák. *Esély,* 8(2): 2–17.

Köllő János (2009) *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a posztszocialista gazdaságban.* Osiris Kiadó.

Köllő János (2012) Részmunkaidő és más atipikus foglalkoztatási formák. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede, 1990–2010.* Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 194–209. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/Foglpol_20_kotet.pdf 194–209. Utolsó letöltés: 2020. február 3.

Köllő János (2015) Patterns of Integration: Low- educated people and their jobs in Norway, Italy and Hungary. *Economics and Transition,* 23(1): 105–134.

Köllő János (2017) Aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek. In Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör, 2017.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 53–61.

Köllő János (2019) Toward a „Work-Based Society"? In Kovács János Mátyás – Trencsényi Balázs (szerk.): *Brave New Hungary. Mapping the „System of National Cooperation"*. Lexington Books, 139–158.

Kraay, Aart (2018) *Methodology for a World Bank Human Capital Index*. Policy Research Working Paper 8593, World Bank, Washington, DC.

KSH adatbázis 2.1.23. Munkanélküliségi ráta korcsoportok szerint. Központi Statisztikai Hivatal, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf017.html. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Kullman Ádám (1999) Kísérlet a Füzesabony–Polgár autópálya-szakasz területfejlesztő hatásának számszerűsítésére. *Falu–Város–Régió*, 7: 18–20.

Laki Mihály – Nacsa Beáta – Neumann László (2013) *Az új munka Törvénykönyvének hatása a munkavállalók és a munkáltatók közötti kapcsolatokra: Kutatási zárójelentés*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet 2.

Lucas, Robert E Jr. (1988) On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1): 3–42. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0304393288901687. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Lukács András (2005) *Segíthetik-e a gazdasági fejlődést az autópályák?* Levegő Munkacsoport, https://www.levego.hu/site/assets/files/2040/autopalya_0.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

MNB (2018) *Inflációs jelentés. 2018. június*. Magyar Nemzeti Bank, https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-13.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

MNB (2019) *Inflációs jelentés. 2019 december*. Magyar Nemzeti Bank, https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-19.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Mankiw, Gregory N. – Romer, David – Weil, David N. (1992) A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2): 407–437.

Martin, Philippe (1999) Are European regional policies delivering? *EIB Papers*, 4: 10–23.

Molnár György (2019) Fiatalok a közfoglalkoztatásban, különös tekintettel a középiskolai lemorzsolódókra. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2018*. Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 114–119. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Munnel, Alicia (1992) Infrastructure investment and economic growth. *Journal of Economic Perspectives*, 6(4): 189–198.

Németh Nándor (2004) Az autópálya-hálózat térszerkezet alakító hatásai – Magyarország esete. In Fazekas Károly (szerk.): *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. Közlekedéstudományi Intézet, 139–179.

OECD (2010) *PISA 2009 Results: What Students Know and Can Do. Student Performance in Reading, Mathematics and Science I*. Organisation for Economic Co-operation and Development, https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/48852548.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

OECD (2019) *OECD Skill Studies. Skills Matter. Additional Results from the Survey of Adult Skills*. Programme for the International Assessment of Adult Competencies. Organisation for Economic Co-operation and Development, https://www.oecd-ilibrary.org/education/skills-matter_1f029d8f-en. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Ohnsorge-Szabó László (2006) Közlekedési infrastruktúra és jólét Kelet-Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 84 (30): 249–270. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2006/2006_03/2006_03_248.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Oktatási Hivatal (2012) 2012. évi CXXIII. törvény a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény módosításáról. https://www.oktatas.hu/felsooktatas/kozerdeku_adatok/felsooktatasi_adatok_kozzetetele/felsooktatasi_statisztikak/!DARI_FelsooktStat/oh.php?id=fir_int_stat. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Orosz Éva – Kollányi Zsófia (2016) Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 332–355.

Panyi Szabolcs (2019) Csendben csinálja, de már nyakig benne van a magyar kormány a Huawei-háborúban. *Direkt36*, november 1. https://www.direkt36.hu/csendben-csinalja-de-mar-nyakig-benne-van-a-magyar-kormany-a-huawei-haboruban/. Utolsó letöltés: 2020. július 9.

Piopiunik, Marc (2014) The Effects of Early Tracking on Student Performance: Evidence from a School Reform in Bavaria. *Economics of Education Review*, 42: 12–33.

Portfolio (2013) Konténerhajó, diószedés, startup – Újításból lesz növekedés, *Portfolio*, október 11. https://www.dropbox.com/s/cr4jb0tb0o5pyil/Bekes%20Portfolio%20interju%20okt11_2013.pdf?dl=0. Utolsó letöltés: 2020. július 9..

Romer, Paul M. (1990) Endogenous Technological Change, *Journal of Political Economy*, 98(5): S71–S102.

Sanchez-Robles, Blanca (1998) Infrastructure investment and growth: Some empirical evidence. *Contemporary Economic Policy*, 16 (1): 98–108.

Smith, Adam (1992) *A nemzetek gazdasága*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Sunde, Uwe – Vischer, Thomas (2011) *Human Capital and Growth: Specification Matters*. IZA Discussion Paper 5991. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1933348. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Szabó-Morvai Ágnes – Lovász Anna (2018) Bölcsőde, óvoda hatása a női munkakínálatra. In Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2017*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 157–159. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2018/12/mt_2017_hun_egyben.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Szily László (2020) Portugáliában most kap minden iskolás ingyen laptopot, mobilnetet és programokat az államtól. *444*, április 16. https://444.hu/2020/04/16/portugaliaban-most-kap-minden-iskolas-ingyen-laptopot-mobilnetet-es-programokat-az-allamtol. Utolsó letöltés: 2020. június 1.

Tatom, John A. (1993) Is an infrastructure crisis lowering the nation's productivity? *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 75 (6): 3–21.

Thoroczkay Zsolt (2015) A közúti projektek fajlagos költségeinek változása 2007–2013 között. Hét év mérlegen. *Praxis:* 35–38. https://www.maut.hu/MAUTDATA/mediat%C3%A1r/sajt%C3%B3figyel%C3%A9s/cikk173_150615.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Tóth István – Nyírő Zsanna (2017) A „munkaerőhiány" a hazai közbeszédben. In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör, 2016*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 57–62.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

Tóth István János – Hajdu Miklós – Makó Ágnes (2018) Rugalmas foglalkoztatási formák és egyéb családbarát intézkedések a magyar vállalatok körében. In Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2017*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 185–189. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2018/12/mt_2017_hun_egyben.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Travers, Jose – Wacziarg, Romain (2001) How Democracy Affects Growth. *European Economic Review*, 45 (8): 1341–1378.

Vandenbussche, Jérôme – Aghion, Philippe – Meghir, Costas (2006) Growth, Distance to Frontier, and Composition of Human Capital, *Journal of Economic Growth*, 11(1): 97–127.

Varga Júlia (2016) Az orvosmigráció ütemének változásai, 2003–2011. In Blaskó Zsuzsa – Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör, 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 89–95.

Varga Júlia (2017) Foglalkozási mobilitás Magyarországon. In Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2016*, MTA Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, 160–168. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2017/12/MunkaeropiaciTukor2016.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Varga Júlia (2019) A fiatal diplomások munkaerőpiaci helyezte, túlképzettség, a diploma értéke. In Fazekas Károly – Csillag Márton – Hermann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2018*. Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 134–140. https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2020/01/mt_2018_hun.pdf. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Woessmann, Ludger – Schütz, Gabriela (2006) Efficiency and Equity in European Education and Training. Analytical report for the European Commission. *European Expert Network on Economics of Education*, 26(4): 1–42.

World Happiness Report (2019) *World Happiness Report, 2019*. World Happiness Report, https://worldhappiness.report/ed/2019/. Utolsó letöltés: 2020. március 5.

Magyarország egyhelyben toporog. Évtizedek óta megoldatlan problémákat görgetünk magunk előtt, így a napi hírek is mintha ugyanazokról az ügyekről szólnának, mint tíz vagy akár húsz éve. „Valahol utat vesztettünk" – visszhangozza 1945-ös számvetésében Szekfű Gyula, a nagy magyar konzervatív történész Ady 1913-ban papírra vetett panaszát – és 2020-ban is magunkra ismerhetünk a zaklatott, nehéz verssorokban: „Babonáink megfakultak, / Csodáink elesteledtek, / Jövőink eleve multak…" A rendszerváltás ritka történelmi lehetőséget kínált a magyarságnak, olyat, amilyenhez hasonlóban évszázadok óta nem volt részünk. Közel fél évezrednyi alávetettség és kényszerpálya után végre ismét kezünkbe vehettük a sorsunkat. Senki és semmi nem gátolt bennünket többé abban, hogy szabadon megválasszuk, kikhez szeretnénk tartozni, milyen rendszerben szeretnénk élni, milyen célokat akarunk elérni. A közös nekibuzdulás után azonban a lendület hamar elapadt, és a magyar fejlődés – immár ellenséges megszálló hatalom felmentő körülménye híján is – zátonyra futott. NATO-s és uniós csatlakozásunk óta nincs közös álmunk, nincs közös célunk, amely, ha eltérő utakon is, de ugyanarra hajtana bennünket. Közéleti vitáink kiüresedtek. Az eltérő politikai víziók versenye gyakorlatilag elhalt. A jövőre vonatkozó gondolkodást, a stratégiai tervezést megfojtották a pártok közötti öldöklő verseny rövidlátó, választási ciklusokhoz igazított szempontjai.

•

Egyetlen ország sorsa sincs előre megírva. Egy nemzet sem kijelölt vágányon halad a megváltoztathatatlan jövő felé. Minden generáció számára adott a lehetőség, hogy új célokat keressen és új lehetőségek után kutasson. Hogy új utakra leljen, amelyek túlmutatnak az ismert horizonton. Minden nemzedék előtt ott az esély, hogy jobb kilátásokat biztosító, élhetőbb és szerethetőbb országot adjon tovább az utána következőnek. Ennek érdekében időről időre újra kell gondolnunk három kérdést:

1. Hol állunk ma?
2. Hová szeretnénk eljutni?
3. Hogyan szeretnénk eljutni oda?

Ez a kötet ezekre a kérdésekre keresi a választ.

4980 Ft

ISBN 978 963 276 416 0

9 789632 764160